BERFİN

FAİK BULUT

Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri ve Hasan Sabbah Gerçeği

94

FAİK BULUT

Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri ve

Hasan Sabbah Gerçeği

BERFİN

FAİK BULUT

Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri ve

Hasan Sabbah Gerçeği

BERFİN

Berfin Yayınları : 94
Araştırma - İnceleme 37

ISBN 975 - 7354 - 73 - 2

Faik Bulut Hasan Sabbah Gerçeği
Yayın Yönetmeni : İsmet Arslan
Düzelti : Güzide Dadaloğlu
Kapak Hazırlık : Mehmet Özalp
Baskı - Cilt Kayhan Matbaası (Tel: 576 01 36)
Birinci Basım Eylül 2000

Bu kitabın yayın hakları Berfin Yayınları'na aittir.

Berfin Basın Yayın ve Tic. Ltd. Şti.
Cağaloğlu Yokuşu, Evren Han, Kat: 3
No: 56 Cağaloğlu 34440 / İstanbul
Tel: (0.212) 513 79 00 - **Fax:**(0.212) 512 37 20

FAİK BULUT

Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri ve
Hasan Sabbah Gerçeği

İslam'da Özgürlük Arayışı - 3

BERFİN
YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

GÜNÜMÜZDEKİ BATINÎLİK
TARTIŞMALARINDAN HASAN SABBAH'A
Sözbaşı 9
Akıl Tutulması 10
Yanlış Eksende Önyargılarla Tartışma . .22
Batınîlik, İslama Özgü müdür .28
Her Eylemci Batınî midir .30

İFTİRALAR KARŞISINDA İSMAİLİLİK
Hasan Sabbah'a Yönelik Karalamalar .33
Marco Polo'nun Cennet Senaryosu 42
Haşhaşiler Hakkındaki Hurafelerin Kaynağı .45
Batılı Kaynaklarda Haşhaşiler .48
Marco Polo Kimlerden Etkilendi 55
Haşhaşiler Kavramının Yaygınlaşması .62
Avrupa Edebiyatında Haşhaşiler . .64
Haşhaşi Kavramı İrdeleniyor .66
Olgusal Araştırma Dönemi .72

İSLAM AYNASINDAKİ HASAN SABBAH
Ortodoks İslam'a Göre İsmaililer .77
İsmaililiği Etkileyen Fikir Akımları .86
Muğiriye ve Mansuriyenin Özel Etkisi .94
İsmaililiğin Toplumsal Karakteri .97
Farklı Kesimlere Farklı Siyasetler .101
Batınîliğin Renkli Dünyası .103

İSMAİLİLİĞİN DOĞUŞU
İlk Oluşum ve Kaynaklar .109
İsmaililer: Hattabiye'nin Yol Evlatları .113

Mufaddaliye Fırkasının Etkisi .116
Ümmü-l Kitab'ın Gösterdikleri .119
Geçiş Sürecinde Kayıp Halka .121
Kayıp Halka Bulunuyor .126
Geçiş Sürecinde Fikir Köprüsü .132

HASAN SABBAH OLAYI
Fikirsel Karmaşa ve Harmanlanma .137
İhtilalci Seçenek .142
Gaip İmam Ortaya Çıkıyor .146
Hasan Sabbah Anlatıyor .149
Üç Yanlış Rivayet .152
Mısır Yolcusu .158
Mısır'dan Dönüş .160
Gizemli Otlar ya da Afyon .163
Alamut Kalesi ...167
Alamut Günleri .171
Fedailer Örgütü .173
Kartal Yuvası Kaleler ..176
Siyasi Suikastlar .181

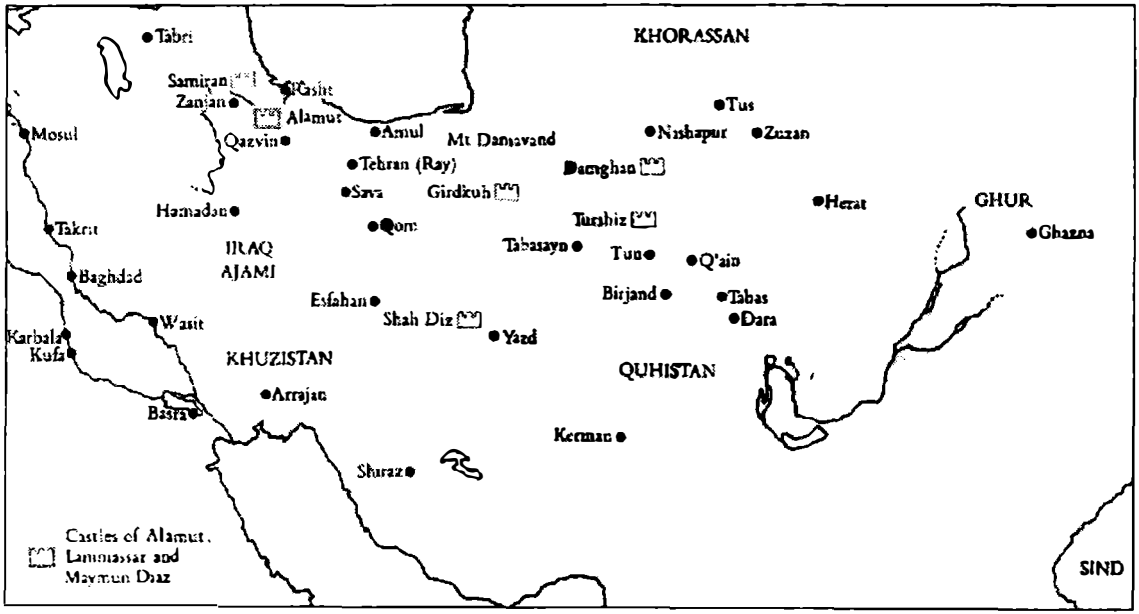
ALAMUT'UN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ
Eski Davet Metodu .189
Nizariler .198
Yeni Davet .202
Suriye Nizarileri .206
Şeyh-ül Cebel Sinan .211
Alamut Pirleri .214
Alamut'ta İlk Anlaşmazlık ..219
Kıyamet Bayramı .222
Takiyye ve Şeriata Son .225
Sünni Alemine Dönüş .229
Satr: Yozlaşmadan Çöküşe .231

DERVİŞAN CUMHURİYETLERİ

Mevali-Şuûbiyye Çizgisi .237
Eşitlikçiliğe Götüren Fikriyat .239
1- Ortakçı Mazdakçılıktan Dervişan Eşitliğine .244
2- İlk Eşitlikçi Cumhuriyetler .248
3- Hürremiler Cumhuriyeti .249
4- Ortakçı Beyazlar Cumhuriyeti .253
5- Neo-Mazdakçılık: Kızıllar Cumhuriyeti .255
6- Deylemistan ve Taberistan Dervişanları .264
7- Körfez'deki Zenci Spartaküsler .266
8- Karmatiler: İslam Komüncüleri .268
9- Bedrettin Simavi Dervişanları .270
10- Muşa'şalar . .271
Muşa'şa Hareketinin Öğretisi .275
Safevi-Muşa'şa Kapışması .276
Genel Değerlendirme .278

ORTODOKS-MEZHEPÇİ TARİH ANLAYIŞI

Sağ Kanat Tarihçiliğinin İlleti .283
Taha Akyol'da Resmi İslam Savunusu .288
Şiddet, Barbarlığın Ölçütü mü .292
Akyol, Ortodoks Şiddeti Kolluyor .295
Dinlerde Kutsanmış Vahşet .296
İslam Nizamı Sabıkalıdır .299
Jakobenlik, Salt Şiddet midir .306
Fanatizm ve Tekfir Olayına Yanlış Bakış .317
Sünnilik, Örnek Sayılabilir mi .324
İslam'da Topluluk Narsisizmi ve Totaliter Ruh . .328
Töre ile Şeriat Hep Çatışır mı .331
Akyol'un Akıl Hocaları ve Kaynakları .335
Haricilik Üzerine Birkaç Söz 338
Tarihe Nasıl Bakmalı .345
Kaynakça .349

İran ve Horasan'daki İsmaili kaleleri

GÜNÜMÜZDEKİ BATINİLİK TARTIŞMALARINDAN HASAN SABBAH'A

Sözbaşı

Din tartışmaları, 1980'den itibaren hızla dünya kamuoyunun gündemine girdi. Bunun Türkiye'deki yansıması "İslam, şeriatçılık, irtica, İslamcılık, tarikatçılık, Siyasal İslam, Türk-İslam Sentezi, Anadolu İslamı, Türk Müslümanlığı, vb." biçiminde oldu. 1950'lerden itibaren şekillenmiş NATO eksenli Batı Bloku ile Varşova Paktı merkezli Doğu Bloku'na ayrılmış iki kutuplu dünyanın meseleleri, Doğu Avrupa'daki Sovyetik sistemin 1980'lerin sonunda çöküşüyle değişti. ABD'nin öncülüğünü yaptığı Yeni Dünya Düzeni'ne bağlı sorunlar gündeme geldi: Küreselleşme, özelleştirme, serbest piyasa ekonomisi, postmodernizm, kültürel kimlikler, aidiyetler, uygarlıklar çatışması, etnik ve mezhepsel boğazlaşmalar, bölgesel savaşlar vb.

İdeolojik ve fikri boşluktan istifade eden İslamcılık, 1980'lerin ikinci yarısıyla 1990'ların başlarında büyük bir ivme kazandı. Tarihin akışına müdahale edip, onu değiştirmeye ve insanı iman/siyaset çizgisinde tutmaya çalıştı. Siyaset arenasında kitlesel taban bulup yayıldıkça, iktidar alternatifi olmayı hedefledi. Deyim yerindeyse, İslam'ın siyasal boyutu inanç boyutunun önüne geçti.

Türkiye kamuoyundaki tartışmalar, belli ölçüde Batı kaynaklarından esinlenerek ya da İran (bağlı olarak Hizbullah, Cihad ve benzeri örgütler) örneğinden yola çıkan ABD'nin "köktendinci tehlike" saptamasına bağlı olarak, çarçabuk "Siyasal İslam, irtica, Ilımlı İslam, şeriatçılık, tarikatçılık" merkezine doğru kaydı. Yani İslam'ın siyasal yanı ön plana çıkarıldı. Bu

dinin tarihi ve özgün kaynakları yeterince incelenmedi. Dolayısıyla hemen herkes, İslam hakkında birşeyler söylemeye, yazıp çizmeye, yer yer ahkâm kesmeye başladı. İslam bütünsel değil, kısmi biçimde; parça parça, çoğunlukla keyfi şekilde ele alınarak gündeme getirildi. Oysa İslam bir bütün olarak yaşanır; bir gün ruhsal ve manevi, ertesi gün maddi ve tarihi, bir başka gün siyasi ve ekonomik yanıyla ele alınamaz. Böyle değerlendirildiğinde, tartışmalar eksik ve yüzeysel kalır.

İslam bir bütünlük içinde değerlendirilmiyor/değerlendirelemiyor. Bu durum, din sahasında yeterli düşüncenin olmamasından kaynaklanıyor. Bunun bir nedeni de sosyal bilimler alanında doyurucu fikirlerin olmamasıdır. Bu alanda sınıfta kalmış bir toplumun aydınları, siyaset arenasında yenilikçi/yenileşmeci olamazlar. Bu saptama şeriatçı, tarikatçı, köktendinci çevreler için olduğu kadar, Batı liberalizmini savunanlarla Kemalist ve Sosyalist laikler için de geçerlidir.

Akıl Tutulması

Fikirsel yüzeysellik, düşünsel kısırlık ve akıl tutulması da bu noktada başlıyor.

Bizde, "din ve ahlâk" adı altında okullarda okutulan konular, Türkiye'deki muhafazakâr sistemin korunması ve idamesine hizmet edecek biçimde seçilmiştir.

Bu düzlemde, Batılı düşünürlerin görüşlerinden bazı örnekler verelim:

Ünlü Fransız ilahiyatçısı **Pierre Abèlard** (1079-1142) aşağıdaki fikri kökleştirmeye çalıştı: "Hiçbir şey, gözü kapalı olarak ya da iman gereğidir diye kabul edilmemelidir. Kim ki akla dayalı olmayan ve akıl süzgecinden geçirilmeyen bir şeyi benimser, o mutlaka akılsız yahut delidir. Din hükümlerini ve dinsel gelenekleri akla oturtmadan benimsemek, insan haysiyetiyle bağdaşmaz..."[1]

---

1. Akt. **İlhan Arsel**, *Aydın ve Aydın*, 3. basım, s 110, Kaynak yay, Mart 1997, İstanbul.

Koyu bir Hıristiyan olan **Erasmus** (1469-1536), *İncil* dışında düşünmenin ve akıl rehberliğinde iş görmenin, Tanrı'ya karşı gelmek olmadığını savunmuştur. *"Özgür şekilde düşünme olasılığına sahip olmayan insan, insan değildir"* sözünü, her vesileyle tekrarlamıştır.[2]

İspanyol kökenli Jesuit (cizvit) papazı **Suarez** (1548-1617), din, dil, ırk ve renk ayrımı gözetmeksizin tüm insanları kardeş saymanın yanı sıra, doğa kanunlarının her insanın kalbi ve ruhunda yeraldığına inanmıştır.[3]

İnsan varlığına güven ve sevgi besleyip, aklın üstünlüğüne ve gelişme gücüne inanan aydınların yetiştiği döneme *Akıl Çağı* denir. Aklın özgürlüğü ve egemenliğini, inançlara dayalı köhne düzene alternatif olarak sunan Akıl Çağı aydınları, aklı tanrılaştırmayı, tanrı yerine aklı ikame etmeyi amaçladılar. Onlara göre, insan denen varlık, özü itibariyle yaratıcı nitelikte bir akıl gücüne sahiptir. Eğer, aklın gelişmesi ve özgürlüğünü engelleyen şeyler (örneğin dinsel baskılar, etkiler ve yönlendirmeler) giderilecek olursa, insanlık sonsuz bir gelişme yoluna girer. Din denilen şey, insan aklî ile zekasını dumura uğratan, işlemez halde tutan bir şeydir ve bu yüzden dini kurumları ortadan kaldırmak ya da hiç değilse akıl temeline oturtmak temel koşul olmalıdır.[4] Çünkü, *"din kuruluşu, kişinin kendisine yabancılaşması, fikren ve ahlâken yetersiz kalması sonucunu doğurmuştur."*[5]

---

2. age, s.122.

3. age, s.126.

4. **Ira o Wade,** *The Intellectual Origines of the French Enlightenment*, Princeton University Press, 1971, s.20 vd; **Cassirer,** *Philosophy of the Enlightenment*, Princeton, 1951; **J.S. Spink,** *French Free-Thought From Cassendi to Voltaire*, London, 1960, s.295'ten aktaran **Arsel,** age, s.131.

5. **Joseph N. Moody,** *The Church as Enemy: Anticlericalism in XIXth Century French Literature*, Washington, Cleveland, 1968, s.189'den aktaran **Arsel,** age, s.163.

19. yüzyıl anarşistlerinden **William Godwin**, *"insan aklının, okul duvarları içinde hapsedildiğini"* saptamıştır. Ona göre, akıl hapsedildiği sürece, toplumda despotizm ve haksızlık varlığını sürdürür. O halde insan aklı, okul kurumundan çıkıp toplumun tüm kurumlarını kuşatmalıdır ki, özgür düşünce oluşabilsin. Yoksa, milli eğitim, varolan politik iktidarın isteği doğrultusunda biçimlendirilir ve egemenlerin çıkarlarına hizmet eder. Egemen sınıfların çıkarları uğruna düzenlenecek bir milli eğitim sistemi, kaçınılmaz olarak şovenist vatanserverlik biçiminde kullanılacaktır.[6]

Aynı yüzyılda yaşamış Alman anarşisti **Stirner**, iradeyi denetleyen düşünce için, *"kafadaki tekerlek"* deyimini kullanır. "Eğitilmiş insandaki bilginin karakterin biçimlenmesinde kullanılacağını" belirleyen Stirner, bireylerin kendi kendilerine sahip olmaları için, okul eğitimiyle değil, iradenin eylemleri aracılığıyla inançlar/kanaatler edinmelerini şart koşar. O, şöyle der:

"Bu inanç çerçevesinde kişi, din gibi bir tekerleği kafasından atar ve gerçek düşünceye kavuşur. Kendine sahip insan din ve devlet gibi kurumları (yani kafadaki tekerleği) ortadan kaldırır."[7]

"Zorunlu Eğitime Hayır!" sloganıyla yola çıkan 20. yüzyıl anarşisti **Catherine Baker** ise; her türlü eğitime, okula, diplomaya, belgelendirme biçimine, disipline, kurumlara (devlet ve ordu dahil) karşı çıkar. *"Okulların gerçekte, orduların ileri bir karakolu olduğunu"* ileri süren **Baker** şunları yazar: *"Okulun ilk hedefi, disiplin alışkanlığı kazandırmaktır. İkincisi de devletin kendisine emanet ettiği insan sermayesiyle yatırımlar yapmaktır. Okul, muhafaza edilen kültürü öğrencilere aktarır ve böylece bireyde otoriteyi içselleştirmiş olur."*[8]

---

6. **Joel Spring**'in *Özgür Eğitim* adlı eserindeki alıntıya gönderme yapan **Kemal İnal**, *Yazılar· Eğitimde İdeolojik Boyut*, s.115-16, Doruk yay, 1996, Ankara.

7. age,'den alıntılayan **K. İnal**, age, s.116-17.

8. **Catherine Baker**, *Zorunlu Eğitime Hayır*, çev: Ayşegül Sönmezay Erol, Ayrıntı yay, 1991, İstanbul; alıntılayan **K. İnal**, age, s.117-18.

Batılı anarşistlerin önemli oranda haklı bu görüşleri ışığında, 1980'lerden beri Türkiye'deki eğitim kurumlarının sosyo-politik işlevlerine şöyle bir göz atalım:

1950'lerde iktidarda olan Demokrat Parti'nin din bezirgânlığı çerçevesinde, istisnasız tüm eğitim kurumlarında din eğitimi verilmiş; dini müfredatlar zenginleştirilmiş, dinsel kitap ve risaleler çoğaltılmış, Kur'an tefsirleri ve mealleri arttırılmış, devlet radyosundan Kur'an yayınları başlatılmıştır; İslamiyet, ilahiyat, tasavvuf ve tarikatçılık konusundaki eserler basılıp okul müfredatları haline getirilmiştir. Ancak bunlar bilimsel düzlemde ele alınmadığından; *kelam, tefsir, hadis, İslam felsefesi, tasavvuf vb.* evrensel düzeyde incelenmemiştir. Tersine, Kemalist kadroların tek parti döneminde şeriatçı çevrelerden aldığı hakların geri getirilmesi kaygısıyla yani siyasi-ideolojik bir güdüyle davranan dini çevreler, laik uygulamalardan intikam alırcasına hareket etmişlerdir.

1970'lerin sonunda iyice siyasal nitelik kazanan şeriatçılar, Türkiye'nin yaklaşık 40-50 yıllık dışarıya (Batı'ya) açılma macerasına karşı çıkarken, kendileri de bu eğilimden ters yönde etkilenip; özellikle Doğu'ya yani şeriatçılığın merkezleri sayılan Suudi Arabistan, Pakistan, Mısır, Ürdün ve Kuveyt gibi ülkelere açıldılar. Batıcı Atatürkçüler ile liberallerin yabancılardan tercüme ederek yaydıkları kapitalist modernleşmeye ilişkin kaynakların alternatiflerini Doğulu (İslami) eserlerde aradılar. Sözgelimi, Pakistanlı şeriatçı âlim **Mevdudi** ile Mısırlı ***Müslüman Kardeşler*** hareketinin köktendinci teorisyenlerinin (Hasan el Benne ve Seyyid Kutub gibi) ve İranlı radikal İslamcı aydınların (Dr. Ali Şeriati, Mutaharri gibi) eserlerini birbiri peşisıra çevirip yayınladılar. Bu durum, dini dalganın yükselip toplumda fikirsel hegemonya kurmaya başladığı bir dönemde hem ideolojik kutuplaşmaya (laik-şeriatçı), hem de Siyasal İslamın ön plana çıkmasına yol açtı.

Aslında İslam tarihi, ilahiyat, tarikat ve tasavvuf gibi konuları bilimsel ölçekte ele alması gereken eğitim kurumları (İslam

enstitüleri, ilahiyat fakülteleri, imam-hatip okulları, vb.) İslam dinine, uygarlığına ve tarihine kutsal gözüyle baktılar; İslam kaynaklarını yücelttiler, köktenci bir tavır içine girip katı muhafazakâr tutumlar aldılar. Bu düzlemde İslamın "güzel, cici" yönlerini gösterip; "kusurlu, ayıplı, kötü, çirkin" uygulamalarını hasıraltı ettiler.

Kendilerini "Atatürkçü" olarak niteleyen 12 Eylül Cuntası'nın lideri **Kenan Evren,** 1981'de Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nde şöyle konuştu:. *"Atatürk'ü belki size yanlış tanıtacaklar olabilir. Onu iyi etüd edin. Atatürk, bir din düşmanı değildi. Dini sayan bir kişiydi..."*[9]

Atatürk'ün 100. doğum yılı münasebetiyle 1981'de gerçekleştirilen 1. Din Eğitimi Semineri'nde sunulan bildiriler, Kemalizmin, Atatürkçülüğün İslamla barıştırılmasına hizmet eden Türk-İslam Sentezi çerçevesinde ele alındı: *"Dinsizlikle suçlanan Atatürk'ün, İslamı, Türk topraklarından silmeye çalıştığı vurgulanmış olmasına rağmen bu yanlıştır. Halbuki Atatürk her vesile ile İslama mensup olmaktan iftiharla bahsetmiş, her fırsatta Allah'ın varlığını ve birliğini dile getirmiş; Kuran-ı Kerim'i, İslamı ve onun yüce Peygamberini daima hürmetle ve takdirle anmıştır."*[10]

Gidişatı iyi izleyen dinci-şeriatçı çevreler, MGK'den beklentilerini dile getirmeyi ihmal etmediler: *"Milli Güvenlik Konseyi'nin din dersini, mecburi dersler arasına almasıyla ilgili kararı, Cumhuriyet döneminde din eğitimi konusunda atılan en ciddi ve en önemli adımdır. Bu kararın bir an önce uygulamaya konulması, Müslüman halkımız tarafından sabırsızlıkla beklenmektedir."*[11]

---

9. **Ahmet Gürtaş,** *Atatürk ve Din Eğitimi*, s.22, Diyanet İşleri Başkanlığı yay, 1982, Ankara. Alıntılayan K. İnal, age, s.78.

10. age, s.162'den aktaran **İnal,** age, s.78.

11. age.

Ve nihayet, 12 Eylül Cuntası tarafından resmi ideoloji olarak benimsenen Türk-İslam Sentezciliği, *Türk-İslam Sentezi Milli Kültür Raporu*'nda açıklandı:

"Pragmatizm, pozitivizm, dolayısıyla çeşitli maddeci (materyalist) görüşlere dayanan eğitim sonucu... köksüz, muallakta, yıkıcı ideolojilerin pençesine düşen gençler yetişmiş ve onlar da eylemci ve anarşist olmuşlardır."[12]

Oysa Türk Milli Eğitimi'nin hedefi, hür mesuliyet idrakine sahip mes'ud olabilecek insan yapısını, yani örnek Müslüman Türk'ü inşa etmek olmalıdır. Bu amaçla, ilköğretim programları yeniden ele alınmalı; milli, dini ve örfi değerlerimizi muayyen seviyede ele alan ve onları yarının vatanına, milletine, dinine, bayrağına, tarihine bağlı, tezatsız Türk vatandaşı olacak çocuklarımıza verecek programlar geliştirilmelidir. *Milli ve dini bünyemize uymayan bilgiler, programlardan çıkarılmalıdır...* İlkokullar, aileden gelen milli ve dini değerleri bozmamalı, onları takviye etmeli, geliştirme gayesi taşımalıdır."[13]

Türk-İslam Sentezcilerinin *Milliyetçiler Kurultayı*'ndaki bildirisinde ise şunlar söylenmektedir: *"Din eğitimi, sadece Din ve Ahlâk Kültürü dersleri içerisinde değil, diğer derslere de yansıtılarak verilmeli; Din İlimleri ile Fen İlimleri'nin mütalaaları arasında çatışma olduğu şeklindeki yanlış anlayışa meydan verilmemelidir..."*[14]

İşte böyle!

Günümüzde çokça tartışılan fakat hakkında fazlaca şey bilemediğimiz İslam dini, tarihi ve uygarlığına ilişkin yüzeyselliğin ana nedeni yukarıda belirtilen bakış açısına göre düzenlenmiş eğitimdir. Düşünün, "Atatürkçülük" adına yapılan analizler ideolojik bakımdan şeriatçılığa hizmet ederken; siyasal düzlemde-

---

12. **A. Nejat Ölçen**, *İslam'da Karanlığın Başlangıcı ve Türk-İslam Sentezi*, s.542, Ekin yay, 1993, Ankara.

13. **Bozkurt Güvenç**, *Türk-İslam Sentezi*, s.136-37.

14. age, s.130.

ki yasaklar nedeniyle "laik-şeriatçı" gerginliğine yol açıyor. Türk-İslam Sentezi bildirisine yansıyan, *"Dini ilimler ile fen bilimleri arasında çelişki olmadığı; böyle yanlış bir şeyin olması halinde, bunun (muhtemelen) dini yorumlarla telafi edilmesi veya en azından buna meydan verilmemesi"* biçimindeki ifade, aslında eğitim kurumlarımızın içler acısı halini yansıtıyor. Okulu, sisteme hizmet eden ve bireyi kul haline getiren bir kurum olarak gören 19. yüzyıl anarşistlerini haklı çıkaracak gerekçeler sunabiliyor.

"Kafadaki tekerlekler" atılmayınca, akıl tutulması yaşanıyor. Lehte veya aleyhte, en fazla tartışılan İslam konusunda bile doyurucu fikirler üretilemiyor. Suçlamalarla vakit geçiriliyor. Örneğin, Atatürk'ün dindarlığı, laikliğin Türkiye'ye uyup uymadığı, İslam ile demokrasinin bağdaşıp bağdaşmadığı; RP ve devamı Fazilet Partisi'nin şeriatçı mı, yoksa köktendinci mi olduğu; İslamî sermayenin siyasi anlamda düzeni değiştirmeye hizmet edip etmediği; Osmanlı'nın şeriat devleti olup olmadığı; tarikatların sivil toplum kuruluşları sayılıp sayılamayacağı; İstiklal Marşı yazarı şair Mehmet Akif'in "Araplara sempati duyan bir ümmetçi mi, yoksa Osmanlı, yahut Türk kavmiyetçisi mi" olduğu; 2000 yılındaki vahşi cinayetleriyle gündeme gelen Hizbullah örgütünün İslam diniyle ilintisinin bulunup bulunmadığı; Hizbullahçıların Müslüman sayılıp sayılmayacakları vb. sıkça gündeme geliyor.

1997-1999 arasında kamuoyunun gündeminden hemen hiç düşmeyen Siyasal İslam, şeriatçılık, irtica gibi meselelerin ana konularından biri de tarikatçılık oldu. Nurcu görüşleriyle tanınan **Fethullah Gülen** hakkında lehte veya aleyhte yığınla polemik yapıldı. Ancak, toplumda "Fethullahçılar" diye ünlenen çevrenin "tarikat" mı, yoksa "cemaat" mi olduğuna henüz karar verilebilmiş değil. Kimilerine bakılırsa, Nurculuk aslında bir tarikattır. Hareketin mürşidi **Bediüzzaman Said-i Nursi**, şeriatçılığına ek olarak aslında bir Kürt devleti kurmak istiyormuş! Do-

layısıyla onun izinden giden Gülen'in amacı da, özellikle dar görüşlü bazı Atatürkçülere göre, şeriatçı bir Kürt devleti kurmak" imiş!..."[15]

Keza, kendisi beyan etsin etmesin, dünya görüşü ve ideolojisi gereği dini bir düzen istediğinden kesinlikle emin olduğumuz *Fethullah Gülen*'in, "İran İslam Devrimi'nden örnek alarak Mekke (S. Arabistan) merkezli/başkentli bir şeriat devleti (İslam Devletleri Birliği) kurmak istediği" söyleniyor![16] Halbuki, Gülen veya başka bir şeriatçının kurmayı tasarladığı/tasarlayacağı bir din devletinin mutlaka Mekke başkentli yahut Tahran merkezli olması; bu devletin de kesinlikle İslam Devletleri Birliği adını alması gerekmez ki! Doğrusu şu ki, stratejik açıdan ümmetçiliği hedefleyen, zaten farklı devletleri çatısı altında toplayan bir İslami birlikten (ümmetçilik) yana demektir.

Mısır'daki Müslüman Kardeşler Hareketi mezhepsel bakımdan İran İslam Cumhuriyeti'nden çok, Suudi Arabistan'a daha yakındır. Ama "şeriat devleti" kurmayı programına alabilmiştir. Türkiye'deki Hizbullah (Menzil ve İlim grupları) ve İslami Ha-

---

15. Tipik örneğini, **Ergün Poyraz**'ın kaleme aldığı *Said-i Nursi'den Demirel ve Ecevit'e. Fethullah'ın Gerçek Yüzü*, Otopsi yay, Nisan 2000, İstanbul, s.187-190'da görüyoruz. Poyraz'ın Fethullah'a ilişkin önemli oranda doğru ve belgelerle dolu kitabı, bu ve benzeri dar kalıpçı yakıştırmalar yüzünden hakettiği değerini bulamıyor.

16. İstihbarat birimleriyle, resmi raporlara yansıyan "Gülen'in Suudi Arabistan merkezli şeriatçı devlet kurmayı amaçladığı" yolundaki saptama gerçeği yansıtmadığı gibi, Said-i Nursi'nin "şeriatçı bir Kürt devleti kurmayı gaye edindiği"ne ilişkin suçlama ve belirlemeler, 1920'lerdeki Kemalist bakış açısından hayli etkilenmiş ve o dönemdeki olağanüstü gelişmeler (Şeyh Said İsyanı gibi) sonucu siyasi bakımdan ortaya atılmış iddialar gerçeği yansıtmaktan bir hayli uzaktır. İslam tarihçisi Prof. **Neşet Çağatay**'ın *"Türkiye'de Gerici Eylemler"* isimli küçük çaplı çalışmasında da benzer iddialar yinelenmiştir. Halbuki Said-i Nursi'nin *"Kürtlük, Kürdistan ve Kürt milleti"* anlayışı, Osmanlılık içindeki *millet* sistemini aşmayan bir çeşit feodal kimlik/aidiyet idi. Modern anlamda "ulusçuluk/milliyetçilik" olmadığı gibi, bu Nurcu mürşidin 1925 yılındaki Şeyh Said Ayaklanması'na destek verdiğine dair ciddi kanıt, bilgi, belge ve veri bulunmamaktadır.

reket Örgütü Sünni mezhepli olmalarına rağmen Şii İran'la sıkı işbirliği içine girebilmişlerdir. Buna karşılık, Türkiye'deki radikal İslamın uç örneği olan Sünni mezhepli İBDA-C örgütü, aynı mezhebin kalesi sayılan Suudi Arabistan yönetiminden nefret ediyor; İran ile mezhepsel ayrılığa düşebiliyor. Bağnaz Sünni inançlı Mısırlı köktendinciler (Cihat örgütü gibi), Suudi Arabistan yerine İran'la işbirliği yapabiliyorlar.

Öte yandan, Osmanlı'nın 700. kuruluş yıldönümünde, bu devletin şeriatçı niteliği tartışılırken, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'nın mirasçısı ve dolayısıyla devamı olup olmadığı sorusuna, çeşitli televizyon programlarıyla gazete sayfalarında günlerce cevap aranıyor. İslamcı kesimden Prof. **Ahmet Akgündüz**, "Padişahların hiç zina yapmadığı" gibi demagojik ayrıntılarla Osmanlı'yı aklama çabalarını kitaplaştırıyor. Bu arada, genel bilgisizlikten yararlanarak, "Farsça kökenli *gılman* kelimesinin Allah kelamı olan Kur'an'da bulunamayacağı" yolunda boş tezler ileri sürebiliyor. Oysa, kimsenin aklına şöyle bir mantık yürütmek gelmiyor: Onca nikahlı karısı ve cariyesi, halayığı, odalığı olan bir padişahın, "zina" yapacak gücü, kudreti, nefsi ve hevesi kalabilir mi? Padişahlık hukukunun geçerli olduğu yerde, "zina" yapan bir padişah deşifre edilebilir mi, yahut onun cinsel fantezileriyle kaçamakları için hangi babayiğit "zina" diyebilir?

Osmanlı tarihi konusunda yetkin isimlerden **İlber Ortaylı** ise, sadece belli zamanlardaki belgelere dayanarak, *"Osmanlı'nın dinsel ayrımcılık yapmadığını; hoşgörülü (kendi deyimiyle tesamühçü) bir yönetim olduğunu"* ileri sürebiliyor. Burada istisna, genel kuralın yerine geçiriliyor; sadece fotoğraf çekiliyor. Fakat fotoğraf kareleri yan yana getirilip hareketlendirilmiyor, yani film oynatılmıyor. Her şey dondurulduğu için, görüntüler birbirinden kopuk ele alınıyor. Çünkü, tarih konusunda hem yöntem, hem de diyalektik eksiklik sözkonusudur.

Sosyo-politik tanımlar bilimsel temele oturmayınca, aydınlanması gereken toplumda kafalar iyice karışıyor. Bunda İslam-

cıların takiyye yapmalarının ve geçmişi kutsallaştırmalarının, yani akılcı değil nakilci (kopyacı) biçimde davranmalarının da payı büyüktür.

Hangi eski Refahlı yeni Fazilet Partili'ye sorsanız, topluma yönelik açıklamalarında, "şeriatçı değil, kesinlikle Atatürkçü ve laik olduğunu" beyan edecektir. Ama araya şu sözleri de sıkıştırmadan geri kalmayacaktır: "Bugünkü laiklik tanımı eskimiş, deforme olmuştur. Onu yeniden tanımlamak gerekir. Keza, irtica nedir, mürteci kimdir sorusunun da doğru cevabını bulmak lazım." Hangi tarikatçıya sorsanız, sözünüzü yarıda kesip, "Biz tarikatçı değil, cemaat ehliyiz. Sadece tasavvufla iştigal ediyoruz. Siyasetle, dünya işiyle ilgimiz yok. Biz Allah rızasını kazanmak için gayret ediyoruz ve ahiret için hazırlanıyoruz" diyecektir.

Siyasetçilerin Türkiye'de din konusundaki düşünceleri daha yüzeysel, cılız ve gülünçtür. Aksi taktirde, özellikle dini yükselişle birlikte iktidarı ele geçirmek için toplumda yatay ve dikey örgütlenmelere giden şeriatçı-tarikatçı akımların, sosyo-politik, sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda hamle üstüne hamle tazelediği 1990-99 arasında, DSP lideri Bülent Ecevit, "Şeriatçılığa karşı miting olmaz. Ayrıca, iyi tarikatlar da vardır" sözünü söyleyemezdi. Temmuz 1997'de devrilen REFAHYOL koalisyonundan sonra kurulan ANASOL hükümeti, İslami kesimi etkileyebilmek için tarikatlarla işbirliği yapmazdı. 18 Nisan 1999 seçimlerinin birinci partisi DSP'nin listelerinde Fethullahçı olduğu ileri sürülen tarikatçı milletvekilleri bulunmazdı. Ecevit, 2000 yılının başlarında başbakan sıfatıyla çıktığı Balkan ve Ortaasya gezilerinde, Fethullahçı okullara övgüler yağdırmazdı. Ankara DGM'de idam istemiyle hakkında açılan davaya zemin hazırlayan iddialar yüzünden "sağlık" gerekçesiyle ABD'de bulunan ve orada "birinci derecede koruma" altında yaşayan Fethullah Gülen'in "hal hatırını sormaz"dı. Gülen'e sıcak bakan tutumunun eleştirilmesi karşısında, Ecevit, "Ben Fethullah Gülen'i değil, okullarını övdüm" demezdi. Kendisini, "laikliğin te-

minatı" gibi gören/gösteren Başbakan Ecevit, Gülen'le yaptığı bir görüşmesinin sonuçlarını değerlendirirken şu demeci verebiliyor: "Fethullah Gülen, İran'daki köktendinci akıma kesinlikle karşı. Vehhabiliğe yani Suudi Arabistan anlayışına soğuk bakıyor. Bugünkü gözlemlerim içinde, Gülen ile çevresindekileri, rejim için kaygı verici bir durumda görmüyorum. Laiklik açısından bir tehdit oluşturdukları izlenimini almıyorum. Bilimin de izah edemediği konular var: Din, çok hassas bir konudur..." İşte size tipik dar kalıpçı, şematik ve yüzeysel laiklik anlayışı. Zira, geleneksel Sünni meşrepli bir tarikatçının Şii İran'a tarihsel ve mezhepsel karşı oluşunun (ki bağnaz İslam âlimi İmam **Gazali**'nin şaşmaz çizgisidir bu) nedenini bir türlü kavrayamıyor. Keza, tasavvufçu tarikat geleneği, öteden beri Vehhabilik denen katı anlayışı hiç benimsememiştir. Meselâ, Türkiye'de Işıkçılar diye bilinen dergâhın mürşidi **Hüseyin Hilmi Işık,** *"Vehhabiliğe Reddiye"* adıyla kitap bile yayımlamıştır. Ecevit'in siyasi fırsatçılığını görmemezlikten gelsek bile, bu konuları bilmediği ortaya çıkar ki, aydınlanma ve laiklik adına üzücü bir durumdur bu.

Akıl tutulmasının son iki örneği, 2000 yılının ilk aylarında yaşandı.

Bunlardan birincisi; "Hoca" lakabıyla ünlenen **Adnan Oktar** çevresinde toplanan postmodern tarikata yönelik tutuklama operasyonu idi. Zengin ve İstanbul sosyetesinden çocukların çevresinde toplandığı Adnan Hoca'ya uzun yıllar göz yumuldu. Postmodern bir İslamcılık ve dincilik anlayışıyla hareket eden bu topluluğun, laiklik ilkesi gereğince faaliyetinin engellenmesi gerekirdi.

Oysa operasyonun boyutu farklı gelişti; Adnan Hoca çevresinin, "Refah Partisi'nin yönetim kadrolarıyla (Erbakan, Oğuzhan Asiltürk gibi) bağlantı halinde olduğu ve bu arada DYP içinde önemli bir güç oluşturarak Çiller'i desteklediği" yolundaki haberler basında çıktı. Buna da kimse ses çıkarmadı. Ne

zaman ki Adnan Hoca çevresi, DYP'nin ağır toplarından Celal Adan ile eski emniyetçi ve DYP eski milletvekili Mehmet Ağar'la hesaplaşmaya girdi, o zaman asayiş ve vukuat mantığıyla ele alınıp operasyonun bir numaralı nedefi haline geldi. İstanbul DGM'deki dava dosyasının ekseni "irtica faaliyeti" olmayıp, "çete oluşturarak suç işlemek"tir.

Basında hakkında çıkan haberlere bakılırsa, "Adnan Hoca, tutukluluk süresince birçok milletvekiline, kendisine yardımcı olmalarını isteyen mektuplar yazmış. Çevresindeki genç kız ve erkekleri, TBMM kulisine gönderip lobi faaliyetinde bulunmalarını istemiş." Düşünebiliyor musunuz, postmodern veya gelenekçi, dışarıyla bağlantılı veya değil, tarikatlar artık bu ülkedeki en büyük yasama kurumu olan parlamentoda lobicilik yapabiliyorlar!

İkincisi; Ocak 2000'de, İstanbul'da Hizbullah'a yönelik bir operasyonda, örgüt lideri Hüseyin Velioğlu öldürüldü; üst düzey iki militan da yakalandı. Yankıları uzun süre devam eden hücre mezarlar, ölüm bahçeleri, ölüm tarlaları ve sığınakları... bu İslamcı terör örgütünün gerçek yüzünü ortaya çıkardı. Hizbullah'ın devlet kademelerine nasıl sızdığı, ayrıca kimi kamu görevlilerinin OHAL bölgesinde bu örgüte nasıl göz yumup, zaman zaman desteklediklerı de basında tartışıldı. İslamcı ve şeriatçı kesimde de tartışılan Hizbullah'ın, "İslam diniyle hiçbir ilgisinin olmadığı"; Kur'an'da bir ibare biçiminde belirtilen *Hizbullah* isminin "iyilik ve güzelliği çağrıştırdığı", oysa "bu katliam ve vahşeti yapanların dindar olmalarının mümkün olmadığı" şeklinde yorumlara yer verildi. Başta İçişleri Bakanı **Sadettin Tantan** olmak üzere, kimi yetkililer, "Hizbülvahşet'in bir daha ortaya çıkmasını önleyebilmek için, daha fazla din-iman eğitimi verilmesini" salık verdiler. Bazı akademisyenler, tarikat çevreleri ve Diyanet görevlileri de bu görüşü desteklediler!

Aralarında bu kitabın yazarının da bulunduğu az sayıda çağdaş aydınlanmacı kesimler ise, aşağıdaki nokta üzerinde yoğunlaştılar: "Hizbullahçılık, Fethullahçılık, Adnan Hocacılık, Siya-

sal İslam vb. ideolojik ve kültürel açıdan bir bütünün parçalarıdır. 1940'lardan beri Türkiye'de uygulanan dini siyasete alet etmenin, şeriatçı ve tarikatçı kesimleri desteklemenin, politik manevralar gereği milliyetçi-mukaddesatçı cepheyi ilerici, demokratik ve solcu güçlere karşı kullanmanın ve nihayet küreselleşmeye paralel giden postmodern gericiliğin doğal, hattâ kaçınılmaz sonuçlarıdır. Hizbullahçılık, daha fazla din-iman eğitimi verilerek önlenemez. Hizbullahçılığın verimli toprağı, dincilik serasıdır. Dolayısıyla Fethullahçı, Adnan Hocacı, Nakşibendi mensubu tarikatçıların kamu alanına taştığı her yerde, Hizbullahçılık kaçınılmazdır!"

Örneklendirilen olaylar, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki laiklik ilkesinin nasıl algılanıp uygulamaya konulduğunun kanıtıdır. Aydınlanma yolunda ilerleme iddiasıyla kurulan bir ülkede akıl tutulmasının nereye vardığının da bir göstergesidir.

Yanlış Eksende Önyargılarla Tartışma

Fethullah Gülen ile Fethullahçılar'ın kamuoyunda yoğun olarak tartışıldığı 1998 yılında; tarihe vakıf olamama, bilimsel verilerden yola çıkmama, önyargılı ve yüzeysel fikirler öne sürme tekrar ön plana geçti. Tarikat karşıtlığıyla tanınan ve farklı bir İslami geleneği sürdüren yazar **İsmail Nacar**, 13 Temmuz 1998 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şunları yazabildi:

"Tarikatlar, 28 Şubat süreciyle birlikte tarihteki selefleri (öncülleri) Batınîlerin politikalarını ihya etmeye çalışıyorlar. Bu konuda kendi aralarında üstü kapalı olarak anlaşmış durumdalar. Bilindiği gibi Batınîlik'te gizlilik, daha doğrusu takiyye esastı... Siyasi ve dini hedefleri için ikiyüzlü davranır; ser verir ama sır vermezlerdi. Gelecekteki amaçları için, tarihte ilk kez takiyye politikasını kullanan ve onu kurumlaştıran Batınîlerdir..."[17]

17. Akt. **İlhan Selçuk**, "Monden Said-i Nursi", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1998.

İthamı yanıtlayan tarikatçı **Fethullah Gülen**, gazeteye gönderdiği mektupta şöyle diyordu: *"Batınîlik hakkında en basit bir İslam mezhepler tarihi kitabında da bilgi bulunabilir... Batınîlik, Şii mezhebinin kollarından biridir."*[18]

Gerek **Nacar**, gerekse **Gülen**'in Batınîlik hakkındaki cümlelerine makalesinde yer veren *Cumhuriyet* başyazarı **İlhan Selçuk**, kendince bir yorum yapıyor: "Batınîliğin özü ne? Kuran'ın bir zahiri (dışsal), bir de batınî (içsel) anlamı vardır. Kur'an'ın içsel anlamını, imam bilir. O zaman da imam, cemaatin burnuna halkayı takar, Müslümanları koyun sürüsüne çevirir. Dini televizyonlarda sürekli olarak şu propaganda yapılıyor: Herkes, Kur'an'ı okuyup anlayamaz; bu işi, uzmanı bilir. Tarikat reisi, cemaat başkanı ayağına Türkiye'de yeni bir ruhban sınıfı oluştu. Oysa Müslümanlıkta her erişkin erkek, imamlık yapabilir. Biz ise İslam'da papazlığı canlandırıyoruz; Anadolu tarikat ve cemaatlere parsellendi. Parsellerden birinin tapusu Fethullah Gülen'de.

Kimdir, nedir Fethullah Gülen? Gülen bir din adamıysa, din adamlığını bilip yapsın!.. Politikacıysa, dini kullanmasın! Medya, siyaset, ticaret üzerine iş tutarak din adamlığı olur mu? Dine saygısızlık olur. Kaç kişiliği var Fethullah Gülen'in? ...Şeriatçıyla şeriatçı, Atatürkçü'yle Atatürkçü olan Gülen, Batınîye'nin gayyasında kulaç atmaktadır; ama bu ülkeye kötülük ediyor. Monden Said-i Nursi rolüne çıkmış!..."[19]

Hayret!

Biri İslamın özünü esas alan, diğeri tarikatçı, üçüncüsü laik olan üç ayrı fikir sahibinin Batınîlik tanımı birbirine pek benziyor! İslam tarihini nesnel biçimde derinliğine araştırmadan ortaya atılan her üç fikir de önyargılı, yüzeysel bilgilerden oluşmuştur. Bilimsel olmadıkları gibi, tarihsel diyalektiğin özünü

---

18. agy.
19. agy.

yakalamaktan da uzaktırlar. Dolayısıyla, eksiklik ve yanlışlıkla maluldürler. Adı geçen üç zatın buluştuğu ortak görüş şudur: *Batınîlik kötüdür; zira, gerçek niyetini gizler, hedefe varmak için takiyye yapar!* Gerçi **Selçuk**, meseleyi farklı bir düzlemde almış; tarikatlarla Batınîliği özdeşleştirmeden, sadece *"Gülen'in taktiklerinin Batınîlerinkine benzediğini"* ifade etmiştir. Buna rağmen eksik bir tanım olduğu ve analojiden yola çıkıldığı kanısındayız. Tasavvufu iyi bildiğinden emin olduğumuz **Gülen** ise, suçluluk kompleksiyle geçtiği savunma pozisyonunda, *"Batınîlik ile Şiiliği birbiriyle eş tutmuş"*, böylece tasavvuf geleneğinin köşe taşlarından biri olan *batın* (iç anlam) kavramını ceffel kalem silip atmıştır.

Keza, Ocak 2000'de İstanbul'daki bir operasyonda, kamuoyunda Hizbullah diye adlandırılan İslami ideolojiyi rehber edinen, çoğunluğunu Kürt kökenli gençlerin oluşturduğu İran destekli köktendinci örgütün vahşeti ortaya çıktıkça, yine yüzeysel analiz ve yorumlar ortalığı kapladı. Yukarıda ismi geçen İsmail Nacar, daha önce Fethullahçılara yönelttiği tarikatçılık-Batınîlik eleştirisini, bu kez analoji yoluyla Hizbullahçılık-Batınîlik eskeninde tekrarladı: *"Hizbullah vahşetinin kaynağı, dinin siyasallaştırılmış sapık yorumudur. Tarihteki örnekleri çoktur: Hariciler, Hz. Ali'yi namaz üzerinde öldürdüler. Tarihte hücre sistemini ilk kuran, Hasan Sabbah'tır. Selçuklular döneminde terörist Batınî tarikatı (Hasan Sabbah yandaşları) devlete sızmada ve birçok devlet ricalini öldürmede başarılı oldular. Devleti, böyle terörize ettiler. Günümüzde Afganistan ve Cezayir'de buna tanık oluyoruz..."*[20]

Yazar **Burçay Anger**, "sol Kemalizm ve modern ulusçuluk" adına tarih dışında tarih yazmaya yeltendiğinden, Hasan Sabbah öncülüğündeki Nizari İsmaililiğine demediğini bırakmamış. Anger, Türkiye'nin en yetkin ve nesnel Alevi araştırmacıların-

20. **İ. Nacar** demeci, *Cumhuriyet*, 26 Şubat 2000.

dan **Nejat Birdoğan**'ın *Bilim ve Ütopya* dergisindeki "Batınîlik ve Alamut Sosyalizmi" başlıklı makalesini âdeta topa tutup yargısız infaz eylemiş. Birdoğan'ın Alamut Nizariliği'ne ilişkin "Sosyalizm" nitelemesi yerli yerine oturmayabilir ama bu sistemin "eşitlikçi bir dervişan cumhuriyeti" olduğu ise yadsınamaz.

Gelgelelim **Anger,** aynı derginin Haziran 1996 tarihli nüshasında, Hasan Sabbah hareketi hakkında, bakın ne yakıştırmalarda bulunmuş: "Hasan Sabbah ve Batınîler, tüm eylemlerini çıkarlarından dolayı yapmışlar. O dönemdeki kimi İslam ve Alevi tipleri, sırf çıkarları için tarikatlar kurmuşlar. Amaç devleti yıkmak, küçültmek ve kendilerinin yöneteceği bir alan bulmaktır. Bunlar, tümüyle terörist topluluklardır. Nizamülmülk gibi başarılı bir devlet adamını bile öldürebilmişlerdir. Hasan Sabbah, bilim adamlığı şöyle dursun, bir mürekkep lekesi dahi değildir. Günümüzde Turan Dursun ve Uğur Mumcu'yu katledenler (yani şeriatçılar) ile Hasan Sabbah yanlılarının eylemleri arasında hiçbir fark yoktur. Dolayısıyla Hasan Sabbah'ı övmek, günümüz Nurcularının fanatik bir kolu olan Aczmendileri desteklemek demektir..."[21]

Eğrinin neresini düzeltebiliriz ki! Sınıflar varolalı beri her şey çıkar (üretim ve bölüşüm) ilişkileri temelinde dönmüyor mu? Ortaçağ, günümüz kafasıyla değerlendirilebilir mi? Kapitalist, Sosyalist veya milliyetçi kalıplardan hareket ederek, "vatan haini, terörist, işbirlikçi" gibi sıfatlar, Hasan Sabbah yahut Pir Sultan Abdal'a yakıştırılabilir mi? Nizamülmülk hangi sınıfı, Hasan Sabbah kimi temsil ediyordu? Şeriatçılığın veya milliyetçiliğin bilinçaltına yerleştirdiği kutsal devlet kavramı, her zaman her yerde bir tutulabilir mi? Devlete karşı çıkıp, onu küçültmek, yıpratmak ebedi billah kötü olabilir mi? Hasan Sabbah'ın "cahil olduğunu" ileri süren **Anger**, bu konudaki bilgisizliğini önyargılı, peşin hükümlü ve dar kalıpçı suçlamalarıyla

21. **Nejat Birdoğan**, *Alevi Kaynakları-2*, s.242-255

örtmeye çalışıyor. Bu haliyle, sağ kanat tarihçileriyle aynı "ortodoks tezleri ve değerleri" savunabiliyor!

Günümüz muhafazakâr liberal çevrelerin teorisyeni konumundaki gazeteci-yazar **Taha Akyol** da, *Milliyet* gazetesindeki günlük makalelerinde ve konuya ilişkin bir çalışmasında, benzer denklemi kurabiliyor: *"Hizbullah, İslam tarihindeki Hariciler ve Hasan Sabbah tarikatıyla ortak anlayışa sahiptir."*[22]

"Tarihin tekerrürden ibaret olduğunu" magazin yoluyla kanıtlamaya çalışan gazeteci **Murat Bardakçı**, Türkiye'de Adnan Hoca tarikatının "sex in crime" senaryolarını hatırlatan skandalvari faaliyetlerini değerlendirirken, Adnan Hoca ismini vermeden Hasan Sabbah ile bu zat arasında biçimsel benzerliklerden yola çıkarak "Tarihin İlk Adnan'ı, Alamutlu Hasan'dı" başlığı altında şunları yazabiliyor: *"Gazeteler, son haftalarda sakallı ve hayli şişman bir zatın (yani Adnan Oktar) adamlarıyla beraber gözaltına alınışının haberleriyle dolu. Haberde güzel ve yakışıklı müridlerin, birbirinden lüks villaların ve bitip tükenmeyen para kaynaklarının öyküsü anlatılıyor; şantajla ve haraçla nasıl beslenip güçlendikleri yazılıyor.*

Sakallı ve şişman zatın kurduğu teşkilat ve müridlerinin ona bağlılığı, bana, 12. yüzyılın meşhur bir ismini hatırlattı: Hasan Sabbah'ı..."[23]

Adı geçen üç zatın analojik yöntemi (benzerlik bulma) izleyerek vardıkları, Hizbullah eşittir Hariciler, Hizbullah eşittir Hasan Sabbah yahut Adnan Hoca tarikatı eşittir Hasan Sabbah tarikatı türünden benzetmeler temelde yanlıştır. Özellikle **Nacar** ile **Akyol**'un buradaki bakış açıları, Sünni meşrepli mezhepsel bir kayırmacılığa dayanması hasebiyle tek yanlı ve ön-

22. **T. Akyol**'un görüşleri için bkz; 20 ve 24 Ocak 2000 tarihli *Milliyet* ve 12 Mart 2000 tarihli *Hürriyetpazar* ekindeki söyleşi. Ayrıca, *Hariciler ve Hizbullah: İslam Toplumlarında Terörün Kökenleri* isimli kitabı, 2. basım, Doğan Kitap, Mart 2000, İstanbul.

23. **Murat Bardakçı**, 5 Aralık 1999 tarihli *Hürriyet*.

yargılı bir hükmü de içeriyor. Oysa bilimsel ve tarihsel bakımdan analoji, çoğunlukla yanılgıya götürür. Bu düzlemde İslamcı yazar **Ali Bulaç**'ın Akyol'a yönelttiği eleştiri ciddiye alınmalıdır. Ancak Bulaç da bir başka açıdan yanlışa düşerek, İslam ile Hizbullah arasındaki ideolojik, geleneksel, tarihsel ve siyasal bağı inkâr etme gayretine düşüyor.[24]

Bardakçı'ya gelince, onun magazin tarihçiliği belli oranda hoşgörülebilir. Zira mesleği, güncel olayları skandalvari biçimde okuyuca sunabilmektir. Yine de Hasan Sabbah ile Adnan Hoca tarikatı arasında benzerlikler bulması, gerçeğe aykırıdır. Buna karşılık, yazar **Nil Gün**'ün, "Seks, Para, Güç Tarikatları" başlığıyla yazdığı uzunca makale, tarihsel düzlemde daha gerçekçi bir sosyo-politik, sosyo-kültürel temele oturabiliyor. Adnan Hoca tarikatı ile ABD merkezli olup dünyanın dört bir yanında karanlık ağlarını ören Moon tarikatı arasındaki benzerlik akla daha yatkındır. Örneğin, tarikat lideri Sun Myung Moon, 1973 yılında yaptığı bir konuşmada şöyle der: *"Günümüzde dünyayı yönetmek için teokrasi düzeni kurmalıyız. Politika dinden ayrılamaz. Politikanın ve dinin ayrılması, ancak şeytanı memnun eder... İnsanlara ve gruplara, onları kendine bağımlı hale getirene kadar yardım et, sonra onları istediğin gibi kontrol et..."*[25]

Aynı bağlamda, Fethullahçılarla Mooncular arasındaki benzeşmeler, tanışmalar ve ilişkileri de burada anımsatıp geçelim.

Her durumda, Taha Akyol'un analojik yöntemle Hizbullah ile Hariciler ve Hasan Sabbah arasında kurduğu yanlış denklemi, kitabın ilerleyen sayfalarında ayrıntılı biçimde ele alıp değerlendireceğiz.

Yanlış sunuşların eleştirisine, Batınîlik kavramının açılımıyla başlayalım.

---

24. **Ali Bulaç**'ın iki yazısı için bkz; 25 Ocak ve 8 Şubat 2000 tarihli *Zaman* gazetesi.

25. **Nil Gün**, 30 Ocak 2000 tarihli *Radikal* gazetesi eki.

Batınîlik, İslama Özgü müdür?

Batınî (hetorodoks) akımın İslam'a ve dinlere özgü olmadığını vurgulayarak konuya girelim. Zira, batınîlik düşüncesinin kökeni, eski tarihlere dayanır: **Homeros**'un şiir ve destanları kutsallık derecesine erişince, MÖ 5. yüzyılda yaşayan eski Yunan düşünür ve edebiyatçıları bunları tevil etme yoluna gittiler. Başlarında **Antisthenes**'in bulunduğu bir grup, Homeros'un şiirlerini "tevil" ederek yorumladı. *Doka* (san/sanı/zan) ile *alethia* (gerçek/hakikat) arasında tevil yapmaya başladılar.[26]

Antik çağdaki tevil geleneği, Yahudi kökenli **Philon** tarafından devralındı. Musevilik'teki *Pesah* bayramı ruhun temizlenmesi veya evrenin yaradılışı olarak kutlanınca, o tarihten itibaren batınîlik başlı başına bir akım, bir mezhep oluverdi. Philon'un geliştirdiği tevil geleneği, ilk Hıristiyan savunucularınca sürdürüldü. *İncil*'in batınî tefsiri, Eflatunculuk ve eski Yunan kültürüne alternatif olarak kaleme alındı. **Saint Justin Martyr**'nin yazıları, bunun tipik örneği sayılır. Hıristiyan azizlerinden **Ariyanis**, Philon'un izinden giderek *Kitab-ı Mukaddes*'i üç kategoride değerlendirmiş; İncil'in içrek (batınî) yorumlarının, sadece ileri düzeydeki zatlarla kâmil insan tarafından yapılabileceğini belirtmiştir.[27]

İslam'daki Batınîlik, tahminen Hz. Osman zamanında uç vermiş olup, Hz. Ali zamanında kavramlaşma aşamasına gelmiş; özellikle Hicri birinci asırdan sonraki dönemde ön plana çıkıp, mistisizm (yahut tasavvuf) temelinde felsefi ve düşünsel bir akım oluvermiştir.

Batınîliği salt Kur'an'ın *zahirî* (dışsal) ve *batınî* (içrek/içsel) yorumu biçiminde anlamak da yanlış ve eksiktir. İslam öncesi çağlardan gelen bir geleneğin, tek başına dini çerçevede ve

26. **Faik Bulut**, *Ali'siz Alevilik*, s.450, Berfin yay. 1998, İstanbul.
27. age, s.451.

inanç düzleminde ele alınması yeterli fikir vermez. Oysa *batın* (heterodoxy/esoterism) kavramının üç anlamı bulunur:

a) Kamuoyuna malolmuş veya kutsal sayılan metinden bağımsız bir yorum; **b)** kutsal metinden koparak, metnin lafzıyla (yazılı haliyle) aklın gereklerini yerine getirebilecek bir uyum; **c)** kutsal metnin dışsal (zahir) basit anlamını dışlayarak, iç anlamı (batın) üzerinde yoğunlaşma.[28]

Daha da önemlisi, *"herşeyin dış yüzü yanında, bir de içyüzü bulunduğunu ileri sürmeyi"* önkoşul kabul eden batınî düşünce tarzı, salt kutsal metinlerin içrek yorumlarıyla yetinmez. Zira dünyada bütün olup bitenlerin biçimine değil, özüne bakarak yorum yapar. Batınîlik açısından biçim, görüntü ve kabuktur; oysa öz, töz ve cevherdir. Bu durumda Batınîlik, bir anlamda kutsal metinlere bağlı kalmamakta, elverdiğince usavurma ve akılyürütme yoluyla, fikrin özgürleşmesine hizmet etmektedir. Olayların biçiminden çok özünü yorumladığından semavi dinleri benimseyen toplumlarda, materyalist eğilimleri olan Batınîler daha akılcı, mantıklı, görece nesnel ve diyalektik düşünebilen insanlardır. Batınîler, "düşünce özgürlüğünden gerçeğin ışığı çıkar" ilkesini savunmuşlardır. Bu yüzden "kötü ve zararlı unsurlar" olmaları tarihi olgulara ters düşer. Batınîleri kötüleyenlerin, genelde bağnaz Sünni âlimlerle dönemin siyasi iktidarları oldukları düşünülürse; "kötü, zararlı" sıfatının gerçek dışılığı kolayca anlaşılır.

"Ser verip, sır vermemek" yahut dini deyimle söylersek, amacını gizleme kuralına dayalı *takiyye* geleneğinin "sırf Batınîlere özgü olduğu" yolundaki sav da yanlıştır. İslam tarihi boyunca yöneten-yönetilen ilişkilerinde hem Sünniler, hem Şiiler ve Aleviler; hem iktidarlar, hem de muhalifler "takiyye" yapa yapa birbirleriyle veya kendi aralarında mücadele etmişlerdir.

---

28. **Abdurrahman Bedevi**, *Mezahib-ul İslamiyyin (Müslümanların Mezhepleri)*, s.10, Dar-ül Talia, 1973, Beyrut. aktaran **Bulut**, age, s.450.

Takiyyenin günümüzdeki kavramlaştırılmış adı, taktik ve stratejidir. Açıkça yürütülmeyen taktikler ise; kulis, lobi faaliyeti, "saray entrikaları" veya "Bizans oyunları" diye adlandırılır. *Binbir Gece Masalları*'nda bile birçok takiyye örneği anlatılır. Zira siyaset, "taktik ve strateji"den oluşur. Dinler de bir siyaset tarzı olduğuna göre, buradaki mücadelelerin özünde taktik ve stratejiler olagelmiştir. İslamın başlangıcından günümüze kadar uzanan tarihinde bolca örnekleri bulunur. Mezheplerarası çatışmalarda buna takiyye denilmiştir. Doğrudur, Sünni egemenlerden çokça zulüm gören Şiiler ve Alevi-Kızılbaşlar, "gizlilik kuralı" ve illegalite gereği, *takiyyeyi* benimsemişler; ancak bu, özellikle Şii İran'da inançsal bir kural haline getirilmiştir. Yoksa, tarihteki Batınîlerle günümüz Alevi-Kızılbaş kitlesinin *"takiyye"* biçiminde iman esaslı bir kuralı bulunmaz.

Batınîlik akımını; eylemcilik, komploculuk ve suikastçılık derekesine indirgemek de yanlıştır. Zira, bazı Batınî akımlar kendi barışçıl dünyalarında yaşamış; hemen hiç eylem yapmamışlar; salt fikir düzeyinde kalmışlardır. Bazıları da, tersine, sürekli eylem çizgisini izleyip, fedailik ruhunu yüceltmişlerdir.

Her Eylemci Batınî midir?

İslam tarihindeki tüm eylemcileri Batınî saymak da yanlıştır. Meselâ, Suudi Arabistan'da egemen olan Vahhabilik, tarikatçılıktan ve batıl inançlardan nefret eden, son derece bağnaz ve eylemci bir çizgi izleyen Sünni bir koldur. İslam dünyasındaki Cihad ve Hizbullah adlarıyla eylem yapan, iktidarı hedefleyen ve bu uğurda şiddet kullanan örgütlerin de Batınî olduklarını söylemek, bilimsellikle bağdaşmaz.

Doğrudur, tarikat geleneği içinde batınî bir düşünce tarzı hep vardır. Ancak bu, egemen bir nitelik olmayıp, sadece motifler düzeyinde kalır. Daha çok hurafelere, gerçeküstü yorumlara ve mistik düşünce zeminine dayanır. Bu bakımdan, her tarikatçıyı Batınî saymak doğru olmaz.

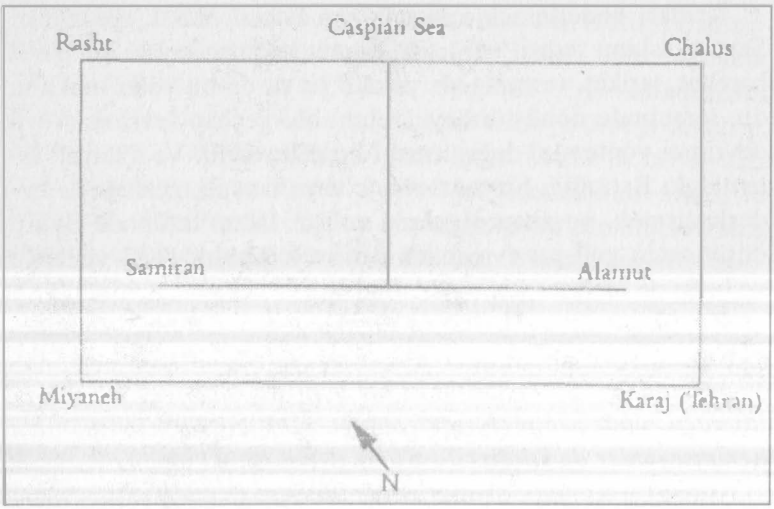
İktidarı hedeflemek için mutlaka Batınî olmak gerekmez. Şeriatı, İslamı temsil ettiği iddiasında bulunan siyasi bir parti, hareket, tarikat, cemaat, vb. pekâlâ şu ya da bu yolla toplumu din temelinde dönüştürmeyi, rejimi ele geçirip (evrimci veya devrimci yöntemle) değiştirmeyi hedefleyebilir. Ve nihayet, İslam'daki Batınîliği Şii mezhebiyle veya İsmaili mezhebiyle özdeşleştirmek, yaşanan olgularla çelişir. İslam tarihinde Batinî düşüncenin gelişim evresi son derece karmaşık olup, yüzlerce ve belki de binlerce kola ayrılabilmiştir.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, durumu özetlemeyi başarmış:

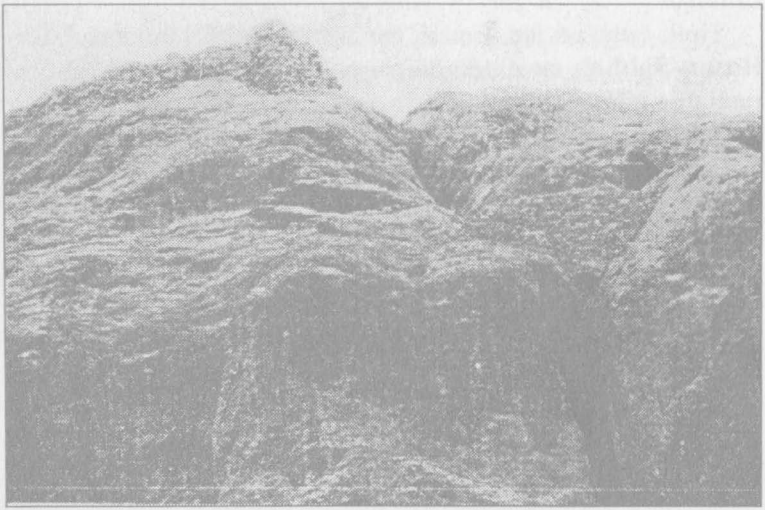
"Batınîliği, Şii-İsmaililerin bir kolu saymak yanlıştır. İsmaililerden bunu benimseyenler olduğu gibi, başka mezheplerden benimseyenler de vardır..."

İsmaili Batınîliği, siyasal nedenlerle ön plana çıkmış; Sünni ve Şii kesimlerin polemiklerine hedef olmuş, iftiralarına maruz kalmıştır.

Tipik örneğini ise, İsmaili mezhebinin Nizari kolundan olan **Hasan Sabbah** etrafında dönen polemikler ve gerçekdışı yorumlarda görmek mümkün.

Elbruz dağlarında İsmaili savunma mevzilerinin şeması.

Efsanevi Alamut kalesinden geriye kalanlar.

İFTİRALAR KARŞISINDA İSMAİLİLİK

Hasan Sabbah'a Yönelik Karalamalar

Günümüz sağ kanat tarihçiliği, maalesef, İslam ve Osmanlı'dan miras kalan *ümmetçi-saltanatçı* tarih anlayışından ve kuru belgecilik'ten sıyrılabilmiş değildir. Dahası, Türk-İslam Sentezinde ifadesini bulan bir *karacahillik* (obstcurantism) ve *gizemcilik* (mystification) halesiyle örtülü, neredeyse herşeyi yalınkat ruhbilimine indirgeyen, duygulara hitabeden, görünüşte bir pop-tarih, özünde son derece ideolojik bir tarihyazını geçerliliğini halen korumaktadır.

Örnekler sunalım:

İsmail Özcan tarafından *Milliyet* okurları için 1991 yılında hazırlanan, özetlenmiş *İslâm Ansiklopedisi*'nin *"Bâtınîlik"* maddesinde, bakın neler var: "Bâtınîliğin, İslam dünyasında, İslamî esasları ve nassları (kutsal metinleri-FB) yorum farkından doğduğu biliniyor ise de, *gerçekte kötü niyetli, dini içten yıkmayı hedefleyen bir akımdır.* Birçok fikirleri, Müslümanlıkla yüzde yüz zıt düşmektedir. Bu mezhep, İslamla bağdaşmayan aşırı fikirleri yüzünden *Gâliyye*; dinin haram kıldığı şeyleri helâl sayması yüzünden *İbahiyye* diye de anılmaktadır.

Bâtınîler, bazı dönemlerde İslam devletleri içinde çok etkili olmuş; suikastlarda bulunmuş, terör estirmişlerdir. *En tanınmış terör lideri Hasan Sabbah'tır...*

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarınca tercüme edilip 1975'te yayımlanan, **Muhsin Abdülhamid** tarafından Arapça

yazılmış *İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler* unvanlı kitabın 42. sayfasından, bu konudaki görüşlerini aktaralım:

"***Haşşâşiler*** (Afyonkeşler-FB) İsmailiye hareketinin bir koludur. Devamlı olarak *haşiş* (haşhaş: Kenevirden elde edilen uyuşturucu madde) alıp verdiklerinden (kullandıklarından) bunlara '*Haşşâşîler*' adı verilmiştir. Ehlibeyt'in halifelikteki hakkını ister gibi görünen, fakat *aslında dinsiz olan* ***Hasan bin Sabbah***, bu hareketin lideridir... Özellikle İran, Irak ve Suriye'de, *suçlar tarihinde çok büyük sayfalar işgal eden misli görülmemiş cinayetler işlediler.* Devlet ve ilim adamlarından birçoklarını, kendilerine muhalefet edenleri öldürdüler. Katledilenlerden biri de Selçuklu veziri Nizamülmülk'tür. Selahaddin Eyyûbî'nin öldürülmesi için de gayret sarfettiler... Hasan Sabbah ve adamları, İran'da Alamut Kalesi'nde üslendiler. Oradan etrafa dehşet ve korku saçtılar. İnsanlara darbeler hazırladılar. *Bol bol yol kestiler, adamı öldürdüler, gelene geçene tecavüz ettiler; yolcuların, kafilelerin mallarını gaspettiler...*"[1]

Büyük Selçuklu Devleti başveziri ünlü **Nizamülmülk,** ortodoks İslam'a karşı Haricilik ile bu dine tümüyle aykırı Batınîlik (Karmatilik, Hürremilik, vb.) hakkında şu değerlendirmeyi yapmış:

"***Hariciler***, her zaman ve her devirde mevcuttur. Hz. Adem devrinden bugüne kadar isyanlar çıkarmışlardır. *Dünyanın hiçbir ülkesinde peygamberler ve padişahlara karşı bunlardan daha uğursuz, daha ters, daha aleyhte çalışan, daha dinsiz bir topluluk görülmemiştir.* Bunlar duvarların arkasında, memleketin kötülüğünü isteyerek karışıklık çıkarmaya çalışırlar... Şiilik iddiasında bulunarak, Rafızilerden daha büyük kuvvet toplayabilir; bütün dinlere saygıları olduğunu söyler, ellerinden gelen kötülük, bozgunculuk ve cinayetlerden geri kalmayarak, Müslü-

---

1. Kitabın yazarı, alıntıdaki belli başlı iddialarını, Arapça yayımlanmış *el Cemiyyet-ül Sırriyye ve'l Hareket-ül Heddeme* (Gizli Cemiyetler ve Yıkıcı Hareketler) isimli çalışmanın 47. sayfasına dayandırıyor.

manlık adına hareket ettiklerini iddia ederler. *Yaptıklarında kâfirlerin davranışlarını örnek aldıklarından*, içleri görünüşlerinin, sözleri de yaptıklarının ve Hz. Muhammed Mustafa (sav)'nın dininin tam zıddıdır...

(Batınîlerden) Ebu Muhammed'e Mukı'iyan mezhebinin nasıl olduğunu sordular: *Bu mezhebe göre kadınlar tenasül (cinsel/üreme) organlarını kendi mezhep mensuplarından saklamadıkları gibi, onlardan esirgemiyorlardı da.* Bir kişi kadınla evlenmek istediğinde, ilk olarak onların en büyükleri sahip olduktan sonra, kadın kocaya gidebiliyordu. Birleşmeden sonra yıkanmazlar; *annelerine, bacılarına, kızlarına el uzatabiliyorlar...*"[2]

Ünlü Fransız İslambilimcisi **Henry Laoust**, Hasan Sabbah'ın kurduğu *Fedaviyye* hareketini, *"terör örgütü"*[3] olarak nitelemesine rağmen daha ölçülü bir dil kullanır.

Türk İslamcılarından **Ömer Rıza Doğrul**, 1944 yılında basılan *Cennet Fedaileri* isimli romanında, "Batılı uzmanlardan en ustalarının eserlerine baktığını ve Doğu'daki en değerli tarihi kaynakları inceledikten sonra, yalnızca doğruyu yazdığını"[4] ileri sürse de, genelde İslam'a aykırı Batınî hareketleri (Karmatilik ve İsmaililik), özelde Hasan Sabbah hareketini konu edinirken, mealen şunları yazıyor:

"Batınî Karmati mensupları cahillerden oluşur. Onlar İslam'a aykırı ne varsa, hepsini yapmışlardır. Tarikatları gizlidir ve sırları muhkemdir; nabza göre şerbet verirler. Serbest ortamlarda daha serbest, tutucu ortamlarda daha bağnaz görünerek fikirlerini yayarlar. Ana-bacı, kardeş tanımaz; kadınları aralarında paylaşırlar... Hasan Sabbah'ın davetçileri, öteden beriden topladıkları *güzel kadınları*, mezhebin icabına göre *yetiştirerek saraylara*

---

2. **Nizamülmülk**, *Siyasetnâme*, s.257-258 ve 308.
3. **Henry Laoust**, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, s.210-213.
4. **Ömer Rıza Doğrul**, *Cennet Fedaileri. İslam Tarihinde Gizli ve Yıkıcı Teşekküller*, önsöz, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1944 İstanbul.

satmak suretiyle onlardan yararlanırlardı. Sultan Sungur'un başucuna ölüm hançerini diken, böyle kadınlardan biriydi..."[5]

Hasan Sabbah hakkındaki bilgilerinin ana kaynağını İtalyan seyyah (gezgin) **Marco Polo**'nun gözlem ve anılarına dayandıran **Doğrul**, *"Şeyh-ül Cebel"* (Dağın Efendisi) diye betimlediği Hasan Sabbah'ın oturduğu Alamut kalesini; içinde envai türlü bitki ve meyvelerin bulunduğu, göz kamaştırıcı köşklerin sıra sıra dizildiği cennet bahçesine benzetir: "Hasan Sabbah ve yardımcıları ayarttıkları delikanlıları buralara getirip: bahçelerde dolaşan huri ve periler kadar güzel kadınları onlara peşkeş çekerlermiş; ayrıca bu toy gençlere uyuşturucular vererek kendilerini cennette hissetmelerini sağladıktan sonra, suikast için görevlendirip İslam diyarının dört bucağına salarlarmış."[6]

Şah dönemi diplomatlarından olup Fransa'da sürgünde yaşayan ve Molla rejiminin idama mahkûm ettiği İranlı yazar **Freidoune Sahebjam** (Feridun Sahibcam)'ın kaleme aldığı *Dağın Şeyhi Hasan Sabbah* romanının Türkçe basımı için tanıtım yazısına bakalım:

"Onyedi yaşında İsmailiye mezhebini benimseyen ***Hasan Sabbah***'ın ***haşşaşin*** (haşhaş içenler) *tarikatının müritlerine cinayet işletmek yöntemiyle Batınîliği yaydığı ileri sürülür. Silahlı müridleri, tarihin belki de gelmiş geçmiş en acımasız terör örgütünün büyülenmiş neferleridir.* Selçuklu sultanı Melikşah'tan veziri Nizamülmülk'e, ordu komutanlarından emirlere, kadılardan tüccarlara kadar binlerce insanı düzenledikleri suikastlarla ortadan kaldırmışlardır.

Özellikle köktendinci terör örgütlerine ilham kaynağı olan dinci bir terör örgütü kuran bu *terörist şeyh*, bir yanıyla inançlı bir ermişi temsil ederken; bir yanıyla da sanki *Humeyni'nin ustası ya da prototipi* gibi. Freidoune Sahebjam, acımasız ve gizemli

---

.21-49.

6. age. s.44-49.

kahramanın kişiliğinde, kendisine *'ihtirası'* temel alınış; insanın yarattığı düzenin çarklarını betimlerken, en güzel ve en kötü yanlarıyla bütün bir İslam uygarlığını yeniden canlandırıyor.

Hasan Sabbah'ın gizemli yazgısının çevresinde yaratılan bu roman, aynı zamanda, günümüzün ve geleceğin 'fanatik' kuşaklarının simgesel romanına dönüşüyor. Okur, en azından, *Selçuklu egemenliğini unutmayan bir İran'ın, günümüz Türkiyesi'ne karşı takındığı tavrın bilinçaltındaki ipuçlarını veriyor.*"[7]

Satırarasından anlaşıldığı kadarıyla, tanıtım yazısını kaleme alan zat, laik ve aydınlanmacı. belli ölçüde sol eğilimli biridir. Köktendinci İran'a karşı, laik Türkiye'nin yanındadır. Türk-İran mücadelesinin kökenini Selçuklu dönemine kadar uzatacak kadar da milliyetçidir. Fakat tüm bu meziyetler, onun da, Sünni İslam'ın sunduğu iftira ve hurafe içerikli hapı olduğu gibi yutmasına engel değil. Hele hele, aydınlanmacılığın lazimesi olan araştırmacı ve kuşkucu bir ruh taşımaksızın, sözkonusu romanı okuduktan sonra belli önyargılarla hazırlanmış ortodoks reçetesini alarak, yani *"nakilcilik"* yapmak suretiyle yazılan bir yazı, ister istemez insanı milliyetçi önyargılara ve laiklik adına bağnazlığa kadar götürebilir. Yaklaşık 1000 yıl önce, resmi İslam'ın sömürü ve baskı rejimine karşı halkın yanında direnen, istilacıları anayurdundan çıkarmayı amaçlayan, bu arada sarayda suikastlar düzenlemek ve etrafa dehşet saçmak yoluyla meselenin çözülebileceğini sanan **Hasan Sabbah** ile, günümüzde karanlığın ve halka zulmün temsilcisi İranlı Mollalar arasında biçimsel benzerlikler kurmak kadar yanlış bir yöntem, davranış olamaz.

Neyse, biz örnekleri sürdürelim:

"Tarih tekerrürdür" fikrini, güncelden yola çıkarak analojik yöntemle geçmişle ilintilendiren ve bu arada *kuru belgecilik* ile bir çeşit *pop-tarih* yazmaya çalışan gazeteci **Murat Bardakçı**

---

7. **Freidoune Sahebjam**, *Dağın Şeyhi Hasan Sabbah*, arka kapak yazısı. Telos yay., 1998 İstanbul

ise, Türkiye'de daha çok Moon türü postmodernist tarikat-çete karışımı bir yapıya sahip Adnan Hocacılar ile Hasan Sabbah yandaşları arasında benzetme yoluyla paralellikler kurabiliyor:

"Gerçi sakallı ve şişman zat (yani Adnan Hoca-FB) ilim, maharet ve güç bakımından **Hasan Sabbah**'ın tırnağı bile olamayacak seviyede idiydi ama *yarattığı tedirginlik, korku ve endişe hep aynıydı...*

Alamut'tan idare edilen hareketin hedefi hem mezhebin inançlarını yaymak, hem de bölgenin idari ve ekonomik merkezlerini ele geçirmekti. *Hasan Sabbah, hedefi için tek bir metod uyguladı: Terör... Bizzat kurduğu ve uyuşturucu bağımlısı gençlerin oluşturduğu müridler ordusu, tarihlere, İslam tarihinin en büyük terörist hareketi olarak geçti...* İsmaili terörü, Haşan Sabbah'ın ölümünden sonra da senelerce devam etti.

Hasan Sabbah'ın uyguladığı sistem sadece o bölgenin değil, bütün dünyanın mâlûmu oldu. ***'Haşhaşi'*** sözü, zamanla Batı dillerine de geçti ve ***'assasination'***a dönüştü. Bugün de batı dillerinde ***assasination*** *suikast,* ***assasin*** de *suikastçı* manasına geliyor..."[8]

Doğrusu, resmi İslam yahut saraylı gözlüğüyle bakıldığında, muhalif direnişçilerin topyekûn "serseri, serkeş, sergerde ve terörist güruhu" sıfatlarıyla anılması; bu arada eylemlerinin de, bir davaya inançtan değil de, mutlaka "dış mihrakların kışkırtmalarından, kadın kız, uyuşturucu ve para pul düşkünlüğünden" kaynaklandığı herzaman iddia edilmiştir. Çünkü aslanlar kendi tarihlerini yazana kadar, gerçeklerle doğrular hep avcıların lehine işleyegelir. Günümüzde bile davasından daha büyük bir uyuşturucusu olmayan eylemcilerin gerçekleştirdiklerini karalayabilmek için, medya ve basında sık sık şu iddiayla karşılaşırız: "Terörist militan, uğursuz eylemini gerçekleştirmeden önce uyuşturucu almıştı!" Bunu en iyi bilmesi gerekenlerden biri de,

8. **Murat Bardakçı**, *Hürriyet* gazetesi, 5 Aralık 1999.

mesleğin içinden gelen Bardakçı'dır. Her durumda, ilerleyen sayfalarda, Hasan Sabbah konusunda doğrularla yanlışları birbirinden ayırıp, hurafe ve karalamaların nerelerden, kimlerden ve hangi zihniyetlerden kaynaklandığını ortaya koyacağız.

İslami yorumlarıyla televizyonlarda öne çıkan **İsmail Nacar**, son iki yılda Türkiye'nin gündemine gelip yoğun biçimde tartışılan *Fethullahçılar gibi tarikatlar ile Hizbullah'ın* eylem ve faaliyetlerinden söz ederken; her ikisini de Batınîlere, özellikle Hasan Sabbah türünden ortodoks İslam'ın *"sapık, mülhid, kâfir"* ilan ettiği mezhep, fırka ve dinsel/siyasal hareketlere benzetir. Ocak 2000'de Türkiye'yi sarsan Hizbullah vahşeti münasebetiyle, ne idüğü belirsiz bu karanlık örgüt ile Hasan Sabbah'ın *Fedaviyye* hareketini aynı kefeye koymaktadır.[9]

Liberal sol yahut sivil toplumcu diye bilinen çevrenin öndegelen teorisyeni **Murat Belge**, 7 Kasım 1998 tarihli *Radikal* gazetesindeki makalesinde, Almanya'da mekân tutan Türkiyeli radikal İslam örgütü Cemalettin Kaplan yandaşları ile Hasan Sabbah hareketi arasında anakronik bir bağlantı kurarak, *Kaplancılar* için, *"Hasan Sabbah'ın torunları"* nitelemesini yapabiliyor. Belge, yaklaşık yüz yıl önce Rusya'da birçok siyasi suikasta damgasını vuran nihilist Narodnik hareketini de benzetmeye dahil ederek, *"Haşhaşi örgütünün temel özellikleri pekâlâ sekülarize edilebilir ve bundan devrimci tipler yaratılabilir"* diyor ki, bu onun, bir yandan analoji yöntemini kullandığını; öte yandan, *"haşhaşi"* kavramını/suçlamasını hemen olduğu biçimiyle benimsediğini gösteriyor.

Sol kimliğiyle ünlü sanatçı **Zülfü Livaneli**, 24 Nisan 1997 tarihli *Milliyet*'teki köşesinde, Peru'daki rejim karşıtı Tupac Amaru'yu Cezayir'deki radikal dinci GİA ile Hasan Sabbah hareketine benzetiyor: "Sonuçta teröre başvuran bütün ilkel şiddet örgütleri, Hasan Sabbah'ın afyonlaşmış cahil sürülerinden ibaret!"

---

9. *Cumhuriyet* gazetesi, 26 Şubat 2000.

Şah döneminde gazetecilik yapan, Molla rejimi yüzünden Avrupa'da siyasi sığınmacı olarak yaşayan, Suudi Arabistan'a yakın duran ve muhafazakâr sağ görüşleriyle tanınan İslami terör uzmanlarından İranlı **Amir Taheri**, 1970'lerden bu yana dünya kamuoyunda ve İslam aleminde şiddet/terör eylemleriyle ün salan Hizbullahçı gelenek ile Hasan Sabbah'ın oluşturduğu hareket arasında ortak paydalar ve bağlar kurabiliyor: *"İzleyen 400 yıl içinde, 'ilahi iradeyi uygulama' amacıyla suikastlar düzenlemek, bütün İslam radikallerinin ayrılmaz bir parçası haline getirildi. Bu gelişmenin yaratıcısı ise, Tahran'ın 150 km. güneyindeki Kum kentinde 11. yüzyılın ortalarında yaşayan **Hasan Sabbah'**ı..."*[10]

Hakkını yememek için, Hasan Sabbah'a ilişkin rivayetleri çok yönlü aktaran **Taheri**'nin, olayı tek başına değil, İslam'daki tarihsel şiddet geleneği içinde ele aldığını da kaydedelim: "Mısır Devlet Başkanı Sedat'ın (1970'lerde radikal İslamcılar tarafından) öldürülmesi, İslamiyet'in başlangıcından buyana süregelen bir geleneğin devamı olarak kabul edilmelidir. Peygamberden sonraki dört halifeden üçü (Ömer, Osman, Ali), *'İslam bahçesindeki ayrıkotu'* kabul edildikleri için öldürülmüşlerdir... *Bu şekilde yerleşen gelenek, bütün İslam tarihi boyunca devam etti...*"[11]

Türkçe'ye birbiri ardı sıra çevrilen *Semerkant, Işık Bahçeleri, Doğu'nun Limanları* ve *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* isimli kitaplarıyla aniden beğenilen bir isim haline gelen Lübnanlı yazar **Amin Maalouf** (Emin Maluf), İsmaililik ve Hasan Sabbah olayına daha hayırhah bir yaklaşım içindedir:

"Hasan (Sabbah)'ın ordusu (*Fedaiyye*: Fedailer-FB) gün geçtikçe büyüyordu. Onlara *'Batınî'* deniliyordu, yani gizli işlerin adamları! Onlara *'din sapkını, Allahsız'* da deniliyordu. Ulema, tehdit üzerine tehdit savuruyordu: *'Onlara katılanların vay hallerine! Kanlarını dökmek, bahçe sulamak kadar sevaptır...'*"[12]

---

10. **Amir Taheri**, *Kutsal Terörün İçyüzü. Hizbullah*, s.46-47, Sel yay., 1990 İstanbul.

11. age, s.46.

12. **Amin Maalouf**, *Semerkant*, s.87. üçüncü basım, Yapı Kredi yay., 1996 İstanbul.

"Bu inanılmaz sahneleri görenler, *Hasan'ın fedailerinin afyonlu olduklarını tekrar edip duruyorlardı.* Ölüme gülümseyerek gitmek istemeleri, başka türlü nasıl açıklanır? *Haşhaşın etkisinde oldukları görüşü, giderek ağırlık kazanır.* Bunu Batı'ya duyuran da Marco Polo olur. İslam aleminde, bunlardan olmayanlar, onlara ***haşhaşiyun*** adını takmışlardı. Yani *'haşhaş içiciler'* (afyonkeşler-FB). Bazı Doğubilimcileri, bu deyimi, Avrupa dillerinde **kâtil** ya da *câni* anlamına gelen ***'assassin'*** sözcüğünün kökü saymışlar. ***'Haşhaşiler'***in yani ***'Assassins: Katiller'***in öyküleri daha da ürkütücüdür.

Gerçeğin bir diğer yüzü vardır: Hasan, adamlarını, *'Dinin esasına bağlı'* anlamına gelen ***'Esasiyun'*** (Kuralcılar/İlkeciler-FB) diye çağırmaktan hoşlanırmış. Anlamını kavrayamamış olan (Batılı?-FB) gezginlerin, bu sözcüğü, *haşhaşiyun* sözcüğüyle karıştırdıkları söylenir...

İnatçı ve cazip geleneklerine rağmen gerçeği kabul etmek gerekir: *Haşhaşilerin, çok bağnaz bir imandan başka uyuşturucuları yoktu...*"[13]

Gerçeğin iki yüzünü de ortaya koyabilen **Maalouf**'un bu açıklaması, dolaylı biçimde, Bardakçı ve diğerlerinin nakilci/kuru belgeci yorumlarını tekzip edip, çürüten bir anlamı da içerebiliyor. Ancak Maalouf, Haşhaşinlerden söz ederken, "Bunu Batı'ya duyuran da Marco Polo'dur" cümlesiyle maddi bir hata işliyor. Çünkü, Polo'dan çok önce ve hattâ onu etkileyebilecek ölçüde Batılı vakanüvis, rahip ve seyyahların benzer rivayetleri Batı'da hayli yaygındı. Sözgelimi, 1253 yılında Moğolistan'a kadar yolculuk yapan IV. Louis'nin elçisi **William** (de Tyre), benzer sahneleri ve söylenceleri tasvir eden anılarını, Polo'dan yaklaşık 20 yıl önce Avrupalılara aktarmıştı bile.

Öte yandan, Lübnanlı yazar, bazı estetik ve edebi spekülasyonlar yapmaktan da geri kalmaz:

---

13. age, s.104.

"Böylece Hasan Sabbah, sahte tüccardan, sahte dervişten, sahte hacılardan oluşan ve Selçuklu İmparatorluğu'nu baştan aşağı dolaşan bir muhbirler şebekesini kısa zamanda kurmuştu ve her sarayda, her çarşıda, her evde kulağı vardı. Komplolar, dedikodular, söylentiler rapor ediliyor, açığa çıkarılıyor, oyunları bozuluyordu..."[14]

"Tarikat mensuplarının soğukkanlılıkla öldürülmeye razı olmaları, o çağ insanlarının, *onların haşhaşla uyuşturulduklarına inanmalarına yol açmış*; bu da adlarının ***'haşhaşiyun'*** diye bilinmelerine neden olmuştur. Bu kelime, kısa bir süre sonra ***'Assassin'*** (katil/cani) haline gelecek ve birçok Batı dilinde yer alacaktır. *Bu varsayım doğru olabilir ama tarikata ilişkin her konuda gerçekle efsaneyi birbirinden ayırmak zordur.* Acaba Hasan, kendilerini bir an için cennette sansınlar ve böylece şehadete hazır olsunlar diye, *tarikat mensuplarını uyuşturucuya mı yöneltiyordu?* Yoksa daha adi bir şekilde olmak üzere, *onları sürekli kendine bağımlı tutmak için bazı uyuşturuculara mı alıştırıyordu? Acaba onlara, sadece cinayet sırasında gevşemesinler diye bir uyarıcı mı veriyordu*? Yoksa onların gözü kapalı imanlarına mı güveniyordu? Cevap her ne olursa olsun, sadece bu varsayımlar bile, **Hasan** gibi olağanüstü bir örgütçüyü takdir etmek olmaktadır..."[15]

Marco Polo'nun Cennet Senaryosu

Hasan Sabbah'ın yerleşip, Selçuklu Devleti'ne karşı bir direniş karargâhı haline getirdiği İran'ın kuzeyinde ve Hazar Denizi'nin dağlık bölgesindeki Alamut Kalesi hakkında en etraflı bilgiyi, 13. yüzyılın meşhur İtalyan gezgini **Marco Polo** verir. İşte, Polo'nun seyahatnamesindeki, adı geçen kaleye ilişkin kurgu dolu izlenimler:

---

14. age, s.67-68.

15. **Maalouf**, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, s.137-145, Telos yay., 1998 İstanbul.

"Şeyh-ül Cebel yani Dağın Efendisi (Hasan Sabbah), kalenin arkasındaki uzun vadiyi kapatarak burayı zamanın en güzel bahçesi haline getirmişti. Dünyaya meydan okuyormuşçasına yükselen Alamut Kalesi'ni aşmadan buraya girmek mümkün değildi. İçerde, meyve ağaçlarının en güzelleri ve en nadideleri vardı. Bahçenin etrafında inşa edilmiş muhteşem köşklerin içi nefis bir biçimde dayanıp döşenmişti. Şarap ve süt akıtan çeşmelerle Ab-ı Kevser ırmakları arasında en nadir çiçekler açar, ağaçlar yükselirdi. Her köşeye, dünyanın en güzel kızlarından bir grup yerleştirilmişti. Kızların hepsinin sesi güzeldi. Şarkı söylemeyi, dansetmeyi ve birkaç çalgı çalınayı bilirlerdi. Aşk oyunlarında, onların üzerine kimse yoktu. *Şeyh-ül Cebel*, adamlarının, burasını gerçekten cennet saymalarını istiyordu.

Cennet'in girişinde, muazzam bir kale duruyordu. Sanki bütün dünyaya direnecekmiş gibi son derece müstahkemdi. Bu müthiş kale zaptedilmeden bahçeye girmek imkânsızdı.

Çevredeki diyarlardan *20 yaşına basmış delikanlılar arasında sağlıklı, gözü kara, tehlikeye aldırış etmeyen ve ruhsal bakımdan Şeyh'e bağlanabilecek durumda olanlar* Alamut'a getirilirlerdi. Bunlara, bir süre Hasan Sabbah'ın cennetiyle ilgili efsaneler anlatılır; daha sonra, teşkilatın büyüklerinden biri tarafından tek tek Şeyh'in huzuruna çıkartılarak törenle tarikata kabul edilir ve Sabbah'ın ayaklarına kapanan genç, *'fedai adayı'* olurdu.

***Sabbah**, içerisinde bol miktarda haşhaş bulunan ama tam formülünü sadece kendisinin bildiği meşhur içkisinden içirdiği ve kendinden geçen toy delikanlı 'cennet' denilen bahçeye bırakılırdı. Delikanlı bir müddet sonra ayılır, kendisini dünyanın en güzel köşelerinden birinde ve her biri ayrı güzel olan genç kızlar arasında bulurdu. Kızlar, onların her arzusunu yerine getirirlerdi. Buraya giren gençler, günlerini zevk ve sefa, aşk ve meşk içinde geçirirlerdi. Gerçekten cennete girdiklerine ikna olur ve buradan çıkmak istemezlerdi. Ve böylece delikanlılar, bir yandan Sabbah'ın büyüklüğüne tanık olurken; bir yandan da sonsuza kadar burada kalmayı isterlerdi.*

Tarikatın büyükleri, gence birkaç gün sonra yeniden uyuşturucu içirirlerdi. Kendinden geçen genç, bu defa kaleye taşınır, ayıldıktan sonra *'Vadideki cennete dönmek istiyorsa, Şeyh'in buyurduğu işi yapması gerektiği'* söylenirdi.

Hayal bahçesine tekrar kavuşmaktan başka birşey düşünemez hale gelmiş olan genci, Hasan Sabbah'ın huzuruna çıkarırlardı. Şeyh, söze, *'İlk vazifeni yerine getirmenin ve bana bağlılığını ispat etmenin zamanı geldi'* diye başlar; *'Bir düşmanımın öldürülmesi gerekiyor ve bu işi, sen yapacaksın. Görevini başarıp döndüğünde, cennete yeniden gireceksin. Düşmanımı ortadan kaldırır ama onun adamları tarafından öldürülürsen, aynı cennette yaşamaya yine hak kazanırsın. Meleklerimi yollar, seni buraya getirtirim. Ama başaramadan gelir, yakalanır, yahut işi bitirmeden öldürülürsen, cennetimin kapıları sana kıyamete kadar kapanır'* derdi.

Öldürülmesi istenen kişi, bütün bunlardan sonra mutlaka ölürdü.

Hasan Sabbah'ın asıl fikirlerine ve maksatlarına vakıf olanlar, yalnız büyük *Dai*'lerdi. Ötekilerin hepsi birşey bilmezler, salt cennet hülyasıyla kendilerini avuturlardı. Bunların biricik güdüsü, hayvani azrularla hırsları tatmin eden cennet idi.

Vazifelerini (verilen öldürme buyruklarını) tereddüt etmeden yapan fedai mülâzimleri, *Şeyh-ül Cebel*'in huzuruna kabul edilirler; bunlara, Şeyh'in büyük *Dai*'lerinden biri rehberlik eder ve *fedai*'nin yerine getirdiği hizmetlerden söz ederdi. *Şeyh*'in ayaklarını kapanan *fedai*, ona bağlılığını ifade ederken; Sabbah da ona dua ederdi.

Şeyh'in ayrılmasından sonra büyük Dai'ler arasında kalan fedai, onların kendisinden habersiz biçimde verdikleri uyuşturucu maddeyi yutar, birden derin uykuya dalar, daha sonra gizli Cennet Bahçesi'ne götürülüp orada bırakılırdı. Şeyh tarafından müjdelenen mutluluğa kavuştuğu kanaatine varan fedai orada kendini zevk ve sefahata kaptırırdı. Yeniden uyuşturucu verile-

tek bahçenin dışına götürülürken, tekrar bu cennete girmeyi en büyük gaye edinirdi. Büyük *Dai*'ler, sil baştan mutluluğa ermenin yol-yordamını gösterir; ona, Şeyh uğruna hayatını feda edecek eylemleri gerçekleştirmeyi önerirlerdi. *Fedailer, buna kanaat getirdikten sonra, başkaca şey düşünmezler ve başka bir şeyin peşinden koşmazlardı...*"[16]

19. yüzyıl oryantalizminin kurucusu ve duayeni sayılan Fransız **Silvestre de Sacy**'nin, *Mémoire sur la dynastie des Assassins* (Haşhaşinler Hanedanı Hakkında Notlar) isimli çalışmasında Alamut Fedaileri'nin haşhaş kullanımına ilişkin iddiasına bakalım:

"İsmaililer zamanında esrar İslam aleminde pek bilinmiyordu. Esrarın Doğu'dan, büyük bir ihtimalle Hindistan'dan İran'a getirilmiş olması gerekir. Kuşku yok ki, Hindularla birçok ortak noktaya sahip olan *İsmaililer, haşhaşın kullanımını çok daha önceden öğrenmişler ve bunu kendi emirlerine amade güçlü bir araca sahip olma sırrı olarak muhafaza etmişlerdi.*"[17]

Genelde Batınîler, özelde İsmaililer ve Hasan Sabbah etrafında uydurulan hikaye, hurafe ve iftiralar ile kurgulanan senaryolar bu merkezde uzayıp gidiyor.

Peki, bütün bunlar nereden ve nasıl kaynaklandı?

Haşhaşiler Hakkındaki Hurafelerin Kaynağı

İranlı araştırmacı olup Batı'da akademik çalışmalarını sürdüren **Farhad Daftary** (Ferhad Defteri), İsmaili mezhebi üzerine 20 yıllık uzun soluklu bir araştırmaya girişti. Sabrının mey-

---

16. **Marco Polo**, *The Description of the World*, çev: A.C. Moule ve P. Peillot, London 1983; *The Book of Ser Marco Polo, the venetian, concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, çev: H. Yule, London 1929. Bu iki esere dayanarak aktaran **Farhad Daftary**, *The Assassin Legends. Myths of the Isma'ilis*, s.109-113. Ayrıca bkz: **Silvestre de Sacy**, *Mémoire sur la dynastie des Assassins*'deki ilgili yönderme.

17. **de Sacy**, age.

vesini, 1990'da İngiltere'de *The Isma'ilis: Their History and Doctrines* (İsmaililer: Tarih ve Öğretileri) ile 1995 yılında ABD'de basılan *The Assassin Legends: Myths of The Isma'ilis* (Haşhaşin Mavalları: İsmaililer Hakkında Efsaneler) isimli iki kitabıyla topladı.

Daftary, Batılı yazar **Edward Fitzgerald**'ın şair, gökbilimci ve matematikçi Ömer Hayyam'ın rubailerine yazdığı önsözü eleştirmekle işe başlıyor. Anılan önsözde, *"Üç Okul Arkadaşının Hikayesi"* uzun uzun anlatılıyor. Buna göre; şair **Ömer Hayyam,** vezir **Nizamülmülk** ile sözde "Haşhaşiler Tarikatı" kurucusu diye namı yürüyecek olan **Hasan Sabbah** Nişapur'da okul arkadaşıymışlar. Yedikleri içtikleri ayrı gitmeyen üçlü; *"Aramızda kim daha önce hayatta başarılı olursa, diğer ikisine el uzatıp yardım edecektir"* diye yemin etmişler. Gün gelmiş devran dönmüş; ilk yükselen Nizamülmülk olmuş, Selçuklu sultanının vezirlik makamına oturmuş. Yeminine sadık kalan Nizamülmülk, Ömer Hayyam ile Hasan Sabbah'ı da yanına, saraya almış. Gelgelelim, daha sonra Hasan'ın kendisine ciddi ve ihtiraslı bir rakip olduğunu gören vezir efendi, onu sultanın gözünden düşürmek gayesiyle olmadık tertipler düzenlemiş. Hasan da, bunun acısını o düzenbaz arkadaşından çıkarmaya yemin billah etmiş ve Semerkant sarayından kaçarak ta Mısır'a gitmiş ve orada İsmaili mezhebinin en gizemli öğretilerine vakıf olmuş. İran'a dönüşünde, Selçuklu sultanlarıyla devlet ricalinin yüreğine korku ve dehşet saçan bir tarikat kurmuş. Suikastçı fedailerin ilk kurbanı da, Hasan Sabbah'ın eski arkadaşı, yeni hasımı Nizamülmülk olmuş![18]

Türkçe'ye çevrilen kitaplarıyla bir hayli meşhur olan Lübnanlı yazar **Amin Maalouf**'un *Semerkant* isimli romanında aşağı yukarı aynı tema edebi bir dille işlenmektedir. Ancak Maalouf, kitabının 66. sayfasında, adı geçen üç kişinin "okul arkadaşı

18. **Daftary**, age, s.1.

olamayacaklarını; Nizamülmülk'ün Ö. Hayyam'dan otuz yaş büyük olduğunu, H. Sabbah'ın da tahsilini Nişapur'da değil Kum ile Rey şehirlerinde yaptığını" yazmayı da ihmal etmiyor.

20. yüzyıl Batılı araştırmacıları, "üç okul arkadaşı" hikayesinin gerçekliğine ilişkin kuşkularını dile getirdiler. **Fitzgerald**, Hayyam'ın *Rubaiyat* (Rubailer) adı altında derlenen şiirlerinin önsözünde hikayeyi işlerken, tezini, İsmaililerin temel aldığı *Şerguzaşt-i Seyyidna* (Efendimizin Serüveni) ile Nizamülmülk'e ait *Vasiyet* isimli iki kaynağa dayandırıyor. İran tarihinde efsaneyle olguların iç içe geçtiği, kendi sınırlarını koruyamadıkları bilinen bir gerçektir.

Araştırmacı **Edward G. Browne**, Nizamülmülk'ün kendisinden daha küçük Hasan Sabbah ile okul arkadaşı olamayacağını, ikna edici biçimde açıklıyor. Ömrünü İsmaili mezhebini araştırmaya adamış **Bernard Lewis** *The Assassins: A Radical Sect in Islam* (Haşhaşiler: İslam'da Radikal Bir Mezhep) unvanlı kitabında benzer kanıyı taşıyor. Ona göre, Hasan Sabbah'ın kesin doğum tarihi bilinmemekle birlikte (bir başka yazara bakılırsa, bu tarih muhtemelen 1060 yılıdır-FB) büyük bir olasılıkla 11. yüzyılın ortalarında dünyaya gelmiştir. Nizamülmülk ise 1020'de doğup, 1092 yılında öldürülmüştür. Ömer Hayyam'ın ölüm yılı 1123, Hasan Sabbah'ınki 1124'tür. Bu durumda, üçünün okul arkadaşı olduğu yolundaki anlatım, aslında bir masal ve efsane üslubu için geçerlidir. Gerçekte böyle bir şeyin olması imkânsızdır.

Hasan Sabbah'ın Nizamülmülk ile Mısır'a gitmeden önce görüşüp tanıştığı olasılığına yer veren sözkonusu tarihçiler, İsmaili kurucu liderinin Selçuklu sarayında çalışma ihtimaline daha az yer veriyor; onun Rey şehrinde memurluk yaptığı sırada oradaki yerel otoriteyle arasının açıldığını ve bu yüzden Mısır'a gitmek zorunda kaldığını güçlü bir varsayım olarak ileri sürüyorlar. Bu tez, özellikle **B. Lewis**'in eserinde daha fazla vurgulanmıştır.

Daftary, bu Doğu efsanesinin, Ortaçağ Avrupası'nda "Haşhaşiler" diye tanıtılan İsmaililik inancının Nizari koluna, haksız yere nasıl maledildiğini uzun uzun açıklıyor.

Batılı Kaynaklarda Haşhaşiler

İsmaililerin Suriye'deki koluna istinaden ortaya atılıp yaygınlaştırılan *"Haşhaşiler"* ve *"Dağın Efendisi"* deyimleri ile İran'ın kuzeyindeki Alamut Kalesi merkezli Nizarilere (Hasan Sabbah kolu) atfedilen *"fedai örgütü, cennet bahçeleri, huri gibi emsalsiz kızlarla aşk meşk yaptıktan sonra, afyon çekerek eylem yapan suikast timleri, şeyhine körü körüne bağlı olup, onun bir emri üzerine kendilerini uçurumdan aşağı atan fedai müritler gürühu, vb."* türünden efsanelerin ideolojik, dini ve siyasi kaynağı; daha çok Sünni ortodoks vakanüvis ve gezginlerle, Abbasiler adına hareket eden yeminli Batınî düşmanı Selçuklu devlet ricali yahut saray erbabının uydurmalarıdır. Bunlara yazının ilerleyen bölümlerinde değineceğiz.

Öte yandan, Doğu Akdeniz'deki Latin kökenli Hıristiyan topluluklarının, özellikle Haçlı Seferleri boyunca Kutsal Topraklar'da yaşayan Arap kökenli Sünni Müslümanlarla Lübnan ve Suriye merkezli Nizari mensuplarının temasları sırasında öğrendiklerinin de söylencelerin yayılmasında ciddi katkıları elbette vardır. "Batınî militanların gözüpek direnişlerini, eylemlerini gerçekleştirmedeki ustalıklarıyla serinkanlılıklarını" bir türlü hayra yoramayan Haçlıların, *"Haşhaşiler"* terimini siyasi/dini bir kavram haline getirip Avrupa ölçeğinde yaymalarının etkisi büyüktür. Örneğin, Kudüs'teki Krallığı'nı yöneten Conrad of Montferrat lakaplı Haçlı hükümdarı, 1192 yılında Sur şehrinde iki Hıristiyan rahibin bıçaklı saldırısının kurbanı olunca, olayın. Nizari Batınîlerini 30 yıl boyunca yöneten M. Raşideddin Sinan tarafından tertiplendiği yolunda bir kanı uyandı. *Dağın Efendisi* lakabıyla bilinen Sinan'a isnat edilen olay, Avrupa'da-

ki Haşhaşiler (katiller, caniler) kavramının giderek yayılıp kamuoyuna malolmasının önemli bir vesilesi oldu.[19]

Allanıp pullanarak yayılan efsaneye, *"Haşhaşiler, Şeyh'lerine sadakâtlerini kanıtlamak için kendilerini uçurumdan aşağı atıyorlar"* yolunda hayali betimlemelerde bulunan Venedikli tarihçi **Mariono Sanudo Torsello** ile Bolonyalı Dominikan rahibi **Francesco Pipino**'nun önceki yazılarının da büyük katkısı oldu.[20]

Dinsel güdülerle bölge insanlarına ve inançlarına bakan Haçlı tarihçi, vakanüvis, seyyah ve komutanların, bu popüler hurafe ve efsanelerden hareketle neler yazdıklarına bir göz atalım.

Geç bir tarihte, kendi adına bir Haçlı seferi düzenleyen ama "Kutsal Topraklar"da ölen Almanya'nın Hohenstaufen İmparatoru **I. Frederick Barbarossa** (1152-90), Sünni İslam'ın kararlı bir savunucusu sıfatıyla Haçlılarla mücadele eden Şam eyaleti hükümdarı Kürt kökenli Selâhaddin Eyyûbi ile yakın temasıyla da tanınır. Bu İmparator, şehir papazının yardımcılarından **Amalric de Burchard**'ı (veya Burchard of Strasbourg ya da Strasbourglu Gerhard), diplomatik görevle Ortadoğu'ya gönderir. **Burchard**, Suriyeli Batınîlerin önderi Raşideddin Sinan ile de görüşmeler yapar. Bu münasebetle, Nizariler hakkında imparatoruna şu raporu gönderir:

"Şam, Antakya ve Halep sınırları içinde *Sarasin* (Haçlı Seferleri sırasında Şam eyaletinin Arap veya Müslüman sakinleri-FB) kökenli bazı kavim ve topluluklar yaşamaktadır. Yerli dilde bunlara *'Haşhaşin'* deniliyor. *Sarasinlerin bu kavmine mensup insanlar,* (herhangi bir) *yasaya bağlı olmaksızın yaşıyorlar; Müslümanların* (şeriat) *yasalarına aykırı biçimde domuz eti yiyorlar...* Onlar, zaptedilmesi imkânsız dağlarda ikamet ediyorlar; zira, çok

19. **Daftary**, *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*, s.6, Cambridge University Press, 1990.

20. age.

müstahkem kalelere çekilmiş durumdalar. Bölgeleri pek verimli olmadığından, büyükbaş hayvan besleyerek geçimlerini sağlıyorlar. *Bir reisleri var ki, Sarasin (Sünni) Müslümanların uzak veya yakındaki tüm beyleriyle hükümdarlarının yüreklerine dehşet ve korku salmıştır. Benzer korkuyu, komşu topraklarda yerleşik Hıristiyan kökenli bey ve prensler de kalplerinin derinliklerinde hissedebiliyorlar. Çünkü, Haşhaşilerin bu reisinin, gerçekten hayret verici cinayet ve öldürme yöntemleri var..."*[21]

Bu arada **Amalric,** Hasan Sabbah'ın kurduğu öne sürülen *"fedai"* teşkilatının Suriye kolu tarafından nasıl örgütlenip eğitildiğine ilişkin ilk bilgileri sunan Avrupalı olarak tarihe geçiyor. Ona göre, henüz çocukken devşirilen köylü evlatları kaleye getirilip askeri ve ideolojik eğitimden geçiriliyor; onlara Latin, Yunan, Roman (Bizans) ve Arap dilleri öğretiliyor. Dağın Efendisi, sıkı talimden geçirilmiş bu toy ve gözükara delikanlıların eline *"altın bir hançer"* vererek, hedefteki adamı öldürmesi için kutsal göreve gönderiyor. Ancak diplomat, bu bilgiye dair herhangi bir kaynak vermiyor.[22]

Muhtemelen ilk Avrupalı seyyah olarak Ortadoğu'yu, "Kutsal Toprakları" ve Doğu Akdeniz havzasını gezen İspanyol Musevi hahamı Tudelalı **Benjamin** (Benjamin of Tudela), 1166'da başladığı seyahatini beş yıl sürdürdü. Bölgedeki Musevi cemaati üzerine ayrıntılı bilgiler veren Benjamin, bu arada, Suriyeli Nizari kolu Batınîlerini şöyle tasvir eder:

*"Onlar, İslam dinine inanmıyorlar. Fakat kendilerine özgü örf, âdet ve folklorlarını izleyip devam ettiriyorlar. Peygamber yerine koydukları önderlerinin her dediğini yerine getiriyorlar. **Şeyh** lakabıyla bilinen bu reislerinin öl dediği yerde ölüyor, kal dediği yerde kalıyorlar. Bu cemaat, en büyükleri ve yaşlıları olan reisine, **Şeyh-ül Haşhaşin** (Afyonkeşler Şefi, Haşhaşiler*

21. **Arnold of Lübeck**, *Chronica Slavorum*, akt. **Daftary**, The Assassin.., s.70.
22. **Daftary**, age, s.70; ayrıca bkz. *The Assassin*, s.135.

Şeyhi, Haşhaşi örgütü başı-FB) diye hitabediyor. Onun tek bir sözüne bakarak, bu dağlılar içeri girip çıkabiliyorlar."[23]

Lübnan'daki Sur şehri başpapazı **William** (of Tyre), Haçlıların ilk dönem tarihçisi sıfatıyla bulunduğu bölgede, yaklaşık 1180 yılında Suriyeli Nizarilere ilişkin aşağıdaki izlenimlerini günlüğüne kaydeder:

"Finike (Lübnan)'deki Sur bölgesiyle Tartus'un piskoposluk alanı içinde, on kadar kale ile bunlara bağlı çevre köylere sahip bir kabile yaşamaktadır. Sık sık kulağımıza geldiği kadarıyla, *60 bin ya da daha fazla nüfuslu bir kabiledir bu. Kendi reisini soyaçekim/hanedanlık yoluyla değil, öncelik hakkı ve yeteneğine göre seçmektedir. Kabile reisi, seçildikten sonra, 'efendi, aksakallı şeyh, pir, şeyh'* (Latince:Senem) diye çağrılır. Bu unvan, en vakur isimlendirmenin bile sıradanmış gibi bir ifadesidir. **Şeyh**'in emrinde veya uyruğunda bulunan insanlar, en çetin, en imkânsız görevlerini dahi üstlenip yerine getirmekte hiç tereddüt etmezler. Sözgelimi, *eğer halkın güvenine lâyık olmayan veya nefret toplayan bir prens, emir yahut derebeyi varsa, Şeyh, bir yahut birçok müridinin eline hançer vermek suretiyle, sözkonusu derebeyi veya prensi anında bertaraf etme türünden tertiplere başvurabilir. Bunu yaparken de, müridinin ölmüş olacağına veya kurtulabileceğine aldırmaz. Müritleri, reislerinin verdiği buyruğun gerçekleşebilmesi için uygun bir fırsat çıkıncaya kadar, gerektiğince ve ellerinden geldiğince gayret gösterirler. Bunlara takılan **Haşhaşin** lakabının ne zamandan beri ortaya çıktığına dair ne Hıristiyanlar, ne de Sünni Müslümanlar bir şey bilmektedirler."*[24]

Haşhaşilerin (İsmaili mezhebinin) kökenini, "Muhammed peygamber dönemine ve hattâ Makedonyalı Büyük İskender devrine kadar" uzatma hatasını işleyen Surlu papaz William'dır.

---

23. *The Itinerary of Benjamin of Tudela*'dan aktaran **Daftary**, age, s.69.

24. **William of Tyre**, *Chronicon*, book 20, ch 29, p. 953-54'ten aktaran **Daftary**, age, s.70-71; **de Tyre**, *History of Deeds Done Beyond the Sea.*

Onun efsane, söylenti ve rivayetlerle harmanlanmış bu izlenimleri, bir başka hatayla daha perçinlenmektedir. Ona göre Suriyeli Nizariler, *"Dört asırdan beri Sarasinlerin* (Haçlılar devrinde Arabistan ve Suriye yerlileri veya Müslümanları-FB) *örf, âdet, töre ve kanunlarını* (muhtemelen dini kanunlar-FB) *izlemekteyken; şimdiki reisleri, bu inancından bir sapma gösterip Kitab-ı Mukaddes'i incelemekte ve dolayısıyla tüm kabile, Hıristiyanlığı kabul etmeye hazırlanmaktadır."*

Her durumda, **Burchard** ile **William** arasında temel bir fark var: İlki, bölgeye gelmiş bir diplomat olarak ikinci elden bilgileri kaydetmiş; ikincisi ise, bu topraklarda yani Araplar arasında doğup büyümüştür. Dolayısıyla gözlemleri görece daha fazla olgusaldır.

Paris kökenli bir din adamı olan Vitryli **James** (J. Jacqeus de Vitry), "Kutsal Toprakları"n Müslümanlardan alınması yolunda gayretkeş kışkırtıcı faaliyetleri ve ateşli vaazlarıyla da ünlüdür. 1212-17 arasında düzenlenen 5. Haçlı Seferi'ne katılan James, Surlu William'dan sonra Suriyeli Nizarilere ilişkin belki de en fazla bilgi veren Batılı sayılır:

"Finike (Lübnan) diyarında, şimdilerde Tartus olarak bilinen Antaradensian sınırları civarında, bir kavim ikamet etmektedir. Dört bir yanı kayalar ve dağlarla çevrili, yaklaşık 10 müstahkem kalede yaşamaktadır. Geçit vermez yol ve vadileri envai türlü meyve ve mısır gibi leziz bitkisel ürünlerle kaplıdır. *Haşhaşiler* ismiyle ünlenen bu kavim, 40 binden fazla nüfusa sahiptir. *Onlar, hanedanlık veya soyaçekim yoluyla değil: makamının hakkını verebilecek yetenekli insanlar arasından seçtiklerini kendilerine başkan yaparlar. Ona* ***'aksakallı bilge şeyh'*** *(Lat:Veterem seu Senem) unvanını verirler. Bu* ***'aksakallı pir'*** *lakabı onun yaşlı başlı oluşundan ziyade: ululanmış bilgeliği, mahareti, deneyimi, ustalığı ve basiretinden ileri gelir.* Bu cemaatin şefi ve benimsediği uğursuz dinin başrahibi (baş mürşidi-FB) oturduğu mekân ile sözkonusu cemaatin kökeni ve Suriye'ye geldiği ana-

yurdunun doğunun uzak diyarlarında bir yerde, Bağdat ile İran'a mücavir bölgelerden olduğu söylenmektedir.

Bu kavim, tırnaklı ve toynaklı hayvanlar arasında *haram-helal* ayrımı yapmaksızın hepsini yer. *Kendi ulularına (şeyhlerine) mutlak itaat göstermek suretiyle, ebedi hayata kavuşacaklarına inanırlar.* Adı geçen kavim mensupları, *'şeyh'* unvanlı efendisine öylesine bağlıdırlar ki, kendileri açısından, onun verdiği görevleri hakkıyla yerine getirmemekten daha zor ve korkutucu bir şey olamaz..."[25]

Anlaşılan Surlu meslektaşı ve dindaşı William (belki de onun yazılarından etkilenerek) gibi, Fransız papaz **James** de, Nizari Batınîlerle temasından sonra, "şeyhlerinin ikna edilmesiyle birlikte, sözkonusu kavmin Muhammed dinini bıraktığını; *İncil*'i inceleyen Şeyh'in *'ölçülü biçimde şarap içip domuz eti yeme'* yönünde talimat verdiğini, pek yakında tümünün Hıristiyanlığı kabul edeceğini" belirtiyor.[26]

Outremer Frenkleri Kralı 7. Louis düzenlediği başarısız Haçlı Seferi sırasında rehin alınıp, fidye vermek suretiyle canını kurtardı. Ardından şimdiki Filistin liman şehri Akka'da 1250-54 yılları arasında ikamet etti. Kral, oturumu süresince Şam eyaletinde yaşayan Nizari cemaati lideriyle temasa geçip, "uzlaşma ve işbirliği" yolları aradı. Kral'ın Sinan'la ilişkilerinde de efsaneyle gerçek iç içe geçmiştir. Biz olaydan söz edelim: O sırada gönderdiği iyi niyet heyeti arasında, Arapçayı iyi konuşan Bretonlu rahip **Yves** (the Breton) de bulunmaktadır. Heyet, Nizari reisiyle Lübnan'ın Masyat (veya Masyaf) bölgesinde buluşur. Nizari şefini *"Bedevi Prensi"* diye tanımlayan **Yves**, bakın, *"Dağın Efendisi"* hakkında nasıl bir rapor hazırlamış:

"O (Şeyh), Muhammed (peygamber)'e inanmamakta ama Muhammed'in amcası Ali (?!- FB)'nin dini üzerine inancını

25. **James de Vitry**, *Historia Orientalis*; İngilizce çevirisi *Secret Societes of the Middle East*, London 1846; aktaran **Daftary**, age, s.77-78.

26. **Daftary**, age, s.78.

sürdürmektedir. Ona göre Muhammed, sahip olduğu şeref ve şanının tümünü Ali'ye borçludur. Muhammed büyük fetih mücadelesine başladığında, Ali ile çekişip çatışmaya ve ondan ayrı düşünmeye başladı. Muhammed'in kibrini çabuk sezinleyip onun kendisini çiğneyerek yükseldiğinin farkına varan Ali, elinden geldiği kadarıyla kendine ait öğretiyi oluşturdu. Mısır çölü ve dağlarında inzivaya çekilerek, Muhammed inancından farklı bir yorum getirdi. Bu yüzden, Ali dinini destekleyenler, Muhammed yanlılarını *'dinsiz imansız'* bellerler. Muhammed dinindekiler de, bu cemaati, *'dinsiz Bedeviler'* diye bilirler. Herkes kendi açısından doğruyu söylemektedir. *Fakat gerçek şu ki, her ikisi de dinsiz ve imansızdır...*"[27]

Gerçekle hurafenin, efsaneyle karalamanın, söylentiyle rivayetin birbirine karıştığı yukarıdaki satırlarda, Avrupalı Hıristiyan aleminin Müslüman Şark toplumuna ilişkin dinsel önyargılarını ve cahilliğini bulmak mümkün. Sözgelimi, *Ali, Muhammed'in amcası değil, amcası Ebu Talib'in oğlu yani amcası oğludur*. Bu tür fantastik ve egzotik hikayeler, Haçlı Seferleri sırasındaki siyasi, mezhepsel ve dinsel manevra, ittifak ve entrikalarla iç içe geçtiğinden; neyin doğru, neyin yanlış olduğunu sadece meseleye vakıf olanlar bilebilir. Ne yazık ki, bu acı verici durum 12. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar sürebilmiş, bir türlü düzeltilmemiştir.

Çoğu Hıristiyan din adamı olan raportör ve vakanüvislerin, dinlerini yayma gayretiyle izlenimlerinde dile getirdikleri subjektif (öznel) niyetleri, yahut "Hıristiyanlığın Müslümanlıktan her bakımdan üstün olduğu ve dolayısıyla misyonerlerin gittiği her yerde Hıristiyanlaşma faaliyetinin başladığı" yolundaki abartılı gayretkeşlikleri; siyasal amaçlı ittifaklar (Sünnilere karşı Batınî-Hıristiyan güçbirliği, işbirliği veya tersi) sonucunda dile getirilen taktiksel konuşmaları birbirinden iyi ayırmak gerektiği kanısındayız.

---

27. *Chronicles of the Crusades*'ten aktaran **Daftary**, age, s.80-81.

Marco Polo Kimlerden Etkilendi?

Hasan Sabbah hareketinin kötü şöhret yapmasında ve onun kurduğu *"terörist Haşhaşiler tarikatının elebaşısı"* olarak Avrupa çapında yanlış tanıtılmasında Venedikli İtalyan seyyah **Marco Polo**'nun rolü büyüktür. Çin'e ilişkin seyahat izlenimlerinin, *"aslında gerçeği yansıtmayan hayal mahsulü mavallar"* olduğu bilimsel ve tarihsel bakımdan kanıtlanan dünyaca ünlü bu gezginin, ileri sürdüğünün tersine, *"Çin'e hiç gitmediği"* son yıllardaki titiz araştırmalar sonucu ortaya çıkıyor. Dolayısıyla Venedikli seyyahın Alamut Kalesi'nde karargâh kurmuş *"terörist Fedaiyye örgütü, haşhaş (afyon) verilerek uyuşturulan fedailer güruhu, sahte cennette yaşanan aşk meşk olayı"* na ilişkin anlatımlarının da yeniden gözden geçirilmesinde yarar var.

Bunu bir yana bırakırsak, Polo'nun hatıralarında Nizariler (Hasan Sabbah ve hareketi) hakkında dile getirilen şeylerin, kendi seyahatini önceleyen Haçlı Seferleri sırasında komutan, tarihçi, gezgin ve misyonerlerin yarattığı önyargı, rivayet, söylenti, karalama ve hurafelerin derin izlerini taşıdığı görülecektir. Ayrıca ünlü seyyah, 1260'larda Uzakdoğu gezisine çıkıp geri dönen babası Nicòllo ile amcası Maffeo'nun aktarımlarının da etkisiyle, hem İslam alemi hem de burada yaşayan heterodoks (Batınî) ve muhalif siyasi akımlar hakkında zaten şartlandırılmış önbilgiye sahipti. Polo kardeşler, Nicòllo'nun 17 yaşındaki oğlu Marco'nun da Asya gezisine çıkmasına karar verince, bu delikanlı, Akdeniz sahiline 1271 yılında indi. Bugün *İpek Yolu* diye ünlenen bu güzergâhı izleyerek Trabzon-Karadeniz-Tebriz üzerinden Kirman, Horasan, Bedahşan, Belh, Maveraünnehir, Kaşgar, Pamir yaylası, Büyük Gobi Çölü ve Çin'e kadar toplam 25 yıl süren bir yolculuk yaptı.

Marco Polo'nun seyahati sırasında karşılaştıkları arasında Moğol İmparatoru Kubilay Han da bulunmaktadır. İşin ilginç yanı, Polo, Hasan Sabbah'ın mekân tuttuğu o namlı Alamut Kalesi'ne ilişkin hikayelerini derlediğinde, *hiçbir canlı gözlem ve izlenime dayanmıyordu.* Dayanması da imkânsızdı; zira, onun

Horasan ile Kirman eyaletlerinden geçtiği 1273 yılında, *Hasan Sabbah'ın kurup ardıllarının devam ettirdiği Alamut Kalesi devletinin (veya beyliğinin) yerinde yeller esiyordu.* Hülagu komutasındaki Moğolların, 1256'da Alamut'u kuşatıp yerle bir ederek Hasan Sabbah yanlısı Batınîleri çil yavrusu gibi dağıtmalarının üzerinden tam tamına 17 yıl geçmişti.

Dolayısıyla Marco Polo'nun gezi anılarından yukarıda alıntıladığımız sözde gözlemler; yani "her tarafa dehşet saçan terörist fedailer, uyuşturucu kullanan fedai militanları, Alamut Kalesi'nin has bahçelerinde şehvet dolu bakışlarla dolaşan ahu gözlü emsalsiz huriler, *Ab-ı Kevser* ırmaklarıyla gözelerinden süt, bal ve şarap akan pınarlarla süslü gizli Cennet Bahçeleri, vs." etrafında oluşturulan hikayeleri, viraneye dönmüş Alamut'ta yerinde görüp izlemesi mümkün olamazdı.

Gerçi Polo, Alamut Kalesi'nin ismini açıkça zikretmiyor ama tasvirinden mekânın burası olduğu anlaşılıyor. Ayrıca Polo'nun uzun seyahat güzergâhının Alamut yakınlarından geçmiş olması da imkânsızdır. Nitekim Polo'nun seyahatnamesinin İngilizce çevirisini ve yorumunu yapan Sir **Henry Yule** (1820-89) ilk kez bu noktaya dikkati çekmiştir: *"Polo'nun Alamut Kalesi'ni gezip gördüğünü düşündürecek hiçbir neden yok. Zira, onun yolu anılan mekândan hayli uzaktan geçmekteydi...* Bu durumda Nizarilere ait başka bir kalenin görülmüş olması ihtimali vardır. Burası, İran'ın doğusundaki Kuhistan bölgesiyle Horasan'ın güney kesimine düşen kıraç, verimsiz topraklarda kurulu Tabas ve Tun civarıdır. Yahut Polo'nun gezi notlarına ara verip aniden sözünü ettiği Nizari karargâhı, ya Kuhistan'ın doğusunda konuşlanmış bazı kaleler veya Damğan yakınlarındaki Girduh Kalesi olabilir ki; bu sonuncusu, 1270'te, yani ünlü gezginin Afganistan'a geçmesinden tam iki yıl önce Moğollar tarafından kuşatılmıştı.[28]

---

28. Konuya ilişkin bkz; **Freya Stark**, *"The Assassins' Valley and the Salamban Pass"*, 1931; *Book of Ser Marco Polo*, s.148'den aktaran **Daftary**, *The Isma'ilis: Their History and a Doctrines*, s.10-11, Cambridge University Press, 1990.

Muhtemelen, Polo'nun karşılaştığı Nizari (Hasan Sabbahçı) Batınîleri, Kaşgar ve Yarkent (Yarkand) çevresinde, şuraya buraya dağılmış küçük topluluklar halinde yaşıyorlardı.

O halde, soru şudur: Nasıl oldu da Polo, şunları yazabildi?

*"Dağın Efendisi (**Şeyh-ül Cebel**), yerlilerin dilinde **Alaaddin** adıyla bilinir... O, iki sarp dağla çevrili kartal yuvasını andıran yüksek vadide oturur. Dağın Efendisi, buraya en güzel çiçek ve bitkilerle süslenmiş gizli bir bahçe yaptırmış; göz kamaştıran altın işlemeli sırça köşkleri kurdurmuştur. Has bahçelerinde huriler dolaşıp, yirmi yaşındaki delikanlıların olmadık arzularını yerine getirirler. Gençler afyon içirilerek sahte cennete konulurlar. Buraya yeniden girebilmek uğruna, etrafa korku saçan suikast ve terör eylemlerinde bulunurlar."* [29]

İlk elde temel bir hataya işaret edelim: Marco Polo'nun yazıyı yazdığı tarihte, Alamut Kalesi (devleti) yıkılalı 17 yıl olmuştu. Ama daha önemlisi, Polo, **Alaaddin bin Muhammed**'i *"kalenin son Şeyhi, dağın efendisi"* olarak gösteriyor ki, bu da yanlış. Çünkü, lakabı *Alaaddin* olup **III. Muhammed** adıyla iktidara gelen bu zat sondan bir önceki hükümdardır ve kalenin yıkılmasından yaklaşık dört yıl önce (muhtemelen 1252 yılında) Moğol kabile reislerinin geleneksel yöntemle *han* seçmek için biraraya geldikleri *"kurultay"*a elçi gönderen İsmaili önderidir. Alamut Kalesi beyliğinin yıkılışı esnasında Hülagu'ya teslim olduktan sonra ailesiyle birlikte katledilen son hükümdar ise Alaaddin değil, **Rukneddin Hurşah**'tır.

Evet, nasıl oluyor da tüm bunlar sahiciymiş, gerçekmiş gibi ve gözle görülmüşçesine kaleme alınabilmiş? Venedikli gezginin muhayyilesi, düş dünyası böylesine geniş miydi; yoksa, onun Hasan Sabbah ve yandaşlarına bir kastı, bir düşmanlığı mı vardı?

Bizce her ikisi de değil. Büyük bir olasılıkla Polo, Haçlı Seferleri sırasında Avrupa'da artık popüler bir kavram haline gel-

---

29. **Polo**, age'den akt. **Daftary**, *The Assassin...*, s.109-111; *The Isma'ilis...*, s.11.

miş olan Haşhaşiler'e dair hikaye ve mavalları zaten duymuştu. Ayrıca Venedik gibi dönemin önemli liman şehrindeki seyyahların akla hayale sığmaz, ipe sapa gelmez *Binbir Gece Masalları*'nı andıran Şark masallarını, rivayetlerini, zaman zaman çenesi düşük ve abartılı söylemleri seven tayfalardan dinlemişti. Yine o devrin Hıristiyan din adamları ve vakanüvislerinin yazdıklarını da belleğine yerleştirmiş veya bunlara ilişkin farklı metinleri okuyarak o ünlü seyahatine başlamıştı.

Bir örnek verelim: "Aziz" lakabıyla da tanınan Outremer Frenkleri Kralı 9. **Louis**, düzenlediği Haçlı Seferi sırasında, bölgedeki Müslümanlara karşı ittifak yapma düşüncesiyle, Rubrucklu **William** (of Rubruck)'ı Moğolistan'daki Büyük Moğol Hanı'na elçi olarak gönderdi. William 1253 yılında başladığı Moğolistan yolculuğuna, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki güzergâh üzerinden devam etti. Yol boyunca aldığı notlar arasında, *"Hazar'ın doğusuna düşen* ***Mulihet Dağları*** *(Haşhaşiler/Mülhidler Dağı)"* bulunuyor. Diğer bir notta ise, *"Büyük Han'a suikast düzenlemek gayesiyle Karakurum'a gönderilen Haşhaşiler"*e değiniliyor: *"Büyük Han, üvey kardeşlerinden birini,* ***Mülhitler*** *namıyla ünlenen Haşhaşi topraklarına gönderdi. Onların topyekûn imha edilmesini emretti..."*[30] William'ın seyahatnamesinde değişik sözcüklerle (*Hacsasins, Axasins, Assassin* gibi) sık sık zikredilen bu deyimler, Haçlıların kutsal topraklarda karşılaştıkları Suriyeli Nizarilere taktıkları sıfatların izlerini taşımaktadır. Büyük ihtimalle William, daha önceki duyum ve kaynaklardan işittiklerine dayanarak, Suriyeli Nizarilerle İranlı ülküdaşları arasında bir bağ olduğu kanaatine varmıştır.

O halde, Polo'nun düş dünyasına ilham verenlerden birinin elçi William olduğu söylenebilir. Nitekim, o, seyahatnamasine şöyle bir kayıt düşüyor: "*Mulecte* (mülhid sözcüğünün bozulmuş hali-FB), söylendiğine göre, çok önceleri buralarda yaşa-

30. **William of Rubruck**, *The Mission*'dan akt. **Daftary**, *The Assassin...*, s.80.

miş *Dağın Efendisi* namıyla ün salan çok şerir ve şeytani bir prensin (bey/emir) yaşadığı bir diyardır. Sünni Müslümanların kanunlarına (şeriat) göre, burada *heretik* (Batınî/sapkın) görüşlü olanlar ikamet edermiş. Ol nedenle, *Mulecte* (mülhid) sözü, yerli (Sünni) Müslümanların dilinde, *Batınî sapkınların beldesi* anlamına geliyor. Adı geçen belde sakinlerine de *Mulehitici* (Melahıd-mülhidler) adı verilirmiş; tıpkı, Hıristiyanlar arasındaki Patarini'ler gibi..."[31]

Bu düzlemde, Polo'yu önceleyen iki kaynağa daha gönderme yapalım:

Anlaşıldığı kadarıyla Alman kökenli yazar Lübeckli **Arnold** (öl. 1212), yukarıda adı geçen Strasbourglu Burchard'ın raporlarına, Doğulu Latin kaynakların sözlü anlatımlarına ve 1172 yılında kısa bir süre için gittiği Ortadoğu'daki gözlemlerine dayanarak, Nizari Batınîleri hakkında şunları yazabildi:

"*Dağın Efendisi*, sahip olduğu *sihirbazlık marifeti* sayesinde, buyruğu altındaki insanların kafalarını öyle bir karıştırmış ki; onlardan hiçbiri ne ibadet edebiliyor, ne de Tanrı'ya inanıyor. İnsanlar *bu Şeyh'e tapınıp, onu Tanrı bellemişler.* Son derece garip yöntemler kullananan *Şeyh*, kendisine inananların akıllarını öylesine çelmiş, ebedi mutluluğu yaşayabilecekleri yolunda öylesine umut ve vaadler vermiş ki; *bu insanlar, yaşamaktansa ölmeyi tercih ediyorlar.* Uçuruma bakan sarp kayalıkların yanıbaşında her daim hazır duranlar, Şeyh'in bir işareti veya emri üzerine kendilerini anında aşağıya atabiliyorlar. Kafatasları paramparça oluyor; sefilce bir ölümü tadıyorlar. En kutsanmış ölüm ise, başkalarının canına kıydıktan sonra, misilleme kabilinden veya intikam babından kendi kanını akıtarak acılar içinde ölmektir. Bu tür fiilleri işletmeden önce, söylendiğine göre *Şeyh, onlara, uyuşturucu maddeleri içeren hapları veriyor ki, öldürmeye aday olan kişi, kendisinden geçip sonsuz bir fan-*

31. **Polo**, age'den aktaran **Daftary**, age, s.115.

tezi ve hayal alemine dalabilsin; mutluluk ve zevkten dört köşe olup gevşeyebilsin. Ve daha gösterişli ama hayli değersiz şey ise, Şeyh'in bu esnada ölmesi karşılığında ona böylesi bir hayal alemini ebediyen vaadeden sözleridir..."[32]

Alman yazarın, bu haliyle, kendisini önceleyenlere oranla gerçeklerden biraz daha uzaklaştığı ve Dağın Efendisi'nin "komik" bir portresini çizdiği söylenebilir. *"Ölüm atlayışı"* tabirini Batılı kaynaklara yazılarıyla yerleştiren **Lubeckli Arnold**, sözkonusu raporunda, *"Efendilerini Allah gibi gören Haşhaşiler, O'nun bir emri üzerine, büyüleyici haykırışlarla kendilerini uçurumlardan aşağı atıveriyorlar"* diyebiliyor.

İkinci örneğimiz, Parisli **James de Vitry**'den:

"Dağın Efendisi, halkının gençlerini, son derece gizli ve nefis/hoş mekânlara *(locis secretis et delectabilitus)* yerleştiriyor. Burada dikkatli ve titiz bir eğitimden geçen ve farklı diller öğrenen toy delikanlılar, Şeyh'in emriyle ellerine tutuşturulan hançerlerle, ayrı eyalet ve bölgelere gönderiliyorlar. Alınan talimat gereği, bu bölgede yaşayan (Sünni) Müslümanlara olduğu gibi Hıristiyan önde gelenlerinin de bıçaklanarak öldürülmesi elzemdir. Şeyh, buyruğunun yerine getirilmesinin mükafatı olarak, onlara daha büyük ebedi mutluluklar yaşamayı ve ölümden sonra cennete gitmeyi *(in pardiso post mortem)* vaadediyor. Vazife esnasında ölme şansına kavuşan gençler, yoldaşları tarafından şehit ilan ediliyor ve evliya mertebesine yükseltiliyorlar. Babaları ise, Şeyh tarafından armağanlara boğuluyor... *Bu sebepten, biçare, zavallı ve kötü yönlendirilmiş bu toy delikanlılar, ölümcül görevlerini büyük bir mutluluk ve zevk içinde icra ediyorlar..."*[33]

Üçüncü örneğimizi oluşturan Aslan Yürekli Richard'ın yeğeni ve Kudüs Krallığı'nın vekili **Kont Henry** (of Champag-

32. **A. of Lübeck**. age'den aktaran **Daftary**, age, s.104.

33. **J. de Vitry**. age'den aktaran **Daftary**, age, s.101.

ne), 1193 yılında Suriye'yi ziyaret ederken İsmaili önderi Sinan'ın halefiyle karşılaşır. O sırada Antakya (Haçlı) Prensliği'ne Ermeni saldırısı gündemdedir. Kont Henry, İsmaili fedailerden söz ederken, *önderinin bir işaretiyle bu insanların kendilerini kayalardan/surlardan aşağı attıklarını ve bunu defalarca tekrarladıklarını* belirtiyor. İsmaili fedailerin cesareti ve sadakatine hayran kalan Kont, böyle bir davranışın Hıristiyan askerler arasında asla görülemeyeceğini vurguluyor.

Demek ki Marco Polo, sıraladığımız rivayet ve efsanelerin etkisinde, kulaktan dolma bilgilerle çıktığı uzun yolculuğu esnasında, muhtemelen Suriye, Lübnan, Irak, İran ve Ortaasya'da karşılaştığı Sünni Müslüman kaynaklarından yararlanmış. Bu arada sık sık karşılaştığı Moğol istilacıların, Nizarilere dair anlatım ve karalamalarına dayanarak düşgücünü çalıştırmış; "Haşhaşiler örgütü, Hasan Sabbah ve Alamut Kalesi" hikayelerini, kendi izlenimleriymiş gibi kaleme almış.

Az bir ihtimal babından da olsa, Kaşgar ve Yarkand civarında rastlantı sonucu veya herhangi bir şekilde Polo'nun tanışıp görüştüğü varsayılan Nizari topluluklarından (yıkılan devletin ardından şuraya buraya dağılan cemaat mensupları) yarım yamalak bilgiler edinmiştir.

Polo'nun efsane/masal karışımı anlatımına açıklık kazandıran olayın perde arkasında şu gerçek yatar: Cenova'ya dönüşünde tutuklanıp uzun yıllar hapis yatan ünlü gezgin, seyahat hatıralarını kaleme almaya karar verir. Hapishane arkadaşı Pisalı **Rustichello**, elyazmalarını Fransızcaya çevirir. Derleyicisinin şu ibaresi ilginçtir: *"Bay Polo, bu rivayeti birçok adamdan duymuştur."*

Taşı toprağı efsane, rivayet ve masal kokan İran ve Hindistan gibi diyarlarda, sözlü anlatımların her döneme, her yeni hükümdarın mizacına göre değiştiği ve yerel anlatım kaynaklarının da titiz davranmadığı gözönüne alınırsa, Polo'nun gezi anılarının ana kaynağının o tarihte Suriye'de yaşayan İsmaili mezhebi mensupları hakkındaki çeşitli rivayetler olduğu görülür.

Özellikle şu *Dağın Efendisi, Alamut kalesi, cennet bahçesi, haşhaşi fedaileri* kavramları tümüyle Suriyeli damgasını taşımaktadır. Buna, Polo'nun birlikte yaşadığı mahkûmların ipe sapa gelmez, çoğunlukla efsaneyle gerçeğin iç içe geçtiği anlatımlarını da eklemek gerek.

Polo, seyahatnâmesinde iki maddi hata daha işlemiştir. Bir; dönemin İsmaili lideri Alaaddin için, *"Müslümanların ilk başpapazı (abbot)"* deyimini kullanmıştır. İki; onu, *"Muhammed peygamberin sahabesi"* yapabilmiştir.

Haşhaşiler Kavramının Yaygınlaşması

Marco Polo'nun aslı astarı olmayan bu hikayelerinin Avrupalı tarihçi, vakanüvis, seyyah ve araştırmacıları etkileyen en önemli yanı, *"terörist fedai örgütü, afyon kullanan militan suikastçılar, gizli cennet bahçesi"* söylemidir. Yayıldıkça kavramlaşan bu tabirlerin, sonraki çağlarda devam ettirilmesinde rolü olanlardan biri de, 1323-27 yılları arasında Çin'e giden İtalyan asıllı bir Fransiscan rahibi olan **Pordenonlu Odorić**'tir. 1328'de Hazar Denizi kıyılarındaki gezisi sırasında, Alamut Kalesi'ni konu edinen rivayetine bakalım:

" Ve bu diyarda, *Şeyh-ül Cebel* (Latince: *Senex de Monte*) adıyla ünlenmiş bir yaşlı adam varmış. Bu kale, iki dağla çevrili yüksek bir vadi boyunca inşa edilmiş surlardan oluşuyordu. Kalenin içinde, dünyanın en nefis ve billur sularını akıtan çeşmeler yapılmıştı. Pınarların çevresinde, yeryüzünün en harika bakire kızlarıyla büyüleyici atları geziniyormuş. Tek kelimeyle, bedensel zevkleri teselli ve tatmin için her şey mevcutmuş burada. Dolayısıyla, buranın yerlileri, sözkonusu mekânı, *Cennet* diye adlandırıyorlardı.

Dağın Efendisi, değerli bulup gözüne kestirdiği adamları, bu *Cennet*'e yerleştiriyormuş. Kimi zaman çeşmelerden şarap ve süt ile *Ab-ı Kevser* akıtılıyormuş. Bir hükümdar, bey veya prensi ortadan kaldırmak suretiyle intikam almayı kafasına koyan

Şeyh, Cennet Bahçesi sorumlusuna, *orada bulunan gençlerden birisini, dünyanın envai türlü nimetleri ve zevkleriyle sarhoş olması için elinden geleni yapması, bu arada içinde belli miktarda uyuşturucu bulunan ilaçları vererek kendisini bambaşka bir alemde hissetmesi yolunda emir veriyormuş.*

Ebedi Cennet'in tadına varıp ona bir türlü doyamayan gence, buraya tekrar kavuşabilmesi için, Şeyh'in nefret ettiği veya hedef aldığı kişiyi mutlaka ortadan kaldırması gerektiği anlatılıyormuş. Ve böylece, Şeyh'in korkusundan tir tir titreyen Doğu'nun bütün hükümdarları, ona istenilen haracı veriyorlarmış..."[34]

Odoric, Arapça dinsiz, kâfir anlamına gelen *mülhid* sözcüğünün bozulmuş hali olan *Melistorte* veya *Millistorte* deyimlerini, seyahati sırasında Nizarileri tanımlamak için kullanıyor. Muhtemelen "Alamut Kalesi ve çevresinde yaşayanlar" anlamında zikredilen iki kelimedir bunlar.

Florentinli tarihçi **Giovannni Villani** (öl.1348)'nin Luca lordunun Pisa'yı öldürmek için kendine bağlı *"haşhaşi fedaileri"*ni *(isuoi assassini)* gönderdiğini görmek, kimseyi şaşırtmamalı.

1332 dolayında, Fransa Kralı 6. Philip, "Kutsal topraklar"a yeni bir askeri sefer hazırlığında iken, Ortadoğu bölgesine gönderdiği yazarlarından **Raymond Etienne** veya belki de İran'ın kuzeybatısındaki Sultaniyye'nin ikinci başrahibi **William Adam**, Haşhaşileri, *"bölgenin tehlikeli toplulukları arasında"* zikrediyor.[35]

Keza, 1480-84 arasında "kutsal topraklar"ı ziyaret etmiş din adamı **Felix Fabri**'nin, *"Muhammed dininden olan Haşhaşilerin, kendi şeyhlerini nasıl kutsayıp, onun bir sözü üzerine canlarını seve seve feda ettiklerini; afyon (uyuşturucu) alarak,*

---

34. **Odoric de Pordenone**, *The Journal of Friar Odoric*'ten aktaran **Daftary**, age, s.117.

35. **Bernard Lewis**'in *The Assassins* isimli çalışmasından alıntılayan **Daftary**, *The Assassin...*, s.121; *The Isma'ilis...*, s.14.

efendilerinin hasımlarına karşı ne tür suikastlar düzenlediklerini" uzun uzadıya anlatır[36] ve Avrupa'da âdeta halk masalı (söylencesi) haline getirilmiş Haşhaşi rivayetlerini öncekilerin kopyasıymış gibi tekrar eder.

Bu rivayetler, Rönesans ve Aydınlanma çağında da benzer biçimde uzayıp gider. Nitekim, Kral IV. Henry zamanında sarayda görevli Fransız **Denis Lebey de Batilly**, Kral III. Henry dahil o yıllarda Avrupa'da tırmanma gösteren siyasi suikastlar nedeniyle kaleme aldığı bir araştırmasında, adı geçen Kral'ı öldüren Jakoben bir rahipten söz ederken, *"un religieux assassin-porte-couteau"* (elinde haşhaşi hançeri taşıyan bir dindar) ifadesini kullanabiliyor. Aynı zat, 1603 yılında Nizariler hakkında Fransa'da yayımlanan ilk kitabın yazarı ve *"haşhaşi"* kavramının kelime köküne ilişkin ilk irdelemeyi yapan araştırmacı olarak tarihe geçti. Aynı zamanda Nizarileri, *"Ortadoğulu Müslüman ve Araplar arasında ilk ve en eski Haşhaşiler"* olarak tanımlayıp, belli bir ayrım yaptı.[37]

Avrupa Edebiyatında Haşhaşiler

Dağın Efendisi veya Dağın Şeyhi kavramının Arapça'daki karşılığı *şeyh-ül cebel* kelimesinin tek yanlı olarak sadece "dağın aksakallı ihtiyarı" anlamında tercüme edilmesi, Avrupa dillerinde aşağıdaki deyimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır: *"The Oldman, vetus vetulus de montanis, segnors de montana, li vius de la montaigne, veglio de la Montagna...* Oysa bunun doğru anlamı "Dağın yetkilisi, dağın efendisi, dağın hükümdarı, dağın piri" olup, İran'daki İsmaili liderleri için Farsça'daki karşılığı *"Pir-i Kuhistan"*dır.

---

36. **Felix Fabri**, *Evagatorium in Terrae Sanctae*, İngilizce çeviri *The Book of the Wanderings of Brother Felix Fabri*'den aktaran **Daftary**, *The Assassin...*, s.120.

37. **D. Lebey de Batilly**, *Traicté de l'origine des anciens Assasins porte-couteaux*'dan aktaran **Daftary**, age, s.121.

Anılan kavramların Avrupa edebiyatına girişi, 12. yüzyıla rastlar. Fransız şairi **Graindor de Douay**, bu karakteri *Chanson de l'Antioche* (Antakya Türküleri) isimli eserinde işlemiştir. Buna göre, Haçlı seferinin geç dönemlerinde Kudüs Kralı **Baldwin**, Suriyeli İsmaili lideri Dağın Efendisi *(Li Vius de Montagine)*'nin kızıyla evlenmiş ve sadakat nişanesi olarak da kendisinden bir gömlek almıştır.

Haşhaşiler kavramı ise, 13. yüzyılda Avrupa dillerinde kullanılmaya başlanmış olup, ilk kayıt **Guido delle Colonne**'nin 1290 yılındaki yazılarında göze çarpar. Anonim bir hikayede *(Novellino)* kendilerini uçurumdan atan fedailerin "ölüm atlayışları"ndan söz edilmektedir. Dante'nin çağdaşı **Dino Compagni**, Floransa'da 1270-1312 tarihleri arasındaki bir tarihyazımında, haşhaşi kelimesinin *"intikam, öç alma, kan davası"* uğruna öldüren anlamında kullanıldığına dikkat çekmiştir. Fakat **Dante** (1265-1321)'nin kaleme aldığı *İlahi Komedya*'da tasvir edilen *cehennem* (inferno) de bile, *Haşhaşiler entrikası (le perfido assassin)* kavramına rastlamak mümkün. Dante kendini, *"kötü habis ruhlu Haşhaşi'ye günah çıkartan bir rahibe"* benzetir. Sevgilisine hitap eden aşık, *"Più che Assassino al Veglio"* yani "bir Haşhaşi kadar sevgilisine tutkun olduğunu" söylemektedir. "Günahkârlık, tutku, körü körüne bağlılık ve haşhaşi" terimlerinin Dante tarafından bu şekilde birlikte anılması, olduğu gibi Avrupa dillerine yansımıştır. Dante üzerindeki İslami etkiyi araştıran **Palacios**, İlahi Komedya'da bahis konusu olan "cennet ve cehennem" kavramlarının, klasik haliyle ve hemen tümüyle Müslümanlıktan esinlendiğini gösterdi.

Gerek cennet/cehennem kavramları, gerekse ideal (din, mezhep, ideoloji, siyasi dava, vs.) uğruna adam öldürmenin kutsallaştırılmasının ilahi gerekçelerini eski inanç sistemlerinde, özellikle Semitik dinlerde görmek mümkündür. Latince'de *"paradise"*, Arapça'da diğerleriyle birlikte *"firdevs"* olarak kullanılan *cennet* sözcüğü, esasında eski Farsça'da çokça kullanılan *Aves-*

ta kökenli bir kelimedir. *Pairidaeze* olarak telaffuz edilir ve *"kapalı alan, özellikle kralların has bahçesi veya bol ağaçlı hoş mekân"* anlamında kullanılır. Kur'an'da geçen cennet kavramı, özellikle Yahudi/Hıristiyan geleneğindeki bahçe (garden)'den alınmadır. *Eden cenneti, hoş bahçe, has bahçe* veya genel anlamda cennette, yeryüzünde müminlere yasaklanan hemen her şeyin mübah olduğu görülür. Ab-ı Kevser ırmağı, süt ve bal akan çeşmeler, huriler ve gılmanlar, hoş kokulu ve lezzetli meyvalarla doludur cennet.

Tasavvuf edebiyatında da çarpıcı cennet tasvirlerine yer verilir. Semitik dinlerin ortak noktası cennet olunca, bu kültüre mensup inananların veya muhaliflerin, "cennet" kavramını kendilerine göre yorumlamaları doğaldır. Nitekim İsmaililer ile onlarla bir şekilde bağlantılı olan *İhvan-ül Safa* hareketinin söylemlerinde ilginç cennet tasvirleri bulunur. Ancak Batınîler, ahiretteki cennetle fazla ilgilenmeyip, onun daha çok yeryüzünde yaşanması gerektiğine inandılar. Yaşadıkları mekânları yeşil alanlara çevirip, bağ ve bahçeler oluşturarak kendi elleriyle bir yeryüzü cenneti yarattılar. Ol nedenle, "Haşhaşiler, Alamut Kalesi ve sahte cennet" kavramları Batı edebiyatında bol bol kullanılmıştır.

Haşhaşi Kavramı İrdeleniyor

17. ve 18. yüzyıllarda yaşayan oryantalistler, eski önyargılarını korumakla birlikte daha irdeleyici davranıyorlar. Bu dönemde Avrupa'da *Accini, Arsasini, Assasi, Assassini, Assesini, Assissini, Hesesin, Heyssessini* şeklinde yazılabilen Haşhaşiler kavramının kelime kökenini bulabilmek amacıyla çalışmalar başlatılıyor. Charles du Fresne du Cange (1610-68) ile Gilles Ménages (1613-92) bu alanda öncülerden sayılırlar. Fransız Şarkiyatçı **d'Herbelot** (1625-95), İsmaili tarikatının Şii mezhebinin ana kollarından biri olduğunu ve *Mülhidler* diye bilinen Nizari kolunun da Hasan Sabbah tarafından kurulduğunu belirtmiştir. Oxfordlu **Thomas Hyde** (1687-1768) *Assasini* sözcüğü-

nün kökünü araştırırken, şöyle bir tez ileri sürdü: *"Lübnan Dağı'nda yaşayan bu topluluk, Kürdistan'dan gelmişler yani Haşhaşi diye bilinenler aslen Kürt kökenlidirler."*[38]

Fransız **Camille Falconet**, 1751 yılında, Ortaçağ vakanüvis, tarihçi ve seyyahların Nizarilere ilişkin rivayetlerini yeniden gözden geçirmiş olmakla birlikte, *"haşhaşiler"* sözcüğünün kökenini irdelerken, değişik ama absürd bir çıkarsamada bulunmuştur. Kral Conrad Montferrat suikastıyla yakından ilgilenen Fransız rahip **Pierre Alexandre de la Ravalière** (1697-1762), olayın içinde Suriyeli Nizarilerle bölgede gücü olan bazı Hıristiyan kökenli hükümdarların parmağı olduğunu ileri sürmüş; bu arada ilk kez, İsmaili mezhebinin bir yolağı olan Dürzilerin adını anmıştır.

Hayatının büyük bir bölümünü Lübnan'daki Trablusşam bölgesinde geçiren manastır başrahibi **Simone Assemani** (1752-1821), 1806 yılında Nizariler hakkında saldırganca bir makale kaleme almıştır.[39]

İngiliz tarihçi **Gibbon**, 1776-88'de yayımlanan *Decline and Fall of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü) isimli eserinde, Haşhaşilerin, *"paralı katiller olduklarını, öldürdükleri adam başına komisyon aldıklarını"* ileri sürmüştür.

Avusturyalı Doğubilimci ve diplomat **Joseph von Hammer-Purgstall** (1774-1856), Nizarilere ilişkin hasmane ve önyargılı tutumunu hiç terketmedi. Çünkü Fransız Devrimi'nin ertesinde, şöyle bir kaygıyla hareket ediyordu: *"Devrimci zayıf hükümet-*

---

38. **d'Herbelot de Molainville** tarafından kaleme alınan "Bathania", "Fathemia", İsmaelioun", Molahedoun" ve "Schiah" isimli makalelerinin yayımlandığı Paris'teki *Bibliothèque Orientale*'den aktaran **Daftary**, age, s.122; *The İsma'ilis...*, s.14-16.

39. **C. Falconet**, *"Dissertation sur les Assassins, peuples d'Aise"* Mémoires de Littérature, tirés des Degistres de l'Académie Royale des Inscriptions et belles Lettres'den aktaran **Daftary**, *The Assassin...*, s.122; *The Isma'ilis...*, s.16-17.

ler, gizli örgütler ve dini bir temelde her türlü melaneti yapan kesimler tarafından zayıf düşürülüp sabote edilebilir."[40] "Tarih tekerrürden ibarettir" tezini işleyen, bu eksende gizemli *Templar* ve *Cizvit* tarikatları, Farmasonlar ve İsmailileri aynı keyefeye koyup, onlara *"tehlikeli karanlık teşkilatlar"* gözüyle bakan von Hammer, ince ince verdiği mesajdan öte, bu sabit fikrinden hiç vazgeçmedi. Buna rağmen, izleyen görüşleri de sergilemekten geri kalmadı:

"Bizans, Haçlı ve Marco Polo'ya isnad edilenler (Nizariler hakkındaki rivayetler), aslı astarı olmayan Doğu hayallerinden ibarettir. Özellikle Doğulu kaynaklardan aktarılan rivayetler etrafında duyulan kuşkularla bunlara yöneltilen eleştiriler, Antik çağda ülke ve devletler konusunda geleneksel görüşler sergileyen ***Herodot****'unkilerinden daha az değildir..."*[41]

Son derece şaşırtıcı olan, 19. yüzyılın tamamına ve 20. yüzyılın başlangıcına hemen hemen bütünüyle damgasını vuran, Fransız Doğubilimci Baron **Antoine Isaac Silvestre de Sacy** (1758-1838)'nin birbiriyle çelişen araştırmasıdır. 19. yüzyılın en büyük şarkiyatçısı ve modern oryantalizmin Avrupa'daki kurucusu sıfatıyla ünlenen, uzmanlık alanı için Doğu dillerini çok iyi öğrenen ve çalışmalarından ötürü ödüllendirilen **Sacy**, İsmailililik meselesine, *Dürzilik* adıyla bilinen Batınî bir inancı araştırırken el atmış; *Exposé de la religion des Druzes* (Dürziliğin İçyüzü veya Dürzilerin Dininin İçyüzü) unvanlı eseriyle çalışmasının ilk bölümünü tamamlamıştır. İki cilt halinde yayımlanan eserin uzun tutulan sunuş bölümünde, İsmaili mezhebine ilişkin görüşler sergilenmekte, İsmaili hareketin alt kolları ve yolaklarından (Karmatiler, Fatımiler, Nizariler gibi) bahsedilmektedir. O,

---

40. **Daftary**, age, s.123; *The Isma'ilis...*, s.21.

41. **J. von Hammer-Purgstall**, *History of the Assassins*'den aktaran **Daftary**, age, s.123.

Sünni İslam kaynaklarının Batınîlere yönelik mesnetsiz (sapık inanç, mülhid, dinsiz, vb.) suçlamalarına da değinmektedir.[42]

Daha sonra kaleme alınan *Mémoire sur la dynastie des Assassins* isimli çalışmasında ise, salt İsmaili mezhebinin Nizari kolu, yani Hasan Sabbah ve hareketi işlenmektedir. Birçok başarısız denemesinden sonra, 1809 yılında *"assassins"* (haşhaşin/haşhaşiler veya afyonkeşler) sözcüğünün kökenini çözmeyi başaran Sacy, ne yazık ki, özellikle Ortaçağda yaşamış üç Avrupalının; seyyah Marco Polo, Lübeckli Arnold ve Pordenoneli Ordic'in yazılarından esinlenmiştir. Ayrıca Ebu Şame, Mirhond ve Şii aleminin mezhepler tarihçisi el Nuveyri, el Kumi gibi Ortaçağ İslam tarihçilerini temel almak suretiyle, Hasan Sabbah ve onun kurduğu *Fedaviyye* örgütü hakkında yanlış çıkarsamalarda bulunmuştur.[43]

Sacy'nin diğer görüşlerine başka bölümlerde gönderme yapıp, doğrularla yanlışları birbirinden ayıklama yoluna gideceğiz. Burada, konumuz açısından hayati önem taşıyan *Haşhaşiler* sözcüğünün etimolojik kökenine dair açıklamasına yer vermek durumundayız:

"Şimdi *haşhaşi* kelimesinin kökünü tartışacağım... *Mémoire sur la dynastie des Assassins* isimli çalışmamın başında, İsmaililer ve Batınîlerin, Haçlı tarihçiler tarafından *'Assassins'* (Haşhaşin/Haşhaşiler: Afyonkeşler/Katiller) olarak adlandırıldığını anımsatmıştım. Bu adlandırma, birçok bakımdan farklı biçimlerde telaffuz edilip yazılabiliyor. Kimi zaman nesih (yazıyla kopya edip aktarma) hataları, kimi zaman da yazarların cahilliğinden kaynaklanıyor bu hatalar. Latince'de bir hayli değişik türevleri arasında en yaygın yazılış biçimleri şöyledir: *Assassini, Assesini, Assissini ve Heississini*..

---

42. **Daftary**, *The Assassin*..., s.122 ve 131-134. Ayrıca **Sacy**'nin yukarıda anılan eserinde kendi faaliyetlerini özetleyen anlatımları.

43. **Daftary**, age, s.132-135.

Lübeckli Arnold'un gövde (kök) olarak koruduğu son sözcüğü, belki de ana kaynağı bulma umuduyla temel alabiliriz. Zira, (İspanyol haham) **Benjamin Tudela**, İbrani alfabesindeki (het: h) harfini kullanarak *Hashishin* diye yazarken; Yunanlı yazarlar kendi dillerindeki (x: khi) harfine başvurup, bu tarikat mensupları için *Xasisioi* ibaresini tercih etmişler. **Renaudot** ise, kimi yerde *Hassissini*, bazen de *Hassassini* sözcüğünü kayda geçmiş ama kelime kökenine dair herhangi bir ipucu vermemiş..."[44]

İddia sahibi	kelime	kökeni/anlamı
M. de Caseneuve	*sahs/sachs*	ince kılıç/hançer
Th. Hyde	*hassa/hassas*	öldürme/imha etme
T. Benjamin	*al-caschischen*	din adamı/keşiş
" "	*Hashishin*	haşaşiler
J. S. Assemani	*beth-hasosonoye*	Irak'ta bir belde
" "	*hassasa*	Suriye'deki Azaz
	assisani	ne Müslüman ne Hıristiyan
	assisa	sarp kayalık bölge
C. Falconet	*Cebel'üssıkkin*	hançer (bıçak) dağı
Reiske	*Hassanini*	Hasan Sabbahçı
" "	*Hassanici*	Hasancı
M. Sabbağ	*al Sasani*	Sasani ailesi
" "	*al sisani*	dilenci
Volney	*asas/ases*	gece bekçisi
Mariti	*arsaside/arsacide*	Suriyeli bir Kürt kabile
E. Lemoine	*assesa/assisa*	bitki, ot, bahçe, çayır

44. **De Sacy**, *Mémorie*....

S. de Sacy, *Mémorie de la dynastie des Assassins* isimli çalışmasında yukarıdaki anlamların hepsini ayrıntıları ve gerekçeleriyle birlikte irdeleyip, hiçbirinin Nizari kolunun önderi Hasan Sabbah'ın izinden giden Batınîlerin, *"Haşhaşiler"* sıfatıyla betimlenmesine yetmeyeceğini tek tek açıklıyor. Ayrıca, Arapça *"el haşiş"* sözcüğünün aynı anda *"ot, bitki, keyif verici her türlü bitki maddesi, esrar, afyon, haşhaş"* anlamına geldiğini; özellikle eskiden beri Mısır ve Afrika'daki insanlar arasında *"kafayı bulmak, keyf almak için"* kullanılageldiğini, buralardan Ortadoğu ve İran'a yayıldığını kanıtlarıyla birlikte aktarıyor. Ek olarak, *hint keneviri* denen bir bitki özünün ritüel/geleneksel düzlemdeki kullanımının, ötedenberi Hindistan'daki *"fakir ve derviş"* adı verilen kimi tarikat mensupları arasında hayli yaygın olduğunu; dolayısıyla bu tarikatlarla benzeşen *Hasan Sabbah Nizarilerinin, bu keyif verici maddeyi oradan alarak, sınırlı sayıdaki müritlere verdiklerini ileri sürüyor.*

Sonuçta şu noktada karar kılıyor: *"Konuya ilişkin tutumum ne olursa olsun, haşiş (afyon/esrar-FB) maddesinin, Hicret'in 6. yüzyılından çok önceki bir tarihte İsmaililer arasında kullanıldığı açıktır...*

Konuya ilişkin saptamama gelince; ***Haşişi/Haşhaşi*** *tabiri, İsmaili mezhebinin tüm mensupları için değil, bu hareket içinde öldürme/katletme olayları için özel olarak eğitilmiş insanlar için kullanılmıştır. Zira öldürmekle yükümlü bu özel timlere,* ***Şeyh****'in buyruklarını tam anlamıyla ve içtenlikle yerine getirebilmeleri için, belli dozda* ***haşiş*** *(uyuşturucu/afyon) veriliyordu. Keza, İsmaili hareketi içinde* ***fidai*** *(fedayi) namıyla bilinen özel bir vurucu ekipten daha söz edilebilir.* ***Refik*** *(yoldaş, yol arkadaşı, dava arkadaşı) ismiyle anılanlar ise, daha üst makamda bulunan ajitasyon-propaganda ve örgütlenmeden sorumlu* ***Dai****'ler dışındaki hareket militanları idiler...*

Yeri gelmişken belirtelim: 20. yüzyıl Batılı araştırmacıları, **de Dacy**'nin *haşhaşi* kavramıyla İsmaililer arasında kurduğu

bağı tatmin edici bulmuyorlar. **Bernard Lewis** ile **Marshall G.S. Hodgson,** haşhaşiyun ile İsmaililerin kastedilmediğini, Suriye'deki Nizari kolunun belli kesimi için bu sıfatın/tanımın sınırlı biçimde kullanılabileceğini belirtiyorlar. Fransız **Henry Corbin** ise, haşhaşin tabirinin ne Suriyeli, ne de İranlı İsmaililer için asla kullanılmaması gerektiği fikrindedir. Afyon/haşiş kullanımı meselesine, ilerleyen bölümlerde değineceğiz.

Olgusal Araştırma Dönemi

Ancak, 19. ve 20. yüzyıl başlarındaki Batılı oryantalistler, hem bilimsel kuşkuculuk, hem de daha araştırmacı bir zihniyetle hareket ederek; İsmaililik, Batınîlik ve Hasan Sabbah olayının tarihi kökenlerine indiler. Belli oranda önyargıları kırarak, nesnelliğe doğru yönelmeye başladılar. Bunlar arasında Charles François Defrémery, Reinhart Dozy, Michael Jan de Goeje, Jean Baptist L.J. Rousseau sayılabilir. 1809-16 arasında Fransa'nın Halep konsolosu olan **Rousseau,** Şam eyaleti çevresinde Nizarilerin uğradığı katliamdan sonra meseleye eğilerek, olayı bir başka açıdan ele alabildi. Aynı tarihlerde İran'ı gezerek Kaçar hanedanlığı himayesi altında yaşayan Nizarilerle temas kurup, bilgi edindi.[45]

1825'te İngiliz kökenli bir seyyah, **J.B. Fraser**, İran'da İsmaililerin varlığına rastladı. Bu mezhep mensuplarının reislerine sadakatına hayran kalan Fraser, "bununla birlikte, artık şefleri adına adam öldürmeyi bırakmış durumdalar" diye bir dipnot düştü.

1833 yılında İngiliz albayı **W. Monteith**, İran seyahatı sırasında Alamut ve İsmailileri konu alan bir yazıyı *Journal of the Royal Geographical Society*'de yayımladı. **Monteith**, bu yazısında, *"İsmaililer ile Haşhaşileri özdeşleştiren"* **de Sacy** ile aynı fikirde olmadığını da açıkladı. Başka bir İngiliz subayı Sir **Justin Sheil**, beş yıl sonra konuyla bağlantılı bir makale kaleme aldı.

45. **Daftary**, *The Isma'ilis...*, s.21.

Aralık 1850'de Hindistan'ın Bombay şehrinde meydana gelen bir cinayet davası, yıllarca sürdü ve kamuoyuna bambaşka bir olanak sundu. İsmaili cemaatinin kalıntıları olarak bilinen *Hocalar* (Khavece veya Haceler), lidere sadakat ve ona yükümlülük nedeniyle bir öldürme olayına karıştılar. Cemaat taraftarları ile ayrılıkçı grup arasındaki dava uzun bir tartışma dönemini kapsadı. Her iki kesim, tarihsel kanıtlara dayanarak kendilerini tanımladılar. Davaya bakan başyargıç Sir **Joseph Arnold**, durup dinlenmeden 25 gün boyunca tarafları dinledi. Karar 1866'da açıklandı. Dava, İsmaililerin soy zincirinin ortaya çıkması bakımından tarihi bir öneme sahiptir.

1903 yılında **Carpotti** adında İtalyan bir tüccar, San'a (Yemen) kentinde Arapça yazılı bazı belgeleri satın alıp Milano kütüphanesine verdi. Böylece Yemen ve Hindistan'daki İsmaililere ilişkin yepyeni bilgi ve belgeler elde edilmiş oldu.

Öte yandan Rus araştırmacılar da boş durmadılar. Suriye'den edinilen İsmaili belgeleri, 1902 yılında Kont **Alexis Bobrinskoy**'un eline geçti. Aynı dönemde Albay **A. Polovtsev**, Farsça yazılı bir İsmaili mezhebi kitabını buldu ve Rus Akademesi'ne verdi. 1914-18 arasında Maveraünnehir bölgesinde yaşayan bazı İsmaililere ait elyazmaları ortaya çıktı. Doğubilimci **İ.İ. Zarubin** ile **A.A. Semyonov**, bölgedeki İsmaili dinsel edebiyat ve inancını araştırma imkânını buldular.[46]

İsmaililik konusundaki araştırmalar açısından Birinci Dünya savaşı dönüm noktası sayılır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra gerçekleri olgularda arama, bilimsel temelde araştırma yapma yönteminin gerçeklerin ortaya çıkmasında büyük katkısı vardır. Ek olarak Hindistan, Afrika ve Yemen gibi görece uzak bölgelerde İsmaililere ait orijinal metinlerin bulunması, bu alandaki çalışmalara büyük bir hız katmıştır.[47]

---

46. **Bernard Lewis**, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, s.16-18.
47. **Daftary**, age, *"Önsöz"*

İsmaili mezhebini elverdiğince nesnel biçimde inceleyen dört isimden söz edilebilir.

Bunlardan ilki, Rus kökenli **W. İvanow**'dur. Onun küçük bir grupla yaptığı araştırmalar, bu alanda bir devrim niteliğindedir. 1930'lu yıllarda modern yaklaşımla ele aldığı İsmaililik, karanlıkta kalmış birçok konunun aydınlanmasına yardımcı oldu. İvanow'un biricik kusuru, belki de artık ezilen ve nesli tükenmekte olan İsmaili cemaatine bakışında yer yer subjektivizme kayması, duygularını da bu işe karıştırarak; onları az buçuk kayırması veya olguları belli oranda abartmasıdır.

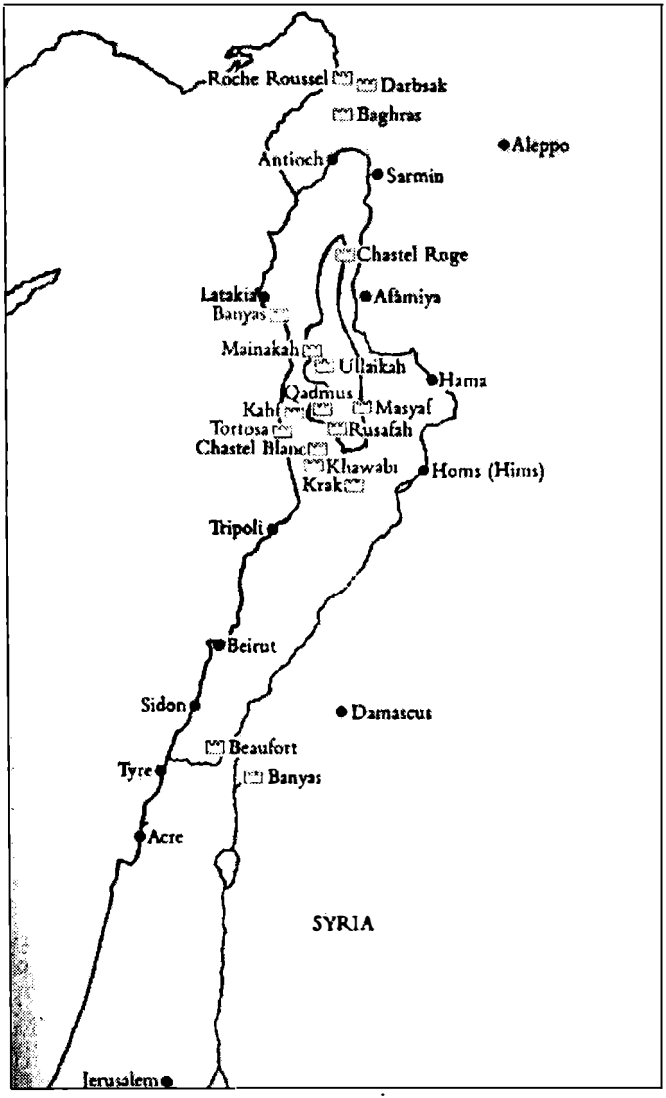
İkincisi, Fransız kökenli **Henry Corbin**'dir. Türkiye, Suriye, Mısır ve İran'da uzun süre kalan Corbin, özellikle İran'daki Arapça ve Farsça koleksiyon üzerinde yoğunlaştı. İsmaili mezhebine, daha çok felsefi temelde yaklaştı. Konuya ilişkin ilk eserini 1961'de *Triologie Ismaélienne* adıyla yayımladı. Yaklaşık yirmi yıl sonra da *Cyclical Time and İsma'ili Gnosis* isimli yapıtını bastırdı. Corbin, 1971'de Roma'da yapılan "Ortaçağ'da Pers Ülkesi" başlıklı konferansta şöyle dedi: *"Hayli uzun zamandan beri, bizler, edindiğimiz alışkanlıkla **'İsmaili'** deyimini **'haşhaşi'** diye tercüme ediveriyoruz. Belki bunda bazı duyguların etkisi vardır, ama böyle bir etki tam anlamıyla faciadır. İnanıyorum ki, bundan böyle, sadece İran İsmailileri için değil, aynı zamanda Suriye İsmailileri için de bu terminolojiyi (haşhaşi, cani, katil-FB) terketmemiz lazımdır."*

İslam tarihi konusunda uzman İngiliz **Marshall G.S. Hodgson**, 1955'te yayımladığı *The Order of Assassins* unvanlı çalışmasıyla, aslında 1809 yılından bu yana **De Sacy**'nin konuya kazandırdığı eksik/hatalı anlamı tersyüz edip, o klasik kalıbı kırmasını bilmiş; *haşhaşi* teriminin dışlanmasını sağlamış, bu arada Hasan Sabbah yandaşlarını *Nizari İsmailileri* diye betimlemiştir. Bu bakımdan Hodgson, klasik oryantalizmin dışına çıkmaya çalışan araştırmacıların öncüsü sayılır. **Hodgson**, irdelemesi ve sorgulaması iyi olan, akademik yanı ağır basan, yazının

akışı içinde tartışmasını bilen bir tarihçi olmakla birlikte, İsmaili öğretisini İslami zeminde (arkaplanda) ve İslam tarihi çerçevesinde ele alıyor. Bu da, onun İslam'a yaklaşımı ve klasik oryantalizme tepkici tavrından kaynaklanmaktadır.

Amerikalı **Bernard Lewis** dördüncü önemli isim olup, akademik kariyerinin tümünü sadece İsmaili mezhebine değil aynı zamanda Ortadoğu ve İslam tarihine ayıran bir araştırmacıdır. İsmaililik hakkında 1940'lardan itibaren başlattığı çalışmalarını, 1967'de kaleme aldığı *The Assassins: A Radical Sect in Islam* başlıklı eseriyle taçlandırdı. Ancak Lewis, Hodgson'un aksine, kitabını az sayıda uzman okuyucuya hitabeden bir tarzda ve akademik olmayan bir üslupla yazmıştır. Özellikle de Suriyeli İsmaililer üzerinde yoğunlaşmıştır. Onun yanlışları sorgulaması tatmin edici olmakla birlikte, şiddet-İslam bağlantısını bir türlü kurmaması, özellikle semavi dinleri şiddetin kaynağı olarak görmemesi/göstermemesi, aslında dünyaya bakış açısıyla ilintili bir meseledir.

Mezhep mensubu iki Suriyeli, **Mustafa Galip** ile **Arif Tamir**, içerden insanlar olarak modern İsmaili çalışmalarına katkıda bulundular. Ancak Nizariliğin *Muhammedşahi* koluna mensup Tamir ile aynı mezhebin *Kasımşahi* yolağına bağlı Galip (öl.1984)'in görüşleri zaman zaman birbirlerine ters düşmektedir. Dahası, çağların verdiği ezilmişlik ve Sünni İslam dünyasında yaşamanın etkisiyle, her iki araştırmacı ne yapıp edip, İsmaili mezhebini, İslam çerçevesine sığdırmaya çalışıyorlar. Onlara göre, İsmaililer, "has Müslüman, gerçek Müslüman, asıl Müslüman" bir cemaattir. Hem Galip hem de Tamir, özellikle ikincisi, İslam'a yaranma mantığıyla hareket ettiğinden, zaman zaman maddi hatalara yer veriyor, kimi alıntıları da tahrif etmekten geri durmuyor.

Lübnan ve Suriye'deki İsmaili kaleleri

İSLAM AYNASINDAKİ HASAN SABBAH

Ortodoks İslam'a Göre İsmaililer

Peygamberin 8 Haziran 632'de vefat etmesinin ardından *Beni Sakife Çardağı* olayında kimin halife olacağı çekişmesini yaşayan ilk İslam toplumu, *Şiat-ü Ali* (Ali taraftarları) ve *Şiat-ü Ebubekir-Ömer* diye ikiye bölündü. Dünya görüşleri ve siyasetleri arasındaki ayrılık giderek uzlaşmaz çelişkiye, karşılıklı suçlamalara ve nihayet kanlı çatışmalara dönüşen taraflar, Emeviler devrinde biri *Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat*, diğeri *Şia* olmak üzere iki karşıt kampa ayrıldı. Kendini Şia'nın ana kolu ve esas mirasçısı sayan İsmaililik, tarihi kökenini 632'ye kadar uzatabiliyor. 20. yüzyıl Arap araştırmacılarından **Arif Tamir**, sözkonusu hareketin doğum tarihini 719-20; **Mustafa Galip** ise 728-9 olarak belirlemektedir.[1]

680'deki Kerbelâ faciası ve izleyen yıllarda ortaya çıkan *Keysaniye* ile 685'te Muhtar-ül Sakkafi ihtilalinden sonra, *Şiat-ü Ali* deyiminin yerini *Şiat-ü Mehdi* kavramı aldı. Beklenen kurtarıcı Mehdi fikrinin ihtilalci fırkalar arasında yayılmasına ek olarak, Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'ın *zahiri* (dış) anlamı yerine *batınî* (iç) anlamı üzerinde yoğunlaşan ortodoks İslam karşıtı fırkaların hemen tümü, Sünniler tarafından; *"Batınîler, mülhidler, kâfirler, haşhaşiler, ana bacı tanımayan ibahiler, fitne-i fücur erbabı"* sıfatıyla karalandılar.

---

1. Bkz; **Arif Tamir**, *el İmame f'il İslam* (İslamda İmamilik), 1964, Beyrut; **Mustafa Galip**, *Alem-ul İsmailiyye* (İsmaililik Dünyası), 1964, Beyrut.

Sözgelimi, Batınî fırkaların, *"Beklenen Mehdi gökyüzünden ağarak gelecek, insanları kurtaracak, yeryüzünde hak ve adalet dağıtacak"* yolundaki inanışlarına, Suriyeli Sünni bağnazı, selefi ve günümüz radikal İslamcıların gözde din âlimi **İbn Teymiye** (öl. 1327) şu sözlerle karşı çıkıyordu:

"İmamiye görüşünde olanlar, ***'Kim ki kurtarıcı Mehdi'ye inanmaz, o kâfirdir'*** diyorlar. İyi güzel de, kim görmüş bu Mehdi'yi? Sizler, bizzat gördünüz mü? Veya onu görüp tanıyan birini gördünüz mü? Onun sözlerini bilen biriyle karşılaştınız mı? 460 yıl önce bir tünele girip kayıplara karışmış üç, bilemediniz beş yaşındaki bir çocuğa biat etmemizi nasıl isteyebilirsiniz? ...Oysa bizlere (Sünnilere-FB), İmam diye bilinen ve iktidarı geçici olarak elinde tutan, yaşayanı birine itaat etmemiz emredilmiştir..."[2] Akılcı temelde düşünülürse, İbn Teymiye'nin eleştirilerinin doğruluğu tartışılmaz. Ancak, bağnaz İslam âliminin maksadı başkadır; o, bu sözleriyle, Ortaçağdaki kokuşmuş düzene karşı, metafizik-ütopik beklentilerle mücadele eden Batınîlerin "eşitlikçi, ihtilalci" düşlerine saldırıp, onları Sünni İslam dairesinde "teslim ve terbiyeli olmaya" davet etmektedir.

Irak'ın Kûfe merkezinde yoğunlaşan Şia, 765 yılından itibaren kendi içinde altı kola bölündü. İkisi, ilk İsmaili yolağı sayılır. Bu tarihten itibaren Oniki İmamcı Şia'nın da İsmailileri gözden düşürmek ve karalamak amacıyla *Gulat-ı Şia* (aşırı Şiiler) diye adlandırıp suçladıkları görülür. Bir dönem için kaldığı Alamut kalesinde İsmaili öğretiyi benimseyen, Moğol istilası sırasında kalenin teslim olması için taraflar arasında arabuluculuk yapan ve İsmaili devletinin yıkılmasıyla birlikte eski fikrinden vazgeçip Moğol sarayında yeni efendilerine övgüler dizen ünlü Şii gökbilimcisi ve ahlâk felsefecisi **Nasıreddin el Tusi**'nin görüşüne yer verelim: "İmamiye ile İsmaili mezheplerinin imam-

2. **el Zehebi**, *el Muntaqa*, s.27-31'den aktaran **Michel M. Mazzaoui**, *The Origin of the Safawids: Si'ism, Sufism, and the Gulat*, s.30.

lık hakkındaki düşüncelerinin aynı olduğunu ileri sürenlere cevabım şu olacak: Yediler (İsmaililer-FB) cisimlerin (maddenin) önceliği ve başka efsaneleri ileri sürmek suretiyle kendilerini İslam cemaatinden ayırdılar... Onlar, *'İmam şu şu işleri yapmıyor'* demiyorlar. Ama *'İmam'ın her davranışı Allah'a itaatin bir göstergesidir'* demeyi tercih ediyorlar. Böylece *sahtekârlık, despotçuluk, içki içme ve zina* gibi her türlü ayıp ve gayrimeşru fiili mübah kılıyorlar. O halde görüşleri açıkça yanlıştır..."[3]

Onyıllar ve hattâ yüzyıllar boyu yandaşlarına *"sessiz kalmayı, politik faaliyetlere katılmamayı"* genel bir siyasi çizgi olarak benimseten Oniki İmamcı Şia, mehdici-ihtilalci fırkaların başarıları karşısında, dönemin iktidarlarıyla işbirliği yapabilmiştir. Nişapur ekolünün İmamiye âlimi olup 873'te ölen **el Fadl bin Şazan**, İsmaili mezhebine reddiye yazan ilk Şii meşhur kişidir. Keza mehdici İsmaililiğin 909'da Fatimi devletinin kurulmasıyla zirveye ulaştığı ve davet propagandasıyla kurulu düzeni sarstığı bir dönemde, Bağdat'taki Abbasi halifesinin çağrısı üzerine, Sünni ve Oniki İmamcı Şii âlimleri biraraya gelip ortak bir manifesto yayımladılar. 1011 yılında kaleme alınan manifestoda, İsmaili mezhebi, İslam ortodoksisi açısından eleştirilip mahkûm edildi. İsmaililiğin "altın çağı" olarak kabul edilen Fatimi devletinin Mısır'da hayata geçmesi, sadece Sünnileri değil aynı zamanda Şia'nın İmamiye ve Zeydilik kollarını da tedirgin etmeye yetti. Bu yüzden, her üç kesimin İsmaililere yakıştırdığı ortak sıfatlardan biri de *"rafızi, mülhid, zındık"* oluverdi.[4]

Sünni kesimlerce "büyük imam", "üstad" ve "kelamcıların hücceti" lakabıyla anılan ve 10-11. yüzyılda yaşamış **Abdülkaahir el Bağdadi**, *el Fark-u beyn'el Fırak* isimli eserinde şöyle yazıyor: "Batınîyye'nin Müslüman fırkalarına verdiği zarar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusilerin verdiği zarardan daha bü-

3. **Tusi**, *Risalay-ı İmamat*, s.23-4'ten aktaran **Mazzaoui**, age, s.26.
4. **Farhad Daftary**, *The Assassin Legends: Myhts of the Isma'ilis*, s.14-25.

yüktür... *Dehriye*'nin (doğacılar/materyalistler) ve kâfirlerin öteki kollarının sebep olduğu zararlardan daha büyüktür; ahir zamanda ortaya çıkacak Deccal'in zararından da büyüktür. Zira, Batınîyye iddialarıyla dinden sapanlar, Deccal'in saptıracağı kimselerden daha fazladır. Deccal'in fitnesi kırk günden fazla sürmeyecektir. Batınîyye'nin rezaletleri ise, kum taneleri ve yağmur damlalarından daha çoktur..."[5]

Diğer bir bağnaz Sünni âlimi **İmam Gazali**'ye bakalım:

" Batınîyye mezheplerinin özü, şeriat yaygısını dürüp kaldırmaktır... Çünkü onlar, Mecusilerin her şeyi mübah sayan koludur. Muharremattan (dince yasaklanan şeyler) olsa bile, *kadınları mübah; her mahzuru helal saydılar.* Onların maksadı, saltanattı. Müslümanların mallarına ve ırzlarına el atmaktı, Müslümanlardan intikam almaktı. Bu sebeple Müslüman kanı döktüler, akla gelmedik belaları başlarına musallat ettiler..."[6]

1091 yılında meşhur Selçuklu başveziri Nizamülmülk tarafından adına kurulmuş Bağdat Nizamiye Medresesi müderrisliğine (din öğretmenliği) atanan Gazali, sığıntısı olduğu Abbasi halifesi el Mustazhir'e atfettiği aynı isimli kitabında İsmaili öğretisine haksız, mesnetsiz ve sert eleştiriler yöneltmekle kalmıyor; aynı zamanda Abbasilerin, İslam toplumunun gerçek lideri ve temsilcisi olduğu yolundaki ortodoks propagandanın öncülüğünü yapıyordu.[7]

Nizari İsmaililerine karşı icad edilen karalama, ipe sapa gelmez iftira kampanyasının iki öncüsünden daha söz edilebilir. Bunlardan ilki, **Abu Abdullah Muhammed bin Rizam el Tayi el Kufi** olup, 10. yüzyılda Abbasi başşehri Bağdat'ta yaşamıştır. 909'da Kuzey Afrika'da Fatımi devletinin kurulmasının ardın-

---

5. **Ebu Mansur A. el Bağdadi**, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev: Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı. s.219.

6. **İmam Gazali**, *Batınîliğin İçyüzü*, s.8-11'den alıntılayan **Faik Bulut**, *İslam Komüncüleri (Karmatiler)*, ikinci baskı, s.19. Berfin yay.

7 **Daftary**, age, s.25.

dan kısa bir broşür kaleme alan İbn Rizam'ın bu reddiyesi, Fatimilerle kıyasıya bir rekabet içine giren Abbasilerin gökte arayıp yerde buldukları cankurtaran simidi oluverdi. İkincisi ise, Şam'da yaşayan ve Ehlibeyt uzmanı **Abu'l Hüseyin Muhammed bin Ali** (ya da nam-ı diğer **Ahu Muhsin**)dir. Ahu Muhsin, 980 yılında Fatımilere ve dolayısıyla Nizari İsmaililerine ateş püsküren yazılar yazdı.

Her iki yazarın o dönemde popülarite kazanan bu reddiyeleri, temelde İsmaililiğin *"Ehlibeyt soyundan gelmeyenler tarafından kurulmuş ve (Sünni) İslam'ı yıkmayı amaçlayan gizli/gizemli, komplocu bir mezhep"* olduğu iddiası etrafında dönüp dolaşıyor. İlginç olan, yeminli İsmaili düşmanı bu iki zatın yazılarının hem Sünni hem de İmamiye Şiası önde gelen mezhepler tarihi yazarları (el Nuwayri, İbn-ül Dawadari, el Bağdadi, el Maqrızi gibi) tarafından bolca kullanılmış olmasıdır.[8]

El Nuwayri ile **el Maqrızi**'ye bakılırsa, Batınîyye sıradan bir davet ve propaganda olmayıp; tersine, son tahlilde ateizm ve dinlerin inkârıyla doyurulmuş serbest felsefe öğretisidir. Şii tarihçilerden **Abdallah Celil Kazwini Razi**, *Kitab-ül Naqd* adlı çalışmasında, Nizari İsmaililerin Oniki İmamcılara yönelttiği eleştirileri çürütmek gayesiyle, İbn Rizam ile Ahu Muhsin'e sık sık gönderme yaparak, şu sonuca varıyor: "İsmaililer mülhid, zındık, dinsiz imansız bir fırkadır."[9]

Sünni fıkıh âlimi **M. b. M. b. Ebulfedail el Hamınadi el Yemeni**, önceleri İsmaililerin Yemen'deki bir yolağına intisap etmişken sonradan fikrinden döndüğünde, "Onların ne mal olduğunu görebilmek amacıyla böyle yaptım" demiştir. El Yemeni'ye göre, Batınîler; "akşam karanlığı basınca büyük gece toplantılarında cümbüş alemleri yapıp, elden ele dolaştırılan içki kadehlerini devirip dururlar. *Nefisler çakırkeyf olunca da, bu*

8. age, s.25-33.

9. Dr. **M. Muhammed Hüseyin**, *el Mutenebbi ve'l Qaramita* (Şair Mütenebbi ve Karmatiler), s.20; **Daftary**, age, s.25.

mel'un tarikatın bütün mensupları, karılarını getirip erkeklerin yanına koyarlar. Çıralarla mumlar söndürülünce, herkes eline kimi geçirirse, oracıkta işini görür..."[10]

Fahreddin el Razin (ölümü 1209), mezhepler tarihiyle ilgili eserinde, görünüşte kelime-i şahadet getirmiş olsalar bile, Batınîyye fırkalarının tümünü İslam cemaati dışına atmak gerektiğini ileri sürer. Onun nazarında *Batınîyye* tabiri öncelikle Mısır'daki Fatımilerin yanı sıra Irak ve Bahreyn'deki Karmatileri, Hasan Sabbah izinden giden Nizari İsmaililerini, Nasır-i Husrev yandaşlarını, Babekiyye, Mukannaiyye ve müstakil bir fırkaymış gibi görünen Sebe'iyye (İbn Sebe izleyicileri) mezhebini de kapsamaktadır..."[11]

İslam selefilerinden bağnaz **İbn Teymiyye** (öl. 1327), genç çağdaşı Şii Nasireddin Tusi'yi eleştirirken, onun bir zamanlar İsmaililiği benimsemesini de sözkonusu ederek suçlamasını şöyle sürdürüyor: "Alamut kalesinde vezirlik (danışmanlık) yaparken Abbasi halifesinin öldürülmesi yolunda emir verdi ve sonradan Tatarların (Moğol) kuyruğuna takıldı. Bu gibileri, Müslümanlarca iyi bilinmektedir: Bunlar kimi zaman *mülhitler*, bazen *Karmatiler* veya *Batınîler* yahut *İsmaililer* ya da *Nusayriler* namıyla tanınırlar...Bu adlardan bir kısmı tümüne uygulanabilirken, bazı lakaplar da daha özel fırka ve mezhepler için kullanılabiliyor..."[12]

İsmaililerin "haşhaşiler" kavramıyla birlikte anılmasının tarihi, Fatımi devletindeki iktidar kavgasıyla başlar. Halife Mustansır'ın iki oğlundan biri olan Nizar'ın veliaht tayin edilmesi ve ardından azledilip yerine kardeşi Must'ali'nin geçirilmesi, esasında ordu destekli bir saray darbesidir. O tarihten itibaren İsmaililer; Nizari yandaşları (Nizariyun) ve Must'ali taraftarları

---

10. Aktaran **Bulut**, age, s.20.

11. **Henry Laoust**, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, s.259.

12. **İbn Teymiyye**, *Mecmu'u Resail*, s.94-95 ve *Risala fi Redd-i ala'l Nusayriyye*, s.94-102'den aktaran **Mazzaoui**, age, s.35.

(Must'aliyun) olarak ikiye bölündüler. Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni zaptederek başını çektiği Nizariciler, Mısır merkezli Fatımileri eleştiri (ideolojik, siyasi) bombardımanına tuttular. Must'ali'nin yerine geçen oğlu halife el Amir zamanında toplanan (1122) Fatımiler, Nizaricilerin eleştirilerine cevaben Kahire'de bir bildiri yayımladılar. İkinci manifesto bir yıl sonra hazırlandı. Halife adına olduğu için *el Hidaye el Emiriye* (Amir'in Doğru Yolu) ismiyle Suriye'deki İsmaililere gönderilen bu manifestoda, ayrılıkçı Nizari kolu, ilk kez *"Haşhaşiler"* (afyonkeşler) sıfatıyla karalanmış oldu.[13]

Öte yandan, Alamut İsmailileriyle nüfuz ve toprak kavgası içinde olan Şia'nın Hazar Denizi bölgesinde hüküm süren Zeydilik kolu da, 13. yüzyıl başlarındaki yazılarında *"haşhaşi"* suçlamalarına yer verdi. Zeydi yazılı metinlerinde *"mülhid"* tüm İsmaili mezhebi mensupları için kullanılırken; *"haşhaşi"* ibaresiyle, Alamut'tan Suriye'ye gönderilen *"fedailer"* kümesi kastedilmektedir.[14]

Suriye Nizarileri için "haşhaşi" (afyonkeş) deyiminin kullanılması, **İmadeddin Muhammed el Katib el İsfahani** (ölümü:1201)'nin 1183'te yazılan *Nusrat-ül Fetra* isimli çalışmasıyla başlar. Eyyübiler ve Memlûklar devrinin ünlü tarihçisi **Ebu Şame** (1203-67) *Kitab-ül Rawdatayn*, **İbn Ebu Tayy** ise *Rawdatayn* adlı yapıtında siyasi suikastlardan söz ederlerken, *İsmaili-Haşhaşi* özdeşliğini kurmayı ve Şam eyaletindeki siyasi suikastlarda Nizarileri anmayı sürdürürler. Ebu Şame'nin, 18. yüzyıl Fransız Doğubilimci S. de Sacy'nin temel kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkün. 13. yüzyılın en hatırı sayılır Fatımi tarihini yazan **İbn Muyasser** de *haşhaşi* deyimiyle Suriye'deki, *"Batiniye ve Mülhid"* ibaresiyle İran'daki Nizari İsmaililerini kastetmektedir. Eyyübilerden ziyade Suriye'deki

13. **Daftary**, age, s.30.
14. age, s.37. ve 90.

Zengi Atabeylerinin sığıntısı konumundaki meşhur tarihçi **İbn-ül Esir** ise, İsmaili yandaşları için hem *"haşhaşi"*, hem de *"mülhid"* tanımını kullanmaktan geri durmaz.[15]

İspanya'da yaşayan **İbn-ül Hatip**, Fatımi halifesi el Amir'in öldürülmesi olayını "Haşhaşiler"e yükler. Dönemin suikastlarına değinen vakanüvis **Ebu'l Fida, Mirkhwand** (Mirhond) ve **el Maqrizi** gibileri ise, *"Batiniler, İsmaililer veya Nizari İsmailileri"* isimlerini anarlar. 13. yüzyılda yaşamış ünlü İslam tanihçi ve sosyologu **İbn Haldun**, *Mukaddime* isimli eserinde sadece bir kez, Suriyeli Nizariler için *"el Haşişiye el İsmailiye"* (İsmaili Haşhaşileri) terimini kullanırken; bunların daha çok *"el Fidaviyye"* (Fedailer) olarak bilindiklerini ama kendilerini *"İsmaili"* ismiyle tanımlandıklarını açıklar. İbn Haldun'a göre, o tarihte Irak'taki İsmaililer *"Batınîler, Mazdakiler ve Karmatiler"* namıyla; Horasan'dakiler ise *"Talimiye ve mülhidler"* lakabıyla bilinmekteydiler. Mezhepler tarihçisi olarak haklı bir üne kavuşan **el Şehristani**, İsmaililerden bahsederken "haşhaşi" nitelemesine kesinlikle yer vermez.[16]

Hasan Sabbah İsmaililiğini tarihin mezarlığına gömen Moğol istilasıyla (Gazanhan ve Olcaytu devri) birlikte belli gelişme kaydeden Oniki İmamcı akım, düzenle bütünleşme yolunda önemli adımlar attı.[17] Ciddi bir rakip sayılan İsmaililerin yokluğu, İmamiye kolunun İlhanlılar devrinde hükümet gibi kurumlaşmasına bile yol açtı.

1256-1353 yılları arasında hüküm süren İlhanlılar döneminin İranlı vakanüvisleri arasında öne çıkan isimler şunlar: El Cuveyni, Raşideddin Fadlallah ve Kaşani. **El Cuveyni**, Nizari İsmaililiğin iflah olmaz düşmanıydı. Bu nedenle Moğol komutanı Hülagu'yu, Alamut kalesi üzerine sürmek için olmadık ça-

---

15. age, s.37-38-90; **S. de Sacy**, *Memoir on the Dynasty of the Assassins.*
16. **Daftary**, s.90; **De Sacy**, age.
17. **Mazzaoui**, age, s.49.

balar göstermiştir. İşbirlikçisi olduğu Moğollar sayesinde, kalede yağmalanan İsmaili kütüphanesindeki orijinal belgeleri ele geçirmeyi başaran Cuveyni, dökümanların incelenmesi sonrasında İsmaililer hakkında ele aldığı yazılarında, bu mezhep liderleri ve mensuplarını kötülemek, olguları ters yüz etmek için tek bir fırsatı bile kaçırmadı. İslam tarihçisi, fizikçi vezir olan Sünni görüşlü, Musevi kökenli **Raşideddin Fadlallah** da İsmaili muhalifi olmakla birlikte, Hasan Sabbahçılara ilişkin tarihyazımında görece daha insaflı ve nesnel davranmaktadır. Oniki İmamcı **Kaşani** ise, Raşideddin'in konuya ilişkin yazdığı *Cami'ül Tevarih* kitabının tamamlanmasına yardım etmiştir.[18]

İdeolojik, siyasi savunma güdüsü, vs. ile başlattıkları siyasi/dini ağırlıklı suikastlar nedeniyle, İsmaililerin bir adı da *"fedailer"*e çıkmış; o tarihten beri *"haşhaşi katiller, afyonkeş caniler"* suçlamasıyla anılmışlardır.

Özellikle Batılı dillerde geleneksel kavram haline gelen bu *"İsmaili= haşhaşi= siyasi katil"* yakıştırması, günümüzde ortaya çıkan birçok yeni belge ve bulguya rağmen, ne yazık ki hâlâ Ortaçağ Sünni/Şii İslam çevrelerinin (tarihçi, din adamı, siyasetçi) bu Batınî mezhebe yönelik karalama ve iftiralarından kaynaklanmaktadır.

Günümüzden bir örnek sunalım: Bir üniversitenin rektörlüğünü yapan ve devletin resmi din anlayışında hayli etkili olan İslam tarihi uzmanı Prof. Dr. **Ethem Ruhi Fığlalı**, *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri* isimli çalışmasında, bakın neler yazmış: "İsmaili imamları, kuruluşundan sonraki ilk birbuçuk asır kadar gizli kalmışlardır. Bu zaman zarfında, teşkilât olarak propagandacılar (dâi) aracılığıyla idare edildiler...

Nizari İsmailileri ise, **Hasan Sabbah** tarafından İran'da temsil edilmişler. Onun, 1090'da Kazvin'in kuzeydoğusunda erişilmez bir vadideki Alamut kalesini zaptetmesiyle resmen

18. **Daftary**, age, s.38-39.

başlayan İran Nizari İsmaili devleti, 1256 yılına kadar sürmüştür. Kurduğu *'fedâi'* teşkilâtı, yalnız İran ve Irak değil, Suriye ve Anadolu'da da İsmaililiği yaymaya büyük gayret göstermiştir. Fedâiler, sadık birer tedhişçi olarak hazırlanıyor ve gözlerini kırpmadan adam öldürüp kendilerini feda edebiliyorlardı. Bu hareketlerin arkasında da, *hûriler* ve *gılmanlarıyla* Alamut kalesindeki dünyevi cennette bulunabilmek ve böylece ölümü cesaretle karşılayabilmek için kullanılan, *afyon (haşiş)* vardır. Haşiş yedirilen veya içirilen fedâiler, dini vazifelerini tamamlayarak geri dönerlerse, cennetin ebedi saadetinin tadına şimdiden varmak üzre, cennet bahçelerinde ağırlanırlardı..."

O halde soru şudur: Karalama ve iftiraların yanlış mantığı teşhir edildiğine göre, İsmaililik olgusu nedir?

İsmaililiği Etkileyen Fikir Akımları

İslam tarihi konusunda nesnel araştırmalarıyla ünlenen İngiliz Doğubilimci **Marshall G.S. Hodgson**, İsmaililere yönelik karalama kampanyalarına ilk karşı çıkan Batılı bilim adamıdır. O, mercek altına aldığı İsmaili mezhebini, Müslümanlığın büyük kollarından biri saymakla kalmıyor; aynı zamanda bu mezhebin diğer İslam fırkalarıyla beraber, Helenistik Ortadoğunun kültürel arkaplanını paylaştığını belirtiyor. Ona göre, İslam fetihleriyle birlikte Yahudi, Hıristiyan ve Zerdüşti alemindeki görüşler, eski Babil (Mezopotamya) ve Yunan uygarlığından devraldıkları mirası içselleştirip, İslam alemine aktardılar. İslami literatür sadece Arapça üzerine kurulmadı. Aynı zamanda Grekо-Romen dili, Latin Ermenicesi, Kıptice, Asurice, Soğdca, vs.'nin yanı sıra Yahudilik, Hıristiyanlık, Mani inancı, Zerdüştilik, Budizm, Hindu ve hattâ Pagan irfanını devralarak büyük bir inşa sürecine girdi. Grek felsefesiyle eski İran *hikmeti*'nden, *irfanı*'ndan büyük ölçüde yararlandı. Ama bu mirası olduğu gibi değil; yeniden ele alarak, belli ölçüde değiştirerek, bazı kısımlarını eleyerek kendisine uyarladı. Bu durumda İsmaililik, Abbasi

devrinde kentleşmede yaşanan sosyal ve kültürel patlamanın bir neticesiydi. Ve denilebilir ki *felsefe, şehir hayatındaki sosyal gelenek ve insana bağlılık bakımından İsmaililerin devraldığı tarihsel miras,* İslam içinden çıkan diğer fırka ve mezheplerinkinden daha az zengin değildi.[19]

Modern Arap tarihçilerinden **Philipe Hitti,** Şia'nın oluşum nedenleri üzerinde dururken, iki saptama yapıyor: Bir; *"Hz. Ali'nin ölümü, yaşayan Ali'den çok daha etkili oldu..."* İki; *"Hz. Hüseyin'in (Kerbelâ'da) dökülen kanı, babasınınkini bastırdı ve Şii kilisesinin tohumlarını, babasının kanından daha fazla sulamış oldu..."*

Kerbelâ faciası, resmi İslama karşı fırka ve mezhepleri ateşlemekle kalmamış; aynı zamanda (siyasi/dini) bir dava uğruna kendini feda etme, seve seve canını verme, çarpışarak ölme, yani *şehit olma* fikrini de aşılamıştır. Şehitlik kavramı İslam'da vardı. Ancak Kerbelâ olayı, buna yeni bir içerik kazandırdı: Şehitlik, yüzyıllar boyu ortodoks/resmi yahut iktidardaki İslama karşı muhalefetin bir silahı ve kozu haline geldi. Bu yüzden, Hz. Hüseyin, geçmişten bugüne *Seyyid-ül Şüheda* (Şehitlerin Efendisi) diye anılır. Hemen belirtelim ki, İslam içindeki sosyal, fikirsel ve ekonomik çelişkiler büyümekte ve kaçınılmaz biçimde kopma/çatışma noktasına gelmekteydi. Dolayısıyla *Kerbelâ* veya *Ehlibeyt* meselesi olmasaydı bile, İslam uygarlığı (tarihi, siyaseti ve kültürü) içinden bir Batınîlik, bir Alevilik ve bir Şiilik zaten çıkacaktı. *Ehlibeyt,* tarihsel süreçte İslam karşıtı muhalefet için bir sığınaktı; *Kerbelâ* ise tesirleri uzun sürecek siyasal/sosyal bir travma...

İsmaililiğin önünü açan ve Sünni İslam'a karşı muhalefetin dönüm noktasını oluşturan olaylardan biri de Kerbelâ'dan beş yıl sonra, yani 685 yılında Kûfe'de **Muhtar-ül Sakafi** önderliğinde başlatılan ünlü *mevali* ayaklanmasıdır.

---

19. **M.G.S. Hodgson**, *The Order of Assassins*, s.2-3.

Mevali (tekili: mevla), Islam ilk fetihleri sırasında ülkeleri işgal edilen ve boyunduruk altına giren *Arap olmayan Müslüman toplum veya halkların* tümüne birden verilen isimdir. *"Sığıntı, köle, esir, yanaşma"* anlamında kullanılan bu sözcük, daha çok fetihçi Arap aristokrasisinin emrinde çalışan asker, esnaf, emekçi, köle, vb. için kullanılır. Hızlı fetihlerin etkisiyle ezilen ve genelde mazlum kavimleri, yığınları oluşturan *mevali* kesimi, dört halife ve Emevi devrinde İslam cemaati içinde azınlıktır. Çoğu kılıç zoruyla, diğerleri ya ikna olduklarından ya da *vergi/haraç* (özellikle kelle vergisi olan *cizye*)tan kurtulabilmek için veya teşvik edici dürtüler nedeniyle Müslüman olan *mevali*, eski kültür ve inançlarını da İslam toplumuna taşıdı. Özellikle Musevilik, Hıristiyanlık, Zerdüştilik ve belli oranda Manilik ile Budizm, İslami altkültürün/altinancın önemli unsurlarını oluşturdu.[20]

Peygamber, "Dine bağlanma hariç, Acem ile Arap arasında hiçbir fark yoktur. Bütün Müslümanlar kardeştir" demek suretiyle çekici sloganlar ortaya atmışsa da, bunun İslam gibi sınıflı bir toplumda uygulanabilecek yanı yoktu. *Mevali* ile Araplar arasında ayrım yapmanın başlangıcını ikinci halife Ömer'e kadar götürmek mümkün. İmtiyazları elinden alınmış *mevali* eski inanç, kültür ve geleneklerini bilinçaltında sürdürürken; siyasal alanda, iktidarı tekelinde bulunduran Müslüman-Arap yönetici zümresine, özellikle ticaretteki maharetlerine ek olarak Irak'ın verimli topraklarında toprakağalığını da eline geçiren Kureyş aristokratlarına karşı gelen her muhalefeti pasif yahut aktif biçimde destekledi. Bu yüzden dinin dogmatik/bağnaz yorumundan yola çıkmakla birlikte, "halkın vicdanını" dinleyen, belli ölçüde "eşitlikçi ve demokratik" (yahut adil) davranabilen Harici-

---

20. Konuya ilişkin ayrıntılı analiz ve veriler için, **Faik Bulut**'un, *Ali'siz Alevilik* ile *İslam Komünüleri* isimli iki çalışmasına bakınız. Ayrıca, **Daftary**, *The Isma'ilis: Their history and doctrines*, s.55-57.

ler, yönetime isyanları sırasında *mevali*'nin desteğini alabildiler. Keza, **İbn-ül Eş'as**'ın başını çektiği isyana katılan 100 bin mevali bulunuyordu.[21]

Muhtar-ül Sakafi ayaklanması, işte bu muazzam gizil gücü keşfetti. Ali-Osman, Ali-Muaviye arasındaki iktidar kavgasında, ezilen *mevali,* görece haklı olan Ali'nin yanında yer aldı. Onun önderliği altındaki geniş muhalefet yelpazesini destekledi. Kerbelâ faciasından sonra mevalinin, özünü, katledilen Hüseyin ile özdeşleştirdiğini; onun şahsında Arap fetihçilerinin atalarını, dedelerini veya bizzat kendilerini nasıl katlettiklerini gördü. **Muhtar**, *Şiat-ü Ali* (Ali yandaşları) çerçevesinde oluşan geniş birleşik cephede, ilk Şiilerin ya da ilk yönetim muhaliflerinin siyasal söylemlerinin ezilen kitleler ile mazlum halklar (mevali) arasında taban bulduğunu anladı.

İlk Şii muhalefetin, Kerbelâ faciasını izleyen bir iki başarısız ve intiharvari kalkışmadan sonra kabuğuna çekilip pasif kalması, Muhtar için bulunmaz bir fırsat oldu. Onun iki basit sloganı vardı: *Ehlibeyt'in intikamını almak, Mehdi vasıtasıyla adalet sağlamak.*

"Ehlibeyt intikamı" beylik bir slogandır; inanan inanmayan hemen herkes, bunu fırsatçı biçimde (Ortodoks aristokrat İbn Zübeyr ayaklanması, Abbasi isyanı, vs.) kullanagelmiştir. Ancak, *"Mehdi gelecek; hak ve adalet dağıtacak"* sloganı, İslam tarihindeki isyanlarda, en belirgin toplumsal/sınıfsal içerikli programdır.[22]

Olayın fikirsel yanına bakalım.

Muhtar, her ne kadar *"ehlibeyt davası/ehlibeyt intikamı"* sloganını kullanmışsa da, bu, Şiilerin anladığı anlamda yani *"Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan olanlar"* veya Oniki İmamcı Şia'nın *"Hz. Hüseyin evladı"* değildi. Zira, Kerbelâ katliamın-

21. **Daftary**, age, s.58-59.
22. age, s.60-61; **Bulut**, *Ali'siz Alevilik.*

dan kurtulan tek erkek evlat Hz. Hüseyin oğlu **Zeyn-el Abidin**, zaten ateş korkusuna kapılmış; kıpırdayacak hali kalmamış, felaketin dehşetiyle kabuğuna çekilmiş ve Hz. Hüseyin'in katili Muaviye oğlu Yezid'e biat etmişti. Ne *ehlibeyt* reisi olacak, ne de herhangi bir muhalefete katılacak veya destekleyecek durumu vardı. Ali'nin Fatıma'dan olmayan oğlu **Muhammed ibn-ül Hanefiye**, emrivaki karşısında Ehlibeyt'i temsil etmiş oldu.

Hal böyle olunca, *mevali* ayaklanmasını başlatan **Muhtar**; İbn-ül Hanefiye için; *"Radva dağında oturuyor. Aslanlar tarafından korunuyor. Günü gelince oradan aşağıya inip halka hak ve adalet dağıtacaktır. Zira, o beklenen kurtarıcı Mehdi'dir"* dedi. İslam karşıtı siyasi/dinsel muhalefetteki ilk fikirsel dönüşüm böyle başladı. O zamana kadar *Şiat-ü Ali* (Ali Şiası, Ali yandaşları, Aliciler) diye anılan her türden muhalefetin, yeni adı kondu: *Şiat-ü Mehdi*. Kutsal Ehlibeyt'in yerini kurtarıcı *Mehdi* almış oldu.

Mehdi inancı, temelde Musevi-Hıristiyan mesihçiliğinden kaynaklanır. Buna göre, kötülüğü temsil eden Deccal ile iyilik simgesi Mehdi arasında sürekli bir mücadele vardır. Hz. İsa, gökten gelip, Deccal'a zebun olmuş Mehdi'yi kurtarmak suretiyle onu adalet/iyilik dağıtmaya gönderecektir. Bu düşünce, Zerdüşti inancındaki, iyilik tanrısı *Ahuramazda* ile kötülük tanrısı *Ahriman* arasındaki mücadelenin bir izdüşümü olsa gerek. *Gaip*'teki *Beklenen Mehdi*'nin kıyamet günü *zuhur* edeceği fikrinin iki kaynağından biri Hıristiyanlık, diğeri Zerdüştiliktir. Kurtarıcı kavramı, Zerdüşti inancında *Saoşyant* diye ifade edilir. O, alemin yeniden oluşumu ve şekillenmesinde büyük role sahiptir.[23]

Mehdi düşüncesi sıradan bir şey değil; İslam karşıtı muhalefette dönülmez bir yol ayrımı ve *fikirsel devrim* anlamına gelir.

23. Mehdi fikri hakkında bkz: **Bulut**, *Ali'siz...*; **Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi**, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid*, Ses yay., 1992, İstanbul; **J. Darmesteter**, *Le Mahdi*, 1885, Paris; **B. Carra de Vaux**, *Les Penseurs de l'Islam*, 1921, Paris; **H. Corbin**, *Spiritual Body*; **Daftary**, age.

Çünkü Mehdi ile birlikte, sıralayacaklarımız da devreye giriyor: Mehdi'nin *gayb*'a karışması, kendisine *nass* (kutsal metin), bir vekil-imam tayin etmesi, bu *imam*'ın da ardılını aynı biçimde görevlendirmesi; Mehdi'nin *kıyamet* gününde ortaya çıkıp (*zuhur*) hak ve adalet dağıtması, onun ruhunun *devr-i daime* girip zaman zaman şu veya bu bedende (*tenasüh ve hulûl*) tecelli etmesi...

Muhtar'ın başını çektiği ayaklanma yenildi. Fakat *mevali* dinamizmi hemen kaybolmadı. Mehdi beklentisiyle hareket eden bazı yandaşları, Nusaybin şehrinde görece eşitlikçi bir dervişan cumhuriyeti kurdular. Emevi ordusu işin peşini bırakmadı ve 690'da bu devleti ortadan kaldırdı. Muhtar izleyicileri, bundan sonra kendilerini *Muhtariye* diye adlandırdılar. Fikirsel düzlemde Muhtariye, çok geçmeden *Keysaniye* fırkası ile birlikte anıldı. Keysaniye hareketi ya Muhtar'ın künyesini kullandı, yahut büyük ihtimalle, 685 ayaklanmasında Muhtar'ın özel koruma görevlisi olan *mevali kökenli* **Abu Amra Keysan**'ın ismini devam ettirdi. Zaman zaman da lobut kullanmak suretiyle kalkışmalarda bulunan mevali'ye atfen *Haşabiye* (Ağaç sopa kullananlar) ismini aldı.[24]

Keysan'ın ölümünden sonra Keysaniye fırkasının aktif bir lideri ortaya çıkmadı. İbn-ül Hanefiye'nin, bu hareketle bağlarını koparmadığı sanılıyor. 700 yılında ölen İbn-ül Hanefiye'nin ardından Keysaniye, en az üç farklı alt fırkaya bölündü. Onun ölmediğini, Medine şehrindeki Radva dağında gayba çekildiğini; günü gelince aşağıya inip halka hak ve adalet dağıtacağını ileri sürdüler. **Abu Karib** (Kurayb) **el Darir** öncülüğündeki bu fırkaya *Karibiye/ Kuraybiye* denildi. Aynı fırkanın bir kolu içinde yer alan Berberi asıllı **Hamza bin Umara**, İbn-ül Hanefiye'nin *"ilah/tanrı, kendisinin de onun peygamberi"* olduğunu ileri sürdü. Bir başka kol, **Beyan bin Sem'an el Temimi**'nin ar-

24. **Daftary**, age, s.59-60; **Bulut**, *Ali'siz* Alevilik; **el Nevbahti**, *Fırak-ül Şia*; **el Kumi**, *el Makalat*.

kasından gitti. Adını alarak *Beyaniye* namıyla ünlenen bu fırka liderine göre, ilahi *"imamlık"* (peygamberlik) makamı, İbn-ül Hanefiye'nin ölümünden sonra oğlu Ebu Haşim'e, ondan sonra da *"vasiyet/nass"* yoluyla kendisine geçti. Beyan, *"ism-ül azam"*ı bildiğini, bununla orduları bozguna uğrattığını, Venüs (Zühre) yıldızını çağırabildiğini; *Ezeli İlah'ın nurdan bir adam olduğunu ve yüzü dışında herşeyinin yok olacağını* iddia etti. Onun peygamberliği ilahi bir nur diye tanımlaması, proto-Batınî fırkalarda *"insan suretinde tanrı, ilahi nurun tecellisi olarak insan, ilahi vasiyetle tayin edilmiş imam"* fikrinin gelişmesine yol açmıştır.[25]

Hz. Ali'nin İbn-ül Hanefiye'den olma torunu **Ebu Haşim**'in *Ehlibeyt* reisliği (şeyh, imam), vefat ettiği 716'ya kadar sürdü. Onu izleyenler *Haşimiye* fırkasını kurdular. Haşimiye, *"Halife Ali'nin ölmeyip (Hz. İsa gibi) bulutlara çekildiğini; gök gürültüsü ve şimşeğin Ali'nin eseri olduğunu, günü gelince yere ineceğini"* ileri süren **Abdullah İbn Sebe**'nin adına kurulan *Sebeiye* fırkasıyla iç içe geçmiş durumdadır. Kendisine yakıştırılan *"ilahlık"* vasfını, şeriat uyarınca *"Allah'a şirk"* olarak algılayan Ali, Sebeiye yandaşlarının bir kısmını yaktı, bir kısmını da Irak'a sürgün etti. Sebeiye mensupları boş durmadılar; Ali'nin ölümünden sonra, Emevi karşıtı muhalefete katıldılar. Muhtar ayaklanmasına hem fikirleri, hem de eylemleriyle karıştılar. Bu yüzden *Muhtariye*'nin diğer adı da *Sebeiye*'dir. Bu arada *"ilahi nur"*, *"Allah'ın insan suretinde görünmesi"* fikrini ileri süren *Beyaniye*'nin de *Haşimiye* üzerine derin etkisi, saflarında ise izleyicileri vardı.[26]

Halife Ali'nin kardeşi Cafer bin Tayyar'ın torunu **Abdullah bin Muaviye**, uzun bir sessizliğin ardından "ehlibeyt davası"

---

25. **Daftary**, age, s.61-62; **Bulut**, age; **A. el Bağdadi**, age; **el Nevbahti**, age; **el Kumi**, age.

26. **Daftary**, age, s.61-65; **Bulut**, age; **Bulut**, *Ebu Müslim Horasani*.

adına ortaya çıkınca, hareketin öncülüğü Ali bin Talib ailesinden, kardeşi **Cafer bin Tayyar** ailesine geçmiş oldu. Bu yüzden Haşimiye fırkasından bazıları, "*İlahi imamlık makamı, Ebu Haşim'in vasiyetiyle A. İbn Muaviye'ye emanet edilmiştir. Fakat kendisi henüz çok küçük olduğundan, bu makamı vekaleten yürüten muhterem zat* ***Salih bin Mudrik****'tir*" dediler. Sonradan *Harbiye/Harisiye* olarak tanınacak fırkanın önderi **Abdullah** (bin Amr) **bin Harb** (veya el Haris) **el Kindi**, mezhepler tarihi yazarlarının nazarında gizemli bir kişiliğe sahip olup; fırkasıyla birlikte İbn Muaviye'ye katılmıştır. Sonradan ileri sürdüğü ortodoksi karşıtı aşırı/sapkın fikirlerle, ruhun bir bedenden diğerine geçmesi *(tenasüh/hulûl)*, tarihin tekerrürü, ruhun devr-i daimi *(edvar)* ve ebediliği *(ekvar)* kavramlarını Şii-Batınî düşünceye yerleştiren zattır. Harbiye, "Allah ruhunun sırasıyla peygamberler, imamlar, Hz. Ali, İbn-ül Hanefiye'den sonra önderleri A. İbn Harb'e direkt olarak geçtiğini" savundu.

Haşimiye ile Harbiye fırkaları arasında "Allah ruhunun kime geçtiği ve kimin nass yoluyla imam tayin edildiği" konusunda tartışma çıkınca; imamlık makamının Abbasi (Hz. Ali'nin amcazadeleri) soyuna verilmesinde ısrar eden A. İbn Muaviye taraftarları, *Harbiye*'den koptular. Bu sonuncusu da *Cenahiye* kolunu oluşturdu. Cenahiye özellikle Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde, eski inançlarla (Zerdüştilik, Manilik, Budizm, Şamanizm) harmanlanarak *senkretik* bir hal aldıktan sonra *Hürremiye/Hürremdiniye* fırkası biçiminde varlığını sürdürdü.[27] Burada önemli olan, "Allah ruhunun mesaj getiren insan (peygamber, imam) bedenine geçmesi *(hulûl)* ve ruhun sürekli bir dolaşım halinde *(edvar)* bulunması" düşüncesinin işlenmiş olmasıdır.

---

27. **Daftary**, age, s.63-64.

Muğiriye ve Mansuriye'nin Özel Etkisi

Muğire bin Said el İcli tarafından öne sürülen *"Allah ruhunun kendisine geçtiği ve Allah'ın tacının kendi başına takıldığı; organları ve fışkıran kalbiyle Allah'ın nurdan bir adam olduğu; ayrıca organlarının alfabe harflerine benzediği, meselâ (**elif**) harfinin mabudun bacaklarına, (**ayn**) harfinin onun gözlerine ve (**he**) harfinin ise cinsel organına benzediği "*[28] yolundaki iddialarda iki yeni unsur var: Biri, harflerle *ilahi insan/varlık* arasındaki benzetmedir. Bu akım, yüzyıllar sonra Azerbaycan ve Anadolu'da yaygınlaşacak olan *Hurifilik* tarikatının da fikir babası sayılabilir. İkincisi ise, *"başında tacıyla ilahi nurdan yüce insan"* kavramının pekiştirilmiş olmasıdır. Bu da Mani inancında vurgulanan *"ışık kralı/ışığın efendisi"* kavramı ve Zerdüştilikteki "karanlık/aydınlık" ikilemesiyle uyum gösteriyor; özellikle Ortadoğu bölgesindeki İslam öncesi inanç ve fikirlerin (Marcus'un irfanı, *alethia*: Yüce aşkın gerçek, vb) derin izlerini taşıyor. Nitekim, 15-16. yüzyıllarda Anadolu Kızılbaşlarının bir adı da *"ışık taifesi/ışıklar"* idi.[29]

Kendisine aşırı derecede bağlı Muğiriye fırkasına adını veren **Muğire**, yandaşlarına çok müstesna varlıklar oldukları yolunda fikir aşılamakla kalmadı; aynı zamanda kendilerini tanımlamak için icad ettiği *vusafa* (hizmetliler) terimiyle, proto-Batınî fırkalar arasında *seçkinci* (elitist) tavır aldı. Ona göre müstesna ve seçkin insanlar, *"Allah'ın yarattığı berrak ve tatlı denizin ürünüdür."* Oysa düşmanları, *"Allah'ın karanlık ve acı denizinden yaratıldıklarından, kâfirdirler."* O halde, *"bizden ol-*

---

28. **el Bağdadi**, age.

29. **Daftary**, age, s.720. Kızılbaşların *Işıklar/Işık taifesi* olarak suçlanmasına ilişkin bilgi için dönemin Osmanlı Şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin fetvalarına bakılmalı. Ayrıca bkz; **Ahmet Refik**, *Onaltıncı Asırda Osmanlı Devrinde Rafizilik ve Bektaşilik*, 1932, İstanbul. İrfan (gnostisizm) ve Batınîlik etkileşimi hakkında bkz, **H. Corbin**, *Histoire*; **H. Jonas**, *The Gnostic Religion;* **Amin Maalouf**, *Işık Bahçeleri*.

mayanlara düşmanlık beslemek ilahi bir emirdir." Militan bir fırka görünümü alan Muğiriye taraftarları, Abbasilerin ilk devrinde ayaklanarak hasımlarına karşı azımsanmayacak ölçüde şiddet kullandılar.

Bu gelenekten etkilenip benzer mecrada siyasi/ideolojik mücadele yürüten bir fırka da **Ebu Mansur el İcli**'nin kurduğu militan *Mansuriye*'dir. Bu fırkanın kurucusu Caferi mezhebinin kurucu önderi Cafer Sadık'ın babası **Muhammed bin Ali**'nin, *"nass yoluyla imam tayin edildiğini; **el Bakr** lakabıyla bilinen bu zatın ölümünden sonra ehlibeyt arasında dönüp dolaşan imamet makamının, artık kendisine intikal ettiğini"* iddia etmiştir. El Bakr'ı imamlıktan da öte peygamberlik mertebesinde gören **Ebu Mansur**, daha sonra bu tezini değiştirerek şöyle demiştir: *"Allah, beni semaya çıkardı ve eliyle başımı okşadı. Bana, Süryanice hitap ederek dedi ki: 'Ey oğulcuğum, bendeki mesajları tebliğ et, bildir."* Bu fırka, hasım saydıklarına karşı şiddet kullanmayı (insanları boğmak suretiyle) bir siyaset aracı, yöntemi olarak bellemiştir. Yanı sıra İslam öğretisindeki *kıyamet, cennet ve cehennem* kavramlarını reddetmiştir. *Cenneti*, dünya nimetleri; *cehennemi*, insanların yeryüzünde karşılaştıkları sıkıntılar şeklinde yorumladı. Kur'an'ı tefsir ederken, *Batınî* (içsel: ezoterik) yoruma yer veren de Ebu Mansur ile yandaşlarıdır. Bu ihtilalcı fırkanın mensupları, Abbasilerin Irak valisi tarafından idam edildi.[30]

Kur'an'ın Batınî yorumu, Allah tarafından peygamber yerine konulan *imam, cennet, cehennem ve kıyamet* tanımları ile, siyasi-ideolojik rakiplerin şiddet yoluyla bertaraf edilmesi geleneğinin izleri, İsmaili mezhebine hemen olduğu haliyle geçmiştir.

Diğer adı Caferilik olan Oniki İmamcı Şia'nın temelini atan el Bakr oğlu İmam **Cafer Sadık**'ın *ilah-imam* olduğuna inanan fırkaya *Hattabiye* denir. **Ebu'l Hattab el Esedi**, belli bir süre ya-

30. **el Bağdadi**, age; **Daftary**, age, s.73.

nında bulunduğu İmam Cafer tarafından Kûfe şehrinde *başdai* (poropaganda sorumlusu) tayin edildi. Mücadeleye Şii olarak başlayıp *Batınîlik* (irfan ve hikmet) temelinde ilk örgütlü ve militan fırkayı kuran Ebu'l Hattab, aynı zamanda İmam Cafer'in oğlu **İsmail**'i yanına çekmeyi başaran, ona radikal fikirleri aşılamak suretiyle Şiilik çerçevesi dışına çıkmasını sağlayan kişidir.[31]

Hattabiye mensuplarına göre; *Cafer'e kadar gelen Ehlibeyt soyu, hem imam hem de ilah'tır. Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin evlatları Allah'ın çocuklarıdır.* Dolayısıyla Cafer Sadık bir *"ilah"*tır. Aynı fırka diyor ki: Her devirde biri konuşan *(natık)*, diğeri suskun *(samıt/sâkit)* bir imamın bulunması gerekir. İmamlar *ilah* olduklarından *gayb* ilmini bilirler. Ali, peygamber devrinde susan (samıt/sâkit); Hz. Muhammed ise konuşan (natık) imam idi. Peygamber vefat edince, Ali *konuşan imam* oldu. Ve bu durum, Cafer Sadık gelinceye kadar sürgit devam etti. Benzer biçimde, konuşan imam Cafer zamanında susan *(samıt)* **Ebu'l Hattab**, ondan sonra konuşan *(natık)* imam oluverdi...[32]

Gerek *Allah'la yüz yüze gelip sohbet etme, gerekse konuşan (natık) ve susan (samıt) imam* kavramlarının geliştirilmiş halini İsmaililiğin teosofisinde, evren kavramında, tanrı-imam-insan ilişkisinde görebiliyoruz. İzleyen devirde Basra ve Horasan'da ortaya çıkan *Hallaciye* (Hallac-ı Mansur'u kutsayanlar) ve *Müslimiye* (Ebu Müslim Horasani'yi ilah belleyenler)'nin de İsmaili fikriyatı derinden etkilediği bilinir.

Geç dönemde Oniki İmamcı diye anılacak olan Şiiler, politik faaliyetlerden mümkün olduğunca uzak durmayı, pasif kalmayı ve "imamlık" kavramı dışında yukarıda anılan tezlerden uzakta kalmayı yeğlediler. Hem **M. el Bakr**, hem de oğlu **Cafer Sadık**;

---

31. **Daftary**, age, s.88-89; **Abdurrahman Bedevi**, *Mezahib-ül İslamiyyin*, s.2-51 ve devamı. Hattabiye fırkası için bkz; **el Nevbahti**, age; **el Kumi**, age; **el Bağdadi**, age.

32. El **Bağdadi**, age.

kendilerine *"peygamberlik, ilahlık"* yakıştıran *Muğiriye* ve *Mansuriye* fırkalarını reddetmiş; onları *"şeriata aykırı bid'atçılar, sapıklar"* olarak ilan etmişlerdir. Bu yüzden, Ali döneminde tek birleşik cephede görünen, Ali Şiası şemsiyesi altında toplanan Batınî, şeriat karşıtı ve İslamdışı akımlar; Sünni ve Şii çevrelerce *"gulat"* (abartıcılar, radikaller, aşırı uçlar) olarak damgalandılar.

Sonuç olarak denilebilir ki, Hattabiye'nin kurucu önderinin radikal fikirlerini benimseyen (ama babasından önce karanlık biçimde ölen) İmam Cafer oğlu **İsmail**'e atfen sonradan ortaya çıkmış İsmaili mezhebi, *hem militan görüşlerini, hem resmi İslama karşı çıkışını, hem de evreni algılayış felsefesinin önemli bir bölümünü Hattabiye fırkasına borçludur.*

Bu yüzden, *"Hattabilik ile erken İsmaililik, benzer bir ortam ve benzer bir anlayışın ürünüdürler."*[33] Şiirsel biçimde ifade edersek, aynı dalın iki ayrı gülüdürler.

Yeri gelmişken değinelim: Şiilik ve Batınîlikteki *"kutsal/tanrısal imam" "masum (hatasız, kusursuz) imam", "soyaçekim ve nass yoluyla atanmış imam"* kavramları, Emevilerin iktidarı tekellerine almak için uydurdukları şura (danışma-seçim) ile değil; babadan oğula veraset yoluyla atanan halife siyasetinden esinlenmiştir. Hem ona bir tepkidir, hem ondan mülhemdir.

İsmaililiğin Toplumsal Karakteri

Proto-İsmaililiğin oluşumuna yol açan sosyo-kültürel ve inançsal arka planın ilk bölümüne yukarıda değindik. Diğer fikir ve ideolojik akımları, bu mezhebin doğuşunu ele alacağımız bölümde incelemek üzere, şimdilik İsmaililiğin toplumsal niteliğine ilişkin bazı analizler yapalım.

Abbasi devrinde koskoca bir imparatorluğa dönüşen İslam toplumu sosyo-kültürel ve ekonomik alanda önemli değişime tanık oldu. Ortaçağa özgü sanayi, ticaret ve zenaatçılık ilerleme

33. **Daftary**, age, s.89.

kaydetti. Hızlı bir kentleşme; üretim ve imalatın örgütlenmesinde büyük dönüşüm yaşandı. Buna bağlı olarak toplumun sosyal karakterinde değişiklikler oldu. Temelde *Arap kabile aristokrasisini* temsil eden Emevi Devleti'ni 750'de deviren Abbasiler; toprak ağaları, profesyonel paralı askerler, yönetici zümre, ulema ve dini tabakadan oluşan egemenlere sırtlarını dayadılar. İşgal edilen toprak üzerinde kurulu basit askeri kamplardan oluşan garnizon beldeler (*masr* veya *amsar*), şehir ve alışveriş/ticaret merkezlerine dönüştürüldü. Bu merkezlere akın eden *mevali*, biraz daha rahat ve serbest hareket edebildi. Bu arada, efendi Arap ile sığıntı mevali arasındaki o katı ayrım önemli ölçüde kalkmış oldu. Eskiden sınıfsal ve toplumsal huzursuzluğun önemli nedeni olan bu ayrım, ihtilalci Şii yahut Batınî hareketlerin mevali arasında hatırı sayılır oranda taraftar bulmasına yardımcı oluyordu.[34]

Abbasilerin iktidarı, aynı zamanda Emevi kolunun egemen bir sınıf olarak yönetimden hemen tümüyle dışlanmasını ve Haşimi soyu ile müttefiklerinden oluşan Kureyş aristokratlarının mutlak egemenliğini de simgeler. Büyük tüccarlar ile toprak ağaları, bu dönemde özellikle Mezopotamya'nın bereketli topraklarındaki sömürü sistemini pekiştirdiler. Dönemine göre hayli gelişmiş mali oligarşi iyice serpildi. Bir yanda çokuluslu şirketler, faizle çalışan bir tür bankerlik kurumları ve sarraflar; diğer yanda, şehir merkezlerinde oturup, Irak'ın verimli Sevad topraklarındaki *ürün rant*'a ve köle emeğine el koyan kabile aristokratları ile toprak ağaları halkı iliğine kadar sömürmeye başladılar. Köle ve kadın ticareti had safhaya çıktı. Haraç sistemi iyice oturdu. Devlet, daha fazla vergi alabilmek için Medine, Şam, Fustat (Kahire çevresi) gibi merkezlerde kurulan cami-genelev-hamam kompleksi çerçevesinde bile sömürü çarkını işletmekten geri durmadı. Bağdat ve Kahire sokaklarında has ipek

34. age, s.123.

kumaşlardan defile yapacak kadar kendini fütursuzca sergileyen bir İslam sosyetesi türedi. Muazzam servete sahip bir tüccar tabakası oluştu. Böylece Abbasiler devrinde, gerçek anlamda feodal bir Doğu despot devletinden söz edilebilir hale geldi.[35]

İktidarı gaspeden Emeviler, bu aristokrat sülalenin *"masum* (hatadan arınmış, kusursuz) *ve tanrının yeryüzündeki gölgesi imam"* fikrini ortaya atmışlardır.

İran Sasani yönetiminin sosyo-politik mirasından etkilenen Abbasi halifeleri, *"Allah'ın yeryüzündeki gölgesi"* unvanını aldılar. Antik İran'dan devralınan *"tanrı-kral"* motifi, İslam şeriatı ile payandalandı. Buradan bir *"ruhban sınıfı"* doğdu. Bağdat'ta âdeta hegemonya kuran Sünni din âlimleri, kendi aralarında sonu gelmeyen mezhep kavgasına tutuştular. *Ulema* teolojik tartışmaların girdabında dönüp dururken ve bu yüzden yer yer katliamlar düzenlerken; halk, bu soyut tartışmaların karın doyurmayacağının ve derde derman olmayacağının farkına varıyordu. *"Özgürlük-eşitlik-hak-adalet"* isteyen yoksullar, devrin sınıf mücadelesini, resmi İslama, şeriat payandalı merkezi devlete karşı radikal tavırlar sergileyen Batınî, Harici yahut Şii fırkalar aracılığıyla yürütüyordu.[36]

---

35. **Bulut,** *İslam Komünculeri*, s.35-36.

36. age, s.37 İslam'daki sosyal hayat ve toplumsal mücadelelerin ayrıntıları için bkz; Dr. **Suheyl Zekkar**, *Ahbar-ül Qaramita*, 1982, Şam; **Abdülaziz el Duri**, *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz* ile *İslam İktisadına Giriş*, Endülüs yay. 1991, İstanbul; **Ali Mazaheri**, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışı*, Varlık yay, 1972, İstanbul; **İsmail Mir Ali**, *el Qaramita ve'l Hareket-ül Qarmatiye fi'l Tarih*, Hilal yay, 1983, Beyrut; *TİİKP · Savunma*. Kaynak yay.

Öte yandan, günümüz Arap araştırmacısı **Ahmet el Kâtib**, *Tatavur-ul Fikr-il Siyasiy-il Şii Min-il Şûri ile-l Velayeti Fakih* isimli kitabında Emevilerin *"ilahi halife imam"* fikrini nasıl icat ettiklerini anlatır. Buna göre Muaviye, oğlu Yezid'i yerine atarken ilk kez Emevi ailesinin kusursuz ilahi (ismet) bir sülale olduğunu telaffuz ediyor. Emevi halifelerinden **Abdülmelik bin Mervan**, Kûfe halkına hitabında, "halife Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir; ona itaat etmek dini farzdır" diyor. Irak valisi **el Haccac** ise halife Mervan için, "O masumdur ve ilahi kusursuzluğa sahiptir" ifadesini kullanıyor.

Yeni ve son derece karmaşık olan bu sosyo-ekonomik yapı içinde, eski çelişkilere ek olarak, yepyeni menfaat çatışmaları ortaya çıktı. Ülkeleri işgal edilmiş, uçsuz bucaksız topraklarda işsiz güçsüz kalmış, eski dirlik ve düzenini yitirmiş, başıboş gezen köylü yığınları ile kentleşmeden uzak duran sayısız kabile bedevilerinin çıkarları ortak noktada buluştu. Buna karşılık, her iki kesimin menfaatleriyle, gelişen şehirli katmanlarınınki arasında çelişki doğdu. Merkezlerden dışlandığını hisseden toplumsal kümeler, kırsal alanlarda angarya altında inleyen köleler, genel anlamda halk yığınları, rejim karşıtı hareketlere ilgi duyuyorlardı. Daha önceki tarihlerde yerel ölçekte ve sınırlı biçimde yönetim karşıtı isyan/devrimler olmuş, özellikle İran ve Irak'taki kimi beylikler merkezi hükümete başkaldırmaya başlamışlardı. İlk ciddi işaret, İslam tarihinde "Zenci İsyanı" diye lanetle anılan Basra bataklıklarında çalıştırılan siyahi kölelerin kalkışması oldu.[37]

İhtilalci İsmaili hareketinin sosyo-politik yapısı, bölgeden bölgeye değişiklik arzeder. İlk İsmaililik, başlangıçta şehirli olmayan, kırsal ağırlıklı kesimlerden oluşuyordu. Irak'ın bereketli *Sevad* topraklarıyla Kûfe çevresindeki İsmaili tabanı, *kırsalda oturanlar* ile *bedevi* kabilelerine dayandı. Yarı yerleşik, yarı göçebe kabilelerin desteğine uyan bir sistem kuruldu erken dönemde. Bahreyn ile Suriye'deki İsmaili hareketin belkemiğini *bedeviler* oluşturdu. Yemen'deki İsmaili hareketi, dağlık bölgelerde yaşayan *kabileleri* yanına çekti. Kuzey Afrika'daki misyonu *Kutama Berberileri* yürüttü. İran'daki İsmaili davasının asıl hedefi, kırsal bölgelerde yaşayan geniş *köylü yığınlarını* kazanmaktı. İlk propagandacılar, o sırada Kürdistan diye anılan Cibel bölgesi ve Rey şehrinin etrafındaki köylüler arasında örgütlenme çalışmaları yaptılar.

Fakat geniş köylü yığınlarını yönetime karşı devrim saflarına kazanma siyaseti ilk başarısız devresini atlatınca, özellikle Arap

37 **Daftary**, age, s.124.

topraklarındaki yenilgiler üzerine, İran düzleminde yeni siyasetler uygulanmaya başlandı. Özellikle Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde hayata geçirilen yeni politikalar gereği, propagandacılar, *egemen sınıflar ve yönetici kadrolar* arasında da faaliyet gösterip taraftar toplama yoluna gittiler. Aristokrat zümreye mensup Hüseyin Mervazi isimli *emir* (bey veya prens) bunun tipik örneği sayılır. İran'ın kuzeydoğusunda sonuç alan yeni politika *yönetici, egemen ve eşraf takımı* arasında birçok yandaş bulmasına rağmen, Pers diyarının doğu kesiminde tatmin edici sonuca ulaşmadığı gibi, yer yer başarısızlığa da uğradı. Doğudaki yegâne başarı, Sind eyaletindeki yöneticilerin kazanılması ve hareketin onyıllarca o bölgede ayakta kalması oldu.[38]

Farklı Kesimlere Farklı Siyasetler

İsmaili hareketi, imparatorluk içinde geniş bir alana yayılmıştı. Kuzey Afrika'dan Mısır ve Suriye'ye, Irak'tan İran'a, Yemen'den Hindistan'a kadar uzanan bir coğrafyada yaşayan değişik topluluk, sınıf, katman, zümre, kavim, halk ve kültür/inanç çevreleriyle temas halindeydi. Bu yüzden hareketin propagandacıları *(dai'ler)*, esas hedefi kaybetmemek şartıyla her bölgede ayrı siyaset uyguluyorlardı.

Oniki İmamcı Şia'nın aksine, eylemci ve faal İsmaili hareketi Halifelik kurumunu elinde tutan hanedanı devirip, kendisine şiar edindiği "ehlibeyt" soyunu iktidara getirmeyi, görünüşteki siyasi amacı olarak belirlemişti. Kitle çalışması temelinde örgütlenme, bu slogan zemininde yürütülüyordu. Ama nihai hedef, *"Resmi İslam" ve onun Sünni sentezine meydan okumak; kurulu düzeni yıkmaktı*. Bu nedenle sisteme muhalif *köylü ve bedevi kabilelerle, hükümet saflarında görevli memur/subayları* örgütlemek üzere kollar sıvandı. Kabilelere yönelik propaganda çalışmasında, mücadele sırasında "elde edilecek ganimetler, Eh-

38. age, s.124-125.

libeyt'e bağlılık ve kabile bağımsızlığı" temaları işleniyordu. Yerleşik düzene geçmiş kitleler arasında ise, daha çok Mehdi beklentisi dile getiriliyor; "hakça düzen, hak ve adaletin sağlandığı bir sistem" üzerinde duruluyor, şeriatı uygulayan *"dini sapıklar ile bu dünyaya egemen olan hanedanların alaşağı edilmesi"* yolunda propaganda yapılıyordu.[39]

Özellikle İsmaililiğin oluşum aşamasında, propagandacılar, toplumun farklı katmanları arasında propaganda ve örgütlenme faaliyeti yürüttüler. İlk ciddi başarılarını, halifelik merkezlerindeki *daha az şehirleşmiş* ortamda elde ettiler. Bu yüzden protestolarını baskıcı Abbasi yönetiminin yanı sıra imtiyazlı şehirli katmanlara ve merkezi idareye karşı yönelttiler. Bununla birlikte erken İsmaililik devrinde (Karmati hareketi gibi) taraftarlar arasında *şehirli katmanlar*, özellikle *üst düzeyde insanlar* da bulunuyordu. Fakat, Zenci ayaklanmasındakinin tersine, *şehir proletaryası ile esnaf tabakası* İsmaililere katılmadı. Belki bu tabakanın çıkarları, İsmaili dai'ler tarafından dillendirilip savunulmuyordu. Temelde köylü ve bedevi kabilelerine dayanan hareket, son evresine kadar *kentsoylular* arasında ciddi bir etkinlik yaratamadı.[40]

Fransız araştırmacı **Louis Massignon**, bu saptamaya ters düşen bir analiz yapıyor: "Karmati (İsmaili) hareketinin doğuşundaki ana etken toplumsal olanıdır. Karmati adı, Zenci ihtilalinden sonra Güney Irak'ta harekete geçen Nabati ve Arapların oluşturduğu devrimci birliklerine (cemiyet, lonca) verildi... Bu hareket, sendika ileri gelenleri ve önderlerine büyük önem verdi... Ortaya çıktığı ve kendi karakteristiğini kazandığı günden beri, *Arap-İslam sendikal* hareketini başlatanlar Karmatilerdi... Karmatilere göre *sendika*, her şeyden önce halk kitlelerinin elinde sömürücü ve egemen sınıflara karşı kullanabileceği toplumsal bir silahtı..."[41]

---

39. **Hodgson**, age, s.11-12.
40. **Daftary**, age, s.124.
41. **Louis Massignon**, *Passion d'al Hallagie*, s.339-410 ve *Opera Minora*.

Arap tarihçilerinden **İsmail Mir Ali** de, benzer görüşü savunuyor: "Karmatiler, şehirlerdeki dernek ve sendikalar arasında da faaliyet gösteriyorlardı. Arap tarihindeki ilk sendikacılık hareketinin Karmatiler tarafından başlatıldığı söylenebilir."[42]

Avrupalı bazı Doğubilimciler, ilk İsmaililerin (Karmatiler) kurdukları söylenen *"sendika ve dernek"* terimine itibar etmeyip, bunların Batı'daki benzerleriyle kıyaslanamayacağını ve kelimenin tam anlamıyla *"cemiyet/sendika"* veya *"esnaf teşkilatı"* veya *"lonca"*dan söz edilemeyeceğini; İslamın ilk devirlerindeki bu tür teşkilatların, esasen devlet denetiminde olduklarını savunuyorlar.[43]

Batınîliğin Renkli Dünyası

Yaşanılan ortamın, hareketin toplumsal tabanı ile programı üzerinde etkileri olduğu gözönüne alınırsa, bu yüzden İsmaili toplulukların klasik anlamda tek kalıba sığdırılamayacak renkli dünyaları, zengin deneyimleri olduğu söylenebilir. Zira, **F. Engels**'in işaret ettiği gibi, *"açık Batınî oluşumlar, feodal çağda halkçı karakteri olan muhalefet hareketleridir."*

Kitlesel tabana daha yakından bakarsak, sözgelimi, erken İsmaililik ile Karmati kolunun *kır emekçilerine ve ezilenlere* dayandığı, bu yüzden sosyal programlarının daha belirgin olduğu görülür. Selçuklu veziri Nizamülmülk, *Siyasetnâme* isimli kitabında, Karmatilerin *"eski Mazdeki mezhebi mensupları gibi ortakçılıktan yana olduklarını"* söylüyor.

Sünni meşrepli Ortaçağ İslam tarihçisi **İbn-ül Qalanisi**, Suriyeli Batınîlerin başdavetçisi Fars kökenli Behram'dan söz ederken, şunları yazıyor: "Hicri 520 yılında Acem Behram diye

---

42. **İ. Mir Ali**, *el Qaramita...*, s.140-85.

43. **S.M. Stern**, "The Costitution of the Islamic City"; **Claude Cahen**, "Y-a-t-il eu des corporations professionelles dans le monde Musulman classique?"; *The Islamic City*, 1970, Oxford; **G. Bear**, "Guilds in Middle Eastern History", *Studies in the Economic History of the Middle East*, 1970, Londra.

bir Batınî davetçisi ortaya çıkıp Halep ve Şam'da propagandaya başladı. Ne kadar *cahil, sefih, akıldan ve imandan nasibini almamış, değersiz, işe yaramaz köylü* varsa kendisine uyup çevresinde toplandı... Banyas kalesindeki toplantısına ise serseriler, ayaktakımı, beş para etmez köylüler ile başıboş insanlar katıldı... Kaleden gönderilen propagandacıları, cahil işçilerle işe yaramaz köylüler, çobanlar ve yüreğinde fesattan başka birşey bulunmayan insanların aklını çeldiler... Gizli inançlarından sonra dilleri ve elleri uzadı; her tarafa saldırmaya başladılar..."[44]

Sovyet dönemi araştırmacılarından **Ye. A. Belyavev** ve **A. Ye. Bertel**'in konuya ilişkin incelemeleri de bunu gösteriyor. Marksist görüşten olmayan Fransız **L. Massignon** ile Arap tarihçi **P. Hitti**, Karmatilerin, *"sosyalizan veya komünizan bir sistemden yana olduklarını; komüncü ütopyalarını belli oranda hayata geçirdiklerini, çalışanları sendika ve derneklerde örgütlediklerini"* belirtiyorlar. Rus kökenli Batılı araştırmacı **W. İvanov**, buna karşı çıkıyor ve diyor ki: *"Hayır, İsmaililerin kurdukları sistemde sınıf mücadelesi ve komüncülüğün en küçük bir izi bile yoktur..."*[45]

Mısır'da kurulan İsmaililiğin Fatımi kolunun somut bir sosyal programından söz etmek imkânsızdır. Hattâ son derece muğlak ifadelerle dile getirilmiş, daha çok *"hak ve adaletin dağıtılacağı"* yolundaki beklenti, Mehdi'nin inancıyla formüle edilmiştir. Her durumda, şurası tartışma kabul etmez: Halifeliğin dayandığı büyük toprak aristokrasisi ve paralı askerlerden oluşan savaş ağaları ile mücadele sürecinde feodal sömürü çarkının kırılması ve özgür/adil topluma kavuşma ideali, hemen tüm İsmaili kollarının ortak ütopyası, ortak ülküsü olagelmiştir. Bu, o dönem için gayet *radikal bir program* anlamına gelir.[46]

---

44. **Abu Ali Hamza İbn-ül Qalanisi**, *Zeyl-ü Tarih-i Dimaşk*, s.216-221.
45. **I.P. Petrushevky**, *Islam in Iran*, çev: Huberts Evans, s.235-6.
46. age. s.242.

Öte yandan Arap tarihçisi **Mahmud Şakir**, genelde Şii ve Batınî hareketleri, Fars milliyetçiliği olarak görüp, bunları "ırkçılık" hanesinde değerlendirir ki,[47] kesinlikle yanlıştır.

Amerikalı Doğubilimci **Bernard Lewis**, İsmailileri daha farklı bir açıdan inceliyor. Meselâ şöyle yazıyor:

"Halifeliğin son dönemindeki parçalanmışlık ile güvensizlik ortamında, insanlar, daha güçlü ve yeni birlikler (yapı, cemiyet, lonca gibi-FB) çerçevesinde refah ve güven aramaya başladılar. Bu tür birlikler sayıca çoktu ve hayli yaygındı. Halkın en alt kesiminden en üst tabakasına kadar herkesi kucaklayabiliyordu.

Çeşit çeşit yapılar arasında yerel ölçekte olanlar, mahalle ve şehir temelinde yükseliyor; sivil, polisiye ve hattâ askeri işlev görebiliyorlardı. Zenaatçılığın yörel, etnik veya dinsel kümelerle özdeşleştiği yerlerde, bu tür yapıların bazısı da ekonomik bir rol oynuyordu... Sözü edilen teşkilat ve cemiyetlerin çoğu dini ağırlıklı olup; örtülü biçimde sisteme muhalifti ve politik bakımdan aktif değildi. *İsmaililer, militan taktikleri ve devrimci hedefleri sayesinde, bu teşkilat/yapı/cemiyetleri mevcut sistemi devirmek amacıyla kullanmasını bildiler.* Bu yapılar, aynı zamanda, eski öğretilerinin felsefi kibarlık ve nezaketini aşamalı biçimde terkettiler. Ahi (kardeşlik) teşkilatlarında egemen olan inançlara benzer bir dini anlayışı benimsediler. İranlı tarihçilere göre, İsmaililer (Alamut Nizarileri-FB), hakim oldukları kaleler ile daireleri, manastır (veya dergâh) gibi yönettiler. Yanlarına kadın almadılar...

İsmaili hareketine desteğin niteliğini saptamak çok daha zordur...

İsmaililerin ana karargâh ve üsleri, (başkalarından) ele geçirdikleri kalelerdi; kendilerine yardım edip, evlatlarını asker olarak veren çevre *köylerin halkına* dayandıkları müddetçe çok daha başarılı oldukları görüldü. Bu yüzden gerek İran, gerekse Suri-

47. **Mahmud Şakir**, *Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, s.442-3.

ye'deki İsmaili misyonerleri, eski gelenek ve inançların kuvvetli olduğu alanlarda faaliyet gösterip tutunma yollarını denediler...

İsmaililere destek, daha etkin biçimde *kırsal ve dağlık* kesimlerden direkt olarak temin edildi. Ancak destek bu mekânlarla sınırlı değildi. Açıktır ki, ihtiyaç halinde sıkışmış/kuşatılmış kalelere adam sevketmeye hazır ve alttan alta faaliyet gösteren *şehirli bir tabanı* da vardı. Şehirli İsmaililer bazen, İsfahan ve Şam'da olduğu gibi, yeterince güçlendiğinde yeraltından çıkıp, açıkça iktidar mücadelesine katılabiliyorlardı.

İsmailileri destekleyen şehirlilerin, *toplumun aşağı tabakasındaki tarikat erbabı, istikrarsız kalabalıklar ve faal ayaktakımı* oldukları yolunda genel bir kabul var. Ancak bu, dönemsel veya belli bir süre için faaliyette bulunmuş unsurlara bakılarak öne sürülmüş varsayımlardır. Halbuki, hareketin sempatizan ve yardımcıları arasında üst kesimden olan veya Selçuklu Sünni düzeninde imtiyazlardan mahrum kalmış nitelikli elemanların bulunduğu da bir gerçektir. Örneğin, *aydın tabakası ile ticaret erbabından* çok kimsenin Şiilere sıcak bakıp sempati duyduğuna ilişkin birçok işaret vardır. Fakat bu kesimin, pasif muhalefeti temsil eden Oniki İmamcı kesimi yıkıcı radikal İsmaililiğe tercih ettiği görülür.

Çok sayıda İsmaili öğretmeni veya liderinin kentsoylu, eğitimli ve okumuş yazmış kimselerden oluşması kaçınılmazdır. Sözgelimi (Nizari İsmaililiğinin kurucu önderi) **Hasan Sabbah** Rey şehrinden olup, son derece iyi bir eğitim almıştı. (İsmaililiğin İran'daki dai'si, temsilcisi) **Melik bin Attaş** bir fizikçi olup, Alamut Nizarilerinin İsfahan'daki misyoneri ve elçisidir. (Suriye'deki Nizarilerin efsanevi önderi) **Raşideddin Sinan** okul öğretmeni olup, kendi ifadesine göre, Basra eşrafından bir ailenin oğludur.

İsmaililerin dile getirdiği *Yeni Davet*'in ilk dönemde şair, filozof ve din adamını cezbedebilecek derecede bir çağrısı yoksa da; 9. ve 11. yüzyıllardaki İsmaililik, farklı yorum ve türevleriyle, *İs-*

lam'daki ana entelektüel kuvveti oluşturuyordu. Tartışmaları ve sorgulamalarıyla inananlara zihin açıklığı sağlıyor, dolayısıyla aydın ve düşünürlerden oluşan bir halkayı çevresinde toplayabiliyordu. Filozof ve bilim adamı **İbn Sina** (980-1037) bunlardan biriydi. Oysa aynı şeyi 12. ve 13. yüzyıl İsmaililiği için söylemek olanaksız. (Ünlü İsmaili bilgini) **Nasır-i Husrev** (1087'lerde öldü)'den sonra, İsmaili teolojisi konusunda dişe dokunur entelektüel büyük bir şahsiyete rastlanmıyor. Dolayısıyla, *hareketin izleyicileri köylüler ve dağlılarla sınırlı kaldı...*"[48]

Lewis, kendine özgü yorumuyla, şu üç görüşe karşı çıkıyor: Bunlardan biri; İsmaililiği, "Arap hakimiyetine ve sömürüsüne karşı çıkan Arap olmayan halkların, özellikle de İranlıların tarihsel intikam hareketi" derekesine indirgeyen, dolayısıyla İsmaili mezhebini etnisite, Fars kavmiyetçiliğiyle özdeşleştiren bakış açısıdır. Bu görüşün önemli ismi **Count de Gobineau** idi. Lewis, düzeni ve Sünni İslamı temsil eden çeşitli kavimlerden egemen sınıf ile sisteme karşı mücadele veren İsmaili hareketine katılanların değişik etnik kökenlerini vererek, bu savı çürütüyor.

Diğeri; 1911'de ilk yorumunu yapan Rus Doğubilimcisi **V.V. Barthold**'un tezidir. Ona göre İsmaililik, "kale veya şato sisteminin, şehirlere karşı savaşıdır. Yenilmiş İran aristokrasisinin şehirde düzenini kurmuş İslam'a karşı başarısız direnişidir."

Üçüncüsü, Sovyet tarihçilerinin ekonomi ekseninde ileri sürdükleridir. Buna göre; *İsmaililer kırsalı temsil edip, kentlere karşı çıkan bir hareket değildir.* Tersine, şehir ve kasabalarda hatırı sayılır İsmaili yandaşı ve sempatizanı vardı. Merkezi devlet görevlileri dahil, yerel yönetimler içinde de hükümdar, bey, mütegallibe, eşraf ve komutanlar arasında destek bulabiliyordu. Ancak İsmaililik, eski eşraflıkla özdeşleştirilemez. Zira İsmaililer, eskiden beri şato veya kalelerin sahipleri olmayıp, onları önceki beylerden zorla almışlardı. Ancak yeni efendilerin me-

48. **Lewis**, age, s.128-135.

mur, asker ve büyük toprak sahiplerine verdiği araziler, orta tabakanın ve köylülerin aleyhine olmuştur.

Anlaşılan, araştırmacılardan bir kısmı, İsmaililiği, *sırtını feodallere dayamış gerici bir hareket*; diğeri de, onu, özellikle yoksullara dayanan ama aynı zamanda her sınıf ve katmandan, kırdan ve şehirden kitlelere önderlik eden bir *"halk hareketi"* olarak görmektedir.

Lewis, sözkonusu görüşlerin İsmaililik üzerine tartışmaları zenginleştirdiğini ama olayın mahiyetini açıklamaya yetmediğini ifade ediyor. Ayrıca bu tür olaylarda milli olanı, ekonomik etkenlerden; diğer bir deyimle maddi olanla toplumsal olanı birbirinden ayırmanın pek de kolay olmadığını; inceleme sırasında meseleye çok boyutlu bakılması gerektiğini söylüyor. Lewis, tarihteki diğer inanç ve hareketler gibi, İsmaililiğin de dayandığı tabanın farklılığı, beslendiği kaynakların çeşitliliği ve hizmet ettiği gereksinimlerin değişkenliği üzerinde durmayı yeğliyor.[49]

Aktarılanlardan çıkarılacak sonuç şu olabilir: İsmaililik, dönemin şeriat payandalı sistemini temsil eden Abbasilere, Selçuklulara, Eyyübilere, Zengi Atabeylerine, Memlûklar ile istilacı Haçlılara karşı bir direniş hareketeydi. Sünni İslama dayalı iktidarı yıkmayı amaçlıyordu. Bu bakımdan temelde sırtını ezilen köylüler, orta tabaka ve bedevilere dayamıştı. Zamana ve mekâna göre değişen bir tabanı ve programı bulunuyordu. Yani İsmaililiğin Batınî dünyası, renkli ve zengindi; tek değil, çok boyutluydu.

---

49. age, s.139.

İSMAİLİLİĞİN DOĞUŞU

İlk Oluşum ve Kaynaklar

İsmaililiğin kökenini peygamberin ölüm tarihi olan 632'ye kadar götürenler var. Bu mezhep mensubu modern tarihçiler (Arif Tamir ve Mustafa Galip gibi), 720'li yılları başlangıç noktası olarak alıyorlar. Buna önceki bölümde değindik ve proto-İsmaililiğin oluşumunu etkileyen fırka ve inançlara ilişkin ayrıntılı bilgiler sunduk.

İsmaililiğin zihinsel doğuş aşamasını aşağıdaki gibi tasnif etmek mümkün: **a)** Fikirlerin kuluçka ve mayalanma dönemi-ki 909'da Fatımi devletinin kurulmasına kadar sürdü; **b)** Fatımi devletinin kuruluşuyla başlayıp halife Mustansır'ın 1094'te ölümüne dek süren dönem; **c)** Fatımi halifesi Mustansır'ın vefatıyla birlikte çıkan taht kavgasında İsmaili hareketi içinde *Musta'ililer* ve *Nizariler* diye yaşanan bölünme.[1]

"İsmaililiğin kuluçka ve mayalanma" (Henry Corbin'in deyimi) dönemi, bu mezhep tarihindeki en muğlak ve karanlık dönemdir. *Bir kere*, resmi İslam'dan habire kopmaların yaşandığı ve sayısız fırkaların ortaya çıktığı bir sırada, her şey öylesine iç içe geçmiş ve birbirine karışmıştı ki, neyin ne olduğunu bilmek için elde yeterli veri bulunmuyor. *İkincisi*, İslam mezhep tarihçilerinin büyük çoğunluğu (Nuvayri, Bağdadi, Deylemi, vb.) Sünni meşrepliydiler; Şiilik, ama özellikle Batınîlik ve İsmaili-

1. *The Cambridge History of Iran*, edited by **R.N. Frye**, c.V, böl.16. p.522.

lik gibi fırkalara karşı önyargılı olmalarının ötesinde, onlara iftira atmaktan çekinmiyorlardı. *Üçüncüsü*, çağlar boyu dehşetengiz maddi ve manevi baskılara maruz kalmış İsmaili mezhebi; hem asıl düşüncesini gizlemeyi meşrulaştırıp elzem kılan *takiyye* kuralı gereği, hem de emrivakilerle karşılaşmamak için sürekli illegal konumda kalmanın icabı olarak, elinde yazılı metin bulundurmuyor; mümkün olduğunca sözlü anlatım ve öğretilere dayanan bir yol izliyordu. Karmati hareketinin yenilmesi, Alamut kalesinin düşmesi ve Fatımi devletinin tarihe karışması sırasında imha edilen orijinal belgeleri de hesaba katarsak, İsmaililiği, kendi özgün metinlerinden bulabilmek âdeta olanaksız hale geliyordu. *Dördüncüsü,* İsmaililiği inceleyen ilk oryantalistler (De Sacy, De Goeje, Von Hammer, vs.), ne yazık ki ana malzemeyi İsmaili karşıtı bağnaz İslam tarihçilerden sağlıyorlardı. Şii mezhep tarihi yazarlarından **el Nevbahti** ile **el Kumi**'nin Sünni meslektaşlarına göre daha insaflı ve ölçülü olduğu söylenebilir. Ancak bu konuda görece nesnel davranan biricik insan **el Şehristani** olup; çoğu kez, "Batınî veya İsmaili görüşleri benimsemek"le suçlanmıştır. El Şehristani, doğru biçimde, Fatımi İsmaililiğini *el De'va el Qadime* (Eski Davet), bölünme sonrasında Hasan Sabbah öncülüğündeki Nizariliği ise *el De'va el Cedide* (Yeni Davet) diye nitelemiştir.

20. yüzyıl Batılı araştırmacılara (Hodgson, İvanow, Lewis, S.M. Stern, W. Madelung) ek olarak İsmaililerin katkılarıyla yepyeni ve özgün belgeler ortaya çıktı, konuya ilişkin gerçekler biraz daha açıklık kazandı.

Burada Çarlık ve Sovyet dönemi Rus yazarlarının Ortaasya'daki incelemelerinin katkısını da anımsatmak gerek. İki nedenden: *Bir*; Rus egemenliği altında dağınık biçimde ama hâlâ canlılığını koruyan ciddi bir İsmaili cemaati yaşıyordu. Laik Sovyet yönetiminde dini baskıdan uzak bir biçimde konuşabilen, rivayet ve anlatımlarını aktarabilen bu cemaatin insanları araştırmacılara yardımcı oluyordu. Böylece, İslam ve Moğol

tahribatından kurtulabilen kutsal metinler ortaya konuluyordu. Genelde Ortaasya, özelde Badahşan civarında ilk İsmaililiğin âdeta fikirsel kalıbını döken ünlü yazar Nasır-i Husrev'in özgün yazıları bu şekilde gün yüzüne kavuştu. *İki*; Sovyet araştırmacıları, meseleyi materyalist, ekonomik ve sınıfsal bakış açısıyla ele aldıklarından, en azından inançlar/mezhepler konusunda tarafgir davranmayıp, soruna nesnel yaklaşabiliyorlardı. Eksik ve hatalar ise, muhtemelen bakış açısı, benimsenen ideolojiyi algılama biçimiyle ilintilidir.

Her durumda, ilk İsmaililiği 8. yüzyılın ortalarından itibaren başlatmak olasıdır. Fatımi devletinin kurulmasından önce yazılmış iki İsmaili risaleden biri, Mansur-ul Yemen lakabıyla tanınan meşhur İsmaili davetçisi (dai) **İbn Havşab**'ın (öl. 914) kaleme aldığı *Kitab-ul Rüşd ve'l Hidaye*; diğeri de bizzat bu zat veya oğlu Cafer tarafından yazılmamış olsa dahi, aynı ekole bağlı birisinin derlediği *Kitab-ül Âlim ve'l Ğulam*'dır.[2]

İsmaililiğin mayalanma, oluşum ve gelişmesine ait yazılı kaynakları şöyle sıralanabilir:

1. Hareketin erken dönemine ilişkin edebiyat ve yazılı metinlerin sayısı azdır. Yine de mezhebin Pamir'deki mensuplarınca kutsal sayılan *Ümm-ül Kitab* (En Büyük Kitap), İsmaililiğin doğuşu ve yaşanılan manevi ortam hakkında değerli bilgiler veriyor. Buna göre, sözkonusu mezhebin ilk öğretileri *Karmatilik* ve *Hattabiye* tarafından dile getirilmiştir.

2. İzleyen dönem, ünlü İsmaili bilgini **Nasır-i Husrev**'in yapıtları ile hatalı biçimde ona maledilen başka metinler sayesinde oluşmuştur. Nasır-i Husrev'in otantik eseri *Cami-ül Hikmeteyn*, iki felsefenin birleşimi, özü ve toplamını konu edinirken; aynı zamanda onun gidip eğitim aldığı Fatımiler devleti öğretisinin savunusunu yapmaktadır. Sünni inançtan gelmesi muhtemel ama Oniki İmamcı görüşten olması ihtimali de pek yabana

2. **Daftary**, *The Isma'ilis: Their history and doctrines*, s.92-93.

atılmayan **Nasır-i Husrev**, 1003 yılında veya bir sene sonra Belh civarında doğmuştur. Gördüğü rüya nedeniyle beynindeki çelişkileri İsmaililik lehine çözmüş olmasını, *"kırk küsur yıldır yattığın uykudan uyan artık"* ibaresiyle dile getiren Husrev, bu fikirsel serencamını *Divan* isimli başyapıtında uzun uzun açıklamıştır. *Divan*'daki "kaside" bölümü, çok sevdiği arkadaşına atfen ağıtsal bir felsefeyi de içerir.

Rüyasından sonra Mekke'ye hac ziyaretine gidişini, Mısır'daki Fatımilerle karşılaşmasını, özellikle halife Mustansır ile görüşmesini, Karmatilerin Bahreyn'deki dervişan cumhuriyetini ziyaret edişini *Zad-ül Musafirin* ile *Seyahatnâme* adlı iki eserde toplayan Nasır-i Husrev'in aslında Mısır'a gitmeden yaklaşık yedi yıl önce zaten İsmaili fikriyatı benimsediğine ilişkin güçlü işaretler var. Onun son derece seviyeli ve yüksek felsefi yazıları, İsmaili eskatolojinin ve evrene ilişkin görüşlerinin taçlandırılmış halidir. O sıradan halk için değil, seçkin kesime hitabeden bir dille felsefe yapmış; bu bakımdan İsmaililer arasında hem *seyyid* diye anılmış, hem de evliya mertebesine yükseltilerek, türbesi hac niyetine ziyaret edilmiştir. Nizari kolunun kurucusu **Hasan Sabbah**'ın İmamiye (Caferilik)'den vazgeçip İsmaili olması, Nasır-i Husrev'in eserleri sayesindedir. Bununla birlikte Husrev'i ilah derecesine yükselten Badahşan'daki izleyicileri ile Alamut Nizarileri arasındaki köprünün ne zaman kurulup, birleşmenin nasıl, nerede ve ne zaman gerçekleştiği; bunun *Yeni Davet* adı verilen İsmaili öğretinin yeniden yapılanmasında ne tür bir rol oynadığı meselesi açıklık kazanmış değildir.[3]

3. **Nasır-i Husrev** öğretisiyle Alamut Nizariliğinin birleşmesi, İsmaililiğin İran'ı üs ve merkez edinmesine, onun Farisi (İrani) bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Bu döneme damgasını vuran olgu, *"İsmaili fikriyatı ile sufiliğin birleşmesi, harmanlanması"*dır. Gerek Fatımilerin filozof teorisyeni ve bu devletin

3. *The Cambridge History of Iran*, edited by **R.N. Frye**, c.4, böl.16, s.526.

ilk dört halifesinin akıl hocası Kadı **el Numan**'ın yazdığı *İttitah-ül Da'va*, gerekse Nasır-i Husrev'in eserlerinde açıklanan *tevil'ül batın* yani Batınî yorumlar; **Mahmud Şabistari**'nin *Gülşen-i Raz* isimli ünlü mistik şiirlerinde, **Aziz Nesefi**'nin (öl. 1262) *Zübdat-ül Haqaiq* adlı kitabında ve meşhur sufi şair **Feridedin Attar** (öl. 1230)'ın menkıbelerinde ifadesini bulmuştur. İsmaililer, Attar'ı benimseyip kendilerinden biri saymışlardır. Sufilik aracılığıyla izleyen yüzyıllara fikriyatını aktaran İsmaililik öğretisi, Safevilerin öncülüğünü yaptığı Şii ve Kızılbaş fikriyatını derinden etkilemiştir.[4]

İsmaililer: Hattabiye'nin Yol Evlatları

Diğerleriyle birlikte İsmaililerce kutsanan *Ümm-ül Kitab*, nasıl olmuşsa, Ortaasya'daki cemaat mensuplarınca korunup günümüze kadar gelmesi sağlanmıştır. Bu kitapta, Hicri ikinci yüzyılda ortaya çıkan radikal fırkalardan Hattabiye mensuplarının aynı zamanda ilk İsmaililiğin kurucuları olduğu şu satırlarla dile getirilmektedir:

*"İsmaili mezhebi, İmam Cafer Sadık oğlu İsmail sevgisine kendisini adayan **Ebu'l Hattab** evlatları (**ferzandan**: yol evladı, mürit) tarafından kurulmuş olup, devr-i devair (devr-i daim) biçiminde sürecektir."*[5]

Bir önceki bölümde *Hattabiye* fırkası ile İsmaililik ilişkisine değinmiş, kurucusu Ebu'l Hattab'dan söz etmiştik. Farklı açıdan alırsak, *bu fırka önderinin son derece zeki ve yaratıcı düşünce sahibi olduğu; kendisinden sonra gelen bütün Batınî akımları, fikirleriyle etkilediği görülür.* 8. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan **Ebu'l Hattab**, *Batınî* nitelikte ilk hareketi organize edip ortaya çıkarmış; kaba hatlarıyla *hikmet, irfan* ve

4. age, s.526; ayrıca, **Daftary**, age, s.92.

5. **W. İwanow**, *A Guide to Ismaili Literature*, s.104-118; *Alleged*, s.99-100; *"Notes sur l'Ummu'l-Kitab des Ismaeilens de l'Asie Central"*, REI, 6 (1932); *The Cambridge History...*, s.527; **Daftary**, age, s.100.

Batınî tevil denklemini kurmayı başarmıştır. O, Şiilerce önder sayılan beşinci ve altıncı imam Muhammed el Bakr ile oğlu Cafer Sadık'ın yakın dostu olmuştur. Samimiyetinin derecesi, elini Ebu'l Hattab'ın göğsü üzerine koyduktan sonra şiirsel bir konuşma yapan İmam Cafer'in şu ifadesiyle belirtilmiştir: *"Hatırla ve asla unutma ki, gizli olup içerde saklananı en iyi sen bilirsin. Bak gör, işte! Bilgimin gizli kutusu, sırrımın sığınağı sensin. Dünyada ve ahirette sana güvenim tamdır."*[6]

Burada dikkati çeken, *"İmam'ın bilgisinin gizli kutusu"* sözüdür ki, İsmaili fikriyatının temel düşüncesine çok yakındır. İsmailililikte, dini kuralları açıklayıp konuşan *(natık)* peygamber ile bunun iç anlamına sahip, gizemine vakıf susan *(samit)* imam arasında bir ayrım yapılır. Böyle bir ayrım yapılmadıkça, *batın* ve *tevil* kavramları asıl gayelerinden soyutlanmış olur.[7]

Ümmü-l Kitab, Şii ve Batınî fırkalarca (İmamilik, İsmaililik, Nusayrilik, Alevilik) kutsanan **Salman-ı Farısi**'nin *Ehlibeyt*'e dahil olması örneğinden yola çıkarak, Ebu'l Hattab'da İmam Cafer Sadık oğlu İsmail ile yol evlatlığı/manevi babalık ilişkisi içine girmiş; bir lakabının da **Ebu İsmail** olduğunu ilan etmiştir. Buradaki *"yol evlatlığı"* geleneğini, birkaç yüzyıl sonra billurlaşacak olan Anadolu Kızılbaşlık-Bektaşilik töresinde bulmak ilginçtir.

Yeri gelmişken değinelim: **Salman-ı Farısi**'nin ilah derecesinde kutsanması, *Nusayri* fırkası arasında güçlüdür. Bu fırka teosufisi uyarınca, *"**Ali**, İlahtır; **Muhammed**'i peygamberi olarak tayin etmiştir. **Salman** ise ulu bir mertebedir. Ali, gerçek **mana**'dır; Muhammed **isim**'dir ve Salman da **bâb**'dır. Dolayısıyla Arapça'da **ayn** harfi Ali'yi, **mim** Muhammed'i, **sin** harfi de Salman'ı simgeler. Ayn-Mim-Sin* üçlemesini *Ümmü-l Kitab*'da bulmak olasıdır.[8]

---

6. *The Cambridge...*, s.526-7.

7 age.

8. age, s.527-8; **L. Massignon**, *La Mubahala de Médine et l'hyperdulie de Fatima*, s.19-26; *Salmanı Pâk*, s.30-39; *Bibliographie Nusayrie*, s.913-922'den aktaran **Daftary**, s.101.

İslam ve mezhep vakanüvislerine bakılırsa, oğul **İsmail**, babası İmam Cafer'in başını çektiği tutucu ve pasif *İmamiye* görüşünü tatmin edici bulmamış; daha ***aktif ve militan*** bir çizgi izlemiştir. Bu yüzden babası tarafından önce *vasi* (yerine vekil) tayin edilen İsmail, sonradan reddedilmiştir.[9] Babasından kısa bir süre önce, 750 veya 760'larda vefat eden İsmail'in ölüm nedeni yeterince açıklık kazanmamış; hattâ "öldü mü, öldürüldü mü" yolunda spekülasyonlara yol açmıştır. Yerine kendisinden hayli küçük üvey kardeşi **Musa el Kazım**'ın geçmesi nedeniyle altı alt kümeye bölünen *İmamiye* mezhebinin iki ana kolundan biri *Onüki İmamcılar*, diğeri *İsmaililer* biçiminde somutlaşmıştır. Altı koldan ikisi, İsmaili yolağındadır. *Sebailer* (7. İmam İsmail yandaşlarına atfen Yedi İmamcılar) olarak da bilinen İsmaililer, Şii meşrepli mezhepler tarihi yazarı el Nevbahti ile el Kumi'ye göre, İsmail'i *imam-mehdi* kabul ettiğinden *"el İsmailiye el Halısa"* (Gerçek İsmaililik) diye adlandırılırken; diğer bir mezhep tarihçisi olan **el Şehristani** tarafından, imamlık zincirini İsmail'de kestikleri için, *"el İsmailiye el Vakıfa* (Dondurulmuş/Durdurulmuş İsmaililik) olarak tanımlanmaktadır.[10]

Gerek beşinci imam Muhammed el Bakr, gerekse altıncı imam Cafer Sadık zamanında yaşamış; ikincisinin oğlu İsmail'in manevi babalığını yapmış, dolayısıyla *"yol evlatlığı"* töresini başlatmış **Ebu'l Hattab** müritleri, *"İmam Cafer natık, Ebu'l Hattab ise samit imamdır"* deyince, bunu Allah'ın birliği ve Muhammed'in son peygamber olduğu yolundaki ortodoks İslama aykırı bulan İmam Cafer, kendisini reddetmiştir. Dolayısıyla onun radikal görüşlerinin etkisinde kalan oğlu İsmail'in *nass* yoluyla imam tayin edilmesi meselesi de suya düşmüştür. Bu şaşkınlık içinde, Ebu'l Hattab'ın 70 kadar taraftarı Kûfe'deki bir camide toplanıp meseleyi tartışmak ister. Ancak dönemin

9. *The Cambridge...*, s.527; **Daftary**, age, s.101.
10. **Daftary**, age, s.96.

Abbasi valisi, 762 yılında hepsini kılıçtan geçirir; Ebu'l Hattab'ı yakalayıp çarmıha gerer.

İsmail'in, babası Cafer Sadık tarafından reddedilmesi; hem kendisine son derece bağlı yandaşları, hem de *Hattabiye* gibi radikal fırka mensupları arasında hoşnutsuzluk ve tartışmalara neden oldu. Bir kısmı; *"Allah tarafından kılavuzluk yapılan ve yanlışlardan arınmış masum bir imam, nasıl olur da, önce oğlu İsmail'i yerine tayin eder ve sonradan yanılır?"* dedi ve İmam Cafer'in *ilm'inin* doğruluğu ve imamlık iddiası konusunda şüpheye düştü. İsmaili karşıtı Oniki İmamcı kaynaklar ise; *"İsmail'in ayyaşlık derecesinde içki düşkünü olması yüzünden imamlık hakkından mahrum bırakıldığını"* ileri sürdüler. Her halûkârda, İmam Cafer'in, aşırı radikal çevrelerle ilişkisi olan oğlu İsmail'in imamlığını onaylamadığı kesindir. Açıklık kazanamayan şey ise, İsmail'in ölümünden sonra onun yerine başka birisinin atanıp atanmadığıdır. *İmamiye* kolu, ikna edici hadislere dayanarak, Musa el Kazım'ın yedinci imam olarak tayin edildiğini savlar. O halde, İsmaililiğin doğmasına yol açan ayrılık tohumunun bu olayla birlikte atıldığı söylenebilir.[11]

Mufaddaliye Fırkasının Etkisi

Tartışmalı ölüm olayının dedikodulara ve söylentilere yol açması üzerine, baba İmam Cafer'in, İsmail'in kefenini açıp oğlunun yüzünü şahitlere gösterdiği rivayet edilir. Ancak ölmediğine inananlar, onun, daha sonra Basra şehrinde görüldüğü yolunda söylenti çıkarırlar. Şii tarihçisi **el Kaşşi**, muhafazakâr baba ile radikal oğlu arasındaki görüş ayrılığına ek olarak, yaşanan tatsız bir olaya daha yer verir. Buna göre İsmail, Mualla bin Hunays'ın, dönemin Medine valisi tarafından öldürülmesi nedeniyle sinirlenip babası adına olayı kınamıştır. Bu da temkinli ve pasif babayı kızdırmıştır.

---

11. **el Nevbahti** ve **el Kumi**'den aktaran **Daftary**, age, s.94.

Olay doğruysa, kınama açıklaması muhtemelen Hicri 133, Miladi 750 yılında yapılmış olmalıdır. İsmail'in ölüm ve defin olayına dair rivayetlerin Abbasi halifesi el Mansur'un tahta oturduğu döneme (754) denk düştüğü gözönüne alınırsa, İsmail'in ölüm tarihi Hicri 136-145, Miladi 754-763 yılları arasında değişmektedir.[12]

İsmailililik hakkında çeşitli anekdotlar veren **el Kaşşi**'ye bakılırsa, *İsmail'in radikal Şii ve Batınîler arasındaki popülaritesi çok yüksekti.* Onun radikal önderlerle sıkı temasları vardı. Bunlardan biri de o tarihlerde bir çeşit bankerlik/sarraflık yapan **el Mufaddal bin Omar el Cufi**'ydi. Oğlunun bu davranışlarının dinden sapmaya götüreceğinden endişe eden baba İmam Cafer, gelişmelerden memnun değildi. **El Mufaddal**, ihtilalci *Keysaniye* fırkasının ilk mensuplarıyla işbirliği içinde, başka risalelerin yanı sıra, özellikle gnostik *(irfan)* öğreti ve tarihin *devr-i daimi* üzerine bazı fikirleri aktarıp yayan kişi olarak bilinir. O, aynı zamanda İmam Cafer'in ateşli müridi ve Kûfe'deki temsilcisi olması hasebiyle, aynı çevreden Ebu'l Hattab ile ilişki içindedir. En azından Ebu'l Hattab'ın İmam Cafer'i *"ilahlaştıran"* şeriat karşıtı görüşlerini destekleyenler arasındadır. Keza, alt fırkalardan kendi adını alan *Mufaddaliye*'nin de kurucu önderidir. Ebu'l Hattab'ın İmam Cafer tarafından dışlanmasından sonra bölünmeye uğrayan *Hattabiye* fırkasının yolağı sayılan *Mufaddaliye*, diğer dört yolağın tersine, Ebu'l Hattab'ı eleştirip reddetmiştir. İmam Cafer bağlısı el Mufaddal, İsmail'in yerine imam tayin edilen Musa el Kazım'a biat etmiş olmakla beraber, İsmail'in ölümünü mahkûm eden bazı İmamiye kümelerine katılmamıştır.[13]

---

12. **el Kaşşi**, *el Rical*, s.376-82; **İmadeddin İdris**, *Uyun-ul İhbar*, c.4. s.326-7; **Raşideddin**, *Cami-ul Tevarih, Qısmet-i İsmailiyan*; **Cafer bin Mansur el Yemen**, *Esrar-ul Nuteqa*'dan aktaran **Daftary**, age, s.98.

13. **Daftary,** age.

Farklı rivayetlerden biri de şöyledir: İsmail, Kûfe'de sarraflık yapıp ödünç para veren radikal Şii şahsiyeti **Bessam bin Abdullah el Sayrafi**'nin de aralarında bulunduğu kimi militanlarla birlikte Abbasi yönetimine karşı *açık bir komplo girişimine* katıldı. Halife el Mansur, baba İmam Cafer'in yanı sıra oğlu İsmail ve işbirlikçisi Bessam'ı saraya getirtti. Komployu finanse etmiş görünen Bessam, Halife'nin huzurunda ve diğer ikisinin gözleri önünde anında katledildi. Kendisinden habersiz, "boyundan büyük işlere karışan oğlu İsmail", babası tarafından azarlanıp reddedildi.[14]

Bölünme sonrasında İsmail'in ölmediğine; girdiği *gayb* aleminde zamanı gelince *Mehdi* olarak *zuhur* edeceğine; babası tarafından azledilmeyip, Abbasilerin şerrinden korumak için "öldüğü" ilan edilerek emniyetli bir yere gönderildiğine ya da bizzat İsmail'in İran'ın kuzeyindeki Deylemistan bölgesine gittiği ve bir daha kendisinden haber alınamadığına inanan kümeye *"el İsmailiye el Halısa"* veya *"el İsmailiye el Vakıfa"* adı verildi. Buna karşılık İsmail'in öldüğüne ve yerine oğlu Muhammed el Mektum'un imam olarak geçtiğine inanan kola göre, *imamlık kardeşten kardeşe* (yani vefat eden imam İsmail'den, üvey kardeşi Musa el Kazım'a) *geçmez*. Tek istisnası, Halife Ali oğlu Hz. Hasan'dan kardeşi Hz. Hüseyin'e geçmiş olan imamlık mertebesidir. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan oğlu M. İbnü-l Hanefiyye'ye gelince, o, üvey kardeşi Hz. Hüseyin oğlu Zeynelabidin (Kerbelâ katliamından kurtulan biricik erkek evlat) ile rekabet nedeniyle haksız yere imamlık iddiasında bulunmuştur.

İddiayı ileri süren fırkaya *Mubarekiye* denilir. Kurucu önderi **el Mubarek**'in, İmam Cafer oğlu İsmail'in *mevlası* (bağlısı, sığıntısı) olduğu sanılıyor. Bununla birlikte İvanow, 14. yüzyılda

---

14. **el Kaşşi**, age, s.244-5; **el Necaşi**, *el Rical*, s.81-2; **Massignon**, *Opera Minora*, vol.3, p.50'den aktaran **Daftary**, age, s.98-9; *Taifetun İsmailiye* isimli eserin 14. sayfasında, "İmam Cafer oğlu İsmail'in ölmeyip, gittiği Deylemistan'da kayıplara karıştığına" ilişkin rivayet var.

yaşamış ünlü İsmail davetçisi (dai) **Abu Yakub el Sicistani'**nin bazı satırlarına istinaden, *"ortada Mubarek diye bir şahıs bulunmadığını; bu ismin, aslında radikal fikirleri benimseyen **İsmail'**in kod ismi olduğunu"* savlamaktadır. Burada kesin olan bir şey varsa, o da *Mubarekiye*'nin İsmaililiğin orijinal ilk isimlerden biri olduğudur.[15]

Oniki İmamcı mezhepler tarihi yazarlarından **el Nevbahti** ve **el Kumi**, *"el İsmailiye el Halise"* ile *Hattabiye* fırkasını özdeş sayarlar. *Ebu'l Hattab'ın İsmaililiğin doğuşundaki büyük etkisini öne çıkarırlar*. Her ikisine göre: Ebu'l Hattab'ın katledilmesinden sonra yandaşları, İsmail oğlu **Muhammed el Mektum**'u imam olarak tanıyıp desteklediler; İmam Cafer'in vefatıyla birlikte, *"onun ruhunun Ebu'l Hattab'a intikal ettiğini"* ileri sürdüler. Her ne olursa olsun, gerek *Mubarekiye*, gerekse *Hattabiye* fırkalarıyla İsmaililiğin bu kolu arasındaki ilişkinin gerçek boyutu henüz muğlaktır.[16]

Ümmü-l Kitab'ın Gösterdikleri

Eski Farsça ile yazılı ve Yukarı Maveraünnehir'deki İsmaililerin elinde bulunan *Ümmü-l Kitab*, yukarıda anılan birçok şeyin yanı sıra, beşinci imam Muhammed el Bakr'ın önde gelen müritlerinin (Cabir bin Abdullah el Ensari, Cafer el Cufi, Muhammed bin el Mufaddal gibi) sorularına verdiği cevap niteliğindeki vaazlarını da içermektedir. Burada İmam el Bakr, beş yaşındaki rehber gibi görünmektedir. Bu durum, İsa peygambere isnad edilen *İncil*'in herkesçe kabul edilmeyen bölümlerine benziyor. *Gulat-ı Şia* adı verilen gerçekte radikal Batınîlerin en eski kutsal kitaplarından biri olan *Ümmü-l Kitab*, Batınî fırkaların çeşitli görüşlerini yansıtmaktadır. Aynı kitapta, İsmaili bilgini **Nasır-i**

---

15. **İvanow**, *Alleged*, s.108-112; **Abu Yakub Sicistani**, *İsbat-ül Nubuvve*, s.190; **Hüseyin F. el Hamdani**, *On the Genealogy of Fatimid Caliphs*'ten aktaran **Daftary**, age, s.96.

16. **Daftary**, age, s.97.

Husrev'in eserlerinde göze çarpan ruhsal modelin beşlenmiş planına rastlamak da mümkündür. Bu haliyle bakıldığında, *Ümmü-l Kitab, İslami olmayan eski inanç/fikir akımlarıyla dinsel gelenekleri içermektedir*. Sözgelimi *Valentin Gnostisizmi (irfan ve hikmeti) ile Mani inancının yansımaları*, sözkonusu kitapta iyice belirgindir. Ek olarak, Husrev'in basılmamış eserinde çokça görülen meleklerin üçlenmiş hali; yani *Cadd* (İsrafil), *Feth* (Mikail), *Hayal* (Cebrail) motifleri de *Ümmül-l Kitab*'ın muhtevasında bulunuyor. **Sicistani**, sözkonusu üçlemenin, *Mazdeki* inancındaki *Xvarnab*'a denk düştüğüne işaret eder.[17]

Rus kökenli araştırmacı **İvanow**'a bakılırsa, kitap 11. yüzyıl başlarında yazılmıştır. Fransız Doğubilimci **H. Corbin**, sözü edilen fikirlerin ilk işaretlerini, 8. yüzyılda yaşayan Şii/Batınî ortama, yani Proto-İsmaililiğin mayalandığı döneme kadar uzatıyor. Alman meslektaşı **W. Madelung** ise, adı geçen kutsal kitabın son redaksiyonunun 12. yüzyıl başlarında yapıldığını savlar.[18]

Ümmü-l Kitab'ın terminolojisi ve kozmogonisini inceleyen modern araştırmacılar, bu kutsal *risale* (dinsel manifesto)'nin erken Şii oluşumlarından *Muhammise* fırkası tarafından kaleme alındığı ihtimali üzerinde duruyorlar. **Salman-ı Farisi**'nin *gnostik* (irfani/deruni) lakabının *el Salsal* olması, hem Salman hem de Ebu'l Hattab'ın birlikte anılması, bu ihtimali kuvvetlendiriyor. *Ümmü-l Kitab*'ı derleyenlerin *Muhammise* fırkasından olmaması halinde, bunun, 8. yüzyılın ikinci yarısında Kûfe'de peşi sıra yaşamış beşli Batınî/Şii fırkalardan (sözgelimi Hattabiye) biri olması gayet mümkündür. Şii kökenli **el Kumi**, *Muhammise* fırkasını, *Hattabiye* ile özdeş tutan ilk mezhep tarihçisidir. Onun anlatımına bakılırsa, *Muhammise*'nin tezi şuydu: "***Hz. Peygamber***; *Muhammed, Ali. Fatıma, Hasan ve Hüseyin suretinde görünen yani beş ayrı bedende farklı isimler altında*

17. age, s.100; *The Cambridge...*, s.528.
18. **Daftary**, age.

*cisimleşen bir tanrıydı. Tanrının bu beşlenmiş ilahi halinde, sadece Muhammed'in şahsı tek gerçek olup hakikati (**mana**) temsil ediyordu. Zira o, yaratılan ilk zat ve konuşan (**natık**) ilk insandı. Muhammed; bir zamanlar Adem, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa suretinde göründü ve sürekli biçimde Arap yahut Arap olmayan kavimler arasında zuhur etti. **Salman-ı Pak** ise **bâb** idi; her vakit Muhammed ile birlikte göründü..."* Bu ve benzeri görüşlerin tümünü *Ümmü-l Kitab*'da bulmak olasıdır.[19]

Şii mezhep tarihçisi **el Kumi**, *Muhammise* konusunda ayrıntıya girip; **Beşşar el Şairi**'yi izleyenlere, *Ulyaiye* yahut *Albaiye* adını vermektedir. İmam Cafer tarafından reddedilen bu fırka, *"Peygamber yerine Hz. Ali'nin ilahlığını ileri sürmek"* suretiyle, kendisini *Muhammise*'den ayırmaktadır. Bu öğreti, **Muhammed bin Nusayr** (öl. 883) tarafından kurulup onun adını alan Nusayriliğin beslendiği ilk kaynak, ana damar olmuştur. *Muhammise Ulyaiye*'nin terminolojisi ve geleneği, *Kitab-ı Heft* (Yedinci Kitab, Yedilik Kitabı)'in içeriğinde sergilenmiştir. Bu kutsal yazılar, özde Mufaddaliye-Nusayrilik isimli iki fırkanın ortak metinleridir. İsmaililiğin Yemen'deki yolağı Tayyibiler arasında çok tanınan bu kitap, aynı zamanda Nizari İsmaililerin elinde bulunuyordu. Muhtemelen Suriye'deki Nizarilerin Nusayrilerle 12. yüzyılın ilk yarısındaki çatışmalarında, sonuncuların elinden alınan kalelerden birinde bulunup muhafaza edilmiştir.[20]

Geçiş Sürecinde Kayıp Halka

Nasır-i Husrev'in mayalanma sürecinin ikinci aşamasına denk düşen *Cami-ül Hikmeteyn* isimli yapıtı, Badahşan'da bulundu. Gerçekte, *Ümmü-l Kitab*'ın meydana gelmesinde büyük katkısı olan bu yapıt, Mısır'da kurulan Fatımi İsmaililerinin öne sürdüğü öğretinin sistematik hale getirilmiş bir türüdür. Bu, ay-

19. age, s.100-101.
20. age, s.101.

nı zamanda, çoğu İran kökenli olmakla beraber Arapça yazılmış şahaserler veren Abu Hatim Razi (öl. 933), Abu Yakub el Sicistani, Ahmed bin İbrahim Nişapuri (11. yy), Hamideddin el Kirmani (öl. 1017), Muayyed el Şirazi (1077) gibi düşünürlerle yakından ilintilidir. Buradaki biricik problem, İsmaililiğin mayalanma/oluşum dönemindeki fikirsel ürünler ile gelişme dönemi arasındaki *"kayıp halka"*dır.

Geçiş sürecinde sadece iki aşamadan sözedilebilir: *Bir*; meşhur *Ihvan-ül Safa* hareketinin derlediği ansiklopedik *Risaleler*-ki yazarının *satr* devrinde (Cafer Sadık oğlu İsmail'in oğlunun yerine geçen imam ile başlayıp Fatımilerin ortaya çıkışına kadar süren zaman dilimindeki gizlenme devri) *Gaip İmam* **Ahmed Abdullah** (9. yüzyılın ilk yarısında yaşadı) olduğu ileri sürülür. *İki*; Nasır-i Husrev tarafından zikredilen ve şehit **Şeyh Nehşabi**'ye atfedilen *Kitab-ül Mahsul*. [21]

"Kayıp halka"yı bulabilmek amacıyla şunlar sorulabilir: İhtilalci ve militan bir tavır takınan Nizari İsmailileriyle kendilerini yenileyemeyen Fatımi İsmailileri arasındaki devamlı düşünsel/doktrinel kaynaşma nasıl meydana geldi? İran'daki Nizari yenilikçiliği, ilk İsmaililiğin ve hattâ onun bir kolu sayılan Karmatiliğin yeniden aktivite kazanmasına ne ölçüde katkıda bulundu?

Burada, yeniden İmam Cafer Sadık ailesine dönmek gerek. Hz. Hasan'ın torununun kızı **Fatıma** ile evlenen İmam Cafer'in **Abdullah el Aftah** ve **İsmail** adında iki oğlu oldu. Fatıma ölünceye kadar evlenmeyen İmam'ın **Hamide** isimli cariyesinden ise **Musa el Kazım**, **İshak** ve **Muhammed** doğdular. Yani Oniki İmamcıların benimsedikleri Musa el Kazım ile İsmaililerin imam olarak kabul ettikleri İsmail, aslında üvey kardeştiler. İsmail'in doğum tarihi bilinmemesine rağmen bunun Hicri 80-83, Miladi 699-702 olduğu söylenebilir. Musa el Kazım ise

21. *The Cambridge...*, s.528.

muhtemelen Hicri 128, Miladi 745-6 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının ikinci oğlu ve nikahlı evlilikten olması hasebiyle **İsmail**, cariyeden doğma üvey kardeşi Musa el Kazım'dan 25 yaş daha büyüktür.[22]

Babasından kısa bir süre önce ölen İsmail, Medine şehrindeki Baqi kabristanına gömüldü. 765 yılında hayata gözlerini yuman İmam Cafer'in mehdiliğine inanmayan fırkaya *Navusiye*; Musa el Kazım'ın öz kardeşi Muhammed'i imam seçen gruba ise *Şumaytiye* denildi. **Muhammed**, 815-816 yılında Abbasi halifesi el Me'mun'a karşı başarısız bir ayaklanma girişiminde bulundu ve 3 yıl sonra öldü. İmam Cafer'in en büyük oğlu ve İsmail'in öz abisi **Abdullah el Aftah**, *nass* yoluyla babasından imamlık mertebesinin kendisine geçtiğini savladı. Bu yüzden kendisine inananlara *Aftahiye* veya *Fethiye* denildi. Ancak babasından 70 gün sonra ölen Abdullah'ın yandaşlarının çoğu, üvey kardeşi Musa el Kazım'ın izinden gitti.[23]

İmam Cafer oğlu İsmail'in 738'de (veya Kasım 739) doğan oğlunun ismi **Muhammed** olup, üvey amcası Musa el Kazım'dan yaklaşık sekiz yaş büyüktür. Öz amcası Abdullah el Aftah'ın ölümünden sonra Cafer Sadık ailesinin en büyük erkek evladı ve *Mubarekiye* fırkasının imamı idi. Caferilerin çoğu Musa el Kazım'a biat edince, üvey amcasıyla aynı yörede kalan Muhammed, "bir inde iki aslan olmaz" veya "bir çöplükte iki horoz ötmez" misali, yaşadığı Medine kentini terketti. Doğuya, muhtemelen Irak-İran sınır bölgelerinden birine gidip kayıplara karıştı. *El Mektum* (gizlenmiş) lakabını alması bu yüzdendir. Doğuya, yani önce Irak, ardından Acem diyarına gitmesinin iki nedeninden biri, kendisini sürekli izleyen Abbasi şerrinden kurtulmak; diğeri de, lideri olduğu Mubarekiye mensuplarıyla beraber radikal Batınî/Şii toplulukların merkezi sayılan Kûfe şehriyle ör-

22. **Daftary**, age, s.97.
23. age, s.94.

gütsel temasını sağlamaktı. İsmaililer, bu döneme *"dawr-ul satr"* (gizlenme, perde arkasına çekilme) devresi diyorlar.

Göründüğü kadarıyla **Muhammed el Mektum**, hayatının geri kalan kısmını İran'ın Huzistan bölgesinde geçirdi ve belli sayıdaki destekleyicisiyle beraber davetçi/propagandacı (dai) yetiştirip mücavir illere gönderdi. Ölüm tarihi kesinlik kazanmış değil; 795-6 muhtemel bir tarih olarak kaydedilebilir. O devirde hüküm süren Abbasi halifesi Harun el Reşid, Ehlibeyt soyuna karşı düşmanca politikasının devamı olarak Şiilerin 7. imamı Musa el Kazım'ı Medine'de tutuklatıp, Irak'ta cezaevine koydu. Olay üzerine Oniki İmamcılar, İsmaili kolunun gaip imamı **el Mektum**'u, *"hep kıskandığı üvey amcasını gammazlamak"*la suçladılar.[24]

İsmaililerin gizlenmiş imamı M. el Mektum'un Medine'de bulunduğu sırada İsmail ve Cafer isminde iki oğlu vardı. İran taraflarına gidince, dört oğlu daha oldu, ki bunlardan **Abdullah**, mezhep erbabının gözünde babasının meşru halefidir.[25]

Bu noktada "kayıp halka"yı yakalamak durumundayız. **M. el Mektum**'un vefatını izleyen dönemde *Mubarekiye* ikiye bölündü. Şii mezhep tarihçilerinden el Nevbahti ile el Kumi, Karamita hareketinden bahsederken konuya ilişkin bilgi veriyorlar. Küçük ve yeterince aydınlatılamayan fırka, Muhammed'in soyu üzerinden imamlığın devam ettiğini savundu. Fakat çağdaş araştırmacılar, **Ubeydullah** (gerçek adı Abdullah) olayına kadar, *"kayıp halka"*ya ilişkin kayıtlı verilere rastlamış değiller. Mubarekiye'nin gövdesi niteliğindeki ikinci fırka, *İmam Muhammed el Mektum'un ölmeyip gayb aleminde gizlendiğine; onun yedinci ve son imam olduğuna, zamanı gelince Mehdi veya Kaim sıfatıy-*

---

24. *Dastur-ül Muneccimin*; **İdris İmadeddin**, age; **el Yemeni**, age'den aktaran **Daftary**, age, s.102-3.

25. **İbn İnaba**, *Umdet-ül Talib*; **İdris**, age; *Dastur-ül Muneccim*'den aktaran **Daftary**, age.

la yeniden zuhur edeceğine inandı. İmamiye mezhep tarihçileri, bu fırkayı, *Karmatilerin* öncülü sayıyorlar.[26]

El Nevbahti ve el Kumi'ye bakılırsa, *Mubarekiye* 899'da ikiye ayrılınca, ana gövdeden *Karmati* hareketi doğdu. Karmatiler; hem *resul* hem *imam* saydıkları Hz. Ali'nin yanı sıra Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Hüseyin oğlu Ali, Muhammed el Bakr, Cafer Sadık ile oğlu İsmail'i *imam* olarak kabul ederler. Oysa *Yedicilerl/Yedi İmamcılar* diye bilinen İsmaililik; Hz. Ali'yi *resul* (peygamber-imam) olarak baş köşeye koyduktan sonra, sırasıyla Hasan, Hüseyin, Ali bin Hüseyin, Muhammed el Bakr, Cafer Sadık ve Muhammed el Mektum'da duruyor; bu sonuncusunu da Hz. Ali gibi hem *Kaim*, hem *Mehdi*, hem de *imam-peygamber* sıfatına haiz *resul* mertebesine yükseltiyorlar. Karmatilerle İsmaililer arasındaki fark şudur: Birinci küme; *Cafer Sadık oğlu İsmail'i de imam sayıyor ve bu makamı, onun oğlu M. el Mektum'da donduruyor.* İkinci küme ise, Cafer Sadık oğlu *İsmail'i imamlar arasında saymıyor; babasını atlayarak, oğlu M. el Mektum'u devreye sokuyor.* Bu çelişki, muhtemelen Oniki İmamcı el Nevbahti ile el Kumi'nin, İsmaililere yönelik tepkisine ve zaten İmamiye ile İsmaililik arasında kopuşa yol açan İmam Cafer'in iki oğlundan birini (İsmail yahut Musa el Kazım) tercih etme meselesine dayanıyor. Meselenin bir yanı budur.[27]

Öteki yanına gelince; İsmaililerle onun bir kolu durumundaki Karmatiler arasında Cafer Sadık oğlu İsmail'i "imam" olarak tanıyıp tanımama, Şiilikten kopma gerekçelerine ters düşer. O halde, hangi imama nasıl bir makam verileceği düzleminde sayıda değişiklik yapılmış olabilir. Sözgelimi, geç dönem İsmaili literatüründe **Hz. Ali**, sıradan imamlardan çok daha yüksek bir makama *(esas-ül İmame)* yüceltiliyor; böylece harekete adını veren İmam Cafer oğlu İsmail, imamlar safındaki yedinci sırasını koruyabiliyor. Yine İsmaililerin Nizari ve Must'ali diye ay-

26. **Daftary**, age, s.103-4.
27. age, s.104.

rılan iki kolundan sonuncusu, *Hz. Hasan'ı imamların ilk sırasına yerleştirince*, İsmail ile oğlu Muhammed el Mektum altıncı ve yedinci mertebede görünebiliyorlar. Nizari İsmaililiği ise, *Hz. Hasan'ı dışlayan bir tutum* sergileyip, onu emanetçi vekil imam *(imam-ı mustavda'a)*, Hz. Hüseyin'i ise asıl imam *(imam-ı mustaqar)* olarak benimseyince, bu kez *yedileme hem İsmail, hem de oğlu M. el Mektum'u kapsayabiliyor.*[28]

Karmatilerin nazarında, *Kaim* ve *Mehdi* tanımıyla simgelenen İsmail oğlu Muhammed el Mektum zuhur ettiğinde, *yeni bir din getirmek suretiyle Peygamber şeriatını ortadan kaldıracaktır.* Proto-İsmaililik içindeki en radikal akımlardan birinin sözcülüğünü yapan Karmatiler, *ulu-l azm* (yüceler yücesi) sıfatıyla andıkları Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed gibi peygamberlere ilaveten **Hz. Ali** ile İsmail oğlu **Muhammed el Mektum**'u da yasa koyucu, din önderi *(şâri'i)* olarak kabul ediyor; ayrıca onu, *hatem-ül enbiya* (yani en son peygamber, din getirici) diye belliyorlar. Bu genel kabul, yani **el Mektum**'un hem Mehdi, hem de son şeriat (din, mezhep, yasa) koyucusu tanımına layık görülmesi, hemen bütün İsmaili kümelerce benimsenmektedir. *Kitab-ül Rüşd*'e bakılırsa, beklenen yedinci *natık* (peygamber) ve sekizinci *imamın* adı Muhammed olup, aynı zamanda *Mehdi* unvanıyla bilinecektir. *Kitab-ül Keşf*'te ise, natık imamın *Mehdi* veya *Kaim* olacağı, kendisine *Sahib-ül Zaman* (Zamanın Efendisi) denileceği zikredilmiştir.[29]

Kayıp Halka Bulunuyor

9. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Karmati hareketi ve 909 yılında kurulan Fatımi devletiyle birlikte, İsmaililerin soyağacı ve "kayıp halka" meselesi, yoğun polemiklere sebep oldu. İsmaili Fatımi sülalesinin kurucusu **Ubeydullah** (Abdullah) **el Mehdi**'nin, *"son imam-peygamber Muhammed el Mektum ev-*

28. age, s.104-5.
29. age, s.105.

ladından gizli/gaip imamların meşru ardılı olduğu" yolundaki açıklaması, Sünni Abbasi yönetiminin cem gazabını çekti. Bağlı olarak patlak veren Karmati isyanı, işin üzerine tuz biber ekti. Paniğe kapılan Sünni ulema ile halifeler, yanlarına Şii âlimleri de alarak Bağdat'a, "Fatımi soyunu Ehlibeyt'e bağlamanın sahtekârlık olduğunu; Karmati hareketini başlatanların da nesebi belirsiz Acem (Arap olmayan, özellikle İranlı) soyundan geldiklerini ve Urfa'daki Hıristiyanlığın Bardesani kolundan esinlendiklerini" ileri sürdüler. İddialar, karşı iddialara yol açtı ve polemikler sürüp gitti.[30] Konuya ilişkin özel soyağacı kütükleri üzerinde çalışanlardan biri bağnaz İbn Rizam, diğeri de Ali (Hasanî) soyundan gelen Sünni meşrepli Ahu Muhsin lakabıyla tanınan Muhammed bin Ali'dir. Çağdaşı İbn Rizam'ın iddialarını güvenilir bulmayan tarihçi **el Mesudi,** onu, "kararlı bir Karmati düşmanı" diye niteler.[31]

---

30. Sünni ulema ve tarihçilerin karalama kampanyalarıyla farklı iddiaları için bkz; **Faik Bulut**, *İslam Komünculeri (Karmatiler)*, Berfin yay, İstanbul. Ayrıca **Daftary**, age, s.105-110.

31. **Daftary**, age, s.109. Ortaçağ Sünni tarihçilerinin Fatımilerin soyu sopuna ilişkin birbirini tutmayan ve karışık iddiaları saymakla bitmez. Önemli olanlarını özetleyelim: 1) "Batınî İsmaililiğini icad eden de bir Yahudidir." (**M. Abdullah Annan**, *el Hakim Biemrillah ve'l Davat-ül Batınîyye*, s.48-53; **M. Malik el Yemeni**, *Keşf Esrar-ül Batınîyye*, s.17; İbn Badis lakaplı **el Emir Abdülaziz**, *Tarih-ü Afrikiye ve'l Mağrıb*; **İbn-ül Nedim**, *el Fihrist*; **Abdülkaahir el Bağdadi**, *el Fark-ü beyn'el Fırak*); 2) "Batınî Fatımiler, muhtemelen Yahudi ve daha büyük bir ihtimalle Mecusi aslından gelmedirler." (**A. el Bağdadi**, age; **Abu Bekr el Bakıllani**, *el Nucum el Zahira fi Muluk-i Mısır ve'l Kahira*); 3) "İsmaililerin kökü Ehlibeyt'e ulaşır." (**İbn-ül Esir**, *el Kamil*; **el Maqrızi**, *el Hitat*; **İbn Haldun**, *el Mukaddime*); 4) Soylarının Ehbiyet'e ulaşmadığını kesin dille iddia edenler arasında Şii mezhep tarihçisi **el Nuveyri, İbn Hacer, İbn Hazm el Endülüsi** sayılabilir. Bu sonuncusuna göre, "İmam Cafer oğlu İsmail'in Hüseyin adında bir oğlu asla olmadı." **İbn Halikan**, *Vefayet-ül Ayan*'da bu tezi destekliyor.

Dönemin Mısır vakanüvislerinin bir kısmı Fatımi-Ehlibeyt ilişkisini savunurken; bir kısmı suskun kalmayı yeğler. Fatımilerin nesep tartışmalarında kimin neyi savunduğunu, 20. yüzyıl Mısır araştırmacısı **Muhammed Abdullah Annan**'ın derlediği *el Hakim Biemrillah ve Esrar'ül Davat-ül Fatımiye* (Halife el Hakim ve Fatımi Davasının Sırları) isimli kitapta bulmak mümkün.

İsmaililer, suçlamalara karşı inatla eski tutumlarını korudular. *"Allah'ın gizlediğini açıklamak bize düşmez"* diyerek, Fatımi soyunun kurucusu **Ubeydullah** (Abdallah) ile *son gaip imam* **Muhammed el Mektum** arasındaki "kayıp halka"ya bir türlü açıklık getirmediler. Herhangi bir soyağacı yayınlamamakta ısrar eden Fatımiler arasında suskunluğunu bozan tek kişi, devletin kurucusu ve polemiklerin odağındaki **Ubeydullah** (Abdullah) oldu. Ancak bu açıklama, daha fazla kargaşaya yol açtı.

Karmatiler, **el Mektum**'u son imam saydıklarından; hemen tüm Fatımi yahut diğer İsmaili önderlerini *sahih/hakiki imam* değil; *gaip imamın yardımcıları (hüccet) veya temsilcileri* olarak gördüler. Gelgelelim Fatımi devletinin kurucu önderi Ubeydullah, ilk kez bu gelenekte reform yaparak, *"İmamlık sonraki şahsiyetlere (yani hareket önderlerine) açıkça gelmiştir"* dedi. Bu resmi açıklamaya göre, **el Mektum**, büyük oğlu **Abdullah**'ı, kendi halifesi tayin etti. Yani Yedi İmamcılığın (İsmaililik) ikinci devresinin ilk imamı odur. Abbasi baskısından kurtulabilmek gayesiyle *el Radi/el Razi* takma adını alan bu muhterem zat, Acem diyarına gitti, emin bir topluluk içinde yaşamını gizlice idame ettirdi. Huzistan eyaletinin Ahvaz şehrinde ikamet ettikten sonra, yeniden Irak'a, oradan da Suriye'deki Selemiyye kasabasına geçti. Burayı karargâh olarak kullanan el Radi takma adlı imam **Abdullah**, yörede çokça bulunan Haşimi sülalesi mensubu sıradan bir ticaret adamı gibi davrandı. Hicri 212 (827-8)'de ölmeden az önce oğlu **Ahmed**'i yerine imam tayin etti.[32]

İsmaili kaynaklara inanılırsa, yeni İmam **Ahmed**, aynı zamanda *Ihvan-ül Safa Risaleleri*'nin yazarıdır. Böylece soyaçekim yoluyla imamlık **Hüseyin** ile oğlu **Abdullah** (Ali)'a intikal etti. *Said* lakabıyla bilinen Abdullah, sonradan **Ubeydullah el Mehdi** namıyla meşhur oldu. 873-4 yılında doğan Abdullah, babasının ölümü sırasında henüz sekiz yaşında bir çocuktu. Dolayısıyla

32. **Nişaburi**'ye istinaden **İvanow**'dan aktaran **Daftary**, age, s.107.

amcası ve kayınpederi Muhammed bin Ahmed'in himayesinde büyüdü. Amca, daha çok Said el Hayr ve el Hekim ismiyle nam salmış olup; diğer bir lakabı **Ebu Şalağlağ** (yahut Şal'ala) idi. İmam yeğeninin velisi/vekili konumundaki amca Ebu Şalağlağ'ın İsmaili hareketine nasıl öncülük ettiği noktası açık değildir. Bazı iddialara bakılırsa, yeğen imamlığı teslim almadan önce, amcası, bu makamı kendi oğullarına vermek için epeyce entrika çevirmiş. Ne ki, oğullarından hiçbiri sağ kalmamış![33]

Suriye'deki İsmaililerden araştırmacı **Arif Tamir**, mezhebin kaynaklarına dayanarak "kayıp halka"ya içeriden açıklama getiriyor: "Gaip İmam **M. el Mektum** oğlu **Abdullah** (Ahmed el Vafi) ile onun oğlu **Ahmed bin Abdullah** (Muhammed el Taki), Abbasi polisiyle kovalamaca içinde imparatorluk sınırları içindeki Kûfe, Rey, Asker Mukerrem, Şam, Antakya, Nihavend ve Fergana ile Bizans topraklarındaki İstanbul şehirlerinde gizlice dolaşıp durdular."[34]

Zincirin son halkasını birleştirebilmek için soralım: Peki, İsmaililiğin ihtilalci ve şeriat karşıtı Karmati hareketinin akıl hocası, manevi önderi ve esin kaynağı olarak tarihlere geçen **Meymun bin el Esved el Qeddah el Mekki** yahut kısaca **Meymun el Qeddah** kimdir? Sünni tarihçilerin çoğu, siyasi ve ideolojik dürtülerle, "bu şahsın aslında İran'dan gelmiş; Fars kavmiyetçiliği ve kiniyle dolu olarak Arap-İslam düzeninden intikam almaya yeminli, gizli Hıristiyan (Daysani, Bardesani) ve Mecusi inançlı biri" olduğunu ileri sürerler.[35]

Türkiye'deki ortodoks Sünnilerin 20. yüzyıl ortalarında yaşamış fikir adamlarından **Ömer Rıza Doğrul**, eski İslami kaynaklara dayanarak şunları yazar: "Meymun, güney İran ahalisindendi. Bir rivayete göre babası, o devrin ilim ve irfanını tahsil etmiş bir *fakih*, yani şeriat âlimiydi. Fakat bu din âliminin il-

---

33. **Nişaburi**'ye istinaden **İvanow**'dan aktaran **Daftary**, age.

34. **Arif Tamir**, *Hakikat-ül Ihvan-il Sefa ve Hillan-il Vefa* (Arınmış Kardeşler ile Vefalı Dostlar Gerçeği), s.7.

35. **Bulut**, age, s.116-26.

mi, dış görünüşten ibaretti. Onun içyüzü ise, dış yüzünden apayrıydı. Çünkü Meymun, gerçekte hiçbir dine saygı göstermeyen, belki her dini hor gören bir dinsizdi. Yani o zamanın tabiriyle bir zındıktı. Samimi dostları ve arkadaşlarıyla baş başa kaldıkça, işi gücü din ile istihza (alay etmek) ve dini kuralları bozmak idi. Meymun'un evi, kendilerini din kurallarından kurtarmak isteyenlerin merkeziydi..."[36]

Şii mezhep tarihçilerinden el Nevbahti ile el Kumi, *el Qeddah* ailesinden söz ederken İsmaili karşıtı önyargılarla hareket etmişler. İslam tarihçisi ünlü Taberi de benzer bir tutum içinde olduğundan, bu ismin İsmaililerle bağlantısını es geçmiş. Ancak Batılı Doğubilimcilerden Massignon ve Lewis ile Doğulu İslam uzmanı Qazvini, **Meymun el Qeddah** ile oğlu **Abdullah** meselesine ışık tutmuş; İvanow ise olayın ayrıntılarına girmeyi başarmıştır.[37]

Büyük çabalar sonucu **İbn-ül Qeddah** esrarını çözmeyi başaran İvanow'a göre, olayın aslı şudur: **Meymun bin el Esved el Qeddah**, Mekke'de yerleşik *Benu Mahzum* kabilesinin *mevlası* (sığıntısı, azatlı kölesi) olup; vakti zamanında beşinci imam Muhammed el Bakr'ın müridiydi. Ondan birçok hadis aktardığı olmuştur. Meymun oğlu **Abdullah** ise, İmam Cafer Sadık'ın hizmetine girmiştir. *El Qeddah* ailesi muhtemelen imamların (ehlibeyt soyu) Mekke'deki mal ve mülkünün kâhyalığını da yapıyordu. Bu nedenle olsa gerek, hem baba **Meymun** hem de oğlu **Ab-**

---

36. **Ömer Rıza Doğrul**, *Cennet Fedaileri. İslam Tarihinde Gizli ve Yıkıcı Teşekküller*, s.7-8. Meymun el Qeddah'ın nesebi konusunda Sünni vakanüvis ve mezhep tarihçileri arasında bariz çelişkiler sözkonusudur. Meselâ, **el M. el Yemeni**'ye göre, o bir Yahudidir (*Keşf Esrar-ül Batınîyye*, s.17 ile **M. Abdullah Annan**'ın derlediği *el Hakim Bienrillllah ve Esrar-ül Davat-ül Fatımiye*, s.48-53.); **İbn-ül Esir**, benzer bir rivayeti nakletmekle birlikte Ehlibeyt soyağacı üzerinde durur ama kökenine değil, Fatımilerin ortodoks İslama düşmanlıklarına vurgu yapar. (*el Kamil*'deki Hicri 294 senesi olayları münasebetiyle); bazılarının nezdinde ise, o bir Mecusi veya Hıristiyan Daysani'dir. Görüşbirliğinin sağlandığı biricik nokta, *"el Qeddah'ın İslam ve Araplardan nefret ettiği"*dir.

37. **Massignon**, *"Bibliographie Qarmat"* s.330-1; **Cuveyni**'nin *Tarih-i Cihangüşa*'sına **Qazvini**'nin düştüğü dipnota dayanarak aktaran **Daftary**, age, s.111.

dullah, Oniki İmamcı literatürde "Şii geleneğinin Hicaz bölgesindeki muhterem zatları" olarak zikredilirler. Dolayısıyla el Qeddah ailesinin, Sünnilerce ileri sürüldüğü gibi Bardesani/Daysani kökenden veya Huzistan'dan gelmiş olmaları imkânsızdır.[38]

Fatımi devletinin kurucusu **Ubeydullah** (Abdullah), Yemenli İsmaililere gönderdiği bir mektubunda, *"Cafer Sadık'tan sonra gaip imamların hepsinin tümüyle takma isimler kullandıklarını; kimi zaman **Mubarek**, bazen **Meymun**, ara sıra **Said** gibi lakaplar aldıklarını"* açıklıyor. Bunda büyük ölçüde doğruluk payı vardır. Sözgelimi İmam Cafer oğlu İsmail'in gizli lakabı *Mubarek* idi. Aynı yol izlenirse, *Said* lakabının Kuzey Afrika'da gizli faaliyet gösteren Ubeydullah (Abdullah)'ın lakabı olduğu da açıklığa kavuşur. El Qeddah esrarını çözebilmek artık kolaylaşıyor. Zira, İmam İsmail oğlu **Muhammed el Mektum**, Mekke'deki sadık aile *el Qeddah*'tan esinlenerek **Meymun** lakabını almak suretiyle gizliliğini korumuş. Bu yüzden kendisi, *Meymuniye* adıyla ortaya çıkan 12. yüzyıl fırkalarından birinin imamı diye bilinmiştir. Batınî/İsmaili düşmanı bağnaz Sünni tarihçi İbn Rizam, *"Meymuniye fırkasının Meymun el Qeddah tarafından kurulduğunu"* yazabiliyor. Bu durumda, radikal görüşleri benimseyen İmam Cafer oğlu İsmail *Mubarek* takma adıyla kendine atfen *Mubarekiye* fırkasını nasıl kurduysa; oğlu **el Mektum** da, *Meymun el Qeddah* lakabını kullanarak kendi ismiyle anılan *Meymuniye* fırkasını kurmak suretiyle ilk İsmaililiğin kayıp halkasını tamamlamış oldu. Ama ne ilginçtir ki, İsmaililiğin erken kaynakları, Meymun el Qeddah ile oğlu Abdullah'a ilişkin herhangi bir gönderme yapmazlar.[39]

---

38. **el Kaşşi**, age, s.245-6; **el Necaşi**, age, s.148; **N. el Tusi**, *Fihrist*, s.197-8; **el Tusi**, *el Rical*, s.135-225; **İbn Şehraşub**, *Me'alim*, s.197-8 ve *el Menaqib*, c.5, s.19; **S.M. Stern**, *Abd Allah b. Maymun"* c.1, s.48'den aktaran **Daftary**, age, s.112.

39. **el Hamdani**, On the *Genealogy*..., s.9-10; **İbn İnaba**, age, s.233; **İdris**, 160-2; **el Numan**, *el Mecalis*, s.405-411'den aktaran **Daftary**, age, s.112-3.

Geçiş Sürecinde Fikir Köprüsü

Ortodoks İslam'a muhalefet eden hemen bütün Batınî fırkalar ile akımlar, yarı legal veya gizli cemiyetler halinde faaliyet gösterdiler. Bunlardan *Ihvan-ül Safa* hareketi, hem Karmatilik hem de İsmailiik için "gizliliğin örgütlenmesi" konusunda model oluşturur. İşin bir yanı budur.

Diğer yanına gelince, Karmatilik'ten Nizari İsmaililiğine geçişin fikir köprüsünün Ihvan-ül Safa sayesinde kurulduğu söylenebilir. Peki, nereden çıktı bu düşünsel akım? Tam adı *Ihvan-ül Safa ve Hıllan-ül Vefa* (Arınmış Kardeşler ve Vefalı Dostlar) olup, "*samimi dostluklar kurmak suretiyle avcının tuzağına düşmüş bir kumruyu kurtaran hayvan grubu*"nun hikayesinden esinlenerek bu ismi almıştır.

"İlk İslam ansiklopedistleri" adıyla da ünlenen *Ihvan-ül Safa* hareketi muhtemelen 983 yılında Basra şehrinde en gizemli, simgesel ve örgütlü girişimini başlatmış olup; 1047-48'de iki legal dernek kurmuştur. Abbasi yönetimin payandası haline gelmiş Sünnilik ile pasifizm ve muhafazakârlık batağına saplanmış Şiilik karşısında, alternatif düşünceler üretmeye gayret etmiştir. Bu hareket, öncelikle *"kendisini aydınlatıp pisliklerden, yozluktan arınmayı"*, bu arada insanları maddi ve manevi bakımdan yeni fikirleriyle esenliğe kavuşturmayı, yani *"bir fazilet toplumu"* kurmayı tasarladı. Dönemine göre heyecan verici, hem metafizik hem kaba materyalist düşüncelerini *Resail-ül Ihvan-ı Safa* (Ihvan-ı Safa Risaleleri) başlıklı ansiklopedide topladı. Risale sayısında netlik olmamakla birlikte bunun 48 ila 52 arasında değiştiği söylenir. Bunlardan 13'ü matematik, 17'si fizik ilmi, 10 kadarı genel bilim ve 11'i de din ile metafizik konularına ayrılmıştır.[40]

---

40. **Bulut**, age, s.87-88; **A.L. Tibawi**, "Further Studies on Ihwan as-Safa", *The Islamic Quarterly*, Semtember 1978, ICC, Londra; **Yves Marquet**, "Les Ihwan al-Safa et le Christianisme", *Pontificio Instituto Di Studi Arabi E Islamici*, c.8, 1982, Roma.

Yukarıda da belirtildiği üzere, ilk İsmaililerin *Ihvan-ül Safa* hareketiyle bağlantılı oldukları, hattâ **Abdullah** lakabıyla bilinen **Muhammed el Vafi**'nin sözkonusu *risaleleri* yazdığına ilişkin tez ve rivayetler vardır. Risale adedinin 52 olması, yazarı **Abdullah bin Muhammed** adını oluşturan harflerin sayısal (bir çeşit Kabalcılık-FB) karşılığı olarak verilir. Gaip İmam'ın dört vekil *(abdal)*'in katkısıyla risaleleri derlediği rivayet edilir.[41] Mezhebin Yemen'deki davetçisi (dai, propagandacı, örgütleyici) **İbrahim b. el Hüseyin el Hammadi** ve Şeyh **İbrahim el Seyfi** derler ki; *"Risalelerin gerçek sahibi İnsan-ı Kâmil olan zattır* (yani Gaip İmam-FB). *Bu Risaleler, Kur'an'dan sonraki Kur'an gibidir..."*[42]

Her durumda, Risalelerin kimin tarafından derlenip yazıldığı meselesi belirgin olmayıp, son derece tartışmalıdır. 10. yüzyıl İslam yazarlarından **Ebu Hayyan el Tevhidi** (öl. 1009), *Muktabasat* ve *el İmta'a ve'l Mu'anese* adlı iki yapıtında, Ihvan-ül Safa hareketinin öndegelenlerini tek tek sıraladıktan sonra, **Abu'l Hasan bin Harun el Zencani**'yi, *"Risalelerin derleyicisi, yazarı"* olarak gösterir. Kadı **Abdulcabbar el Hemezani** ise *Kitabül Tesbit Dela'il Nubuvvet-i Seyyidine Muhammed* başlıklı yapıtında, **el Zencani** hakkında, *"İsmaili hareketin en tehlikeli elebaşısı"* tanımını yapıyor. Rus **Casanova** 1898'de, *"Risalelerin İsmaililerin çalışmasının bir ürünü, eseri olduğunu"* savladı. Konunun uzmanı **İvanow**, önce bu tezi benimsedi; sonra *"En eski İsmaili yazar ve düşünürlerin eserlerinde Ihvan-ül Safa anılmamaktadır"* diyerek görüş değiştirdi. Keza modern araştırmacılar, mayalanma dönemindeki proto-İsmaili metinlerde, İhvan-ül Safa'ya dair herhangi bir işaret ve kanıta rastlamış değiller. Fransız araştırmacı **Yves Marquet**, diğer meslektaşlarından S.M. Stern ve Heinz Halm ile 1978'de yaptığı tartışmada belir-

41. **Tamir**, age, s.8-9-15-16; **Bulut**, age, s.90-93.

42. aktaran Prof. **Macdonald**, *Muslim Theologie*, s.199.

tip kanıtladığı üzere şu sonuca varmıştır: *"Risalelerin yazarları diye zikredilen İsmaili şahsiyetler, gerçekte hareketin propagandacı ve örgütçüleri (dai) dir. Aynı zamanda bunlar, orijinal metinlerin geç dönem derleyicileri, redaktörleri ve katkıda bulunanları olarak görülmelidirler, yazarları olarak değil."*[43]

Risaleler, dört ana bölüme ayrılır: **a)** Matematik ve felsefi ilimler; **b)** Doğa ve cismani (fizik) ilimler; **c)** Psikolojik ve akli (mantık gibi) ilimler; **d)** İlahi (teolojik) ilimler.

Metafizikte Eflatun, ahlâkta Sokrat, matematikte Pisagor, mantıkta Aristo ve din felsefesinde Farabi'den hayli etkilenmiş görünen *Ihvan-ül Safa*, basitten karmaşığa doğru bir ilim/bilim sıralaması yaparak aşağıdaki konuları ele aldı: **a)** Matematik ve mantık; **b)** Doğa bilimleri, astronomi ve fizik; **c)** Zihinsel melekeyi geliştirme ve psikoloji; **d)** Tevhid ve Kelam, yani metafizik prensiplere uygun olarak eskataloji, kozmogoni, vb. **e)** Ahlâkın yanı sıra tüm ilimlerin yegâne ve en yüksek hedefi olan etik felsefe ya da hareketin konuya ilişkin dünya görüşü.

Ihvan-ül Safa'nın, canlılar arasında yaptığı derecelendirme ve kurduğu bağlantı, kaba ve ham haliyle bile olsa, günümüz evrim kuramını andırmaktadır.[44]

Hem Batılı, hem de Doğulu düşünürler, *Ihvan-ül Safa Risaleleri*'nin İsmaili fikriyatın oluşumundaki katkısını ön plana çıkarırlar. M.C. Defremery, *"Suriye'deki Nizari kolu lideri Raşideddin Sinan'ın felsefe ve diyalektik kitaplarıyla Risaleleri karşılaştırarak okuduğundan"* söz eder. Macdonald ise, *"İsmaili mensuplarının Risaleleri çoğaltarak müstahkem kalelerinde sürekli okuduklarını"* vurgular. Henry Corbin, *"Risaleler, Harran'daki Sabii öğretileriyle İsmaili fikriyatın harmanlanmış halidir"* saptamasını yapar. Arap araştırmacı Prof. Abdullatif el

---

43. **Y. Marquet,** agy'ya ek olarak *La Philosophie des Ihwan as-Safa: L'Imam et La Société.*

44. age'den aktaran **Bulut**, age, s.91.

Teybavi, *"İsmaili felsefeyi, tümüyle Ihvan-ül Safa Risaleleri'nde bulmak mümkündür"* der.[45]

Risalelerde hayvan masallarına yer vermek suretiyle topluma imalı mesajlar ileten ve ezop dili kullanan Ihvan-ül Safa hareketinin, siyasi açıdan baş hedefi, kokuşmuş Abbasi yönetimini devirmek; ideolojik bakımdan ortodoks İslam yerine Batınî öğretiyi ikame etmek; felsefi açıdan şeriatı iptal etmek veya en azından İslam şeriatını felsefe aracılığıyla saf (arınmış) hale getirmek; toplumsal yanıyla bağnaz gördüğü (Sünni) cemaati, Batınî tevil yoluyla aydınlatmak ve bu suretle ideal fazilet toplumunu kurmak"[46] idi.

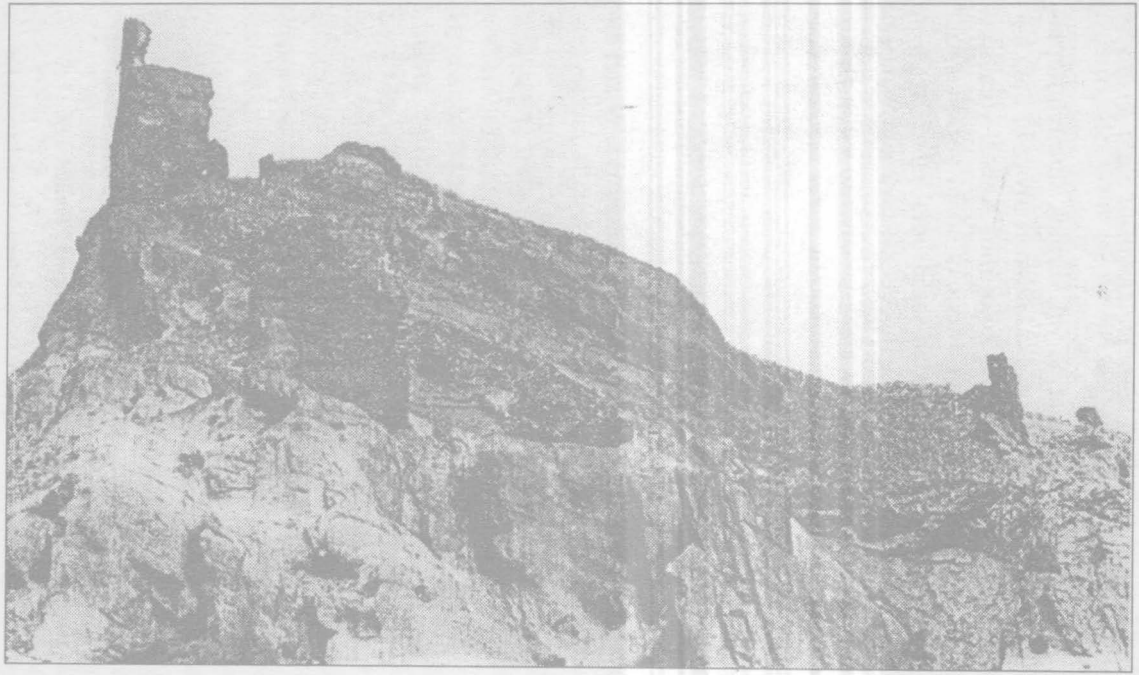
Başka inançlara saygılı olunması gerektiğini; farklı fikirlerden korkmayıp kendi düşüncelerine güvendiğini ve muhataplarıyla her an fikirsel münazaralar yapmaya hazır olduğunu belirten; dolayısıyla çatışmadan değil, uzlaşma ve diyalogdan yana bir kuralı benimseyen[47] Ihvan-ül Safa hareketi, düşünceleriyle Nizari İsmaililiğini nasıl etkiledi? Bunu, ilerleyen sayfalarda inceleyeceğiz. Şimdi, Hasan Sabbah gerçeğini irdelemenin sırasıdır.

---

45. **Henry Corbin**, *İslam Felsefesi Tarihi*; **Macdonald**, age; **Tamir**, age; **Ebu Hayyan el Tevhidi**, *el İmta'a ve'l Mu'anese*; **Abdulcabbar el Hemezani**. *Kitab-ül Tesbit-ül Delail Nubuvvet-i Seyyidine Muhammed*; **Tibawi**, agy.

46. **Marquet**, age; **el Tevhidi,** age; **el Hemezani**, age; **Tibawi**, agy.

47. **Marquet**, agy; **Bulut**, age, s.87.

Samiran kalesinden geriye kalanlar.

HASAN SABBAH OLAYI

Fikirsel Karmaşa ve Harmanlanma

Üzerinde yükseldiği sınıflı toplumu kutsayan İslam'da kaba hatlarıyla Sünni-Şii diye bilinen ilk bölünme, bu dinin,.farklı kesimlerce iki ayrı düzlemde algılanmasından kaynaklandı. Birine göre İslam, her türlü zulüm ve baskıdan kurtuluşa götüren bireysel ve kümesel (cemaat) bir hidayet yoluydu. Diğerine göre ise, komünal gelenekleri yozlaştıkça başıbozukluğa, toplumsal anarşiye sürüklenen kabile düzeninin egemen olduğu ortamda merkezi iktidar vasıtasıyla belli bir sosyal düzen kurmaktı. İlk algılama biçimini benimseyen ezilen yığınlar açısından İslamiyet, ahlâki bir öğreti olarak eşitlik ve adaleti içeriyordu. İkincisinin İslamiyet anlayışı, "düzen ve şeriat kuralları her şeyin üstündedir", zenginlik ve fakirlik ilahi irade hükmünde olup, "Allah istediğini rızklandırır" şeklindeydi. Dolayısıyla merkezi iktidara başkaldıran herkes, "ehl-i ridde, bid'at ehli, sapkın, fitneci, münafık" diye suçlanır; tehlikenin önemine göre tasfiyesi için uygun bastırma (tenkil) yöntemleri kullanılırdı.

"Arap-İslam toplumu, bir yandan, geniş çaplı sınıfsal mücadelelere; diğer yandan, egemen sınıfların kendi içindeki çatışmalarına tanık olageldi. Bu durum, (feodal) *Haraççı* toplumların tipik özelliğidir. Egemen ideoloji (İslam Şeriatı-FB), sınıfsal çıkar gereği, o dönemin metafizik anlayışına uygun olarak çizdiği çerçevedeki görüş ayrılıklarını engellemez. Benimsediği inancı, her türlü zulüm ve baskıdan arınmış *"adil ve faziletli"*

bir toplum düzeni özlemi kapsamında değerlendiren halk yığınlarının algıladığı *İslam* ile, yönetici egemen zümrenin *"fitnenin reddi ve düzenin kutsallığı"* gerekçesiyle sımsıkı sarıldığı ortodoks muhafazakâr *İslam* arasında fark vardır. Toplumsal ve fikirsel çelişki de buradan doğdu.[1]

Dört halife devrinde başlayıp Emeviler zamanında doruğa yükselen İslam fetihleri sırasında imparatorluk halini alan, Kuzey Afrika'dan Ortaasya'ya kadar uzanan geniş topraklarda, Arapça, ortodoks İslam ile özdeşleşti. Yayılmacılığın resmi dili, şeriatçılığın tahakküm aracı haline getirildi. Din, yönetim, hukuk vb. işlerinde Arap dili geçerliydi. Bir yönüyle kılıç zoruna dayanılarak Müslümanlaştırılan *mevali* (Acem, Nabati, Berberi, Kürt, Türk, vb.) kavimlerden dahi *haraç* yerine *cizye* alınıyordu. Haraççı sistemin toprak ranta dayalı sömürüsünün en pervasız biçimi buydu.

Abbasi döneminde, özellikle 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sünni *ulema*, aynı zamanda bürokrasinin bir parçasını oluşturdu. Ortodoks İslamın temsilcisi sıfatıyla, düzene düşünsel ve siyasal zeminde muhalefet eden çeşitli Batınî fırkaların bastırılıp ezilmesi için elinden geleni ardına koymadı. Ulema, *ruhban* olma yolunda hızlı bir mesafe katetti. Ruhban sınıfının ideolojik tahakkümü, iktidar tarafından, toplumdaki yoksul katmanların ezilmesi gayesiyle kullanılıyordu. Ömer Hayyam'ın şiirsel ifadesiyle, "halkın kanını emen" *(ma khun dezan khurim)* bir zümre zuhur eylemiş; yönetim aygıtının her kademesinde rüşvet, irtikap ve yozlaşma başgöstermişti. Ruhban zümresinin kötü uygulamaları, mevcut durumdan canı yanan yoksulları mistik düşüncelere doğru itiyordu. Fetihler nedeniyle sayıları giderek artan Arap olmayan Müslüman kavimler *Kur'an* dilini bilmediklerinden, benimsedikleri yeni dinin kendileri için ne anlam ifade ettiğini kavrayamıyor, dolayısıyla inanç düzlemin-

1. **Samir Amin**, *Baad-ü Qadaye li'l Mustaqbel*, s.135-147.

de kalplerinde ve kafalarında bir boşluk doğuyordu. Ezan ve namaz için dahi Arapça'dan başka dil kullanılmaması şart koşulduğundan, Emevi kabile bağnazlığının kitabına uydurduğu ortodoks İslam, kendi eliyle hem mistik düşünceye, hem de Batınî akımların eline güçlü bir silah vermiş oldu. Tasavvufi akım, Arap olmayan özellikle Farsça konuşan halklara daha sempatik geliyor, onların inançsal boşluklarını doldurup manevi bakımdan tatmin edici bir rol oynuyordu.[2]

Emeviler zamanında Suriye üzerinden İslam alemine giren köklü Grek (eski Yunan) kültürü, Abbasiler devrinde canlanıp yükselişe geçen Fars kültürünün deruniliği ve irfanı ile birleşince, tasavvufi düşüncenin tohumları atılmış oldu. İlk tasavvufçunun İslam'ın doğduğu Arabistan'da değil, Greko-Romen kültürünün Hıristiyanlığa bürünerek etkilediği Suriye'de ortaya çıkması rastlantı olmasa gerek. Belh prensi **İbrahim bin Edhem** (öl.777)'in tacını tahtını bırakıp dervişan bir hayat sürmesi, kendi anlatımına bakılırsa, Hıristiyan Batınîsi, çilekeş dervişi **Simeon**'un etkisiyle olmuştur.[3]

Hıristiyan aleminde *irfan* savunucusu Gnostiklerin Sufilik üzerindeki tesirinin daha somut, daha derin olduğu söylenebilir. Gnostik etkinin, eski İranî inançların İslam kültürüne sirayet ettiği bir döneme rastlaması ilginçtir. İki ayrı bölgeden esen inançsal/felsefi rüzgarın, İslam'dan çok önceki devirlerde birbiriyle teması ve harmanlanmasından söz edilebilir. Şöyle ki; gerek Suriye, gerekse İran'daki arkaik inançlar Stoacı, Pisagorcu/Eflatuncu, Zerdüşti ve hattâ Budist düşüncelere şu yahut bu oranda karıştılar; yepyeni bir kalıba girdiler. Sentezin sonuçları özellikle gnostisizmin öğelerini yoğun biçimde yansıtan *Manicheizm* (Mani inancı)'de görüldü. Bu akım, bazı İslami fırka ve mezheplerde kendisini güçlü biçimde hissettirdi. Tarihçi **el Me-**

2. **A.E. Krymsky**, *"A Sketch of the Development of Sufism down to the end of the third century of the Hijra"* The Islamic Quarterly, ICC, c.IV, London.

3. agy.

sudi'ye bakılırsa; Mani, Daysan (Bardesan) ve Markion'un kitapları, ilk İslam tasavvufçusu İbrahim bin Edhem tarafından, eski Farsça ve Pehlevice'den Arapça'ya çevrilmişti. Kitaplarda sözcük ve kavram olarak geçen *yv^wøis*, tasavvufta *marifet* kelimesine tekabül eder. Batının İslam kültürüne üçüncü tesiri Yeni Eflatunculuk aracılığıyla oldu.[4]

İslam'ın ilk yüzyılındaki fetihlerle birlikte tebea, uyruk ve daha çok azatlı köle konumuna sokulan Müslüman *mevali* kavimlerin yanı sıra, dinlerinden vazgeçmemekte ısrar eden *zımmi* (kelle vergisi, cizye vermekle yükümlü, Müslümana göre ikinci sınıf insan muamelesi gören Musevi, Hıristiyan, Zerdüştiler) statüsüne sokulan topluluklar, eski kültür ve inançlarını boyunduruk altına alındıkları yeni İslam toplumuna taşıdılar. Bugün İran diye bilinen, o zaman el Cibal ile Yukarı Mezopotamya, Kafkasya, Horasan ve Maveraünnehir'i de kapsayan geniş bir alana yayılmış değişik inanç, dil ve kültür sahibi kavimler, özellikle İranî halklar daha az aristokrat kökenliydiler ve yeni Arap efendilerine kıyasla sosyal ve ekonomik durumları daha düşüktü. Bu olgu, mevali arasında "ortada bir adaletsizlik var" duygusunun yayılmasına yol açtı. Kendiliğinden veya örgütlü biçimde ortaya çıkan muhalefet, fırka ve hareketler, mevcut sistemi, yani şeriat payandalı Emevi-Abbasi düzeninin meşruluğunu sorgulamaya başladılar.

Sorgulama furyası her tarafa yayıldı ve Arap kökenli kümeleri de etkiledi. Kurra ve Hariciler gibi fikirlerinde samimi bağnaz dindarlar, halkın vicdanı haline geldiler. Halifelerin despotluğuna, yani "imam" değil "sultan" oluşlarına şeriat açısından itiraz ettiler. Merkezi otoriteyi hazmedemeyen ve paylaşım ilişkilerinin kendi aleyhlerinde bozulduğunu gören Bedeviler (Arap kabile ve oymaklar), iktidarın tahakkümünden bizar oldular. Sosyo-ekonomik şartların ağır baskısını iliklerinde hisseden farklı katmanlar, ezilenlerin duygularını ve ihtilalcilerin umutlarını (kur-

4. agy.

tuluş ve adalet gibi) paylaştılar. Böylece Hıristiyanlık'taki *"Mesih"*, Zerdüşti inancındaki *"Saoşyan"* kavramı, İslami öğelerle sentezlenerek "Kurtarıcı Mehdi" inancına dönüştü.[5]

Dayatılan ortodoks İslam ile onun kutsal dili Arapça, mevali arasında ters tepkiye neden oldu. Dini vecibeler manevi bir tatmin aracı olmaktan çok, son derece külfetli ağır bir yük haline geldi.[6]

Doğunun eski kültür ve inançlarının mirası, Batı'daki İslam'da *Şii/Batınî* fırkalar kanalıyla dile getirildi. Bu noktada sadece İranî değil, aynı zamanda Hint geleneğinden söz etmek olası. *İranî-Hint* sentezi, Arap istilasından önceki Sasani devri kültür ve inançlarına yansıdı; oradan aldığı güçle İslam'daki Farsçılık akımının canlanması ve yükselmesine yol açtı. *Hikmet, irfan, inziva (çilekeşlik), dervişlik, teosofi* gibi sentez sonrası İranî kültürdeki gelenekler; İslami söylem, terminoloji ve motifleri de kapsayacak tarzda Müslüman alemine girdi.[7]

Tutucu İslam tarihçilerinden **el Maqrizi** durumdan yakınırken, olguya değiniyor: "Abbasi Halifesi el Me'mun eski ilimlere tutkun olduğundan, Rum diyarına adam gönderip felsefe kitaplarını getirtti. Tercümeleri yapılan felsefe kitapları bir müddet sonra, imparatorluğun her şehrinde yaşayan sıradan insanlar arasında bile merak ve ilgiyle karşılandı. *Mutezile, Karmati, Cehmiye ve benzeri fırkalar türedi.* Kendilerinin okumaları yetmiyormuş gibi, Müslümanları da buna teşvik ettiler. Böylece İslam'a bela ve felaket getirdiler. Felsefeyi okuyanların bid'atları, dine aykırı icatları ve kâfirlikleri gün be gün arttı."[8]

Hatırlamakta yarar var: Hıristiyanlığın İslami tasavvuf düşüncesine çok, heterodoksisine ise daha az katkısı olmuştur. Aynı düzlemde Yeni Eflatunculuk, esasında Doğu rüzgarından etkilenen Arap tasavvufu içinde sınırlı bir zemin bulabildi.[9]

---

5. **B. Lewis**, *The Assassins*, s.22.
6. **Krymsky**, agy, s.93.
7. agy, s.88-90.
8. Aktaran **Krymsky**, agy. s.83.
9. agy, s.82-83.

Hindo-İranî dinlerin mirası, *Gulat-ı Şia* kavramıyla ifade edilen radikal ve ihtilalci Batınî fırkaları arasında daha fazla benimsenip geliştirilmiştir.

Radikal fırkaların, İran'ın kuzey-güney ve Horasan gibi uç doğu bölgelerinde yoğunlaşması tarihsel bir olgudur.

Buradan varılması gereken sonuç şudur: Sufilik üzerindeki İranî etki, Suriye eksenli Hıristiyanlık ile Suriye kaynaklı Yeni Eflatunculuk'tan sonra görülmesine rağmen hayli derin izler bırakmıştır. Mazdekilik ve Zerdüştilik inancından süzülüp gelen İranî fikriyat, özellikle sonuncu inancın Mecusi fırkalarından biri olan *Ğiyariye* vasıtasıyla tasavvuf öğretisi kurallarının billurlaşmasında belirleyici olmuştur. İslam alemindeki ilk dergâhın 9. yüzyıl başında Horasan'da kurulması tesadüf değil, böyle bir tesirin ve arkaplanın ürünüdür.[10]

Ihvan-ül Safa Risaleleri ile ilk İsmaililiğin oluşumuna bu düzlemde bakılırsa, ortodoks ulemanın fetvasıyla 922'de katledilen Hallac-ı Mansur'un ardından mistik düşüncenin neden habire geliştiği anlaşılmış olur. *Eşari* ekolünün, akılcı *Mutezile* akımını terkederek, 1913 yılında kendine özgü silahlarla ve *kelamî diyalektik* aracılığıyla gelenekçilere karşı çıkışı da bu döneme rastlar. Felsefenin geliştiği, ünlü İslam bilgesi Farabi (öl. 950) sayesinde zirveye ulaştığı; çeşitli fırka, mezhep ve eğilimler arasında polemiklerin yoğunlaştığı bir ortam sözkonusudur.[11]

İhtilalci Seçenek

Sünni İslam payandalı Abbasi yönetimi sürekli kan kaybediyordu; uzak diyarlarda kurulmuş Sünni beyliklerin merkezi otoriteyle bağları, 9. yüzyıl boyunca yok denecek kadar azdı. Hariciler, Kuzey Afrika'da üç devlet (beylik) kurmayı başardılar. Bu

10. agy, s.83-90.

11. **Yves Marquet**, *"Les Ihwan al-Safa et le Christianisme"*, Islamochristiana, Pontificio Instituto Di Studi Arabi E İslamici, c.8, s.129-130. Roma, 1982.

dönem için, "Şii/Batınî" ya da daha doğru deyimle "ortodoksiye karşı heterodoksi" yüzyılı demek mümkündür: 8. yüzyılda Fas, Taberistan ve Yemen taraflarında devletçikler kuran, Şia'nın Zeydilik kolu, Abbasi yönetiminin çekirdeğini oluşturdu. Bu arada Oniki İmamcı Şia, 934 yılında Şiraz'da Kürt olduğu söylenen *Buveyhiler* hanedanı ile 944'te Halep'te yine Kürt sülalesinden *Hamdaniler* aracılığıyla iktidar oldu. Buveyhiler, sonradan Bağdat'a giderek Abbasilerle uzlaşıp, halife namına imparatorluğa hükmettiler. Şiilik adına yaptıkları, popülist slogancılıktan ileri gitmedi. Bağdat'taki Şiilerin gönlünü hoş etmek için, kimi yerlere Ebubekir, Ömer ve Osman'ı karalayan, Hz. Ali'yi yücelten yazılar yazdılar. Aşure gününün kutlanmasına izin verdiler.[12]

9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın tümünü kapsayan geniş bir zaman dilimi, hemen her renkten ve boydan muhalif akımın, dini/siyasi fırkanın mantar gibi türediği, yeraltına çekilerek gizli

---

12. agy; **el Mesudi**, *el Tenbih ve'l İşraf*, s.255-6'dan aktaran Dr. **İbrahim Salman el Kurevi**, *el Buveyhiyun ve'l Hilafet-ül Abbasiye*, s.183-4.

Öte yandan, Abbasi halifeliğini tutan vakanüvis **İbn-ül Esir**, *el Kamil fi'l Tarih* isimli eserinde, siyasi önyargılarla, Buveyhilerin *Gulat-ı Şia*'dan olduğunu ileri sürüyor ki, bu yanlıştır. Muhtemelen Oniki İmamcı veya Zeydi mezhepten olan Buveyhilerin kökenlerine ilişkin rivayetler farklıdır. Asıllarını Sasani hanedanı *Yezdgird oğlu Behramgor*'a bağlayanlar olduğu gibi, buna değil veziri *Milhermisi*'ye ulaştıranlar da var. Her iki soykütüğü de yanlış olup, muhtemelen Buveyhilerin iktidarı ele almasından sonra soylarını yüceltme ihtiyacından doğmuştur. Deylemistan'a göçen *Benu Dabbe* isimli Arap kabilesi soyundan geldiğini ileri sürenlerin bu hatalı tezi, büyük olasılıkla o dönemde egemen Araplara duyulan özentiden kaynaklanıyor. Ortada bir gerçek var: Buveyhoğulları, Deylemistan'da Liyahic beldesine yakın Kiyakis köyündeki fakir bir aileden gelirler. Balıkçılıkla geçinen *Abu Şuca'a* (Yiğit veya Bahadır) lakaplı babalarının ismi *Buveyh bin Fanhosro* idi. (Kaynaklar için bkz; **el Sabi**, *el Muntaz'a min Kitab-ül Taci fi'l İhbar-ül Devlet-ül Deylemiye*; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, c.8, s.99; **İbn Hallikan**, *Vefayet-ül Ayyan*, c.1, s.157; *Dairat-ül Mearif-ül İslamiye*, c.8, s.459; **Cemaleddin el Şeyyal**, *Tarih-ül Devlet-ül Abbasiye*, s.48; **el Mesudi**, *Muruc-ul Zeheb*, c.4, s.217; **el Qalqaşandi**, *Subh-ül A'şa*, c.1, s.348; Dr. **İbrahim Salman el Kurevi**, age, s.82-3)

faaliyetler yürüttüğü bir dönem olarak bilinir. Bunlardan dördü, kimi zaman birbirlerine karşı hasmane tutum içine girseler bile, şu ya da bu şekilde proto-İsmaili olarak nitelendirilebilir. Özellikle ikisi tarihte iz bıraktı: *Karmatiler* ve Fatımilerin ön habercileri sayılan *İsmaililer*.[13]

Sünniliğin "sosyo-politik" ve inançsal düzlemde iflas etmesi; sömürücü despot Doğu devletine dönüşen Abbasi yönetimiyle özdeşleşmesi; ihtilalci Zeydiliğin Abbasi devletinin çekirdeği haline gelmesi; Şii Buveyhilerin Bağdat'ta şeriat lehine hükümferma bir düzen kurmaları; muhafazakâr ve ılımlı Oniki İmamcı Şiilerin, ortodoks İslam'a muhalefeti kuramsal (doktrinel) birkaç noktaya indirgemeleri ve yarı resmi bir mezhep konumuna yükselmeleri, "adalet, eşitlik ve kurtuluş" beklentisi içinde olan kitleleri hayal kırıklığına uğrattı.

8. yüzyıldaki ihtilalci ve radikal fırkaların ayaklanmaları hemen tümüyle bastırılmıştı. Bu hareketlerden bir kısmı tarihe karıştı, bazısı radikal çizgiyi terkederek (İmamiye, Zeydilik gibi) ılımlılaştı, tutuculaştı. Emevi saltanatına son veren Abbasi (Ebu Müslim Horasani öncülüğünde) isyanı, kendisine bağlanan umutları suya düşürdü. Muhalefetteyken Batınî ve radikal görünen, iktidara gelince bağnaz Sünni kesilen Abbasiler; bu kez, başta, kendilerine iktidarı altın tepsi içinde sunan Ebu Müslim olmak üzere, tehlikeli gördükleri heterodoks şahsiyet ve fırkaları (Babek, Mazyar, Karmati ayaklanması gibi) amansızca bastırdılar. Bununla birlikte, Abbasilerin başlattığı gelenekten, ihtilalci fırkalara iki önemli miras kaldı: *Bir*; gizli çalışıp örgütlenme; *iki*, propaganda ve örgütleme faaliyetlerini yürütmek üzere davetçiler (dai) ağı kurma.

Zengin-yoksul ayrışmasının keskinleşmesi de yaşanan düş kırıklığına eklenince, yeni bir düzen ve alternatif arayışına gidildi. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbasilerin zayıflığı

13. **Marquet**, agy.

ortaya çıktıkça, İslam toplumunda merkezkaç kuvvetler hareke-te geçti. Denetimden uzak bölgelerde beylikler, devletçikler, özerk yönetimler doğdu. Bizzat başkent Bağdat'ta, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" ihtişamıyla dolaşan halifeler, fiili olarak ülkeyi yöneten askeri komutanların (özellikle Türklerin) oyun-cağı haline geldiler.

Tam da bu ortamda İsmaililik ortaya çıktı: Kurtarıcı Mehdi inancı, ihtilalci çağrısı, gizli örgütlenmesi, imparatorluğun dört bir yanında kurulan davetçiler (örgütleyici, propagandacı) ağı, bilge şahsiyetleri, ortodoksinin atıl kaldığı ve Şiiliğin tutuculaş-tığı bir zamanda entelektüel düzeyi yüksek eğitimi, felsefesi, edebiyatı sayesinde kitleleri kendine çekmesini bildi. Bir yan-dan Sünni Abbasi halifeliğini yıpratıp halkın gözünden düşür-dü, diğer yandan en ciddi rakibi tutucu Oniki İmam Şiiliğini bertaraf etmesini bildi.[14]

Eriyen, gerileyen ve yitip giden fırkaların mirasını devralan İsmaililik açısından örgütsel-fikirsel bir sentez oluşturmak zor olmadı. Zira, "dönemin muhalif fırkaları arasındaki farklar öy-lesine az ve seçici (eklektik) idi ki; bir alt koldan bir üsttekine yükselmek veya bir hareketin önderliğinden bir başkasınınkine geçmek, sıkça rastlanan olaylardandı."[15]

Aslına bakılırsa, hem Ihvan-ül Safa Risaleleri, hem de İsma-ili metinlerde Doğu-Batı sentezinin, senkretik Batınîliğin eklek-tik (seçici) tarzına ilişkin örneklere rastlamak mümkün. Tipik ifadesini, Suriye'deki Nizari İsmaililerin efsanevi lideri **Raşi-deddin Sinan**'ın *Resail*'de tarif ettiği *insan-ı kâmil*'de toplanan meziyetlerde bulur: "*Kâmil İnsan kökeni itibariyle İranlı, dinsel bakımdan Arap, kültür açısından Iraklı, tecrübesiyle İbrani, davranışıyla (eğilimiyle) Hıristiyan, çilekeşlikte Suriyeli, bilim-*

14. Bu başlık altındaki analizin ayrıntıları için bkz; **Lewis**, age, s.20-7; **Hodg-son**, *The Order of Assassins*, s.9-15; **Bulut**, *İslam Komüncüleri*, s.71-82.

15. **Lewis**, age, s.25-6.

sel yanıyla Yunanlı, kavrama yeteneğiyle Hintli; yaşam tarzıyla Sufi, ahlâkıyla melek gibi, ülküsü/bilgisi ve ebediyete yönelimiyle ilahi nitelikli olan zattır...

Dikkat edilirse, burada eski inanç ve kültürlerin eklektik bir sentezi sözkonusudur. Çizilen ruhani portredeki *insan-ı kâmil* ise, aslında Alamut İsmaililiği olarak ünlenen akımın kurucu lideri **Hasan Sabbah'**tan başkası değildir.

Peki, kimdir bu Hasan Sabbah?

Gaip İmam Ortaya Çıkıyor

İsmaililiğin ana kollarından Nizariliğin kurucusu, alternatif görüş ve eylemleriyle kendine özgü bir ekol yaratan, İran'daki Alamut kalesinin hükümdarı, İslam tarihinde en organize siyasi suikastlara imzasını atan *fedai* teşkilatının akıl hocası sayılan; efsane ile gerçeğin içe içe geçtiği ortamda genelde ortodoks kesimin karalaması sonucu, "kötü insan, afyonkeş başı, terörist başı" diye maksatlı biçimde habire hedef tahtasına konulan; kendisine yakıştırılan komplo teorilerinin baş kahramanı gibi gösterilerek, modern casusluk hikayelerine taş çıkartırcasına hakkında onca kitap yazılan **Hasan Sabbah** kimdir?

Konuya geçmeden önce, İsmaili hareketin dönüm noktası sayılan Fatımi kolundan kısaca bahsetmek gerek. İhtilalci İsmaililiğin birbirine rakip iki kolundan biri olan Karmatilerin ortaya çıkış tarihi kesinlik (Hicri 255, 267-70 veya 287?) kazanmamış olmakla beraber, 10. yüzyılda tarih sahnesinde oynadığı rol önemlidir. Bir rivayete göre *davetçi* (dai) Ebu Abdullah el Şii, "Fatımi Mehdisi" adına 901'de Kuzey Afrika Berberi kabilelerini örgütledi. Adına açık çağrı yapılan Mehdi, 903 yılında ikamet ettiği Suriye'nin Selemiyye kasabasının yağmalanmasından sonra, Abbasi ve Ağlebi takibatından kurtulabilmek amacıyla Berberiler arasına gitti. Böylece İsmaililerin Fatımi kolu, "Gaip İmam zuhur etti" iddiasıyla ortaya çıktı.[16] Zaten eşitlikçi radi-

16. **Henry Laoust**, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, s.156-159.

kal Karmatileri, ihtilalci ama tutucu Fatımilerden ayıran temel nokta burasıdır. Birinciler; İmam Cafer oğlu İsmail oğlu Muhammed el Mektum'u "beklenen kurtarıcı Mehdi" olarak kabul edip, "gaip imam" halkasını burada dondururlar. İkinciler; "beklenen Mehdi, Muhammed el Mektum'un evlatlarından biri olabilir" diyerek yepyeni bir hareketin önderliğini yapan Fatımi soyu ilerigelenlerini "Mehdi" ilan etmek suretiyle meşru kılabiliyorlar. Bu arada kaydedelim: Doğubilimci Lewis, "Karmatilerin İsmaililerle ilintisinin ikna edici delilleri bulunmadığı" konusundaki ısrarını korumaktadır.[17]

Fatımi hanedanlığını kuran **Said bin Hüseyin** (909-934), muhtemelen İsmaili hareketinin ikinci kurucusu Abdullah bin Meymun el Qeddah'ın oğlu olup Suriye'den kaçmış, tacir kılığına girerek Said kod adıyla Kuzey Afrika'da faaliyet göstermiştir. Bir önceki bölümde Meymun el Qeddah'ın aslında İsmaililiğin ikinci kurucusu Gaip İmam **Muhammed el Mektum**, oğlu **Abdullah**'ın ise Sünni çevrelerde Ubeydullah namıyla bilindiğini yazmıştık. İlk sıralar sadece Kuzey Afrika (Fas, Cezayir, Tunus, Libya) ile Sicilya'da başarılı olan Fatımiler, kendilerini yeterince kudretli hissedince, 909 yılında "gaipten zuhur eden mehdi-imam" olayını açıkladılar. 911'de başdavetçi el Ebu Abdullah Şii ve kardeşinin öldürülmesiyle birlikte kısa bir sarsıntı geçiren el Mehdi lakaplı Ubeydullah, Trablusgarp'ı alarak krizi atlattı; üç yıl sonra Mısır'ın İskenderiye ve Feyyum bölgeleri üzerinde egemenlik kurdu ama birkaç yıl zarfında her iki bölgeyi de kaybetti. Buradan Sünni egemenliğindeki topraklara davetçiler (örgütçü, propagandacı) gönderdiler. Tunus'taki üslerinden harekete geçen Fatımi birlikleri, 969 yılında Mısır'ı ele geçirdiler. Halk desteği önceden kazanıldığından, Nil vadisinde ciddi bir direnişle karşılaşılmadı. Ardından Sina çölü, Filistin ve Şam diyarı ele geçirildi. Abbasi hutbesi yerine yeni Fatımi

17. **Lewis**, age, s.30.

halifesinin hutbesiyle Şii ezanı okundu. 973'te zaptedilen Kahire'den bir yıl sonra, Fatımi imam-halifesi Şam'a ilk kez ayak bastığında Mekke ve Medine'de adına hutbe okuttu. Başkent Kahire'de İsmaili öğretinin okutulduğu ve dailerin yetiştirildiği ilk İslam üniversitesi *el Ezher* açıldı.[18]

Sünni Abbasilerin mülküne göz diken Fatımiler; Irak, İran, Ortaasya ve Yemen'i de ele geçirmek için habire misyoner faaliyetinde bulundular. Halife Ebu Mansur Nizar el Aziz (975-96) zamanında gücünün doruk noktasına ulaşan Fatımiler bilim, teknik, tarım, tıp, felsefe ve doktrinel öğretileri ilerlettiler. Uzak diyarlardan gelen İsmaili bağlılarını, bilge, filozof ve düşünürlerini (Nasır-i Husrev, Hasan Sabbah gibi) eğittiler. Gelgelelim iktidarın doğası gereği, diğer İsmaili kollara oranla daha fazla tutuculaştılar. Toprak fethetme planları istenilen gibi olmadı; tersine, Şii Buveyhilerin fiilen yönettiği Bağdat ile ittifak yapan ihtilalci (ve İsmaili) Karmatiler, Fatımilerle amansızca bir çatışma ortamına sürüklendi. Fatımilerin toprak taleplerindeki başarısızlığının akılda tutulması gereken bir nedeni de, Ortaasya derinliklerinden akın akın gelip İran'da askeri yönetim kuran Türk aristokrasisine ait Selçuklu Devleti'nin, bölgede, Abbasi halifesi adına Sünniliğin başsavunucusu kesilmiş olmasıdır.

Halife el Hekim (996-1021)'in ölümüyle içerden ilk bölünmeye (Dürzi kolu) uğrayan Fatımi devleti, aynı dönemde büyük bir militarizasyon süreci yaşadı. El Mustansır (1036-94) devri hem yükseliş, hem durgunluk aşamasıdır. Bu halifenin vefatından sonra, İsmaililik arasındaki yaşamsal öneme haiz ciddi bölünmede, devlet aygıtının militarist niteliğinin ve taht kavgasının hatırı sayılır bir etkisi vardır.[19]

Hasan Sabbah'ı, bu dönemde görüyoruz.

---

18. **Laoust**, age; **Lewis**, age, s.31.

19. **Laoust**, age; **Lewis**, age; **Hodgson**, age; **Daftary**, *The Isma'ilis: Their history and doctrines*, s.255- 324.

Hasan Sabbah Anlatıyor

Nizari İsmaililiğinin kurucu önderi ve Alamut Kalesi Piri *(khudavend: hüdavendigar)* Hasan Sabbah'ın hikayesini, fikirsel ve politik serencamını anlatan *Sergüzeşt-i Seyyidne* (Efendimizin Serüveni) isimli kitapta bulmak mümkün. Önce Şii, ardından İsmaili olan ünlü Nasıreddin el Tusi (öl. 1274)'ye atfedilen ve tahminen 1200 yılında kaleme alınan *Heft Bab-ı Baba Seyyidne* (Baba Efendimizin Yedi Babı) unvanlı eserin muhtevasında da Alamut Kalesi Piri'ne dair hatırı sayılır malzeme yer alır.

Hasan Sabbah'ın yaşam öyküsünü anlatan bir başka belge ise İsmaililik öğretisinin manifestosu niteliğindeki *"Fusul"* da bulunur. Ayrıca ilk bölümlerde bahsi geçen bağnaz Sünni ve yeminli İsmaili düşmanı Alaaddin Ata Melik bin Muhammed el Cuveyni'nin *"Tarih-i Cihangüşa"* (Dünya Tarihi)'sı ile Musevi kökenli Sünni hekim ve tarihçi Raşideddin Fadlallah el Hemezani (nam-ı diğer Raşideddin el Tabib)'nin *"Cami-ül Tevarih"* başlıklı yapıtında, karalama ve önyargılara rağmen, tersten okuma yöntemiyle doğru bilgiler bulunabilir. İlhanlılar devri (1256-1355) yazarlarından **el Cuveyni**, gençliğinden beri Moğol hanlarının emrine girmiş, Hülagu'ya katılıp gözdesi olmuş, 1259'da Bağdat'ın fethedilip Abbasi halifesinin devrilmesinden sonra, başkentteki hükümetin veziri tayin edilmiştir. *Fethname* başlıklı yapıtı, özellikle Moğolların Alamut kalesini yerle bir eden Moğol istilasına övgüler dizer, Nizari İsmailileri hakkında önyargılı ama aydınlatıcı bilgiler verir.

İlhanlıların gözdelerinden biri olan **R.F. el Hemezani** (el Tabib) ise, İlhan Gazan'ın özel doktoru, fizikçisi ve veziri tayin edilmiş; Olcaytu döneminde başladığı kitabını 1310 yılında tamamlamıştır. Üst makamlarda görev yapan el Tabib, 20 yıl hizmet ettiği Moğol hanedanı tarafından öldürülmüştür. Yazarın sözkonusu eserinde el Cuveyni'den farklı ayrıntılar olmasının bir nedeni de, Hülagu'nun emrinde çalışan dedesinin Alamut kalesi kuşatmasına tanıklık etmesi ve oradaki bazı İsmaili kitapları edinmiş olmasıdır.

Yardımcısı olduğu söylenen Cemaleddin Ebu'l Kasım Abdullah bin Ali Kaşani (el Qaşani), ustası el Hemezani'ye ait Cami-ül Tevarih kitabını, "aslında kendisinin yazdığını" ileri sürmüştür. Olcaytu'nun oğlu ve halefi Ebu Said (1316-35)'in sekreterliğini yapan **el Kaşani**'nin, Olcaytu'ya atfettiği, dönemin olaylarını aktaran *"Zübdat-ül Tevarih"* adlı kitabında Abbasi halifeleri ile İsmaililer hakkında geniş bilgiler vardır. Yazar, hem el Cuveyni, hem de ustası el Hemezani'nin kaynaklarını temel almakla birlikte, her ikisinde bulunmayan ayrıntıları da sunabiliyor.[20]

Mezhepler tarihini görece en insaflı tarzda ele alan **el Şehristani**'nin *"el Milel ve'l Nihel"* (Milletler ve Mezhepler) isimli eserinin yanı sıra, bağnaz **İbn-ül Cevzi**'nin *"Telbis-ül İblis"* unvanlı eserinde Hasan Sabbah'a ilişkin ayrıntılar yer almaktadır. El Cuveyni, bizzat teşvik ettiği, Moğolların yıktığı Alamut kalesindeki bazı orijinal İsmaili kaynaklara dayanarak önyargılı bilgiler verirken; onu temel kaynak alan el Hemezani, daha insaflı değerlendirmeler yapabiliyor ve el Cuveyni'de zikredilmeyen ayrıntılar üzerinde durabiliyor.[21]

Kendi anlatımına bakılırsa, Hasan Sabbah, Oniki İmam Şiiliğini benimseyen bir ailenin çocuğu olarak İran'ın Kum şehrinde dünyaya geliyor. Babası Irak'ın Kûfe şehrinden olup, bir rivayete göre İslam öncesi Yemen'i yönetmiş olan Himyeri krallarının soyundandır. Yemen'den Kûfe'ye, oradan Rey şehrine uzanan aile yolculuğu burada son buluyor. Hasan Sabbah, Rey'de dini eğitim alıyor.

Sözü, **Hasan Sabbah'**a bırakalım:

"Çocukluğumdan yani yedi yaşına bastığımdan beri, çeşitli ilimleri/öğretileri öğrenme merakıyla yanıp tutuşuyordum. Din âlimi olmak istiyordum. 17 yaşına kadar ilim peşinde koşayazdım. O zaman babamın mezhebi olan İmamiye Şiiliğini benim-

---

20. **Daftary**, age. s.325-330; Dr. **Abdurrahman Bedevi**. *Mezahib-ül İslamiyin*, s.316-7.

21. **Daftary**, age, s.327-9.

siyordum. Günün birinde Emir Zerrab isminde biriyle Rey şehrinde karşılaştım. Arada sırada bana, Mısır'daki (Fatımi) halifelerinin öğretilerini açıklardı. Daha önce de Horasan ve Cürcan başdavetçisi (dai, misyoner) Nasır-i Husrev benzer şeyi yapardı. Abu Ali Simcor ile birlikte çok sayıda şahsiyete ek olarak, Nasır bin Ahmed el Samani ile Buhara sarayının öndegelenleri de bu mezhebi benimsemişlerdi.

İslami inancım şek ve şüphe götürmezdi; Allah'a, peygambere ve emredip yasaklayan İmam'a, cennet ile cehenneme, haram ile helale imanım tamdı. Sıradan insanların, özellikle Şia'nın, gerçek din ve akide (öğreti)yi benimsediklerini sanıyor ve İslam dışında hakkı (doğruyu, gerçeği) arama gereğini hiç mi hiç duymuyordum. İsmaili fırkaları felsefe, Mısır'daki halifeleri birer filozof olarak algılıyordum.

Emir Zerrab denen bu zat iyi mizaçlı biriydi. İlk sohbetimizde dedi ki; 'İsmaililer, böyle böyle şeyleri savunuyorlar.' Hemen cevabı yapıştırdım: 'Bak dostum! Onların neyi savunduklarını bana anlatma. Zira, sınırı (İslami çizgi-FB) aşmışlar; görüşleri gerçek akide (dini öğreti) ile bağdaşmıyor.' Durmadan tartışıyorduk ve O, benim görüşlerimi çürütüyordu. Ancak bunu kabullenemiyordum. Gelgelelim sözleri etkileyiciydi. Bir sohbetimiz sırasında dedim ki: 'İsmaililerden biri ölünce, insanlar onun için, 'bu bir mülhidin, dinsizin cüssesidir' diyorlar. Halbuki halk arasında sayısız yalan ve haksız âdetler vardır. Meselâ Nizari fırkasının Allah'tan korktuğuna; mensuplarının takva (dini bütün) ve zühd ehli olduklarına, şarabı sevdiklerine tanık oldum. Şaraptan dehşet korkardım; zira bu meretin 'cinnet ve her türlü kötülüğün kaynağı" olduğuna dair haber (kutsal metin) vardır.'

Karşılığında Emir Zerrab dedi ki: 'Gece yatağına uzanıp düşünedururken, sana söyleyeceklerime ikna olacaksın.'

Ondan ayrıldım. Fakat İsmaili kitaplarda İsmail'in imamlığına dair çok sayıda delil buldum. Ardından gaip imamlara vasıl oldum. Şaşakaldım ve dedim ki: 'Bu imamlık makamı *nass* (kutsal metin) ve *talim*'e dayanıyor. Bunun ne olduğunu bilmiyo-

rum.' Tam da bu kararsızlık ortamında şiddetli bir hastalığa yakalandım. Meğer Allah, etimi ve tenimi değiştirmeyi istiyormuş. 'Allah onun etini ve kanını daha iyisiyle değiştirdi' sözü üzerimde tatbik ediliyormuş gibi geldi bana. O zaman inandım ki, İsmailililik hak mezhepmiş! Ama korkumun şiddetinden bir türlü bunu kabullenemiyordum. Sonra kendi kendime, 'Artık vakit tamamdır; yoksa hakk'a ulaşmadan helak olup gideceksin' dedim.

Nihayet yakalandığım amansız hastalıktan kurtuldum. Ebu Necm el Sarrac isminde başka bir İsmaili mensubuyla karşılaştım. Onunla sözkonusu mezheb bahsini açtım. Mezhebin gizli yanlarıyla nihai gerçeklerini keşfetmeme yarayan açıklamalarda bulundu. Bu kez, 'Mümin' namında ve Şeyh Abdülmelik el Attaş'tan davet (örgütleme, propaganda) icazeti almış başka bir zatla tanışıp, ondan kabul edilmem için çalıştım. Ve dedi ki: 'Ey Hasan! Sen benden makam ve mertebe bakımından daha yüksektesin. Çünkü adının Hasan olması, yani hem Hz. Ali, hem de Tanrı oğlu anlamına gelir. Oysa adı Mümin olan ben, senden İmam'a bağlılık ve itaat yeminini nasıl alabilirim ki? Biraz tartışmadan sonra biat ve bağlılık yemini aldı. Hicri 464 senesinin Ramazan ayında, Abdülmelik el Attaş Rey şehrine vardı. O sırada İsfahan ve Azerbaycan davetçisiydi. Beni görünce, hoşnutluğunu belirtti ve beni *davet* (ajitasyon ve örgütleme faaliyeti) yardımcılığına getirdi.

Ve sonra, bana, 'Artık Hazret'in huzuruna varmanın zamanıdır' dedi..."

Anlatımda sözü edilen *"Hazret"*, Mısır'daki Fatımi halifesinin İsmaililer arasındaki saygın sıfatıdır.[22]

Üç Yanlış Rivayet

Bu aşamada, Hasan Sabbah'a ilişkin üç yanlışa değinelim.

Birinci rivayet: Hasan Sabbah'ın başvezir Nizamülmülk ile ünlü şair ve matematikçi Ömer Hayyam'ın sözde okul arkadaş-

22. age, s.336-7; **Bedevi**, age, s.316-9.

lıkları ve her üçünün Selçuklu sarayında buluşup, devleti birlikte yönetme faaliyetlerine ilişkin rivayet. Buna göre, Hayyam eski okul arkadaşı Sabbah'la Kaşan şehrinde karşılaşmış. Oniki İmamcı Şiilerin kalesi konumundaki bu şehirde, herkes, İslam'ın ikinci halifesi Ömer'den nefret ederdi. Öyle ki, kadınlar bu halifenin hançerlenerek öldürüldüğü günde süslenip şenlik yaparlar; çocuklar Ömer'e lanet okurlar; ayakkabıcılar, kunduraların tabanına "Ömer" yazarlar; katırcılar hayvanlarını bu isimle çağırırlar; avcılar, sonuncu oklarını atarken, "Bu da Ömer'in kalbine" derlermiş! [23]

Kendisinin Şia'dan olduğunu hissettiren **Hasan Sabbah,** uzun sohbeti sırasında arkadaşı **Hayyam'**a eski Yunan felsefe ve kültürü ile İslami ilimler konusunda ne kadar bilgili olduğunu kanıtladıktan sonra, ondan bir ricada bulunmuş; **Nizamülmülk'**ün yanında sarayda görev almak. Hayyam, Hasan Sabbah ile Nizamülmülk'ü tanıştırmış. Başvezir, Hayyam'a *sahib-i haber* yani o dönemin istihbarat başkanı olmayı önermiş. Ancak şair ve bilginin bu taraklarda bezi olmadığından, bu iş için biçilmiş kaftan olarak gördüğü Hasan Sabbah'ı öne sürmüş. Sabbah'ın "İsmaililerden olduğunu henüz bilmeyen" başvezir, kim iyi yaparsa görev onundur anlayışıyla hareket etmiş ve kendisine teşkilat-ı mahsusa yani istihbarat işlerini vermiş. Her kesimden insanla dehşetli bir casusluk ve muhbirlik şebekesi kuran Hasan Sabbah, Selçuklu sultanı Melikşah'ın sağkolu olmuş.

Bu durum, yönetim anlayışıyla Makyavelli'yi çağrıştıran Nizamülmülk'ün kıskançlığına ve husumetine yol açmış. Böylece iki eski okul arkadaşı arasında ölümcül bir oyun başlamış. Dahası, son derece bilgili ve rakamların ustası olan Hasan Sabbah, başvezirin kurduğu "vurgunculuk ve tefecilik şebekesi" sayesinde devlet hazinesinin nasıl boşaltıldığını kanıtlamış. Gelgelelim belgelerinin çalındığını farketmeden sultan huzuruna çıkan Sabbah, Melikşah'ın cem gazabını üstüne çekmiş. Sultan, onu

23. **Amin Maalouf**, *Semerkant*, s.57.

ölüme mahkûm etmiş; derken, Hayyam'ın araya girmesiyle kellesi kurtulmuş ama Isfahan'dan sürgün edilmiş.[24]

Birinci gerçek: Daha önceki bölümlerde, üç okul arkadaşı hikayesinin tarihi olgularla bağdaşmadığını; Nizamülmülk'ün Hayyam'dan 14 yaş, bunun da Hasan Sabbah'tan en az sekiz yaş büyük olduğunu; sonuncu zatın okul arkadaşlığı hikayesinin mekânı olarak gösterilen Nişapur'da değil, Kum ve Rey şehirlerinde eğitim gördüğünü yazdık. Benzer noktayı belirten *Semerkant* romanı yazarı Maalouf'un, hikayenin eksenini bu tema üzerine kurması gariptir. Kurgusunda yanlışlar var: Sanki Hasan Sabbah, İsmaili mezhebine girdikten sonra tarikat ilerigelenleri tarafından, özel olarak saraya, Nizamülmülk'ün yanına yerleşmek ve orada zor durumda kalabilecek mezhepdaşlarını koruyabilmek amacıyla görevlendirilmiş; o da bu gayeyle Rey'den çıkıp İsfahan ve Hayyam'la karşılaştığı Kaşan şehrine yolculuk etmiş!

Halbuki olay gerçek dışıdır. Her şeyden önce, Hasan Sabbah'ın başvezir Nizamülmülk'ün yanında bir görev alıp almadığı kuşkuludur. Modern araştırmacıların çoğu, "onun sarayda bulunmadığı yahut çok kısa bir zaman diliminde pek önemli olmayan bir mevkide çalıştığı" yönünde kanaat taşıyor. Nizamülmülk'ün *Vasiyet* isimli eserinde, "...Sabbah, beni bulmak için büyük çaba harcadı..." demesi de bir anlam taşımamaktadır. Sabbah, muhtemelen Selçuklu başkenti İsfahan'da değil, taşrada devlet memuru idi. Ortaçağ vakanüvisi **İbn-ül Cevzi,** Sabbah'ın, "gençliğinde Merv valisi Abdülrezak bin Behram'ın kâtipliğini yaptığını; bir anlaşmazlık yüzünden oradan ayrılarak Mısır'a gidip İsmaili eğitimden geçtiğini" belirtir.[25] İhtimallerden biri budur.[26]

---

24. age, s.67-75.

25. **İbn-ül Cevzi.** *Telbis-ül İblis*, s.107-8, c.2.

26. **Hodgson**, (age. s.43'teki 12. dipnot) İbn-ül Cevzi'nin bu iddiasını pek güvenilir bulmadığı gibi, "üç okul arkadaşı" hikayesini de hayal ürünü olarak kabul ediyor. Zira İbn-ül Cevzi, "Hasan Sabbah'ın Merv şehrinde doğup büyüdüğünü" ileri sürüyor ki, bu, diğer vakanivüsler tarafından doğrulanmıyor.

B. Lewis'in Ortaçağ İslam tarihçisi **İbn-ül Esir**'e dayandırdığı ikinci ihtimale göre, Hasan Sabbah eğitim görüp büyüdüğü Rey şehrinde memurluk yaptığı sırada, anlaşmazlığa düştüğü yerel yöneticiler tarafından "yasadışı İsmaili mezhebi mensubu, Mısır'daki Fatımi devletinin ajanı ve tehlikeli bir ajitatör olmak"la suçlanmış; tutuklanmaktan çekinerek Mısır'a gitmiştir.[27] Nizamülmülk ile Sabbah'ın Mısır seyahatinden önce bir şekilde karşılaştıklarına dair üçüncü bir ihtimalden söz edilebilse dahi, olay kahramanlarının faaliyetleri arasındaki tarih uyuşmazlığı, hikayenin gerçekliğini engelliyor.

İkinci rivayet: İran kökenli yazar **Freidoune Sahebjam** (Feridun Sahibcam)'ın *Dağın Şeyhi Hasan Sabbah* unvanlı romanında zikredilen hikaye, hemen tümüyle hayal ürünü. Ona göre Sabbah, Ömer Hayyam'ın davet mektubu üzerine Saray'da görev almak için Rey şehrinden bir kervana katılmış. Uzun yolculuk boyunca, yolculardan bazılarının Zerdüşti inanca bağlılıkları nedeniyle gizli bir tarikat faaaliyeti içinde olduklarını gözlemlemiş; onları izleye izleye yeni "Zerdüşti tarikatı" ilerigelenleriyle bir mekânda buluşup tartışmış. Zerdüşt peygamberin gizemini keşfedip, "onun insan-tanrı, peygamberler peygamberi, İran'ın nuru" olduğunu öğrenmiş; giderek onlarla haşır neşir olmuş; Acem diyarındaki Türk askerlerinin (Selçuklular) egemenliğine karşı direnmek için, Zerdüşti İsmaili mensuplarını örgütlemiş.

Kütüphane görevlisi sıfatıyla girdiği sarayda Zerdüşti, Mani ve Mitra gibi eski İran inançlarının yanı sıra, gizemcilik ve müneccimlik hakkında derin bilgiler edinmiş. Kurduğu o gizli teşkilat aracılığıyla sarayda darbe yapmaya kalkmış; dolayısıyla Nizamülmülk'ün şüphesini üzerine çekmiş; başvezirin vurguncu şebekesinin ipliğini pazara çıkaracakken, belgelerin çalınması üzerine Sultan Melikşah'ın huzurunda rezil olup, Mısır'a kaçmış!..[28]

---

27. **Lewis,** age, s.40.
28. **Freidoune Sahebjam**, *Dağın Şeyhi Hasan Sabbah*, s.12-154.

Aynı yazara göre Hasan Sabbah, başvezirin kardeşinin kızı Meryem ile evlendirilmiş; kendisine iki evlat veren hanımına çok kötü muamele ediyormuş. Ama kadıncağız, iyi ve kötü günde kocasının peşini hiç bırakmamış, Mısır'a kadar onu izleyip sadakatini kanıtlamış. Buna rağmen Hasan Sabbah, Selçuklu sarayında görevliyken hem Zerdüşti tarikatına bağlı ülküdaşı Abulfazl, hem de sevgilisi Zeynep'i gizliden gizliye ziyaret etmeyi hiç ihmal etmemiş.[29]

Yazar, mistik bir kurgu içinde Hasan Sabbah'ın Zerdüşt peygamberin hayaliyle nasıl karşılaştığını, bu din önderinin ağzından, Sabbah'ın Asya'yı Türklerden kurtarmak için nasıl önder seçildiğini; Zerdüşti inançların temel kuralları ve gizemlerine hangi yollarla vakıf olduğunu; sohbet sırasında Muhammed'den vazgeçerek Zerdüşt'ü tek ve gerçek peygamber olarak nasıl kabul ettiğini; ve nihayet ona, "Doğu'yu korkudan titretmek üzere dünyanın en gizli ve korkunç ordusunu kurma" sözünü nasıl verdiğini uzun uzun hikaye ediyor.[30]

İkinci gerçek: Hasan Sabbah'ın sarayda çalışması gerçek olmadığına göre, onun Nizamülmülk'ün yeğeniyle evlenmesi de imkânsızdır. Eşinin kendisiyle birlikte Mısır'a gittiğine dair bir bilgi/belge yoktur. Sarayda memurken, Zeynep isimli bir kadınla kaçamak aşkı da sözkonusu değildir. Yaşam öyküsünü okuyanlar bilir: Hasan Sabbah'ın değil kadın düşkünü olması, onun nikahlı eşiyle birlikte hoşça vakit geçirmesi bile mantık dışıdır. Sonradan görüleceği üzere kadınlara pek sıcak bakmaz, hattâ eşini ve kızlarını köy tarlalarında çalışmaya göndermesiyle ünlenmiştir Hasan Sabbah. Belli ki, roman yazarı, doğulu saray hayatını; harem ve metres ilişkilerini çeşni olsun diye kitabına yamayıvermiş.

Hasan Sabbah'ın, ortodoks Sünniliğin şampiyonu, militarist Türk Selçuklulara karşı zaman zaman "Acem" yanlısı propaganda yapması mümkündür ve eşyanın tabiatına aykırı değildir.

---

29. age, s.118-126.
30. age, s.157-176.

Ancak Hasan'ın müritleri sadece İranlılardan değil, aynı zamanda Arap, Kürt, Deylemi ve hattâ Türkmen oymaklarından oluşuyordu. Meselenin mihenk noktası etnik kavimcilik olmayıp, Ortaçağda belirleyici rol oynayan inanç (sınıf çıkarı, ideoloji) ayrılığıydı. Yani ortodoks İslam ile Batınîlik çatışması.

Bu noktada Hasan Sabbah'ın benimseyip propagandasını yaptığı Batınîlik yahut Nizari İsmaililiği, büyük ölçüde Zerdüşti, Mani, Budizm gibi antik inanç öğelerinden etkilenmişti. İranlı Hasan Sabbah bu kültürün bir parçasıydı ve böyle inançlara yabancı değildi. Okuduğu eserler arasında Antik Yunan, Mezopotamya, İran ve Hindistan'da üretilmiş olanları vardı. Ama bütün bunlar, Hasan Sabbah'ın karşılaştığı Zerdüştilerle ortak bir tarikat kurduğu, Zerdüşti unsurların gizli evlerinde "illegal toplantılar yaptığı" anlamına gelmez. Hasan'ın hareketi içinde Zerdüştilerin yer alması gerçeği de madalyonun başka yüzüdür.

Üçüncü rivayet: Hem Maalouf hem de Sahebjam'ın romanlarına sinen şey, "Hasan Sabbah'ın sarayda memurken darbe, suikast ve cinayetlere karıştığı; bu amaçla dünyaca meşhur istihbarat ve cinayet şebekesi kurduğu; dünyayı titretecek bir militan ordusunu kurmak üzere Zerdüştilerden talimat aldığı" yolundaki rivayettir.[31]

Üçüncü gerçek: Menkıbenin aslı astarı olamaz. Zira, Hasan Sabbah sarayda bulunmamıştı. Kendisine bağlı "yoldaşlar, davetçiler ve fedailer" teşkilatını, çalıştığı varsayılan sarayda değil, bizzat zaptedip beyliğini ilan ettiği Alamut kalesinde kurmuştu. Devlet olmanın gereği, mantığı da budur. Nesnel tarihçilerin ısrarla üzerinde durduğu nokta; Hasan Sabbah'ın Mısır'dan döndükten sonra böyle bir teşkilata gereksinim duyduğu; bunların, sırf "sarayda darbe, cinayet" için değil, Sünni Selçukluların veya Haçlıların saldırılarından korunmak gayesiyle kullanıldıkları yolundaki tarihi gerçektir.

---

31. age, s.83 ve 175; **Maalouf**, age, s.67-8.

Mısır Yolcusu

Abbasilerin yerine göz diken Mısır'daki Fatımi devleti; Kuzey Afrika, Filistin, Şam ve Hicaz bölgesine sahip olmakla yetinmeyip Irak, İran, Kafkasya ve Horasan'ı da istiyordu. İmparatorluğun dört bir yanında İsmaili *davetçi* (dai: örgütleyici, propagandacı) ağı kurabilmek için *Dar-ül Hikme* adıyla El Ezher üniversitesini açmıştı. Uzak diyarlardaki misyonerleri vasıtasıyla gönderilen elemanları ideolojik/siyasi eğitimden geçirmek suretiyle saflarına kazandığı yeni davetçiler sayesinde genişlemeyi planlıyordu.

1077 yılında İsfahan'dan çıkıp sırasıyla Kum ve Rey şehirlerine giden **Hasan Sabbah**'ın Mısır yolculuğu, sözkonusu genel planın bir parçası sayılabilir. Muhtemelen Selçuklu polisinin takibi, büyük bir ihtimalle daha fazla mekân ve insan tanımak, bu arada elverdiğince İsmaili propagandası yapabilmek gayesindeki Hasan Sabbah'ın güzergâhı dolambaçlıdır. Irak-Filistin hattını izleyeceğine, Azerbaycan'ı dolaşıp Arran (Iğdır-Erivan hattı yani Aras vadisi) üzerinden Meyafarqin (Silvan), Amid (Diyarbekir) ve Nsibin (Nusaybin) yolunu tuttu. Silvan ve Diyarbakır'daki sohbetlerinde İsmaililiği savunması nedeniyle Sünni kadılar tarafından bölge dışına çıkarılması, onun aslında propaganda yapa yapa menziline varmayı hedeflediğini gösterir. Şam, Beyrut, Sayda ve Akka'dan sonra gemiyle Mısır'a ulaştığında, yolculuğunun üzerinden tam bir yıl geçmiştir.

Mısır'daki misyoner (dai: davetçi)) merkezlerinde her türlü eğitimi, İsmaili mezhebinin eskatolojisi ve skolastiğine ilişkin öğretiyi alarak bilgisini derinleştiren, deyim yerindeyse işin künhüne varan **Hasan Sabbah,** kendi deyimiyle, "17 yaşına kadar bilgi birikimi yapmış, bundan sonra inanmanın (İsmaili olmaya), Kahire'deki eğitimiyle de başkalarını inandırmanın tekniklerini öğrenmiş."[32]

---

32. **Maalouf**, age, s.84-85.

Hasan Sabbah'ın İsmaili/Fatımi başkentindeki günleri, bu devletin *"eski davet"* adı verilen dervişan/militan dünya görüşünden giderek uzaklaştığı, yerine askercil tahakkümün ikame edildiği bir döneme rastlar. İktidar ipleri, başvezir komutan Bedr el Cemali'nin elindedir. Halife el Mustansır, büyük oğlu Nizar'ı veliaht tayin etmiş; küçük oğlu Must'ali'yi devredışı bırakmıştır. Ancak başvezirin yerine geçen oğlu **el Afdal**, halifenin ölümünün ertesi günü, aynı zamanda damadı olan Must'ali'nin tahta çıkması için alttan alta hazırlık yapmaktadır.

İsmaili mezhebine girdiği sırada, "Hazret'e gitmelisin" (Fatımi Halifesini görmelisin) öğüdüyle yola çıkıp gittiği Kahire'de, Hasan Sabbah, güya halkın coşkulu tezahüratıyla karşılanmış ve Hazret-i Halife, onu bağrına basmış. Halife ile samimi bir sohbeti sırasında, el Mustansır kendisine, "Oğlum Nizar'ı yerime veliaht imam tayin ettim" demiştir. Abi Nizar ile kardeşi Must'ali arasındaki taht kavgasında birincisinin yanında yer alan Hasan Sabbah, ikincisini tutan başvezir komutan Bedr el Cemali tarafından hapsedilmiş.

İbn-ül Esir'in zikrettiği bu rivayet, birçok araştırmacı tarafından (Lewis, Hodgson, Bedevi, Daftary) ciddiye alınmıyor. Zira, o tarihteki tarikat geleneğinde, çıraklıktan henüz kurtulan Sabbah, ustalık eğitimi için Kahire'ye giden onlarca meçhul davetçi'den biridir. Dolayısıyla devlet başkanı el Mustansır ile görüşmesi imkânsızdır. Bulgular, onun halife ile asla görüşmediği yönündedir. Kahire'deki *Dar-ül Hikme*'de hepi topu 1.5 yıl kalan Hasan Sabbah'ın niçin Mısır'dan kovulduğuna dair gerçekçi ve açıklayıcı bilgi bulunmuyor. Muhtemelen devlet aleyhine söz ve davranışından ötürü veya gerçekten halifenin iki oğlu arasında henüz kamuoyuna yansımamış taht kavgasında Nizar'ın tarafını tuttuğu için sınırdışı edilmiştir. İlhanlı dönemi İranlı tarihçisi **Reşideddin**'e göre: "Mısır'da hüsn-ü kabul gören Hasan Sabbah, kudretli başvezir ve başkomutan Bedr el Cemali'nin düşmanlığını çekince hapse atılmıştır."

Ülkeden sürgün edilmesinin iktidar kavgasıyla değilse bile, o tarihte İsmaililerin devletleşmiş tutucu kanadı Fatımilerin "eski davet" denilen dünya görüşü ile eylemci/ihtilalci kanadın "yeni davet" adı altında sonradan şekillenecek dünya görüşü arasındaki fikir ayrılığıyla yakın bağlantısı vardır. Gerek İsmaili, gerekse başka kaynaklarda zikredilen, halife el Mustansır'ın kendisine söylediği "büyük oğlum Nizar'ı veliaht tayin ettim" sözü, inanılması zor bir rivayettir. Çünkü Hasan'ın Kahire'de bulunduğu yıllarda halife henüz ölmemişti. Vefat ettiği 1094 yılında çıkan kanlı taht kavgası sırasında, Hasan Sabbah Alamut kalesini alıp kendi devletini kuralı dört yıl olmuştu.[33]

Mısır'dan Dönüş

Mısır'dan bilinmeyen bir nedenle atılan **Hasan Sabbah,** Nil vadisinde Sudan'a doğru yolculuk yaparken batan gemiden güç bela kurtuldu. Hiç beklemeden Suriye'ye geçti. Halep, Cizre, Diyarbakır, Anadolu, Bağdat, İsfahan, Yezd, Kirman, Horasan, Kaşgar ve Maveraünnehir'i dolaşıp durdu. Birkaç yılını alan ikinci gezisi sırasında İran-Irak sınırına yakın Huzistan'a yöneldi. Mısır'dan dönerken bir müddet kaldığı bu mıntıkada üç ay ikamet etti. Ardından üç yılını geçireceği Damgan civarında yoğun bir faaliyet yürüttü. Propaganda ve örgütlemeyi de içeren İsmaili davetini yayma çalışması sekiz yılını aldı. Hatırı sayılır oranda taraftar topladı ve Selçukluların dikkatini üzerine çekti.

Hasan Sabbah'ın Mısır'a gidiş ve dönüş serüvenine ilişkin üç yanlış rivayete değinmekte yarar var.

İlk rivayete göre; Hasan Sabbah, hüsnü kabul gördüğü Fatımi sarayında el Mustansır'ın oğlu veliaht imam Nizar ile samimi bir arkadaşlık kurdu. Onu desteklemesinden ötürü, Ermeni

---

33. **İbn-ül Esir**, *el Kamil*; **Raşideddin**, *Cami-ül Tevarih*; **Kaşani**, *Ztibdat-ül Tevarih*; **el Maqrizi**, *İttiʿaz*; **el Cuveyni**, *Tarih-i Cihangüşa*'dan aktaran **Daftary**, age, s.338; **Bedevi**, age, s.320.

asıllı kudretli başvezir Bedr el Cemali'nin gazabına uğradı.[34] İsmaili metinlerde de zikredilen bu rivayeti gerçeğe dönüştürecek bir kanıt olmadığı gibi, Hasan Sabbah'ın başvezire açıkça muhalefet ettiğine dair delil de bulunmuyor. Muhtemelen Nizari kaynakları, onun Mısır'dan yaka paça atılmasını "siyasi/ideolojik" bir kalıba sokabilmek niyetiyle bu rivayete yer verdiler.

İkinci rivayet; Hasan Sabbah'ın Mısır yolculuğu sırasında uğradığı İran'ın Yezd şehrinin yarısını teşkil eden Zerdüştilerle ittifak yaptığı; tavsiye üzerine Aslanlı Dağı'na giderek "Zerdüşti tarikat"ın yedi kişilik komitesiyle görüşüp, başkanı tarafından aşağıdaki konuşmanın muhatabı olduğudur:

"Biz, senin gibi Kur'an'a inananlarla uyum ve işbirliği yapmaya hazırız. Adın Arap ismi olmasına rağmen, İran yurdunun ve Ahura Mazda'nın (Zerdüştilik'te iyilik tanrısı) sevgili evladısın. Birtakım uygun alâmetlerle çevrili olduğun için, biz seni, daha böyle biri olmadan önce tanımıştık. Coşkun karakterin, aşırı öfken ve ülkene olan inancın seni seçmekteki işimizi kolaylaştırdı. Irkımızın onurunu kurtarmak sana düşüyor..."[35]

Rivayetin devamında, Hasan Sabbah'a bel bağlayan Zerdüşti ilerigelenlerinin onu nasıl tarikat mensubu yaptıkları ve hangi misyonla görevlendirdikleri de efsanevi biçimde anlatılıyor:

"Sınavdan geçirilen Hasan Sabbah, sorulara tatmin edici cevapları verdikten sonra, tarikat ilerigeleni belinde kırmızı kuşak bulunan beyaz bir giysiyi kendisine giydirdi ve dedi ki: 'Tüm Asya bir efendi bekliyor! Bu efendi tahta oturup hüküm sürmeyecek ama kendine bağlı olanların yardımıyla her yerde hazır ve nazır olacak. İnsanların geçip gittikleri yerlerde terör ve ölüm kol gezmeli. Senin görevin bu işte Hasan Sabbah!.. Sen Görülmeyenin Prensi olacaksın. Tarikatımızın çatısı altında İran müneccimlerinin dinini ihya etmekten başka bir amacımız olmadığını gördün! İstilacıları korkudan titretmek, milletimizin manevi ve savaşçı dindarlar tarikatını yeniden ortaya çıkarmak istiyoruz.

34. **Saheb jam**, age, s.194-258.
35. age, s.168-172.

Sabbahoğlu Hasan! Kaderinin yolu Mısır'dan geçecek. Orada başka gizler keşfedecek ve otların gizemli sanatını öğreneceksin... Biz Arap prenslerinin, Türklerin ve Moğolların, eski geleneklerimizi ayaklar altına alan herkesin korkudan titremesini istiyoruz. Hıristiyanlarla birleş, onlar bizim dostumuz. Araplar ve Türklere karşı bizim müttefikimiz. Peygamberimiz Zerdüşt ile peygamberin Muhammed, seni korusun!.."[36]

Anlatılanlar efsane ve menkıbeden ibarettir. Doğrudur; Hasan Sabbah, İran'ı tahakküm altına alan Türklerden nefret eder. Onlara karşı her yolu ve söylemi deneyerek geniş bir direniş cephesi oluşturmayı; İsmaililiğin radikal bakış açısı gereği ezilenlerin hakkını korumayı dener. Bu bağlamda Müslümanların en alttakileri (mevali yani boyunduruk altındaki kavimler, Bedevi oymaklar, zımmi diye bilinen Zerdüşti, Hıristiyan, Musevi, Budist unsurlar) ile ittifak yapar. Ancak onun ittifakı Zerdüşti eksenli olmadığı gibi, salt ezilen köylü yığınlarına münhasır değildir. Egemen sınıflardan, kentsoylu tüccar, esnaf ve yöneticilerden de yandaşları vardır. İsmaililerin sosyo-ekonomik tabanını önceki bölümlerde ele aldığımızdan, konuyu hatırlatmakla yetiniyoruz.

Sahebjam'ın esrarengiz Zerdüşti *Pir*'in ağzından, Sabbah'a öğütlediği, "Türkler ve Araplara karşı, Hıristiyanlarla birleş!" yolundaki ilahi buyruk bile, aslında Ortaçağ ortodoks İslamcılarının, İsmaililere yönelik iftirasıdır. Oysa Hıristiyanlarla ittifak, Alamut Kalesi merkezli Hasan Sabbahçıların yoğun olduğu İran'da değil; Haçlı seferleri sırasında Sünni katliamı ve Hıristiyan şövalyelerin baskısı karşısında Suriye ve Lübnan'da tutunmaya çalışan Nizarilerin bölgedeki kolunun geçici bir siyasetidir. Sünni beylikler (Zengi Atabeyleri, Kölemenler, Eyyübiler) birbirlerinin kuyusunu kazarken kâh İsmaililerin vurucu kudretinden yararlanmış, kâh Haçlılarla işbirliği yapmış; zaman zaman bunlara karşı savaşmışlardır. Meselâ Nureddin Zengi ile

36. age, s.174-5.

Selâhaddin Eyyûbi, Nizari Batınîleriyle işbirliği içinde oldukları gibi, aynı zamanda da onlara kan kusturmuşlardır. Siyaset oyunundaki önemlerini kavrayan Nizariler de ortodoks İslamın zulmünden korunabilmek amacıyla, belli dönemlerde Haçlı şövalyeleriyle ittifak yapmayı uygun bulmuşlar. Daha önemlisi, Sünnilerin Haçlılar önünde iflas ettiği kritik anlarda, Hıristiyan şövalye ve krallarına karşı en amansız mücadeleyi verenler yine Nizari İsmailileri olmuş. Bu yüzden, "Dağın efendisi" ve "afyon çektikten sonra gözünü kırpmadan şeyhi uğruna ölen Haşhaşiler" efsanesi uydurulmuştur.

Gizemli Otlar ya da Afyon

Üçüncü rivayet, Sahebjam'ın romanında çok tartışılan bir konuya ilişkindir. Hasan Sabbah, güya İran'da karşılaştığı esrarengiz bir Zerdüşti pir-i fanisi tarafından, *"otların gizemini, otların tuhaf marifetini keşfetmek; bunlarla Doğu'nun tüm kılıçlarından daha etkili bir silaha sahip olmak"* la görevlendirilmiştir. Eğitim için gittiği Kahire'de bu sözü unutmayan Hasan Sabbah, "İran'da pek bilinmeyen o *gizemli otları, esrar ve haşiş* denen o mucizevi bitkiyi önce kendi üstünde denemiş; içince insanın bambaşka bir aleme daldığı, kendini bir kuş, bir yılan, bir ağaç ya da bir at gibi hissettiğini görmüş; formülünü öğrendikten sonra, bunu ileride kuracağı o dehşetengiz *fedailer* ordusunun elemanlarına içirmek suretiyle, dünyaya nam salacak müthiş suikast ve cinayetler dizisini hayata geçirmeye karar vermiş..."[37]

Sahebjam, bağnaz İslam âlimlerinin Hasan Sabbah'a yönelik iftiralarını tekrarlamaktan öte gitmeyen bu kurguyu romanından hiç eksik etmiyor. Oysa ki: *Bir*; Batınî İsmaililer Müslüman değil, Mecusi dinindendirler. *İki*; bunlar mutlaka afyon, esrar kullanarak eylem yapmaya gönderilirler. Ortaçağ'da yaşamış bağnaz İslam âlimi **İbn-ül Cevzi** yazıyor: "Hasan Sabbah, Mı-

37 age, s.175-193, 217-238.

sır'dan döndükten sonra, Acem kavminin başına davetçi olarak geçti. Deylem yakınlarında Rudbar kalesini ele geçirdikten sonra, sağını solunu bilmeyen, dünya umurundan bihaber, aptal ve çürük beyinli insanları etrafına topladı. Onlara ceviz, kişniş ve bal karışımı bir bitki bulamacı yedirip akıllarını başlarından götürünce, Ehlibeyt'in uğradığı haksızlıklardan bahsetti. Haricileri örnek göstererek düzene başkaldırmak için silaha sarılmaları gerektiğini bilinçaltlarına yerleştirirdi..."[38]

Corbin, Hodgson, İvanow, Lewis, Daftary gibi modern araştırmacılar, karalama dolu bu rivayetleri kesin bir dille olmamakla birlikte esasta reddederler. Hele hele, Hasan Sabbah'ın, *"İran'da bulunmayan bu gizemli bitkilerin sihirli gücünü, eğitim gördüğü Mısır'da keşfettiği"* yolundaki ifade tümüyle asılsızdır. Haşiş, esrar, afyon türünden keyif verici bitkilerin İran dahil, Ortaçağ İslam şehirlerinde bulunduğu bilinen bir gerçek. Sözgelimi Milattan önceki Zerdüştiler zamanında *homa/soma* adı verilen keyiflendirici içki türü, ayinler sırasında içilir; tanrının kudretinin bu yolla insana geçtiği ve ölümsüzlük kazandırdığı varsayılırdı.[39] Zerdüştilerin içtiği bitki özsuyu *(homa iksiri)* kesinlikle *haşiş* (afyon, esrar ve hint keneviri) değil, bir çeşit şaraptır.

Kutsal metin *Avesta Gatha*'larda (örneğin yasna: 48/10) bu tür maddelerin kullanımı yasaktı. Buna rağmen, Aryani halk ve yerlilerin vecde gelmek için zaman zaman uyuşturucu kullandıkları olmuştur.[40] Sırf bu yasaklama bile, başdöndürüp keyif veren maddelerin daha Milattan önceki tarihlerde bilindiğinin bir kanıtı sayılır. Bilinmeyen bir şeyin yasaklanması imkânsızdır. Dolayısıyla Hasan Sabbah'ın bu meretin gücünü öğrenmek için Mısır'dan ithal edeceği formül ve bitkiye ihtiyacı yoktu. Birinci gerçek budur.

---

38. **İbn-ül Cevzi**, age.
39. **M. Sıraç Bilgin**, *Zaratlıustra (Zerdüşt): Hayatı ve Mazdaizm*, s.19-31.
40. **Bilgin**, *Aryan Mitolojisi: Yazatalar ve Homa*, s.166.

İkinci gerçek ise; ta Zerdüştiler zamanından buyana, resmiyet dışına çıkan ve mevcut düzeni tehdit eden hemen bütün inanç veya din kisveli ihtilalci (Mazdekler, Babek, Karmatiler gibi) hareketlerin tümü, "esrar kullanmak veya bir şekilde büyücülük yapmak"la suçlanageldiler. Örneğin 20. yüzyıl İsveçli araştırmacı **E. Nyberg**, Zerdüştilik konusunu işlerken, tarihçi Herodot'un İskitlerin uyuşturucu benzeri bir madde kullandıklarına ilişkin bir değinisinden yola çıkarak, eski İranlıların da keyif verici madde (hint keneviri) almak suretiyle vecde geldiklerini ileri sürer. Ona göre "Şamanizm türü ilkel bir inancı benimseyen Zerdüştiler de ayinleri sırasında hint keneviri kullanırlarmış." Bu iddiayı geliştirmeye çalışan **Mary Boyce**, "böyle bir bitkinin *efedra*, ansiklopedik tanımıyla *E. vulgaris* olduğunu; Orta/Batı Asya ile Avrupa florasında yaygın biçimde bulunduğunu" açıklıyor.

Batılı araştırıcı **G. Henning**, 1951 yılında Zerdüştilik hakkında yazdığı kitabında, "uyuşturucu kullanımı" iddialarına beş noktada yanıt veriyor. Ona göre; 1) Hint keneviri *(bang* ya da *haşiş)* 11. yüzyıldan önce İran'da bilinmiyordu. İranlıların "hint keneviri"yle tanışması, Müslümanların Hindistan'ı fethinden sonradır. Tıp alemindeki ilk kaydına 13. yüzyılda rastlanan bu bitkinin halk kesimince bilinmesi, biraz önceki bir tarihe rastlamış olabilir. Dolayısıyla Zerdüştilerin kutsal kitabı *Avesta*'nın yanlış tercümesine dayanarak, haşhaşı (afyon veya hint keneviri) Milattan önce 6. yüzyılda yaşamış (Zerdüşti dininden) İranî kavimlere kullandırmak, aklın almayacağı bir şeydir. 2) Ötedenberi İran'da lif ve tohumundan yağ elde etmek için ekilen kenevir, *haşiş* adı verilen hint kenevirine oranla çok az uyuşturucu içermektedir. İran kenevirinden bahseden eski tıp eserlerinde, "tohumu çok yendiğinde başağrısı yapar" diye yazılıdır. 3) Farsça afyon/haşiş anlamına gelen *"bang"* Hindulardan alınmış *"bhangha"* kelimesinin bozulmuş halidir. Fakat *Kitabül Enbiya*'dan anlaşıldığı kadarıyla gerçek Farsça'da yerli *"bang"* sözcüğü var ki, *henbane* isimli bitki anlamına gelir.

Kırmızı, siyah, beyaz ve kahverengi türleri olan bu bitkinin sadece beyaz renginde olanı (hyoscyamus albus) tıpta kullanılır. Her çeşidi aşırı zehir içeren *henbane* (bang) bitkisini alan insanda uyuşukluk, delilik ve aşırı halsizlik görülür. 4) Farsça *"bang"*, Pehlevi dilinde *"mang"* diye bilinen öldürücü bir zehirli bitkiyi tanımlamak için kullanılır. Oysa aynı Pehlevice'de esrar/haşişin karşılığı *mang* yahut *bang* değil, *şahdanak* (şahdane)'dir. 5) Avesta'da geçen *banha/bahha* kelimesi, Pehlevice *mang* ve Farsça *bang* sözcükleriyle karıştırılmamalıdır.[41]

Hasan Sabbah hareketinin bu karalamadan azade olması düşünülemez. Yukarıdaki açıklama gözönünde bulundurulursa, 11. yüzyıldan sonra İran'a geçen, ancak "otların gizemli gücünü keşfetme" adına tıpta ve halk hekimliğindeki kullanımı 13. yüzyılda yaygınlaşan haşiş/hint kenevirinin Hasan Sabbah tarafından fedailere verilmesi, tarihsel bakımdan mümkün müydü?

Üçüncü gerçek; ünlü Arap Marksisti **Samir Amin**'in yerinde saptamasıyla, Ortaçağdaki kimi gizemli tarikatların (özellikle tasavvufu benimseyenler), şeyhe mutlak itaat ve aşkın aleme uçmak için uyuşturucu/keyif verici maddeler almalarıdır.

Ancak İsmaililer sufi değil, ihtilalci bir hareketin gözüpek, inanç dolu ve kararlı militanıydılar. Bu yüzden onlar afyon veya esrarla değil, ideolojiyle uyuşturulmuşlardı. Gizemli metafizik-kaba metaryalist karışımı skoalistik dünya görüşleri yeteri kadar beyin yıkayıcı, teşvik edici, cesaretlendiriciydi zaten. Dolayısıyla ayrıca uyuşturucuya ihtiyaçları olmazdı. "Eylemci Haşhaşilerin bağnaz bir imandan başka uyuşturucuları yoktu ve olamazdı."[42] Günümüzde dahi, sistemdışı hareketlerin bize akıl almaz gibi gelen eylemlerini yorumlayan düzeniçi basın yahut sözde uzmanlar, "Bu gözü dönmüş militanlar, mutlaka uyuşturucu almışlardır" türünden güya bilimsel değerlendirmeler yapmıyorlar mı?

---

41. age, s.186-8

42. **Samir Amin,** *"Doğu Feodal Devrimi: Özellikleri ve Sınırlılıkları"* başlıklı makale, *Bilim ve Ütopya* dergisi, Aralık 1999; **Maalouf**, age, s.104

Dördüncü gerçek; Hasan Sabbah'ın diğer marifetlerine ek olarak gerçek bir şifalı bitki uzmanı olmasıdır. Bitki tutkunu ve bilgini Sabbah, Alamut kalesinde bitki yetiştirir; hasta olup şifa dileyen adamlarını, bunlarla tedavi ederdi. Sihirli reçetenin özü bal, ceviz ve kişniş idi. Hangi derde derman olacağı meselesi, illetin türüne uygun bitkinin bu karışıma eklenmesinden ibaretti.[43]

Alamut Kalesi

Deylem yöresinden sorumlu *dai* (davetçi) sıfatıyla dolaşan **Hasan Sabbah** yaklaşık on yıllık seyyar propaganda ve örgütlemeden sonra, istikrarlı bir merkez üsse, tahkim edip mevzileneceği ve kafasındaki eşitlikçi dervişan cumhuriyeti modelini uygulayabileceği; merkezi devlete karşı kullanabileceği, vur-kaç taktiğini izleyebileceği fethedilemez kalelere ihtiyaç duyuyordu. Yoksa bunca taraftar kitlesini konar göçer halde idare etmek, yönlendirmek ve planını hayata geçirmek imkânsız hale gelebilirdi.

Direniş başka türlü devam ettirilemezdi. Sünniliğin katı ve acımasız savunucuları Selçuklu devletinin hükümran olup, hemen hiçbir muhalif akıma hayat hakkı tanımadığı ve en küçük kıpırdamayı dahi katliam yaparak cezalandırdığı bir ortam sözkonusuydu. Sultan Melikşah zamanında, 1092 yılında camide gövde gösterisi yapan ve bu arada kendilerini ihbar eden bir müezzini öldüren 18 İsmaili öndegeleni yakalanmış; başvezir Nizamülmülk bizzat takip ettiği davada, **Tahir el Neccar** (marangoz)'ın idamına karar vermişti.[44]

Vakanüvis İbn-ül Esir'in kayıtlarına bakılırsa; Nizari Batınîleri Damgan ilindeki Girdukh, Kain şehrine yakın yörede ve Fırat nehri kıyısındaki Ane gibi bazı kalelerde konuşlanarak yol kesip, vur-kaç taktiği uyarınca kafilelere saldırıyorlardı. Fakat

---

43. age, s.104. Ayrıca Hodgson, Lewis ve Daftary'nin "militanlar arasında haşiş (esrar, afyon) kullanıldığına" ilişkin karalamalarını yadsıyan sözkonusu eserlerine bakılabilir.

44. **Bedevi**, age, s.321; **Hodgson**, age, s.47-8.

umulan başarı elde edilememişti. Çünkü Orta İran, militarist Selçuklu devletinin en güçlü olduğu ve başşehre yakın yörelerde her ne pahasına olursa olsun mutlak asayişi sağlayabileceği bir bölgeydi. Hasan Sabbah, Rey şehrindeki etkinliği nedeniyle bizzat buna tanık olmuş; takibattan zar zor kurtulup dağlık Kazvin bölgesine kendini atabilmişti. Kazvin, aynı zamanda "bozkır, çöl ve şehir civarında, yani düz alanlarda değil, dağlık yörelerde üs kurup faaliyet göstermeli" fikrine esin kaynağı olan yerdir.

Merkezde rahat hareket edemeyen **Hasan Sabbah,** gözünü İran'ın Hazar Denizi kıyısının kuzeyindeki dağlık bölgeye çevirdi. Kendisine bağlı misyonerleri hem propaganda ve örgütleme faaliyeti, hem de karargâh kurmaya elverişli bölgeleri keşfetmek üzere yola çıkardı. Gelen haberlere bakarak, en elverişli mekânın Elbruz dağlarının uzantısı durumundaki Deylem ve Mazenderan olduğuna karar verdi. Deylem'deki Alamut Kalesi üzerinde ısrarla durdu. Son derece sarp bir vadiye hakim tepelerle çevrili, âdeta dağ üzerine dağlardan oluşan, yalçın kayalarla geçit vermez yolların ulaşımı imkânsız kıldığı, kayalık zemine kurulu Alamut Kalesi, Mehdi adında yerel bir beyin elindeydi.

Müslümanlığı sözde kabul eden Deylemiler, iri kıyım insanlardı. Ortodoks İslama muhalefetleriyle tanınıyor, Arapça bilmiyorlardı. Arap fetihçileri bu bölgeyi zaptedememiş, zamanla İslam karşıtı Batınîliği ve Şiiliği benimseyen halk Müslüman sayılmıştı. Bu yüzden yerli halktan potansiyel direnişçiler yaratılabilirdi. Ayrıca merkezden kaçan hemen tüm İslam karşıtı muhalifler, örneğin *Zeydiler* yörede barınmış; Babek ve Mazyar isyanlarının taze anıları yöre sakinlerinin belleğinde canlılığını korumuştu. Resmi İslam'ın baskısına maruz kalan Zerdüştiler gibi eski inanç mensupları Deylemistan, Taberistan ve Mazenderan'ın vahşi tabiatına, sarp dağlarına sığınarak yaşam mücadelesi veriyor; halkla kaynaşabiliyor, onları etkileyerek Batınî inançların yayılmasına katkıda bulunuyorlardı. Sözgelimi, ilk İslam fetihleri sırasında, Mecusiler Deylemistan'a giderken;

Zerdüştilerin son sığınağı, Acem diyarı ile Afganistan arasındaki, merkezden uzak, gözlerden ırak dağlık Kuhistan bozkırı olmuştu. Bunu gören **Hasan Sabbah,** davetçi Hüseyin Kaini'yi Kuhistan'a gönderip, hatırı sayılır oranda taraftar topladı ve burayı devletinin üç önemli üssünden biri haline getirdi.

Alamut *(alah-amut)*, Deylemi dilinde "kartal yuvası" demektir. Mazenderan lehçesinde "kartalın öğrettiği" anlamına geldiği söylense de, bunun, İsmaililerce kalenin önemini belirtmek ve önderlerinin insanüstü yeteneğini kutsamak için uydurulduğu sanılıyor.[45] Alamut sözcüğü, stratejik düşünen Hasan Sabbah'ın aklını ve gönlünü çelmiş olacak ki, kaleyi almayı inceden inceye planladı. Alamut'un Deylemi kökenli hükümdarı Mehdi, Şii inancını benimsiyordu. Bir rivayete göre Mehdi, güvenilir davetçi Hüseyin Kaini aracılığıyla İsmaili mezhebine kazandırıldı.[46] Hasan Sabbah, peyderpey gönderdiği davetçileri sayesinde kale içindekilerin İsmaili olmasını sağladı. Vaktin geldiğini anlayınca derviş kılığına bürünüp **Dikhuda** takma adıyla dış kaleye girdi, propaganda ve örgütlemeyi tamamladı. Sıra iç kaleye geldi. Sabbah tek başına en tepedeki bey köşküne çıkıp, Mehdi'den burayı terketmesini istedi. Sabbah'ın iç kalenin en müstahkem konağına nasıl girebilmesine şaşıran hükümdarın nöbetçileri çağırması fayda etmedi. Zira onlar ya Hasan'ın eski, ya da yeni müritleriydiler.

Sadece dış kalesinin iki bin basamağı olan Alamut, **Maalouf**'un edebi *Semerkant* başlıklı romanındaki tasvirine pek uygundur: "Bir kaya üzerinde bir kale. Altı bin ayak yükseklikte. Çıplak dağlar, unutulmuş göller, dik yarlar, dar boğazlar. Bu bo-

---

45. Deylemilerin inanç ve âdetleri için bkz, **el Maqdisi**, *Ahsen-ül Tekasim*, s.350-70; Mecusiliğin Deylemistan'daki etkisi hakkında bkz. **el Şami**, *Tarih-ül Firkat-ül Zeydiyye*, s.230. Alamut adının kökeni için bkz; **Hodgson**, age, s.49'daki 29. dipnot. Rivayete göre, dağları denetlemek için mıntıkaya bir kale yaptırmak isteyen hükümdarın biri, evcilleştirilmiş bir kartalı gökyüzüne salıverince, kuşun indiği yüksek ve sarp kayalığa kale yapılarak, buraya "kartalın öğrettiği" anlamında Alamut denmiş. (Bkz; Maalouf, age, s.93)

46. **Bedevi**, age.

ğazlardan en kalabalık ordu bile, ancak tek tek geçerek girebilir. Bu kayalıkları en hızlı kurşunlar dahi delip geçemez. Elbruz dağlarının karları, ilkbaharda eridiği vakit, ağaçları yerlerinden ettiği için 'deli ırmak' diye adlandırılan Şah-rud nehri hakimdir yöreye. Yaklaşanın vay haline, vay kıyılarında konaklamaya yeltenen orduya! Nehirden ve göllerden her gün kalın bir sis tabakası yükselir, uçurumu olduğu gibi kaplar, yer ortasında öylece asılı kalır. Orada bulunanlar için Alamut kalesi, bulutlar okyanusunda bir adadır. Aşağıdan bakıldığında ise cinler sığınağı."

Kaleye ve zaptedilişine ilişkin romanlarda yazılan efsanevi olaylar bir yana bırakılırsa, iki farklı İsmaili rivayeti sözkonusudur: Güya Hasan Sabbah, komutan Mehdi ile pazarlığı sırasında, "Sana 300 bin altın dinar vereceğim ama karşılığında bana bir sığır derisi kadar yer satacaksın" demiş. Anlaşma sağlanınca, Sabbah, deriyi ince sırımlar şeklinde kıyıp birbirine eklemiş. Sırımların çevirdiği kalenin tümü İsmaililerin oluvermiş." Rivayetin, Hasan Sabbah'ın ne kadar zeki olduğunu göstermeyi amaçladığı kesindir.

İkinci rivayet, Selçukluların Damgan yöneticisi ve Girdukh kalesi beyi olmakla birlikte Hasan'ın en sadık adamlarından *"reis"* unvanlı **Muayeddin Muzaffer Mustavfi** hakkındadır. Hasan Sabbah'ın kendisine hitaben gönderdiği mektupta, "Bunu getirene derhal 3000 dinar vereceksin!" yazısını görünce, onu öpüp başına koymuş, sonra istenilen ödemeyi yapmış. Alamut hükümdarı Mehdi'nin elçisinin bu işe aklı ermemiş ve şaşkınlıktan neredeyse dili tutulmuş. Bu menkıbenin doğru yanı, Muzaffer'in gerçekten Sabbah'ın sadık yandaşı olmasıdır. Mektup ve para meselesi,[47] muhtemelen İsmaili liderin en umulmadık yerde dahi adamlarının bulunduğunu; hükmünün dağa, taşa, kuşa geçtiğini kanıtlamaya yönelik bir hikaye olsa gerek. Sözgelimi, vakanüvis Reşideddin, kale beyi Muzaffer'in o tarihte Girdukh'ta bulunmadığını yazıyor.

47. **Hodgson**, age, s.48-50.

Alamut Günleri

Alamut, 4 Eylül 1090'da Hasan Sabbah'ın eline geçti ve İran'daki ilk İsmaili devleti doğmuş oldu. Sabbah, Mehdi'nin yerine girdiği en tepedeki kuleden ömrü boyunca sadece iki kez dışarı çıktı. Kahire ve İsfahan ayarında olmasa bile Alamut'ta kurduğu muazzam kitaplığında, "yeni davet metodu"nu geliştirmek ve siyasi, askeri bakımdan genişlemek için habire okudu, plan yaptı.

Sarp kayaların oluşturduğu uçurumlarla çevrili kalenin içini envai türlü süs bitkisi ve meyve ağacıyla donattı. Düşman kuşatmasına uzun süre dayanabilmesi için, Ferhat misali kayaları delmek suretiyle su kaynağını buldu ve dönemine göre üstün bir mühendislik tekniğiyle suların kaleye ulaşmasını sağladı. Boru, kanal, sarnıç, fıskiye kullanmak suretiyle şelale ve havuzlar yaptırdı. Farsçada cennet anlamına gelen *firdevs*, aynı zamanda şelale ve havuz demektir. İç ve dış kalede tahıl ve yiyecek stoklayıp durdu. Vadideki ağaçlarla araziyi ıslah edip ürüne dönüştüren, kalenin içini "has bahçe" haline getiren Hasan Sabbah'ın savunma amaçlı bu planı, düşmanları tarafından "huri gibi kızlarla afyonkeş fedailerin aşk ve meşk yaptıkları sahte cennet" diye karalandı.

Mizaç olarak çileci ve münzevi bir hayat süren Hasan Sabbah, hükmettiği kalede çalgı çalmayı, içki içmeyi bile yasaklamıştı. Son derece katı bir eşitlikçi ve kuralcıydı. Kimseyi kayırmaz, yakınlarını asla kollamaz; dostuna düşmanına aynı adaleti uygulardı. Oğlu Muhammed'i içki içti diye, Ustad Hüseyni'yi de ünlü davetçi Hüseyin Kaini cinayetine karıştığı için gözünü kırpmadan öldürdü. Cinayet olayının doğru olmadığı sonradan ortaya çıktıysa da iş işten geçmişti. Bu arada, "Muhammed'in, babasının müritlerinden birinin oğluyla homoseksüel ilişki içine girmesi sebebiyle cinayetin işlendiğine" dair[48] Sahebjam'ın iddiası ise, gerçekle bağdaşmıyor.

---

48. **Sahebjam**, age, s.340-6; **Daftary**, age, s.367.

İzleyen yıllarda çevreyi kasıp kavuran kuraklık yüzünden, hanımı ve kızını kaledeki diğer kadınlarla birlikte sade hayata alışmaları ve halkla dayanışma babından çalışmaya gönderdiği köylerden bir daha geri çağırmadı. **İbn-ül Esir**, Hasan Sabbah'ı tanımlarken; *"Onurlu ve yetenekli biriydi. Geometri, matematik, astronomi, sihirbazlık ve benzeri ilimlerde bilgeydi..."* diye yazar.

Alamut piri Hasan Sabbah, istikrarlı bir karargâha kavuşmakla yetinmedi. Başka kaleleri zaptetmenin yollarını aradı durdu. Gayet müstahkem bir kale olmasına rağmen, Alamut tek başına saldırı ve kuşatmalara dayanamazdı. Zira kalede Hasan Sabbah'ın hepi topu 50-60 kadar adamı yaşıyordu. Sonraki yıllarda bu sayı 100'e kadar çıkabilmişti. Bu yüzden, Alamut vadisi boyunca kalenin çevresindeki köylüler örgütlenip milis kuvvetleri oluşturuldu. Alamut'un alınmasıyla birlikte ilk Nizari İsmaili devletinin kurulması, kendini beğenmiş Selçuklu sultanı için büyük bir şok oldu. Emir (prens) Yuruntaş, Alamut vadisine ilk saldırıyı yapıp civardaki İsmaili köylüleri katliamdan geçirdi. Paniğe kapılan militanlar, bölgeyi derhal terketmeyi önerdiler. Ancak Hasan Sabbah bunu reddetti. Kuşatmayı ölüm kalım meselesi olarak algılamakta haklıydı. Ya yeni doğmuş İsmaili devleti yaşayıp genişleyecek, ya da kuşatmayla birlikte tarihin karanlığına gömülecekti. Savunma garnizonu ikna edilirken ilginç bir taktiğe başvuruldu: Kahire'deki Fatımi devleti halifesi Hazreti el Mustansır'dan "özel bir mesaj geldiğini ve kurtuluşu müjdelediğini" maksatlı biçimde yayan Hasan Sabbah, nihayet saldırıyı püskürttü ve pahalıya patlasa da ilk ciddi felaketi atlatmış oldu. Kalenin kurtuluşunu "Hazreti Halife'nin mübarek mesajının efsununa" yoran halk, Alamut'a *"beldet-ül ikbal"* (bahtiyar belde, mutlu belde) adını taktı.[49]

---

49. Olayın ayrıntıları için **Hodgson, Lewis, Bedevi** ve **Daftary**'nin adı geçen eserlerine bakınız.

Fedailer Örgütü!..

Hasan Sabbah'ın en yakın davetçileri (dai) arasında Alamut kalesinin alınmasında büyük emeği geçen, Kirmanlı bir tüccarın oğlu **Hüseyin Kaini** ile cesur ve gözüpek Türk asıllı **Kiya Buzurg Umid** (Humid), Tuslu bir esnaf **Hamdan**, Belucistanlı eski bir köle olan **Abu Ali** ile **Abu Tahir, Seyyid Hüseyini, Abdulmelik bin Attaş, Abu Hamza** sayılabilir.

Kanıtlanamayan iddialara bakılırsa; Kirman, Zahedan, Zabul ve İran Körfezi'ndeki propaganda gezileri sırasında varlıklı yandaşlarından etrafına topladığı müritleri ve sahip olduğu nadir kitapları da yanına alarak Alamut'a yerleşen Hasan Sabbah, kalenin fethedilip İsmaili devletinin kurulmasından çok önce, muhtemelen 1080 başlarında, sayısı 6 ila 8 arasında değişen müfrezeler oluşturmuş; onları sıkı bir askeri eğitimden geçirerek, günümüzde "komando veya özel tim" denilen vurucu güç haline getirmiş. Bu arada yukarıda ismi geçen davetçileri üzerinde, Mısır'da formülünü öğrendiği esrarın etkisini denemiş![50]

Halbuki Alamut kalesi alınmadan önce böyle bir askeri eğitimin gerçekleşmesi olanaksızdır. Nitekim yazar, birkaç sayfa sonra, Damgan valisi Muzaffer Mustavfi'nin, "yanına 100 seçkin adam katalım" yolundaki önerisini, Hasan Sabbah'ın; *"Benim davetim barışçıldır ve yalnız göğüsleri (inançları) kalkan olan silahsız adamlar beni izleyebilir."*[51] şeklinde yanıtladığını yazıyor. Yazarın mantık tutarsızlığı bir yana, bizzat Alamut'un ele geçirilme olayı bunun tipik kanıtıdır. Yani derviş kılığındaki müritlerin peyderpey gidip propaganda yaparak içerdeki askerleri kazanmaları ve Hassan Sabbah'ın da aynı yolla oraya sızması, zemin hazırlandıktan sonra kalenin içten fethedilmesi, İsmaililer arasında askeri tekniklerin değil siyasi planların geçerli olduğunu göstermektedir.

---

50. **Sahebjam**, age, s.279-80
51. age, s.295.

Alamut devletinin kuruluşu bir teşkilat işi olduğu kadar, İsmaili mezhebindeki ihtilalci "yeni davet" *(davet-i cedid)* yönteminin de hayata geçirilmesi olayıdır. Bu yüzden hiyerarşinin en tepesindeki "gayb alemindeki İmam'ın vekili" (hüccet) Hasan Sabbah, *pir* ve *seyyid* (büyük üstad, ermiş efendi) unvanıyla anılıyordu. Çevresinde yukarıda anılan misyoner, danışman ve komutanlar kümesi yer alırdı. Bunlardan üçü, başdavetçi konumunda olup; biri Horasan, Kuhistan ve Maveraünnehir'den; ikincisi, İran'ın batısı ile Irak'tan; üçüncüsü de Suriye ve Lübnan'dan sorumluydu.

Başdavetçi kümesinin hemen altında, *refiq* (yoldaş) ismiyle anılan hareketin yöneticileri yer alırdı. Sıkı bir eğitim gördüklerinden; bir kaleyi, bir şehri, hattâ bir eyaleti yönetecek yetenekteydiler. En maharetlileri, aynı zamanda *dai* (misyoner) olabilirlerdi. Nizamülmülk'ün öldürülmesiyle birlikte hareketin tüm üyelerine verilen bu saygın unvana sahip olanlar, kural gereği, verilebilecek her görevi anında yapmaya hazırdılar. Her durumda, özel bir birim olmaktan ziyade, inanmış her İsmaili mensubu dava'nın gereklerini yerine getirince *refiq* diye çağrılabilirdi. Hiyerarşinin en alt basamağındaki *lassiq*'ler sıradan örgüt üyeleri olup; eylem yapmazlardı. Çoğunlukla kale çevresindeki çoban, kadın ve yaşlılardan meydana gelen *lassiq*'ler, köylerde yaşar ve kuşatma/tehlike anında lojistik destek verebilirlerdi. Katliama en fazla maruz kalan kesim de buydu.

Mucip/müstecip denen acemiler ilk eğitimlerini tamamladıktan sonra, yeteneklerine göre tarihe nam salan *"fedai"* birimine seçilirlerdi. Davaya son derece inanmış, kararlı, gözüpek, beceri ve direnç sahibi fedailerden beklenenler arasında şunlar sayılabilir: "Bıçak/hançer kullanmayı iyi bilmek, kurbanı en zayıf noktasından (kalbi, şahdamarı) vurmak, avını en ince ayrıntılarına kadar izleyip onu öldürmek için en uygun fırsatı kollamak, verilen görev için çevreye uyum sağlamak ve her kılığa girebilmek; posta güvercinleri aracılığıyla iletişim sağlamak ve şifre-

leri ezberlemek, hızlı gizli haberleşme teknikleri geliştirmek; istenilen devlet adamını veya şahsiyeti öldürdükten sonra *"Bunu, şu sebeple yaptım"* diyerek siyasi inancını bağıra bağıra ilan etmek; halkın linç etmesinden korkmaksızın inandığı davanın sloganlarını haykırmak veya anında canına kıyabilmek..."

Lübnanlı yazar Amin Maalouf, *Semerkant* isimli kitabında bu ölçütleri sıralarken, romanın kurgusu gereği sanki "fedai" adlı komando birliği yahut vurucu tim varmış gibi bir izlenim yaratıyor. Halbuki **Hodgson**, tarihi gerçeklere daha bağlıdır: "Alamut'taki Nizari iktidarının sonlarına doğru suikast yapmakla görevli *ayrı bir birimden* söz edilebilir. Oluşumun ne kadar eski olduğuna dair bir açıklık yoktur: Kendisini yetkin hisseden dava adamı herhangi bir İsmaili de pekâlâ eline bıçağı alıp bu eylemi gerçekleştirebiliyordu. Özellikle Suriye'deki Nizarilerin *hiç özel timi* olmadı. *Fedai* kümesinin, hareketin belkemiğini oluşturan *refiq* (yoldaşlar) grubu altında bir konumda bulunduğunu ve böyle bir teşekkülün kamuflaj gayesiyle *özel dil eğitimi aldığını, özel bir giysi* (üniforma) giydiğini düşündürecek çok az neden vardır. Başlangıçta, belki herhangi bir Nizari'den suikast yapması isteniyordu. "[52]

Ölümü evcilleştiren bu fedai kümesinin intiharvari eylem veya suikastlarını, "afyon/esrar kullanmak, peşkeş çekilen hurilerle meşk hayatı yaşamak" vb. ile açıklamak olası değildir. Zira etkisi birkaç saat, en fazla bir gün süren esrar alma olayı, vecde gelmek isteyen bir derviş için geçerli olabilir. Oysa hedefteki devlet adamı veya önemli şahsiyetin öldürülme işi, uzun zaman alır ve hattâ bu birkaç yılı bulabilir. Örneğin İsmaililerin gerçekleştirdikleri saray suikastları için devlet katına adam sızdırmak; onca nöbetçi, casus ve muhbir tarafından alınan her türlü tedbire rağmen uygun bir fırsat yakalayabilmek her insanın harcı olmasa gerek. Maalouf'un deyimiyle, *"bukalemun gibi renk değiştirme yetene-*

52. **Hodgson**, age, s.82-3.

ği, basit bir haşiş kullanımı ile açıklanamaz."[53] Esrar çeken biri genelde bedensel ve ruhsal zaafa uğradığından, verilen görevi yerine getirmesi son derece risklidir. Halbuki Hassan Sabbah, basit risklere ve zaafı olan insanlara göre plan yapmamıştır. Bir fedai'de aranan yukarıdaki görevleri yerine getirebilmenin biricik mantıklı yolu, yirmidört saat aleste beklemek ve sağlam bir beyin ile pırıl pırıl bir zekaya sahip olmak; esrar, içki, kadın gibi kötü alışkanlıklardan kesinlikle uzak durmaktır.

Maalouf'un ibaresiyle belirtirsek, "haşhaşiler" yakıştırması, İsmaili fedailerinin afyon çekip cinayet işlemeleri nedeniyle değil; davalarına son derece bağlı bu insanların kendilerine atfettikleri, dinin özünü esasını benimseyenler anlamına gelen *Esasiyun*[54] deyiminin maksatlı biçimde tahrif edilerek "haşşaşiyun"a (afyonkeşler) dönüştürülmesiyle icat edilmiştir. Aynı bağlamda biz, Maalouf'un, "Hasan Sabbah, fedailer örgütünü kurmakla, tarihin en korkunç ölüm makinasını yarattı."[55] yolundaki saptaması yerine; *"Sabbah, yeryüzündeki vahşeti evcilleştirmeyi herkesten daha iyi becermiştir. Kendi minicik diyarı Alamut'a sığınmak için, çevresine korku salmıştır"*[56] biçimindeki yorumunun gerçeğe daha yakın olduğuna inanıyoruz.

Kartal Yuvası Kaleler

Alamut stratejik karargâh olmasına rağmen, çiçeği burnunda İsmaili devletinin ihtiyaçlarını karşılayamazdı. Bu yüzden 1091-2 arasında Hasan Sabbah, başdavetçilerinden Hüseyin Kaini'yi, kıraç memleketi Kuhistan'a gönderdi. İsmaililerin önemli bir faaliyet merkezi durumundaki Kuhistan ile ona yakın Horasan halkı, Selçuklu tahakkümünden bizar olmuştu. Dolayısıyla burada kale fethetme yerine, halk ayaklanması için ge-

53. **Maalouf**, age, s.104-5
54. age, s.104.
55. age, s.105.
56. age, s.117.

rekli olan örgütlenme ve propaganda yapıldı. Davetçilerin açık ihtilal çağrılarına uyan kitleler, başkaldırı yoluyla bölgenin doğusundaki Tabas, Kain, Zuzan ve Tun gibi merkezleri ele geçirdiler. Aynı yerdeki Rudbar'da ise Selçuklulara karşı yerel bağımsızlık ilan edildi. İsmaililerin, kendilerine ait bağımsız kaleleri ve şehirleri vardı. Selçuklu devleti içinde ayrı bir İsmaili devletinden söz edilebilir.[57]

Hiç ummadığı anda bağrına hançer saplandığını hisseden Selçuklu Sultanı Melikşah, 1092 yılında başvezir Nizamülmülk'ün tavsiyesiyle ordusunu Rudbar ile Kuhistan üzerine saldı. Sefer, Alamut'u da kapsayacak biçimde genişletildi. Kaledeki 70 kadar adamıyla kuşatma çemberinde kalan Hasan Sabbah, yardım için çevredeki davetçilerine haber saldı. Özellikle gizli ikmal ve iletişim merkezi Kazvin'de oturan davetçi **Dihdar Abu Ali Ardıstani** Taliqan, Rey ve civardaki İsmailileri seferber etti. Lojistik destekle kendini takviye eden Alamut, Rudbar'dakilerin de yardımıyla sürpriz bir huruç hareketi düzenleyerek, Emir (prens) Aslantaş komutasındaki resmi birlikleri geri çekilmeye mecbur etti. Kızıl Sarık komutasındaki Selçuklu ordusu, Kuhistan'da başarı gösterip Sistan sınırına yakın Dara kalesini İsmaililerden geri aldı. İki ordu tam Rudbar kalesini kuşatacakken, İsmaililer ilk ciddi siyasi eylemi gerçekleştirdiler: Politik oyunlarıyla "İslam Makyavellisi", yazdığı *Siyasetnâme* adlı kitabıyla Makyavelli'nin *Prens* unvanlı eserini çağrıştıran başvezir **Nizamülmülk,** 16 Ekim 1092 günü **Ebu Tahir Arrani** isimli bir İsmaili fedaisi tarafından öldürüldü. Kasım ayında Sultan Melikşah ölünce, Selçuklu ordusu seferine son verdi. Kimi yorumcular, Nizamülmülk'ün öldürülmesini Kuhistan ve Alamut kuşatmasına bağlarken; tarihçi **İbn-ül Esir**'e göre suikast, başvezirin emriyle birkaç yıl önce idam edilen ünlü İsmaili davetçisi **Tahir el Neccar**'ın intikamını almayı amaçlamıştı.[58]

57. **Daftary**, age, s.341.
58. age, s.342.

Nizari İsmaililerinin aldığı önemli kalelerden biri, Tahran-Tebriz yolu üzerinde, bir zamanlar dağlık Deylemi beylerinin başşehri olan Semiran (Şamiran)'dır. "Kalelerin kalesi" lakabıyla anılan Semiran azgın nehir suları ve uçurumlarla çevrilmiş, sarp kayalıklar üzerine kurulmuştu. Lamassar (Lambasar) öyle müstahkem bir mevkiydi ki, Moğol saldırılarına en fazla direnen ve en son düşen kale unvanına sahip oldu. Sabbah, sağkolu Kiya **Buzurg Umid**'in yanı sıra hareketin önder kadrosundan Kiya Abu Cafer, Kiya Abu Ali ve Kiya Garşasb'ı en geniş kalelerden biri olan Lambasar'ı almakla görevlendirdi. 1096 veya 1102'de hileli yollarla burayı ele geçiren Türk asıllı Buzurg Umid, 20 yıl boyunca aşağıya inmedi. Kaleyi gerçek bir cennete çevirdi. Sadece Sabbah'ın vasiyetini dinlemek ve yerine geçmek için kaleden çıktı.

Zağros dağlarına yakın Arrajan şehrinde ayakkabı tamircisiyken Mısır'a gidip davetçi olarak dönen **Abu Hamza**, İran'ın Körfez ve Cibal (Zağros) civarındaki iki kaleyi (biri, el Tanbur) zaptedip yöredeki İsmaililerin üssü haline getirdi. İmamiye mezhebinden Selçuklu veziri el Balasani ise, 1095'te Irak'taki Tekrit kalesini, İsmaili görevlisi Keykubad Deylemi'ye teslim etti. Batınîler 12 yıl hüküm sürdükten sonra, burayı, Selçuklulara kaptıracaklarına İmamiye mezhebinden bir derebeyine verdiler.[59]

Arap vakanüvisi **Mustavfi**'nin "İsmaililere ait 50 kalenin en müstahkemi" diye tanımladığı Meymundiz'e ek olarak, Isfahan'a yakın Şahdiz kalesi de Hasan Sabbah'ın sahip olduğu ünlü merkezlerden sayılır. Bu sonuncusu, Fatımi İsmaililerinin İran'daki başdavetçisi **Abdulmelik bin Attaş** oğlu **Ahmed** tarafından 1100'de fethedildi. İsmaili mezhebinin bir numaralı temsilcisi olan A. bin Attaş, Hasan Sabbah'ı keşfedip Mısır'a gitmesini sağlayan örgütçüdür. Melikşah'ın kurduğu İsfahan'ı alıp, buraya bir süre hükmeden militan din adamı ve bilgenin ta

59. age, s.344-361.

kendisidir. İsfahan'da Selçuklu karşıtı eylemleriyle nam salan bin Attaş, takip sonrasında Alamut'a gidip eski tilmizi (öğrencisi) Hasan Sabbah'ın emrine girdi ve 1092'de vefat etti. Tarihçiler, "onun eskiden tabiblik yaptığını ve diğer ilimleri de iyi bildiğini" kaydederler.[60]

Oğlu **Ahmed**, babası gibi açıkça propaganda yapıp tehlikeli işlere burnunu sokmaktan kaçındı. Hep alttan alta çalıştı. Şahdiz kalesini; ikna ederek, yönetici ve askerlerini mezhebe sokarak kazanmıştı. İsfahan yakınındaki bu stratejik kale civarında *divanhane* adı altında açtığı eğitim yurdunda 30 bin kişiyi İsmaili yapmıştı. Ortaçağ tarihçilerinin deyimiyle Ahmed, *"ilim yönünden eksik olmakla birlikte siyasi bakımdan tam bir dahi sayılırdı."* Şahdiz'in alınıp vergisinin İsmaililere verilmesi, Selçuklu hazinesine büyük darbe indirmişti. Selçuklu başşehri İsfahan'ın burnu dibindeki Khalincan kalesinin yine Ahmed tarafından ele geçirilmesi, askeri bakımdan İsmailileri daha bir cesaretlendirdi. Bu yüzden Selçuklu sultanı Muhammed Tapar, 1107 yılında Şahdiz'i kuşattı; Ahmed'in oyalama manevralarına sinsice karşılık verdi. Ahmed, Sünni âlimlerine çağrı yaparak; *"Kendinize güveniyorsanız, hadi İslamiyet'i tartışalım ve kimin görüşünün daha doğru olduğunu saptadıktan sonra ortak bir karara varalım"* dedi. Öneri, genel kabul gördü. Selçukluları etkisi altına almış bağnaz Şafi âlimi Abu'l Hasan bin Abdurrahman el Sicistani; "İsmaililer, şeriatın haram kıldığı şeyleri helal, helal saydığını ise haram ilan eden imamlarının izinden yürümeye devam edecekler mi?" diyerek öneriyi reddetti. Bu arada bir İsmaili fedaisi, Selçuklu emirlerinden (prens) birini öldürmeye çalıştı. Emir yara alarak kurtuldu. İsmaililerin kökünü kazımayı kafasına koyan Selçuklu Sultanı, görüşmelerde kurnaz davrandı. Onlara verdiği "eman"ı (serbest bırakma, hayatlarını bağışlama sözü) tutmadı. Ahmed'i esir alıp derisini yüzdürdü,

60. **Bedevi**, age, s.326-9; **Daftary**, age, s.343.

ölünceye kadar kırbaçlattı. Oğlununkiyle birlikte kesilen kellesi sokaklarda teşhir edildikten sonra, Bağdat'taki Abbasi halifesine armağan niyetine gönderildi.[61]

Acem diyarının tam ortasına, anayolların kavşak noktasına düşen Damgan vilayetine bağlı Girdukh kalesi, A. Bin Attaş tarafından ikna edilip İsmaili mezhebine kazandırılan Selçuklu yöneticisi, "reis" lakaplı **Muayyeddin Muzaffer bin Ahmed Mustavfi** sayesinde kazanılmıştır. Kalenin fethedilip kendisine verilmesini prensten talep eden Muzaffer, 1096 yılında isteğine kavuşmuş; buradan Hasan Sabbah'a gizli/açık lojistik destek sağlamıştır. Alamut devletinin kurulmasıyla birlikte Hasan Sabbah yanlısı olduğunu açıklamış ve kaleyi 40 yıl yönetmiştir. Ölünce, yerine, Alamut'ta eğitim gören bilge oğlu Şerafeddin Muhammed geçmiştir. Tümüyle kayalık zemin üzerine oturan Girdukh'ta bütün çabalara karşın bulunamayan su, bir deprem sırasında kayaların arasından fışkırınca, burası yeniden hayatiyet kazanmıştır.[62]

İran'ın her yanına yayılmış irili ufaklı 50 kadar İsmaili kalesinden (Hasan Sabbah'ın yeğeni Abu'l Futuh yönetimindeki Erdahan ile, Rey ve Amul şehirleri arasındaki Ustanavad, Fars-Huzistan sınırındaki Haledcan, Huzistan'daki Nazır, vb.) söz edilebilir. Sabbah'ın kaleleri, tıpkı Alamut gibi; su ikmal yolları, sulama kanalları, gizli ambarlar ve yiyecek depoları, kale içinde kale planına göre inşa edilmiştir. Öte yandan kalelerin haritadaki yerlerine bakılırsa, çoğunun, arkasını Hazar Denizi, Elbruz Dağları, Deylemistan gibi doğal engellere dayadığı; ters (T) harfi gibi aynı hizada olduğu; cephesini ise ana merkezlere (Tebriz, Tahran, Kazvin) ve kervan yollarına çevirdiği görülecektir.

---

61. age, s.355-62; **Bedevi**, age, s.327-9.
62. **Daftary**, age, s.343-4.

Siyasi Suikastlar

Çoğu, Hazar Denizi ve Elbruz Dağları eteklerinde olmak üzere; İran, Horasan ve Irak bölgesinde 50 kadar kaleyi 1092-1101 yılları arasında ele geçiren Hasan Sabbah, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu prensleri arasında çıkan taht kavgasından istifade ederek, kaleleri ve önemli mevzileri adım adım ele geçirme politikası izledi. Saraya ve merkeze adam sızdırarak yönetici sınıftan bazılarını kendilerine çekmeyi başardı. Örneğin, Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk (Turkyaruk)'un kardeşi Sancar (Sencer) ile savaşında, 5000 İsmaili militanı kendisine yardım etti. İsmaililer, Anjirud köyünü aldılar; Rudbar kalesini tahkim ettiler ve Hanefi âlimi Abu Muhammed Zaferani komutasındaki 10 bin kişilik bir birliği, Taliqan yakınlarında bozguna uğrattılar. Başarılarını gören yarı bağımsız Deylemistan beyleri, Hasan Sabbah'a biat etmeye başladılar.[63]

Sürekli genişlemeyi hedefleyen Hasan Sabbah, artık *hüccet* (Gaib İmam'ın vekili) unvanıyla anılmaya başlandı. Etkinlik alanlarına *cezire* (ada, bölge) adını verip, her *cezire*'deki siyasi ve askeri sorumlunun ne yapacağını belirledi. Davetçi (örgütçü, propagandacı) ihtiyacını karşılayabilmek için, dağlık bölgelerde *Dar-ül Hicra* (Hicret evleri) eğitim merkezleri açtı.[64]

Bağnaz bir Sünni olmayan ve menfaati icabı İsmaililerin vurucu gücünden yararlanan Berkyaruk, hükmünün son demlerinde İsmaili askerleri ordudan temizlediği gibi, bu mezhep mensuplarını bastırmayı teşvik etti. Berkyaruk'la uzlaşma politikasına güvenerek uzun gizlilik döneminin ardından açık faaliyet gösteren İsfahanlı İsmaililer, galeyena getirilen Sünni kesim tarafından biri 1093'te, diğeri sekiz yıl sonra olmak üzere iki kez katliamdan geçirildiler. Masum insanlar, diri diri ateşe atıldı. Toplukıyım furyası, Isfahan'dan Irak'a kadar geniş bir alana yayıldı. **İbn-ül**

63. age, s.342-52
64. age, s.365; **Lewis**, s.48.

Esir'in kayıtlarına göre, Abbasi başşehri Bağdat'ta temerküz kamplarına sürüklenen İsmaililer katledildi ve kitapları da yakıldı. Katliama bahane aramak için, bu mezheptekilere *"haşhaşiler (afyonkeşler), mülhid, kâfir"* gibi suçlamalar yöneltildi. O tarihten beri, İsmaililer bu karalamadan kurtulabilmiş değiller.[65]

Berkyaruk'un 1105'te vefatının ardından yerine geçen Muhammed Tapar, dini bağnazlığı yüzünden İsmaililerden nefret ediyordu. Hasan Sabbah yandaşlarını ortadan kaldırmak amacıyla birbiri ardı sıra seferler düzenleyip orduya bizzat komutanlık etti. Ahmed bin Attaş'ın denetimindeki İsfahan ve Şahdiz kalelerini kuşatmakla işe koyuldu. Anlaşma gereği teslim olan kale sakinlerini topluca katletti. Ulema fetvasına dayanık, *"Din düşmanlarına karşı mülhidlerle savaşmak, Çin'de bile olsalar onları bulup yok etmek farzdır...* diyerek Irak, Huzistan ve Fars eyaletlerine karşı peşi sıra seferler düzenledi. Buralardaki bazı kaleleri geri almayı başardı. Sultan, Gilan beylerini İsmaililer aleyhine kışkırttı ama beklenen sonucu alamadı. 1107-8 yılında İsmaili devletinin başşehri Alamut'u kuşattı. Çok zor anlar geçiren Hasan Sabbah ile adamları günde bir ekmekle üç ceviz yiyerek direnme gücü gösterdiler. Muhammed Tapar, Girdukh ile Rudbar kalesini alma işini yeni veziri Ahmed'e (İsmaililerin ilk kurbanı başvezir Nizamülmülk'ün oğlu) verdi. Umulan elde edilmeyince, "yıpratma ve bezdirme" taktiğine başvuruldu. Tarihçi **el Cuveyni**'nin aktardığına göre, sekiz yıl üst üste Rudbar'a sefer düzenlendi; Selçuklu ordusu ekinleri yaktı, köyleri yıkıp viraneye çevirdi. Hasan'ın bir milim dahi yerinden kımıldamadığını gören Muhammed Tapar, 1117-8'de atabey Nuştekin Şirgir'i, başta Lamasar ve Alamut olmak üzere kuşatma çemberini sıkıştırmakla görevlendirdi.

Sultan 1118 yılında ölünce, Selçuklu ordusu dağıldı ve herşeyini bırakarak bölgeyi terketti. İsmaililer, çekilen orduyu taciz

65. age, s.354; **Lewis**, age, s.54-5.

eden taktikler izlediler ve askeri malzemelerle yiyeceklere el koydular. Zaferin eşiğinden dönen ordu açısından büyük bir hayalkırıklığı yaşandı. Başarısızlığın biricik nedeni, Sultan'ın ölümü ve kardeşler arasındaki taht kavgaları değildi. Bu olayda Selçuklu veziri Qeyvaneddin Nasır bin Ali'nin rolünü unutmamak gerek. Vezir, gizli İsmaili sempatizanıydı ve ölen babasının yerine geçen Sultan Mahmud üzerinde etkisi büyüktü. Qeyvaneddin, Sultan vasıtasıyla Şirgir'in kuşatmayı kaldırmasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda bu komutanı hapsedip öldürülmesine de zemin hazırladı.[66]

Tam da bu ortamda, Hasan Sabbah fedaileri, siyasi suikastlar dizisine imza attılar. Kuşatmalardan bunalıp bizar olan İsmaili önderi Hasan Sabbah, "Selçuklulara öyle kinliydi ki, onları insan değil şerrir cin taifesinden sayıyordu. Genelde Türk militaristlerden illallah diyen halkı, her fırsatta onlara karşı kışkırtma siyaseti izledi."[67]

Siyasi suikastlar için müritlerini görevlendirdi. İsfahan ve Beyhaq halkını İsmaililer aleyhine kışkırtıp katliama yol açan Keramiye fırkası önderi bir din adamı Nişapur camisinde katledildi. Nizamülmülk'ün yerine vezir olan oğlu Ahmed, Alamut ve civar kaleleri kuşatmasından ötürü Bağdat'ta bıçaklandı ama ölmedi. Kardeşi Fahrülmülk, Nişapur'da hançerlendi. Yeminli İsmaili düşmanı kadı Ubeydullah el Hatib, 1108'de Hamedan'daki cuma hutbesi sırasında korumalarına rağmen derdest edildi. Nişapur kadısı, Ramazan bayramında öldürüldü. Ünlü hukukçu ve Selçuklu Sultanı'nın süt kardeşi Kürt emiri (prens) Ahmedil de aynı akıibete uğradı. İzleyen yıllarda; Selçuklu sarayının namlı şahsiyeti Abu Saad M. b. Nasır b. Mansur el Hiravi Hamedan'da; Aksungur Bursuki, hükümdarı olduğu Mu-

66. age, s.354-6; **Lewis**, age, s.50-7

67. *Heft Bab-ı Baba Seyyidne* isimli İsmaili kitabını kaynak gösteren **Hodgson**, age, s.68.

sul'da; Sultan Sancar'ın veziri Muayyen Melik Abu Nasır Ahmed b. Fadl İsfahan'da; Şafii mezhebinin bağnaz yerel önderi Abdullatif b. el Hacendi ikamet ettiği İsfahan'da öldürüldüler.[68]

Sadece Hasan Sabbah döneminde (1090-1124) gerçekleştirilen siyasi suikast sayısı 50'dir. Fakat eylemleri, ortodoks İslamcı polemikçilerin yaptığı türden, *"kör cesaret sahibi, aklı kıt ve kandırılmış bir avuç umutsuz nihilistin, imansızlık sonucu gerçekleştirdiği terör olayları"* olarak değerlendirmek yanlıştır.[69]

İsmaililer hakkında uydurulan Ortaçağ efsanelerinin tersine, fedailerin haşiş (afyon) kullandıklarına ilişkin herhangi bir kanıt yoktur. Öldürmek için her kavmin dilini, bölgesel lehçe, şive, ağız ve aksanlarını öğrendikleri yolundaki bilgiler de yakıştırmadır. Onlar, davaları uğruna her şeyi yapabilecek, güçlü dayanışma duygusuna sahip, karakterli insanlardı. Fedailerin Alamut'un ilk günlerinden itibaren Hasan Sabbah'ın emriyle özel bir birim yani vurucu tim, suikast timi türünden bir teşekkül oluşturduklarına dair haberler de asılsızdır. Muhtemelen İsmaili devletinin son zamanlarında İran ve Suriye'de böyle bir birimden söz edilebilir.[70]

O halde gerçek nedir?

Siyaset, din ve ideoloji uğruna işlenen cinayet ve suikastların tarihini irdeleyen Amerikalı Doğubilimci **Lewis**, olayı, Milattan önceki çağlara (eski Yunan ve Roma toplumu gibi) kadar uzatıyor: *"İsmaililer cinayet işlemeyi icat etmediler, sadece ona kendi adlarını ödünç verdiler"* diyerek konuya giriyor: Bazı zamanlar öldürme, ideolojik gerekçelerle bir görev olarak algılanır. Kurban zalim veya sömürücüdür; onu öldürmek cinayet değil, meziyettir. Bu, ideolojik gerekçeler siyasi ya da dini söylemlerle dile getirilebilir.[71]

---

68. **Lewis**, age, s.55-58; **Bedevi**, age, s.332.
69. age, s.48-51.
70. **Daftary**, age, s.353.
71. **Lewis**, age, s.125.

Siyasi suikast ve cinayetin dinlerdeki kökenine inen **Lewis,** İslam tarihindeki bireysel ve kümesel suikastlara ilişkin bol veri sunuyor. Örneğin ilk dört halifeden üçü siyaseten bıçaklandılar. Haricilik, Mansuriye, Muğiriye gibi fırkalar, ilkeleri uğruna bu yola başvurdular. Ona göre, "haksızlık yapanlarla yaltakçılarını öldürmek için adam görevlendirme kuralı İslam geleneğinde olmakla birlikte, **baskın** değildi ve uzun zamandan beri uyku halindeydi. *İsmaililer, bu geleneği yeniden canlandırmış oldular...* Oysa İslam şeriatında insan kurban etme (katl) ve törensel cinayete yer yoktur."[72] Bu hususta Lewis'e katılamıyoruz. Ortodoks İslam'da törensel adam öldürmenin daniskası bulunur. Özellikle, "mürted" (dinden dönme) meselesi sözkonusu olduğunda. Kaldı ki, bizzat dinin kurucu önderi Muhammed, Medine yıllarında, düşmanlarını öldürmek üzere yandaşlarını görevlendirmiştir.[73] Bununla birlikte, İslam tarihindeki cinayetleri ve ayinsel suikastları sadece **bu** dine mal etmek yerine, Antik dönemlere dek uzatmak gerekir.

"İsmaililer, ayrım yapmaksızın İslam cemaatini yıkmak için amansız **bir** savaşa girdiler. Cinayet işlememek onlar açısından büyük günah sayılır" yolundaki bağnaz Sünni iddiaları, iftira ve karalamadan ibarettir. Halbuki modern bulgular şunu ortaya koydu: *İsmaililer çok özel insanları, çok özel amaçlarla hedef seçtiler.* Bunlar arasında, birinci derecede devlet adamları, sultan, prens, vezir, bey, komutanlar; ikinci derecede bağnaz/kışkırtıcı kadı veya dini şahsiyetler yer alırdı. Vali ve kaymakam gibi yerel yöneticiler ise, zamana ve zemine göre ikisi arasında bir yerdeki hedefler olarak belirlenirdi. *İsmaililerin baş düşmanı, mevcut düzenin sahibi Sünni kurum ve kuruluşlar ile askeri-sivil bürokrasi ve din adamlarıydı.* Amaçları çok açıktı: Kurulu

72. age, s.129.

73. Ortodoks İslam'daki "ölüm cezaları" için bkz; **Faik Bulut**, *Allah Devletinde Demokrasi*, tümzamanlar yay, İstanbul.

Sünni şeriat düzenini yıkmak. Kimi Sünni önde gelenlerini kendilerine yardım etmeye zorlamak gayesiyle ya kandırma (aklını çelme) ya da terör yöntemine başvurulmuş olabilir.[74]

Hizmet yoluna baş koymuş İsmaili dava adamlarının, gerçek İmamlık düzenini kurabilmek gibi belirli siyasi hedefleri vardı. Dolayısıyla *onları kiralık katil gibi görmek yanlıştır.* Ne önderlerine de kendileri hakkında, "başkalarının aleti oldular" denilmesi,[75] siyaseti ve tarihi bilmemeye eşdeğerdir. İsmaililerin masum sivillere, halka, başka inançtan olan sıradan insanlarla din adamlarına yönelik herhangi bir öldürme olayına rastlanmaması dikkat çekici olsa gerek.

İsmaililerin siyasi suikastlarının büyük bir bölümü, savunmaya ve caydırmaya yönelikti. Örneğin Selçukluları kalelerini kuşatmaktan vazgeçirmek ancak böyle mümkün olabilirdi. Başvezir Nizamülmülk ile iki oğlunun farklı tarihlerde öldürülmesinin gayesi buydu. İsfahan'da Sünnileri kışkırtıp İsmailileri ateşe attıran kadı veya din adamları da aynı gayeyle katledildiler. Ama iki Abbasi halifesinin öldürülmesi, aslında, daha çok politik itibar kazanmayı öngören ve propaganda kokan eylemlerdi. Sonradan görüleceği üzere, Fatımi devlet ricaline yönelik suikast, aynı ideolojiyi paylaşanlar arasındaki görüş ayrılığının kan davasına dönüşmesinin bir sonucuydu.

Hodgson, akademik düzeyde ele aldığı İsmaili suikastlarını şöyle değerlendiriyor: İsmaililer, hasımlarının (Sünni bağnazları-FB) öfkeli, intikamcı, aptal ve hantalca tepkilerini çekmekle övünebilirler. *Dar-ül Hicra* yurtlarında eğitim görmenin İsmaililere kazandırdığı sabırlı ve temkinli davranma, hızlı hareket edip istediğini alma gibi özellikler; bir fedai açısından hem kişisel, hem toplumsal dürtülerle donanmış olmak demektir. Eyleme giden oğlunun davası uğruna öldüğünü duyan bir İsmaili

74. **Lewis**, age, s.133-4.
75. age, s.130.

annenin sevinç çığlıkları atması; ama sonradan hayatta kaldığını işitince karalar bağlayıp yas tutması, inançlı insanların kolektif bilince erişmesi ve toplumsal bakımdan motive edilmesinin tipik örneği sayılır. İsmaili düşünürlerden **el Sicistani**, ruhun temizlenmesinde bedenin rolünü açıklarken, *"Aydınlık alemine ulaşmanın biricik yolu bedeni yokederek ruhu temizleyip kurtarmaktır"* mealinde bir yorum yapar.

Hasan Sabbah, bu anlayışı içine sindirmekle kalmadı; bunu, insafsız ve acımasız Sünni baskısına alternatif bir yanıt olarak kullandı. Yani hiçbir beklentiye kapılmaksızın dava uğruna, her ne pahasına olursa olsun belirlenen hedefe ulaşmak; kötünün temsilcisi görülen hedefi imha etmek; bu arada mutlak ölümü sevinçle, mutlulukla karşılamak. Temizlenmiş ruh sadece bu yolla kirli bedenlerden kurtularak yücelere, aydınlık alemine kavuşabilir. Kuşkusuz, İsmaililer açısından öldürme yöntemi sadece kahramanca olmakla kalmaz, aynı zamanda adil ve insani bir biçim alır. En azından militarist Selçukluların cephe savaşları yahut sivil halka yönelik katliamlarından daha az kanlı, daha fazla nezihtir. İsmaili şiddeti, Sünni Selçukluların zalim yöntemlerinin yarattığı umutsuzluk/karamsarlık ortamının bir ürünüdür.[76]

Sonuç bağlamında şu söylenebilir: Hasan Sabbah, cinayeti icat eden değil; zor kullanmak suretiyle şiddeti evcilleştirendir. Alamut ve benzeri kalelerindeki küçük dünyasında yandaşlarıyla birlikte, huzur içinde yaşamanın biricik koşulu; saldırgan merkezi devletin kalbine dehşet saçmaktır. Bunun için lazım olan iki şeyden biri *örgüt*, diğeri de *ideolojidir*. O, her ikisini birlikte yürütme becerisini gösterdiğinden meşhur oldu. Ayrıca marifet şurdaydı: Beğenmediğiniz mevcut düzenin (Sünni sistemin) tüm kurum ve kuruluşlarını hedef alırken, elinizde mutlaka davaya kendini adayabilecek insanlar bulundurmanın yanı sıra, halka ve sivil insanlara zarar vermeden, onları titizce belir-

76. **Hodgson**, age, s.80-85.

lenmiş sınırlı hedeflere yöneltmek; sisteme saldırıp yıpratmayı planlarken, her meşru eylemin ardından kitle desteğini kazanmak; hamle yaparken düşmandan gelecek en ağır darbelerde dahi hayatta kalabilmenin çaresini bulmak.

Hasan Sabbah, kan dökücü zalimlere karşı mazlumların yanında olmasından aldığı hakla bu taktikleri dahice kullanabildiği için böylesine ün yaptı. Yoksa, yobaz iftiracıların ileri sürdüğü gibi "gözü dönmüş imansız katiller aracılığıyla çok kan döktüğü" için değil. Ortodoks İslam adına hareket edenlerin haksız yere akıttığı kanla kıyaslandığında, İsmaili fedailerinin yaptıkları deryada damla misalidir.

ALAMUT'UN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

Eski Davet Metodu

İlk İsmaililerin önemli bir kolu sayılan Fatımiler, Fas-Cezayir hattında Berberiler ve diğer yerli kabileler arasında ihtilalci mesiyanik (mehdici) çalışmalar yaptılar. 909 yılında İfrikya (Tunus)'da ilk devleti kurdular. 969'da Mısır'ı fethedip dört yıl sonra Kahire'yi başkent yaptılar ve yaklaşık 185 sene süren "klasik Fatımi dönemi"ni başlattılar. Kuzey Afrika, Sicilya, Mısır, Suriye, Filistin, Hicaz ve Yemen'de egemenlik sürdüler. İdeolojik ve siyasi bakımdan mezhepdaşları olan Karmatilerle Nizariler aracılığıyla Güney Irak, Bahreyn, Kafkasya, İran, Horasan ve Maveraünnehir'i denetim altına aldılar. Böylece Abbasi imparatorluğu içinde bir imparatorluk oluşturdular.

İhtilalci Fatımiler, ideolojik ve siyasi düzlemde başdüşman gördükleri Abbasi yönetimine karşı mücadele sürecinde ortaya çıkıp, dünya görüşleri ve söylemleriyle (adalet ve eşitlik gibi) önemli başarılar elde ettiler. Ancak, "Sünni rejimi devirmek suretiyle İslam alemini Batınî halifeliği altında birleştirme" gibi en önemli hedeflerini gerçekleştiremediler. Buna rağmen, Fatımi İsmailileri, İslam uygarlığına kültürel, toplumsal, felsefi ve entelektüel alanda inkâr edilemez katkılarda bulundular. Fransız Doğubilimci **Massignon**, 10. yüzyılı, *"İsmaililer çağı"* diye tanımlar.[1]

11. yüzyıldan itibaren kurumlaşan Fatımi devletinin organizasyon ve öğretisi hem son derece girift bir hal aldı, hem de üst

1. **Sami Nasib Makarem**, *The Doctrine of the Ismailis*, s.11; **Daftary**, *The Isma'ilis: Their history and doctrines*, s.144-5.

seviyeye taşındı. Bir bakıma, kırsal karakteristiğinden çok, kentsel niteliklere sahip oldu. Devletin istikrar kazanmasıyla birlikte, iç tartışmalar yaşandı; İsmaili öğretinin önemli noktaları açıklığa kavuşmakla kalmadı; bazı bölümlere sınırlamalar getirildi, belli konular ılımlılaştırıldı. Mezhepsel ahlâkçılık, estetik bir görünüm kazandı.[2]

Devletleşen klasik Fatımilik, "İsmaililiğin altın çağı"nı temsil eder. Fikirsel, felsefi, tıbbi ve edebi düzlemde İslam aleminde başka hiçbir yerde görülmeyen ölçüde zirveye ulaştı. Abu Hatim Razi, M. bin Ahmed el Nesefi, Abu Hanifa el Numan (Kadı el Numan diye bilinir), Abu Yakub el Sicistani, Hamideddin el Kirmani, el Muayyed fi'ldin el Şirazi, Nasır-i Husrev, el Ma'arri, el Mutennebi gibi ünlü düşünür, filozof, edebiyatçı ve şairler İsmaili öğreti sayesinde topluma kazandırıldı. Neo-Eflatunculuktan etkilenen **el Nesefi** ve **el Sicistani** ile Asuri ve İbrani elyazmalarından orijinal Yahudi-Hıristiyan metinlerini hatmeden **el Kirmani**, İsmaili öğretiye teolojik, kozmolojik ve felsefi katkı sundular. Aynı zamanda davetçi (örgütçü, propagandacı) olan bu iki düşünürün ilki, Horasan ve Sistan (Sicistan)'da; ikincisi, Irak'ta siyasi faaliyetleriyle meşhur olmuşlardı.[3] *Tuhfat-ül Mustecibin* kitabının yazarı el Sicistani'ye göre, ilahi irade *(emr)* Allah'ın dışına çıkan biricik şey olup, yaşamın kaynağı, sebeplerin sebebi *(ilett-ül ilel)*dir. İrade, Allah'ın varlığı sayesinde mevcut olup, tanrı bu vasıtayla kendini belli eder.[4]

---

2. **Hodgson,** *The Order of Assassins*, s.13.

3. **Daftary**, age, s.144-69; **Makarem**, age, s17. Öte yandan, dönemin ünlü şairi el Mutennebi'nin İsmaili olup olmadığı Arap-İslam tarihçileri arasında hâlâ tartışmalıdır. Örneğin, İslam tarihyazarı **Mahmud Şakir**, 1936'da şairin 1000. ölüm yıldönümünde *el Muqtataf* isimli dergiye yazdığı makalede, el Mutennebi'yi Batınî/İsmaili gösteriyor. Mısırlı iki ünlü edebiyatçı, **Taha Hüseyin** ile **Abdülvahab Azzam** da aynı görüşü benimsediler. Buna karşılık Prof. **Muhammed Muhammed Hüseyin** ise, 1981'de yayımladığı *Şair el Mutennebi ve Karmatiler* isimli çalışmasında, "onun Sünni mezhepten ve Batınî düşmanı olduğunu" ileri sürdü.

4. **Makarem**, age, s.13-5; **Daftary** age, s.191;

Fatımi öğretisine fikirsel damgasını vuran Kadı **el Numan**, *Deaim-ül İslam* (İslam Temelleri) isimli kitabında; İsmaili inancının yedi kuralını sıralar: *İmam, (ruhsal/bedensel) arınma, namaz, zekat, oruç, hac, cihad*. O, Allah'a, Muhammed'e, ahirete (cennet ve cehennem), mahşer gününe, kıyam (ölümden sonra dirilme)'a, nebi ve resullere ve imamların *sahib-i zaman* olduğuna inanmayı esas sayar. İslam'ın *ikrar* ve *iman* ile tamamlanabileceğini; *marifet* yoluyla ilahi *hakikat*'e ulaşılabileceğini belirtir. Ne ki, her bir kuralın İsmaililer nezdindeki Batınî yorumu olduğundan, bunların Sünni İslam ile alâkası hemen hiç yoktur. *El Mecalis-ül Mansuriyye* adlı eseri derleyen **M.K. Hüseyin**, İmam'ı tanımakla imanın kâmil olacağını; **el Şirazi** lakabıyla ünlenen el Muayyed fi'ldin ise, *velayet* (yani İnsanı Kâmil İmam'ın insanların velisi olması) ile *vasi* (ilahi vasiyetle atama) kuralına inanma zorunluluğunu vurgular.[5]

İsmaili kozmogonisi ve eskatolojisinin ruhunu açıklayan **el Kirmani**, *el Mubda el evvel* adının Allah'tan tüm varlıkların sudur ettiğini; ikinci sırada *el Nefs el Külliye* denilen idrak ile *el Heyula el Ula* diye tanımlanan ilk nesnenin yer aldığını belirtir. El Kirmani'yle birlikte diğer İsmaili bilgeler; *"görünen alemin on zeka/idrak veya meleke'den oluştuğunu ve bunların da on gökcismini (gezegen) meydana getirdiğini"* belirtirler: Satürn, Jupiter, Mars, Güneş, Venüs, Merkür, Ay ve Dünya. Ve bunların tümü, *el Nefs el Külliye*'de yekvücut olur. El Kirmani, evren ile gökcisimlerini, insana benzetir.[6] **El Sicistani**, kaleme aldığı *el Yanabi* isimli çalışmasında, cennet ve cehennem kavramına değinerek; "cennetin bahçe anlamına geldiğini ve cennet denen şeyin kişinin iç temizliği ve arınmışlığı olabileceğini; insanların bilgi sayesinde sürekli mutluluğa kavuşabileceğini; bilginin en arınmış halde ve en üst seviyede kendi sonuna kavuşup, sırtın-

5. age, s.13-4; **E. Ruhi Fığlalı**, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s.135-6.
6. age, s.18-23.

daki tüm yüklerden kurtulabileceğini" savunur.[7] Bu, aynı zamanda, ermiş bilge kişinin, şeriat kuralları denen yüklerden, ibadet edimlerinden kurtulması demektir.

İsmaililer nazarındaki cennet, tanrı birliğini bilmektir. Resuller aracılığıyla gönderilen ilahi buyruğu izleyerek bu aşamaya ulaşabilenler (ki sonuncusu Muhammed peygamberdir), aynı zamanda ilâhi emirlerin dışsal (zahiri) değil, içsel (Batınî) anlamlarını İmam'lar ve yardımcılarından öğrenebilirler.[8]

Bilgi, tanrı sayesinde aşamalı ve insanoğlunun algılama kapasitesine *(hadd)* göre gelir. İnsanlar, tanrının birliğine ulaşabilmek için ruhsal doğum *(vilade ruhaniyye)* kademesinden geçmelidirler ki, *ilm-i tevhid*'e vakıf olabilsinler. Bu da, zihinsel ve ruhsal bakımdan döngüsel gelişmelerle mümkündür. *Rahat-ül Aql* kitabını yazan el Kirmani'ye göre, *el natık* sıfatıyla tanımladığı peygamberler ilahi buyrukları açıklamakla *(el tenzil)* görevlendirilir; oysa zahiri açıklamanın yanı sıra, bir de içsel *(Batınî)* anlamı yorumlamakla görevli *el esas* isimli zatlar vardır ki, bunlara *imam* denir. *Bâb* adı verilen öğretmenler ise, *dava*'nın (hareketin) Batınî yorumunu yapmaya giden yolu öğretir; *hüccet*, dai/davetçi denen misyonerleri denetlemekle görevli olup; *batın ilmi*'nin anlaşılmasına yardım eder. *Dai el belağ*, hareketin diyalektik ve eskatolojik yanını belletirken; *Dai el mutlak*, yandaş kazanır ve meselenin teorik çalışmasını yürütür. *Dai el mahdud* veya *el mahsur*, yandaşlara ve davaya inananlar için dini konuları işlemenin yanı sıra batın ilmi'nin pratik yollarını gösterir. *El Mezun el mutlak*; kazandığı insanlardan biat (sadakat sözü) alır ve yeni başlayanlara dinin başlangıç kurallarını *(edeb-ül din)* öğretir.[9]

Adem'den başlayıp Muhammed'de biten peygamberler silsilesini *"imamlar zinciri"* olarak gören İsmaili terminolojide imam, *mustaqarr* veya *mukam* olarak tanımlanır. İmamlık ma-

7. age, s.24.
8. age, s.25.
9. age, s.27-31.

kamının *"ebedi olduğu ve kıyamet gününe kadar sürebileceği, bu kutsal (ve ilahi) makamın soyaçekim ve nass yoluyla devam ettiği"*[10] iddia edilir. Keza, semadaki *nur* tanrı, yeryüzündeki *ışık* ise İmam olup; insanlar bunlar aracılığıyla aydınlık yolu bulurlar.[11] Dolayısıyla eğitim ve bilgiye, sadece imamlar aracılığıyla ulaşılabilir.

El Kirmani'nin *el Risale el Wadiyye* isimli çalışmasındaki formülasyonu benimseyen İsmaililer açısından *hakikat*, tanrı birliği, tanrısal birlik ve tanrıyla birleşmedir. *Şeriat*, tanrısal mesajın Batınî anlamını kavrayabilmek için insan ruhunun eğitim aracıdır. *Hakikat*, tanrı birliğidir; *tarikat* denen bilgi yoluna ulaştırandır. *Tarikat*, hakikat'e götüren yoldur. Batınî edimler/pratikler, ilmi ibadetlerin teorisini oluşturan şeriat ile ilgilenmek durumundadır.[12]

Fatımilerin benimsediği İsmaili öğretinin teorik yanının özeti böyle. Siyasi yanına gelince, ilk ayrılığın bundan çıktığı söylenebilir. Meselâ, İsmaili akımın Basra Körfezi'ndeki kolu sayılan ihtilalci Karmatilere göre, İmam Cafer oğlu İsmail oğlu **Muhammed el Mektum** son ve gaybtaki imam olup, vakti zamanı geldiğinde gizlendiği yerden çıkacak ve yeryüzünde adalet dağıtacaktır. Mevcut yöneticilerin hiçbiri "İmam" veya "Mehdi" olmayıp, sadece onun *hücceti* (vekil) sayılırlar.

Fatımi devletinin kurucusu Ubeydullah, bu geleneği bozdu. İmamlığı Muhammed el Mektum'da dondurmadı ve onun mehdiliğini tanımadı. Tam tersine, İsmaili geleneğinde hep gizli tutulan kutsal önder (gaip imam) kuralına aykırı biçimde, kendisinin "imam" olduğunu ileri sürdü. Kadı el Numan da bunun teorisini kaleme aldı.[13] Mezhepdaş olan ihtilalci Karmatilerle Fatımiler arasındaki soğukluğun önemli bir nedeni budur.

---

10. age, s.32-4.
11. age, s.44.
12. age, s.51.
13. **Daftary**, age, s.177.

953-995 yılları arasında ülkeyi yöneten **el Muiz**, devletin merkezini Tunus'tan Mısır'a (Kahire) taşıyan Fatımi halifesi olmakla kalmadı, içerde güvenliği sağlarken, dışarda egemenlik alanını habire genişletti. İsmaili öğretisine ilişkin yazılar kaleme alan el Muiz, aynı zamanda Ubeydullah'ın başlattığı, "halife-mehdi" veya "halife-imam" geleneğinde reform yaptı: İmam Cafer oğlu İsmail ile bunun oğlu Muhammed el Mektum'un imamlığını yeniden tanıdı. İlk görüş ayrılıkları, biraz olsun giderildi. Özellikle İran'daki İsmaili daileri, yeniden işe koyulup; İran irfanı ile metafizik öğelerden arındırdıkları neo-platonizmin sentezine dinamizm kazandırdılar. Horasan, Sistan, Gazneli topraklarında büyük ilerlemeler kaydettiler.[14]

Babasının yerine geçen el Aziz lakaplı Abu Mansur Nizar, Fatımilerin en iyisi ve akıllısıydı. Diğer inançlara serbesti tanımakla kalmadı, Antik Mısır'ın deneyimini miras alan Hıristiyan Kiptileri idari işlerde çalıştırdı ve rahiplere imtiyazlar tanıdı. Halife el Hakim ise, bir ara serbesti tanıdığı her türden inanca sonradan kısıtlama getirdi. El Hakim'in en başarılı işi, *Dar-ül Hikmet* adı verilen felsefe ve misyoner okulunu açmak oldu. Daha önce İslam aleminin ilk üniversitesinin (el Ezher) kurulduğu Fatımi başkentinde tıp, felsefe, siyaset, ticaret alabildiğine gelişti. İsmaili sözlüğünde öğretinin ismi *hikmet* idi. *Dar-ül Hikmet*, başdai tarafından yönetiliyordu. Burada yetiştirilen misyonerler, uzak ve yakın diyarlara gönderilerek taraftar kitlesi çoğaltılıyordu.[15]

,14. age, s.179-81.

15. age, s.184-90. Öte yandan, Fatımilerin hem Batınî fikriyat, hem de dönemin siyasetleri icabı, ortodoks İslam dışındaki diğer dinlere (Hıristiyanlık ve Yahudilik) serbestlik tanımalarını ve gayrimüslimlerin resmi makamlarda görevlendirilmelerini dinsel açıdan yorumlayan Sünni tarihçiler, hatalı çıkarsamalarda bulunuyorlar. Bunlara inanılırsa, bazı Fatımi halifelerinin anneleri Yahudi veya Hıristiyan olduğundan, Müslümanlara cefa çektiriyorlarmış, gayrimüslimlere ise sefa sürdürüyorlarmış! (Olayın ayrıntıları için bkz; Dr. **Muhammed Muhammed Hüseyin**, *el Mutennebi ve'l Qaramita*, s.24-7; **Hasan İbrahim**, *Tarih-ü Devlet-ül Fatımiye*, s.202-215; **M. Abdallah Annan**, *el Hakim bi'Emrillah ve Esrar-ül Davat-il Fatımiye*, s.81-6)

El Hekim zamanında imamlık kavramı İsmaililer arasında uç noktaya vardırıldı. Halifeyi *"tanrı-imam"* olarak görenler çıktı. Ama bu, İsmaililerin mehdi beklentisi ve eskatolojisiyle uyuşan bir görüştü. El Hekim'i ilahlaştırmak suretiyle sonradan *Dürzilik* inancı olarak billurlaşan akımın ilk örgütleyicisi ve teorisyeni **el Hasan b. Haydara el Akram** (Akhram) isimli dai'dir. Ona göre, kıyamet günü geldi ve İslam çağı artık sona erdi. Ölümünden sonra, Nuştekin olarak bilinen **Muhammed b. İsmail el Darazi** adlı Buharalı bir Türk, Dürzilik kolunun temel kurallarını ortaya koyup geliştirdi. Dürzilik'in ilk adı *el Hakimiyye* (el Hakim'e inananlar)'dir. Klasik İsmaililiğin baş teorisyeni ve davetçisi el Kirmani, bu görüşü kesinlikle reddeden yazılar yazdı; Dürzi kolunu, *"guluv* (aşırılık) ve *kâfirlik"*le suçladı.[16] Bağdat'ta Abbasiler adına imparatorluğu yöneten Şii Buveyhilerle zaman zaman ittifak yapıp mezhepdaşları Fatımilere karşı ölesiye savaşan ve nüfuz mücadelesi veren Karmatilere ek olarak, Mısır'daki İsmaililik arasındaki ilk ciddi bölünme Dürzilerin ayrılmasıyla yaşandı.

1036-94 yılları arasında Mısır'ı yöneten el Mustansır, hanedanın tahtta kalan en uzun halifesidir. Fatımi toprakları Türk askerleri, Berberiler ve Sudan'daki siyahiler arasında amansız çatışmalara sahne oldu. Ülkede kıtlık başgösterdi. Halk kedi köpeklerin yanı sıra insan eti yemeye başladı. 1068 yılında ülkeyi istila eden Türkler, sarayları yağmaladılar ve Kahire'nin ünlü kütüphanelerini yakıp yıktılar. Fustat şehri aynı akıbete uğradı. Türkleri Mısır'ın üstüne salan Abbasi halifesi Nasırüldevle'nin insafsız isteklerini karşılamak için, el Mustansır, hazinesini satılığa çıkardı. Ekonomik ve sosyal hayat altüst oldu. 1073 yılındaki kıtlık, peşisıra yedi yıl ülkeyi kasıp kavurdu. Halife el Mustansır, Akka hükümdarı Ermeni asıllı Bedr-ül Cemali'yi yardıma çağırmak zorunda kaldı.

---

16. age, s.195-7.

Böylece, "klasik Fatımi çağı" kapandı; yozlaşma başladı.[17] Fatımi İsmaililiği, devlet olmanın doğal sonucu, ihtilalci tavrından vazgeçip giderek tutuculaştı. Bedr-ül Cemali'nin vezirliği sırasında militarist ve hantal bir karakter kazandı.

Fatımi devleti el Mustansır döneminde hâlâ "dava"ya sahip çıkıyor; buna ilişkin organizasyonu doruğa ulaştırıyordu. İsmaili davetçiler yalnız Mısır içinde değil, aynı zamanda İslam aleminin her yanında misyonerlik, örgütleme faaliyetlerini sürdüyorlardı. Yurtdışından (Fars, İsfahan, Rey, Horasan, Maveraünnehir) getirtilen elemanlar, başşehirde ideolojik eğitimden geçiriliyordu. Irak, Yemen ve Samani topraklarında İsmaililik yayılıyordu. Mezhebe kazandırılanlar arasında **İbn Sina** gibi ünlü bir bilge de vardı. İbn Sina'nın babası Abdullah, Samani görevlisi olmasına rağmen, *İhvan-ül Safa Risaleleri*'nde dile getirilen görüşleri benimsemişti. El Mustansır tarafından Irak'a gönderilen bölge başdavetçisi Haris Arslan el Basasiri (Beşaşiri), Abbasi halifesine rağmen Basra ve Vasıt şehirlerinde imamı adına tam 40 hutbe okuttu. Bağdat üzerine yürüyen Selçuklu komutanı Tuğrul, başdavetçiyi Hicri 451 yılında katletti. Hicri 459'da öldürülen Yemen başdavetçisi el Suleyhi'nin yerine, oğlu el Mukerrem Ahmed geçti ve San'a şehrindeki İsmaili kadın davetçi **el Seyyide el Hurra bint Ahmed** ile evlendi.[18] Hemen belirtelim ki, İsmaililer genelde kadınları siyasi işlerde çalıştırmadıklarından, bu kadın propagandacı bir istisna olarak kabul edilebilir.

Dönemin en ünlü davetçisi ise **el Muayyed fi'ldin el Şirazi**'dir. Deylemi asıllı bir ailenin çocuğu olan Şirazi; şair ve yazarlığının yanı sıra usta bir politik örgütleyici ve askeri stratejdir. Yardım için gittiği Kahire'de *dai-ül duat* (başdavetçi) seçilen el Şirazi, kurduğu *Dar-ül İnşa*'da yetiştirdiği davetçiler vasıtasıyla, Bağdat'ın fiili yöneticileri Zeydi Buveyhi prenslerinin yanı sıra

17. age, s.201-3.
18. **Ahmed Bedevi**, *Mezahib-ül İslamiyyin*, s.334-5.

Şam ve Irak emirlerini (bey veya komutan) etkiledi; çok sayıda Türk ve Deylemi askerini yanına çekti, ünlü Zeydi teorisyeni Abu Halicar'ı, İsmaililiği benimsemeye ikna etti ve sonradan İran daisi seçilen vezir el Yazuri'yle samimi ilişkiler kurdu.[19]

Başlangıçta Oniki imamcı Şii olan Abu Muin Nasır b. Husrev b. Haris el Qubaydani (Nasır-i Husrev diye ünlüdür), Mısır'daki Fatımilerle Bahreyn Karmatilerinin topraklarını ziyaret edip, *Seyahatnâme* isimli eserinde izlenimlerini anlattı. Aynı zamanda *Divan, Zad-ül Musafirin, Cami-ül Hikmeteyn, Vech-ül Din* gibi eserler üreten bu gezginci şair ve bilge, Fatımi davetçisi sıfatıyla Taberistan, Hazar kıyıları, Horasan ve Maveraünnehir'de sayısız insanı etkileyip İsmaili mezhebine soktu. Nasır-i Husrev, dönemin Sünnileri tarafından *"bed-din* (dinsiz), mülhid, Karmati ve Rafızi olmak"la suçlandı.[20]

Misyonerlik eğitimi için Kahire'ye giden Hasan Sabbah ile başvezir Bedr-ül Cemali arasında sürtüşme yaşandığı; halifenin büyük oğlu veliaht Nizar'ı, kardeşi Must'ali'ye karşı desteklediği için Hasan'ın Mısır'dan kovulduğuna dair uydurulan rivayetler gerçekle bağdaşmıyor. Bununla beraber, Sabbah'ın Kahire'deki günlerinde, artık Fatımilerin tutucu "eski davet" metoduna pek güvenmediği, yahut o sırada tohumu atılan ayrılıklarda, kendisine ait yeni görüşler belirtmesinden ötürü Mısır'dan kapı dışarı edildiği yolunda bir varsayım ileri sürülebilir.

---

19. **Daftary**, age, s.212-3; Dr. **M. Kamil Hüseyin**, *Siret-ül el Mueyyed fi'ldin el Şirazi*, s.55, Kahire, 1949; **Bowen**, *The Last Buwayhids*, s.234-5. Vakanüvis **İbn-ül Esir**, karşıt siyasi görüşleri nedeniyle Buveyhileri, *Gulat-ı Şia*'dan sayar ki, bu doğru değildir. (bkz; Dr. **İbrahim Salman el Kurevi**, *el Buveyhiyun ve'l Hilafet-ül Abbasiyye*, s.189.

20. age, s.261-2; **Sahebjam**, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah*, s.213-7-58. Öte yandan, *"katledilen Fatımi veliaht imamı Nizar'ın esasında ölmeyip Fars diyarında Talikan dağlarında gizlendiği"* yolundaki İsmaili menkıbesi tümüyle Mehdici bir anlayışın ürünü olup, tarihi gerçeklere aykırıdır. Nizariliği benimseyen 20. yüzyıl araştırıcısı Suriyeli **Mustafa Galib**, *Tarih-ül Davat-ül İsmailiyye* isimli çalışmasında, rivayete inandırıcılık kazandırmak gayesiyle, mezhepdaşı Faslı davetçi Şeyh **M. Abu Mekarim** tarafından kaleme alınmış *el İhbar ve'l Esar* isimli menkıbeye dayanıyor. (bkz; **Bedevi**, age, s.355-6)

Nizariler

Halife el Mustansır 1094 yılında vefat etmeden önce, yerine büyük oğlu Abu Mansur Nizar'ı imam/halife tayin etti. Babasının ölümü sırasında 50 yaşında bulunan Nizar'ı acı bir sürpriz bekliyordu. Kudretli başvezir ve başkomutan Bedri el Cemali'nin oğlu **el Afdal** lakaplı Abu Kasım Şahinşah'ın başka bir planı vardı. Babasının yerine başvezir olan el Afdal, bu planını hayata geçirdi: Halife el Mustansır'ın ölümünden bir gün sonra, Nizar'dan 30 yaş küçük kardeşi Abu Kasım Ahmed'i tahta oturttu ve kendisine el Must'ali Billah unvanını verdi. Ahmed hem entrikacı başvezirinin samimi dostu, hem de kızının kocası yani damadıydı.

Tahta çıkma hakkı gaspedilen Nizar, bir avuç taraftarıyla birlikte İskenderiye'deki üvey kardeşi Abdullah'a sığındı. Şehrin Türk asıllı valisi Aftekin ile kadı İbn Ammar'ın desteğini aldı. Haksızlığı gören halk, 1095'te kendisini halife ilan eden Nizar'a biat edip başkaldırdı. Tehlikenin ciddiyetini kavrayan başvezir, esasen kudretli komutan babasının askeri karargâhı olan İskenderiye üzerine yürüyüp şehri kuşattı. Çarnaçar teslim olan Nizar, götürüldüğü Kahire'de hapse atıldı ve küçük kardeşi halife Must'ali'nin emriyle katledildi.[21]

Hasan Sabbah ile Suriye'deki İsmaililer, *nass* yoluyla veliaht imam tayin edilen ama küçük kardeşi Must'ali tarafından öldürülen Nizar için, sadık kaldıkları Fatımi devletine isyan ettiler. 1095 yılından itibaren İsmaililer *Must'aliyye* (Must'alilik: Halife Must'ali'nin yandaşları, Must'aliciler) ve *Nizariyye* (Nizarilik: Öldürülen veliaht Nizari taraftarları, Nizariciler) diye ikiye ayrıldılar. Mısır, Yemen ve Hindistan'da egemenliğini sürdüren Must'alilik, yine taht kavgaları ve kimin imam olacağı

---

21. **Daftary**, age, s.257-8; **Bedevi**, age, s.355-8. Bedevi, "Nizar'ın hapiste değil, sarayda iki duvar arasına kapatılmak suretiyle öldürüldüğünü; onu destekleyen vali Aftekin'in ise başvezir el Afdal tarafından ölüme gönderildiğini" yazıyor. (Bkz, age, s.355)

meselesi yüzünden birçok altkola bölündü. Must'ali ile oğlu el Amir'i halife/imam olarak tanıyan Must'aliler, sonuncusunun ölümüyle yerine geçen amcazadesi Hafız'ın halifeliği nedeniyle yeni bir bölünmeye daha tanık oldular. Hafız'ı imamları olarak tanıyanlara *Hafızıyye* (yahut *Mecidiyye*); eski halife el Amir soyuna biat edenlere ise *Amiriyye* denildi. Hafızilerin ana gövdesini Mısır ve Suriye'deki İsmaililer oluşturdu. Yanı sıra, Yemen'deki Adenli Zurayiler ile Sana şehrinde bulunan bazı Hamdani beylerinin desteğini aldılar.

Hafız'ın imamlık iddialarına karşı çıkan *Amiriyye* yandaşları, eski halife el Amr'ın oğlu el Tayyib'e destek verdiklerinden, aynı zamanda bunlara *Tayyibiyye* (Tayyibiler) de denildi. Yemen, 1132-1591 arasında Tayyibilerin merkez üssü haline geldi. Buradan yola çıkan davetçiler Hindistan'da önemli kazanımlar elde ettiler. Bu tarihten sonra Davudiler ve Süleymaniler olarak ayrıştılar. Hindistan'daki Davudilerin ana gövdesini Bohralar oluşturdu. İzleyen yıllarda bu kol da kendi içinde parçalanıp durdu.[22]

İran'daki Alamut devleti ile Suriye'deki uzantısı Nizariliğin karargâhı oldular. Nizariler, Fatımilerden kopuşlarını dini/siyasi açıdan meşrulaştırmak için, öldürülen veliaht Nizar'a ilişkin farklı rivayetlere yer verirler. Ayrılıkçı cemaat tarafından "İmam" sıfatıyla anılıp saygı gören Nizar'ın menkıbevi soyağacı birkaç biçimde efsaneleştirilmiştir: I) Hasan Sabbah Mısır'dan kaçıp Alamut'a giderken, yanında Nizar'ın hamile eşini götürüp orada bir erkek evlat doğurmasını sağlamış; onu oğlu gibi besleyip büyütmüş. II) Nizar'ın hamile cariyesi, sığındığı Alamut'ta bir oğlan doğurmuş. Rivayetin bu iki anlatımı, **Sahebjam**'ın *Dağın Efendisi Hasan Sabbah* başlıklı romanında

---

22. age, s.350-92; **Sahebjam**, age, s.263-7, 287; **Hodgson,** age, s.161-2. Ortaçağ Acem tarihçisi Reşideddin el Tabib, rivayete geniş yer ayırıyor. İsmaili kitabı *Hft Bab-ı Baba Seyyidne*'de zikredilen rivayetin asıl gayesi, "kıyamet teorisi"nden sonra kendilerini tanrı-imam ilan eden Alamut Pirleri'ne ilahi meşruluk sağlayacak Ehlibeyt soyağacına ulaşmaktır.

uzun uzun hikaye edilir. III) Abu'l Hasan Saidi adlı bir kadı, Nizar'ın erkek torununu Kahire'den Alamut'a kaçırmış; orada gizlice büyütmüş; adı **el Muhtedi** olan bu bebeği, Hasan Sabbah'ın sağkolu Kiya Buzurg Umid'in oğluyla değiştirmiştir. Aslında Nizar'ın torunu veya torununun oğlu, Buzurg Umid'in oğlu gibi gösterilmiş ve **II. Hasan** adıyla Alamut devletini yönetmesi sağlanmıştır. IV) Nizar'ın Kahire'deki yetim çocuğu, annesi tarafından Hasan'la beraber Alamut'a götürülmüştür. V) *el Hadi* lakabıyla bilinen Nizar'ın oğlu, Alamut eteklerinde gizlice büyütülmüş ve el Muhtedi unvanını almıştır. Onun oğlu II. Hasan ise, Kahir (kahredici, muzaffer) sıfatını taşıyor olmakla, Nizar'ın soyunu devam ettiren kişidir. VI) Alamut eteklerinde aynı anda doğan iki bebek varmış. Bunlardan biri "imam", diğeri ise onun davetçisiymiş. Yaşlı bir kadın, kimse görmeden her ikisini değiştirmiş. İmam olarak gösterilen kaleye alınırken, onun yerine geçirilen sıradan bebek ise aşağıda kalmış. Dağın eteğindeki "imam" çocuk ergenlik çağına gelince, Alamut piri Buzurg Umid oğlu Muhammed'in eşiyle cinsel ilişkiye geçmiş. Bunu gören Muhammed, "imam"ı herhangi bir insanmış gibi öldürmüş. Gerçeği sonradan öğrenen halk, imamı öldüren Muhammed'den öylesine nefret etmiş ki, onun Hasan Sabbah'ın yanına gömülü mezarını tahrip edip kirletmiş.

Dikkat edilirse, rivayet ve menkıbelerin dönemin siyasi gelişmeleriyle yakından ilintisi vardır. Öncelikle, Fatımi-Nizari çatışmasında meşruluk ve haklılık elde edilmeye çalışılıyor. Nizarilerin kutsal metinlerinde dahi, bu tür anlatımlar gerçekmiş gibi dillendirilmiştir. Rakipleri Mısırlı Must'aliler tarafından yayımlanan *el Hidaye el Amiriye*'de, sözkonusu rivayetler, "gülünç iddialar ve söylentiler" olarak nitelendirilir. Öte yandan, özellikle VI nolu rivayet, Alamut kalesindeki tutucu baba Muhammed ile "kıyamet teorisi"ni ileri sürüp kendini halife-imam ilan eden oğlu II. Hasan arasındaki ideolojik çatışmanın ürünüdür. *Heft Bab-ı Baba Seyyidne* kitabını kaleme alan II. Muham-

med, görüşlerini benimsediği babası Hasan'ı haklı çıkarabilmek amacıyla, "imam" katleden dedesini halkın gözünden düşürmeye gayret ediyor.

Bütün bunlar bir yana, Nizar'ın erkek evladının olmadığı tarihi bir gerçektir.[23]

Abisi Nizar'ı öldürten ve İsmaililer arasında Must'alicilerNizariciler bölünmesine yol açan yeni halife Must'ali, Fatımi devletini 1094-1101 arasında yönetti. Ama o, kayınpederi ve başveziri **el Afdal**'ın elinde bir oyuncak gibiydi. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu el Amir 1132 yılına kadar tahtta kaldı. Dışarıda, Haçlılarla uğraşıp karşı seferler düzenledi; içeride, kudretli başveziri ve komutanı el Afdal'a kumpas kurarak öldürttü. Bazı kaynaklar, Nizariciler/Nizariler diye bilinen Hasan Sabbah yandaşlarının, katledilen veliaht imam Nizar'ın intikamı için bu suikastı düzenlediğini savlarlar. Böyle bir ihtimal mevcuttur. Her durumda, entrikacı başvezirinin vesayetinden kurtulmak isteyen halife el Amir'in bu işten haberdar olması veya parmağının bulunması da mümkündür. El Afdal'ın katlini "Halep'teki yoldaşlarının eylemine bağlayan Alamut Nizarileri, yedi gün yedi gece şenlik düzenleyip ziyafet çektiler." Maktulün yerine başvezir olan el Memun, halife el Amir ile kendisinin öldürüleceğine dair ihbarlar alınca; her türlü önleme başvurdu. Öncelikle Alamut Nizarileri arasına casuslar sokup, oradan çıkan şahıslar hakkında bilgi edinmeye çalıştı. Ardından Suriye ve Filistin'den Mısır'a giden herkesin Sina çölünde durdurulup en ince ayrıntıya kadar sorgulanmasını emretti. Hasan Sabbah'a bir mektup yazarak; "öldürülen Nizarı tutup, eski halife Must'ali ile oğlu el Amir'e karşı çıkmakla hata yaptığını; Nizar'ın imamlık davasından vazgeçip gerçek yola dönmesi gerektiğini" vurguladı. Tedbir ve nasihatlara aldırmayan Nizari fedaileri, bu kez, hançerlerini halife el Amir'in kalbine sapladılar.[24]

---

23. age, s.217-8.
24. age, s.263-4; **Lewis**, *The Assassins*, s.59-61.

Yeni Davet

Katledilen Fatımi veliahtı Nizari'yi "meşru imam" kabul eden ve bu yüzden Must'alici İsmaililer (Fatımi Devleti yöneticileri) ile araları açılan Hasan Sabbah yandaşları, yani tarihteki adıyla Nizari İsmailileri, ideolojiden çok siyasi düzlemde çatışmayı derinleştirdiler. İranlı Nizarilerin, merkez/ana karargâh saydıkları ve minnet duygularıyla bağlı oldukları Fatımi devletiyle ilişkileri hâlâ vardı; ihtiyaç halinde karşılıklı yardımlarda bulunuyorlardı. Ama ip bir kere kopmuş, görüşler karşı karşıya gelmişti. Nizariler eski tavırlarında ısrar edip; "imamın hakkı gaspedildi; ne halife Must'ali ne de oğlu el Amir meşru halife ve imam olabilir..." diyorlardı.

Uzun süre sessiz kalan Must'aliciler, 1022'de, yani ayrılıktan tam 28 yıl sonra halife el Amir'e atfen *el Hidaye el Amiriye* başlıklı bir broşür yayımladılar. Nizarilerin suçlamalarını yanıtlamaya çalıştılar; "abisi Nizar'ı derdest ederek yerine geçen Must'ali ve oğlu el Amir'in meşru imam olduğunu" savundular. Tartışmayı yakından izleyen Suriyeli İsmaililer, broşürdeki iddialara inanmadıklarını, sert yanıtlar vererek kanıtladılar. Broşüre reddiye, Şam'daki Must'alicilerin bir toplantısında okundu. Olaya şaşıran Fatımi davetçisi, Kahire'ye mesaj gönderip yardım istedi. Bu kez halife el Amir, ek bir broşür daha kaleme alıp, Suriyeli Nizarilerin reddiyesine reddiye yazdı. Halife el Amir'in 1132'de fedailerce katledilmesinin ardından, suikast fobisine kapılan başvezir el Memun, başkent Kahire'de kitlesel bir miting düzenledi. Must'alici görüşün haklılığını savunup, Nizarilerinkini reddetti.[25]

Her durumda, Must'alici görüşü *"davat-ı kadime"* (eski davet) diye tanımlayan ayrılıkçı Nizariler, kendilerininkine *"davat-ı cedide"* (yeni davet) adını verdiler.

Peki, nedir bu "yeni davet" metodu?

---

25. age, s.264-5.

Temelde büyük bir farktan söz edilemez. Zira Nizariler, mezhepdaş Fatımiler gibi "İmam" önderliğinde bir toplum düzenine, hak ve adaletin kutsal İmam tarafından sağlanacağına inanıyor; şeriat denen şeyin sadece İmam'ın *Batınî tevil* yoluyla tefsir edilmesini savunuyor; *hakiki ilm*'in İmam'dan başkasınca verilemeyeceğini savlıyorlar. Bununla birlikte, el Amir'in öldürülmesinden sonra daha da tutuculaşan ve başaşağı giden Fatımi devletinin tersine, Hasan Sabbah önderliğindeki Nizariler, ihtilalci söylemler kullanıp gereklerini yerine getirmek suretiyle politik yönden ön plana çıktılar. Öğretilerini geliştirdiler ve yeni şartlara göre yeni yorumlar yaptılar. Yazıda Farsça'yı tercih eden Nizariler, Fatımiler devrinde üretilen klasik edebi ürünleri inceleme, kopya edip geliştirmekle hemen hiç ilgilenmediler. Halbuki Arapçayı kullanan Suriyeli Nizariler, Fatımilerin bazı risale, manifesto ve geleneklerini korumayı tercih ettiler.[26]

Nizarilerin bir ismi de *Talimiye*'dir. Hareketin kurucu önderi **Hasan Sabbah**, Farsça kaleme aldığı *el Fusul el Erbaa* (Dört Fasıl) başlıklı kitapçıkta özetle şunu vurguluyor: "İnkâr eden öğrenir; zira, inkâr eğitimdir. Ancak bilgi (marifet) akıl ve görme yoluyla değil, dürüst bir öğretici/öğretmen kanalıyla olur. En doğru öğretmen ise İmam'dır. O halde gerçek bilgiyi öğrenmek ve eğitim için bir İmam'a muhtacız. Onsuz birşey olmaz; akılsal bilgi imkânsızdır.

Biz ve sizlerin dediği şudur: İlahımız, akıl tanrısıdır; yani her yanıyla aklın götüreceği doğru yol budur.

Her İmam, kendisinden önce gelen başka imamlardan bağımsız bir görüşe sahiptir. Bu yüzden öncül imamların karar ve görüşlerine bağlı kalmak doğru değildir. Bir İmam, başka bir İmam veya akıl ile sınırlanabilir..."[27]

---

26. age, s.325.
27. **Bedevi**, *Mezahib-ül İslamiyyin*, s.335-41.

Nizariler, Muhammed'in tanrısına inanıyoruz dedikleri zaman, aslında "İmam'dan başka ilah/tanrı yoktur" demeye getiriyorlar.[28] Hasan Sabbah, hiçbir zaman "imam" olduğunu söylemedi; o, sadece *hüccet* yani gaip imamın vekiliydi. Geçmiş ve gelecekteki gizli imamlar arasında bir bağlantı ve köprüydü. Hasan'ın *Talimiye* öğretisinin hayli otoriter bir özü olduğu söylenebilir.

Ortaçağ mezhep tarihçisi **el Şehristani**'nin "yeni davet" diye adlandırıp, açıkladığı şeyleri de gözönüne alırsak; Nizariler, açıkça inkâr etmedikleri peygamberleri zımnen yadsımakta; "her peygamberin getirdiği şeriatın, kurucusunun ölümüyle sona erdiğini; İmam'ın ortaya çıkmasıyla birlikte Muhammed şeriatının da ortadan kalktığını" savlamaktalar.

Nizari Batınîlerinin kozmogonisi İmam'da kişileştirilmiştir. Mutlak hakikati arayanlar, insan merkezli bir evrenle karşı karşıya gelirler. Fakat nakıs (eksik, kusurlu) insanoğlu, peygamber veya İmam'da somutlaşan mükemmel mikrokozm'un bir sureti olarak görünür. Onlara bağlı olarak yaşayabilir.[29]

Nizarilere göre: "Her şeyin Rabbi vardır ve O, mutlak varlıktır. O'nun dışında hiçbir şey yoktur. Her şey O'ndan sudur edip gelir... Rabbimiz (mevlamız), kainatın Rabbidir. Allah'ı tanıma, *sahib-i zaman* (çağın sahibi) İmam'ı tanımadır... İmam, bedenen alelâde fani bir insana benzer; fakat onun ilahi tabiatı kesinlikle bilinemez. O'nun sözü, Allah kelamıdır... İmam'ın yokluğunda *(gaybet)* davayı vekili *(hüccet)* yürütür. O, imam gibi gizli olamaz; *hüccet*, halkı aydınlatmak için gaybette değil açıkta olup, daima etkindir... Nasıl ki Allah indinde Ramazan ayı bin aydan hayırlıdır. O halde *sahib-i zaman İmam* da bin nebi ve resulden (peygamberler) daha uludur. Bu, peygamberlik *(nübüvvet)* nurunun İmamın üstlendiği *velayet* nurundan çıktığı-

28: **Hodgson**, age, s.57.

29. Ayrıntılı bilgi için bkz; **Hodgson**, age, s.19-56-57-59.

nı gösterir. Peygamberin *(natık)* vazifesi, vahy'i *(tenzil)* açıklamak; İmam'ın görevi de bu vahyin iç anlamını *(Batınî tevil)* yorumlamaktır..."[30]

Aslında Nizarilerin Fatımilerden ayrılmasının temelinde yatan şey, sınıfsal çıkarlardır. Kuruluşundan yüzyıl sonra giderek tutuculaşıp hantallaşan, ilahiyatçı dogmatizmden başka bir şey üretmeyen Fatımiler, alt katmanların sınıf çıkarlarını temsil iddiasında değillerdi. Sadece genel düzlemde "adalet ve eşitlik"ten söz edip, fetihçi politika gereği Ortadoğu ve İran'daki Türk kökenli askerler tarafından ezilen kavimlerin duygularına hitabedip; Sünni savunucusu zalim Türk komutanları aleyhinde açık propaganda yapıyorlardı. Halbuki Hasan Sabbahçı Nizariler aristokrat değillerdi. Sömürülen köylülerin, şehirlerde ezilen esnaf ve zenaat erbabının çıkarlarını koruyarak başarı elde ediyorlar; bu arada, Batınî inanca sahip geniş yığınların Sünni egemenlerce baskı altına alınmasına karşı koyarak taraftar toplayabiliyorlardı. İflas etmiş Sünnilik ile çoktan beri uzlaşıp Sünni egemenlerle işbirliği yapan Oniki İmamcı Şiilik'e alternatif olarak, ihtilalci söylem ve tavırlar sergiliyorlardı. Bu hassas konu, "yeni davet" metoduna yansıdı. Tutucu Fatımileri sadece Nizarilerle değil, aynı koldan devrimci Karmatilerle karşı karşıya getiren neden de buydu.[31]

Alamut devri İranlı Nizariler, dönemin kültürel hayatında aktif bir rol oynadılar. Çağın tanınmış İslam bilginlerine kapılarını açtılar. Kütüphanelerini gözle görülür biçimde geliştirdiler.[32] Fatımilerle ayrılıkta önce tarafsız bir tutum takınan **Nasır-i Husrev**, nihayet Nizariliği seçti. Şii düşünür **Nasıreddin el Tusi**, bir süre için gittiği Alamut kalesinde görev alıp, bu mezhebe girdi.

---

30. **J.N. Hollister**, *The Shia of India*, s.321-5; London, 1969; **Makarem**, age, s.35.

31. Ayrıntılı analiz için bkz; **Faik Bulut**, *İslam Komünçüleri (Karmatiler)*.

32. **Daftary**, age. s.325.

Suriye Nizarileri

Türkmen boylarının 1064 yılında ayak basmasından sonraki on yıl boyunca Türk akıncılarının çapulculuk ve yağmacılık faaliyetlerine sahne olan Suriye, Selçuklu düzenli ordularının istilasına tanıklık etti. Kıyı bölgeleri dışında tümüyle Fatımi mülkü sayılan bölge, izleyen yüzyılda Selçuklu beyleri veya vesayet altındaki yerel derebeyler tarafından yönetildi.[33]

İslam vakanüvislerinin en fazla ilgisini çeken Nizariliğin Suriye kolu, 1099'da Haçlı seferleriyle birlikte bölgede *"haşhaşiler"* (afyonkeşler ve katiller) diye nam saldı. Önderlerine *"şeyh-ül cebel"* (Dağın Efendisi) lakabı takıldı. Gerek Sünni, gerek Haçlı çevrelerin uyduruk karalamalarının ürünü olan bu sıfatlar, haksız yere Alamut'taki Hasan Sabbah ve yandaşları için de kullanıldı. Halbuki Hasan ve yedi halefi, Farisi İsmaililer tarafından *"seyyid, pir"* veya daha genel bir adlandırmayla *"khudavend"* (hüdavendigar: efendi, bey) diye çağrılmıştır.

12. yüzyılın erken döneminde Alamut'tan Suriye'ye ilk Nizari heyetler gönderildi. İbn-ül Qalanisi'nin kayıtlarına göre, Suriyeli Nizarilerin sorumlu davetçisi **el Hekim el Muneccim** olup, muhtemelen sayılı bazı Alamut misyonerleriyle gelip Halep şehrine yerleşti. Selçuklu komutanı Tutuş oğlu **Rıdvan**, bölgedeki diğer bey ve prenslerle rekabetinde askeri bakımdan kendini zayıf konumda hissedince, aradığı desteği İsmaililerden aldı. 1097'de Fatımi devletinin himayesine girdi ve halife adına hutbe okuttu. Halep'te Nizariler için açtığı *Dar-ül Dava* (Dava Yurdu: Propaganda Evi) merkezinde, misyoner yetiştirilmesini sağladı. İranlı fedailer, El Müneccim'in talimatı üzerine, 1103 yılında Rıdvan'ın amansız hasmı olan bağımsız Hums valisi Cenah-ül Devle'yi camide katlettiler. Hums halkı paniğe kapıldı. Türk askerleri soluğu Şam'da aldılar. Cesaretlenen İsmaililer, Halep şehrini velveleye verdiler; zaman zaman hırsızlık ve önlerine geleni öldürmek gibi itici davranışlarda bulundular.

33. **Lewis**, age, s.98.

Olaydan bir hafta sonra vefat eden başdavetçi el Münecim'in yerini, kuyumculuk yapan **Abu Tahir el Saiğ** aldı. Halep yakınlarındaki Cebel-ül Summaq (Sumak dağı)'nı karargâha dönüştüren el Saiğ zamanında Nizariler, 1106'da Afamiya kalesi beyi (Şii görüşlü ve muhtemelen Must'ali yanlısı Fatımi) Halef'e suikast yaparak, buraya sahip oldular. İlk başarıları, Haçlıların karşı saldırılarıyla yok olup gitti. Birkaç yıl sonra bağnaz Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, İran'da Nizarilere karşı başlattığı seferini, Suriye'yi de kapsayacak biçimde genişletti. Durumdan etkilenen Rıdvan, Maveraünnehirli İsmaili düşmanı bir tüccarın Halep yakınlarında fedailerce öldürülmesi üzerine galeyana gelen halkın taleplerine boyun eğdi.1113'te Selçuklu generali Mevdud'un Şam'da faili meçhul bir cinayete kurban gitmesiyle birlikte, Rıdvan, Nizarileri desteklemekten vazgeçti. Söylentilere bakılırsa, general, Şam yöneticisi Sünni vali tarafından öldürülmüştü. Ama cinayet, fedailere maledilince Rıdvan, Nizarilere karşı düzenlenen katliamlara göz yumdu.[34]

1113 yılında ölen Rıdvan'ın yerini alan Alparslan, ilk zamanlar babasının İsmaililere kucak açan siyasetini devam ettirdi. Onlara Halep-Bağdat yolu üzerinde bir kale verdi. İktidarını sağlamlaştırınca, tümüyle düşmanca bir politika izledi. Sultan Muhammed Tapar'ın kendisine yazdığı ve İsmaili tehdide karşı mücadele etmesi gerektiği yolundaki uyarı mektubunu alınca, katliam için kolları sıvadı. Halep'teki halk önderi ve milis komutanı Said bin Badi, inisiyatifi ele aldı: Başta davetçi Abu Tahir olmak üzere 200 kadar İsmaili ilerigelenini tutuklayıp mallarına el koydu. İsmaililerden çoğu öldürüldü, bazısı kale surlarından aşağı atıldı, kimi serbest bırakıldı, kimi kaçtı, kimi de şehir dışına sürüldü.[35] **Hasan Sabbah**'ın öldüğü 1124 yılına denk düşen bu katliama eşzamanlı bir katliam da Diyarbakır'da mey-

34. age, s.99-103; **Daftary**, age, s.359-60; **Bedevi**, age, s.361-2.

35. age, s.103; **Daftary**, age, s.360; İbn-ül Adim ve İbn-ül Qalanisi'ye dayanarak aktaran **Bedevi**, age, s.362-4.

dana geldi. **İbn-ül Esir**'in *el Kamil fi'l Tarih* isimli tarih kaydına göre, toplam 700 İsmailinin canına kıyıldı.

Mezhep mensupları, dört bir yana dağıldılar. Bir yıl sonra, bazı kaleleri yeniden zaptedebilmek amacıyla saldırı düzenlemelerine rağmen başarılı olamadılar. Katliama rağmen Halep'te faaliyet göstermekte ayak direyen İsmaililer, 1119'da şehir milisleri komutanı ve katliam kışkırtıcısı Said bin Badi'yi, şehirden sürdüler. Korkusundan Mardin'e kaçan bin Badi, Fırat nehrini geçerken kıyıda kendisini bekleyen fedailer tarafından iki oğluyla birlikte öldürüldü.[36]

Katledilen davetçi Abu Tahir'in yerine geçen İranlı **Behram**, katı bir gizlilik içinde faaliyet yürüttü. Kılıktan kılığa girerek şehir şehir dolaştı. Behram döneminde Şam hükümdarı Tuğtekin, İsmaililiğe sempati duyan veziri el Mazdagani'nin nasihatine uyarak Nizarileri himayesine aldı; onlara "propaganda evi" açtı. Gözüpek Nizarilerin gücünden yararlanmak isteyen Tuğtekin, Haçlı kuvvetlerine karşı savaşmak üzere onları ordusuna kattı. Savaşın sonucu, hem İsmaililer hem de Tuğtekin için gerçek bir facia oldu. Nizariler, Tuğtekin sayesinde Toros eteklerindeki Banyas kalesinde tutundular. Beklenmedik bir armağana kavuşan Behram, burayı Nizarilerin müstahkem mevzisine çevirdi. Kaleden gönderilen misyoner ve fedailer, siyasi ve askeri amaçlarını gerçekleştirdiler; özellikle Sünni hasımlarına yönelik suikastlar düzenlediler.

Dürzi ve Nusayrilerin yaşadığı Vadi Taym beyine baskın yapayım derken öldürülen Behram'ın kesilen başı, elleri ve yüzüğünü Mısır Fatımilerine gönderen derebeyi, bol mükafat aldı. Ama ödül kendisine hayır getirmedi; zira bir müddet sonra fedailerin hançerine kurban gitti.

Tuğtekin 1128'de vefat edince, Şam'daki Nizariler ya kıyıma uğradılar ya da sürgüne maruz kaldılar. İsmaili düşmanı vali

---

36. **Lewis**, age, s.104; **Bedevi**, age, s.363-5.

Mufarric İbn-ül Hasan ile askeri komutan Yusuf bin Firuz, öncelikle İsmaili sempatizanı el Mazdagani'yi 4 Eylül 1129'da öldürüp kesik başını teşhir ettiler. Ardından toplu kıyım başladı: Vakanüvisler, 6 bin ila 20 bin arasında İsmailinin kılıçtan geçirildiğine veya ateşlerde yakıldığına ilişkin kayıt düşerler. Bölge tarihini iyi bilen **İbn-ül Qalanisi**; "ertesi günü caddeler Batınî cesetleriyle doluydu. Köpekler kol ve bacakları yemek için birbirleriyle hırlaşıp dalaşıyorlardı" ibaresiyle dehşet manzarasını tanımlıyor. Katliam emrini veren Tuğtekin oğlu **Buri** ile iki yardımcısı, herhangi bir misillemeye karşı ne kadar tedbir aldılarsa da kâr etmedi. Türk askeri kılığında iki İranlı fedai, hizmetine girdikleri Buri'yi, 7 Mayıs 1131 tarihinde bertaraf ederek intikam aldılar. Eylem, moralleri bozulup dağılan Suriyeli Nizarilerin toparlanmasını sağladı.[37]

Bunun üzerine yeni davetçi İranlı **İsmail**, elindeki Banyas kalesini Frenklere verip, karşılığında Lübnan'daki Celal Bahra'yı aldı. Böylece, Suriye'de hiçbir İsmaili kalesi kalmamış oldu. 1132'de Frenklerin elinden alınan Kadmus, Prens Kahf tarafından Nizarilere satıldı. Halep ve Şam'daki başarısızlıklarından ders çıkaran Suriyeli Batınîler, genelde Dicle ve Fırat arasında kalan Suriye ile Irak'ın düz platolarında tutunamadılar. Sünni egemen şehirlerde (Halep ile Şam gibi) varlıklarını sürdürmelerine karşın, temelde, Alamut stratejisini izleyerek dağlık ve sarp bölgelerde örgütlendiler. Kadmus avantajını iyi kullanıp, 1140 yılına kadar yaklaşık 8 ila 10 kaleye sahip oldular. Özellikle en stratejik olanı Masyaf, Musul atabeyi Aksungur'un öldürülmesiyle ele geçti. Ardından Haçlılardan Haribba alındı ki; Sünni ve Haçlı egemenlerine yıllarca kan kusturan eylem ve akınlar bu kaleden düzenlendi.

Suriyeli Nizarilerin en akıllı ve cesur davetçisi **Raşideddin Sinan**'ın 1162'de sorumluluğu üstlenmesinden sonra, Suri-

37. age, s.06-7; **Bedevi**, age, s.365-8.

ye'deki savaş hareketi Müslüman ve Hıristiyan savaş ağalarının her türlü baskısına rağmen gelişip güçlendi. Dosta düşmana kendisini kabul ettiren **Sinan** hakkında, "Dağın Efendisi" masalı uyduruldu. Gerek Haçlılar, gerekse Selâhaddin Eyyûbi gibi bağnaz Sünniler çoğunlukla Nizarilere karşı savaşmalarına rağmen, zaman zaman bu vurucu güçten yararlandılar. Fedailerin iki kez suikast düzenleyip yaraladıkları Selâhaddin Eyyûbi, amcası sayesinde girdiği Fatimi sarayında bir süre komutanlık yapmakla birlikte bu devletin en zayıf anında, başkent Kahire'de anti-ismaili siyasetler güdebilen, meselâ Batınî kitaplarını yakabilen, Kürt kökenli bağnaz Sünni şahsiyet olup, aynı politikayı Suriye'deki Nizarilere karşı da sürdürmüştür. Nizariler, onca kavga gürültü ve düşman arasında hayatta kalabilmek için, genelde bağımsız hareket ettiler. Kimi dönemlerde ise kâh biri, kâh diğeriyle ittifaklar yaparak varlıklarını devam ettirdiler.

Sinan'ın üslendiği Masyaf, hem Batılılar hem de Sünnilerin gözünde "esrarengiz Dağın Efendisi'nin hükmettiği cennet bahçelerinde yetiştirilen afyonkeş fedailerle huri gibi kızların aşk yuvası" olarak dillere destan oldu. Oysa olay mavaldan ibaretti.

Suriyeli Nizarilerin öldürdükleri arasında şu şahsiyetler yer alır: Afamiya kalesi komutanı Halef, Selçuklu generali Mevdud, Fatimi başveziri el Afdal; Musul atabeyi Aksungur Bursuki, Fatimi halifesi el Amir; Abbasi halifesi el Müsterşid (sürgünde, Marağa kentinde), Halep katliamından sorumlu milis komutanı İbn Badi ile iki oğlu, Halep İsmaililerinin katliamına neden olan fanatik Sünni kadı İbn-ül Haşşab, İsmaili davetçisi Behram'ın başını kesip Mısır'a gönderen Vadi Taym beyi Dahhak bin Candal; Trablusşam (Haçlı) kralı Raymond; Sur Haçlı kralı Conrad of Montferrat ve Trablusşam kontu Bohemond'un oğlu Raymond.

Görüldüğü üzere, Nizariler hasımlarına veya kendilerine zarar veren herkese bıçak çekmişler. Bu yüzden, Sünni bağnazların; "Batınîler, Haçlılara karşı mücadele etmeyip salt Müslü-

manlara silah çektiler. Haçlılarla işbirliği yaptılar" yolundaki iddiaları, tarihi gerçeklerle bağdaşmıyor.[38]

Bir örnek: Nureddin Mahmud Zengi (1146-76) hakimiyeti altındaki Halep'te Batınîlerin her türlü ibadetini yasaklamış; şehirdeki İsmaililere karşı mücadeleyi tırmandırmıştı. Bunun üzerine, bölgedeki İsmaili önderlerden Kürt kökenli **Ali b. Wefa** komutasındaki Nizari birliği, Haçlıların (Antakyalı Raymond) safında Nureddin'e karşı çarpıştı. Ama aynı dönemde Nizari fedaileri, Haçlıların Trabluşsam kralı Raymond'u da öldürdüler. Keza, *Nubuviyye* adı verilen Irak'taki fanatik Batınî düşmanı fırkanın, 10 bin kişilik süvari birliğiyle İsmaili merkezi el Baba ve Buza'a'ya saldırarak yaklaşık 13 bin İsmailiyi kılıçtan geçirip her tarafı yağmalamasını fırsat bilen Sünni Kürt komutan **Selâhaddin Eyyûbi**, 1174-5 arasında Suriyeli Nizarilerin bulunduğu Sarmin, Maarat, Lasrin ve Cebel-ül Summaq'a karşı sefer düzenledi; çok sayıda Batınîyi ve masum köylüyü öldürdü. 1176'da İsmaili karargâhı Masyaf'ı kuşattı. Bunun üzerine fedailer kendisine karşı suikast düzenledi. Nihayet, arabulucular sayesinde Selahaddin ile İsmaili lideri Sinan arasında belli bir uzlaşma sağlandı.[39]

Şeyh-ül Cebel Sinan

Suriyeli Nizari önderler arasında en belirgin olanı, "Dağın Efendisi" lakabıyla ünlenen Raşideddin lakaplı **Sinan** (b. Salman b. Muhammed) olup, 1162-93 arasında bölgedeki hareketi maharetle yönetmiştir. Basralı bir aristokrat ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen bu zatın mesleği, öğretmenlik ve kimyagerlikti. Batınîlikle ilgilendiğinden, biraz para ve bir at bularak Alamut kalesinin yolunu tuttu. Hasan Sabbah'ın sağkolu **Buzurg Umid**'in yönetimi sırasında Alamut'ta yaşadı. Buzurg

38. age, s.108.

39. age, s.109-115; **Daftary**, age, s.380; **Maalouf**, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, s.231-61.

Umid, kendisini iki oğlu (Hasan ve Hüseyin)'ndan ayırmadı. *İhvan-ül Safa Risaleleri* dahil felsefe dersleri aldı. Hem İsmaililik, hem de başka konulara ilişkin lehte ve aleyhte değişik kitaplar okudu. 1162'de babası Buzurg Umid'in yerine Alamut hükümdarı olan II. Hasan, yakın dostu Sinan'ı Suriye'ye gönderdi. Önce Kahf kalesinde oturan Sinan, Suriyeli davetçi Abu Muhammed'in ölümünü fırsat bilip entrika yoluyla liderliği gaspeden Havace Ali bin Mesud cemaatin bir suikastına kurban gidince, o bölgedeki mezhepdaşlarının başdavetçisi, Alamut devletinin temsilcisi seçildi.

Bir rivayete göre **Sinan**, samimi dostu II. Hasan'ın 1164'te ilan ettiği "kıyamet teorisi"ni benimsedi. Ancak baba Buzurg Umid oğlunun bu görüşünü kesinlikle reddedip kendisini cezalandırdı. Bu nedenle II. Hasan, babasını tasfiye etmek için Sinan'la beraber özel bir grubu görevlendirdi. Olay ortaya çıkınca, Sinan Alamut'u terketmek zorunda kaldı ve Buzurg Umid ölünceye kadar Suriye'de gizlendi durdu. II. Hasan Alamut hükümdarı seçilince, arkadaşını Suriye başdavetçisi olarak ödüllendirdi.

Sinan'ın ilk on yılı, bölgedeki Nizari gücünü sağlamlaştırmakla geçti. Kâh müdahale ve tehdit, kâh savunma, kâh uzlaşma diplomasisini ustalıkla kullanıp her durumda Suriye'deki Sünni egemenlere kendini kabul ettirdi. Kale üstüne kale zaptetti. İsmaili yazar **Abu Firas**, "güçlü ve büyülü bir kişiliğe sahip olan Sinan'ın tek başına dolaştığını, yanına koruma almadığını, köylülere iyi muamele ettiğini, kimseyi mahçup etmediğini; örneğin, Masyaf bölgesinde misafir olduğu evde şaşkınlıktan içini temizlemeden tavuğu pişiren bir İsmaili kadının ayıbını yüzüne vurmadığını" anlatır.

Her durumda, Sinan, insanları kendine bağlayacak büyüleyici tekniklerin ustası olmuştu.

Sinan'ın sadakat gösterdiği Alamut devletiyle ilişkilerine muğlaklık hakimdir. Görünüşte bu devlete bağlı olmasına karşın, genelde kendi başına ve bağımsız hareket ediyordu. Bu ne-

denle, özellikle arkadaşı II. Hasan'dan sonraki Alamut yöneticilerinin, en az iki kez kendisini öldürmeyi düşündükleri söylenir. Sinan, samimi dostu II. Hasan'ın "kıyamet teorisi"ni benimseyip, İslam şeriatını iptal etti. Genelde bağnaz Sünnilerle çevrili Suriyeli Nizariler, bu yüzden, "analarını bacılarını birbirlerine helal saydılar" türünden iftiralara maruz kaldılar.[40]

"Kıyamet teorisi"ni başka türlü yorumlayan Suriyeli Nizarilerin Cezire ve Cebel Summak bölgesindeki bir kolu, "cinsel serbesti dahil şeriatın yasakladığı her şeyi mübah gören; kadınların da erkek elbisesi giyebileceğini ve Sinan'ın ilah olduğunu" savunan bir uygulama içine girdi. *El Suffat* (Arınmışlar) adını alan bu kol, liderleri Sinan'ın "ebedi arınmışlık ve kardeşlik içinde yaşayınız" yolundaki talimatını hayata geçirdiklerini söylüyordu. Sinan bu eğilimle bizzat ilgilendi, dağda kuşattığı *el Suffat* mensuplarının çoğunu katlederek, gelişmenin önünü aldı.[41]

Şam diyarında nam salıp efsaneleşen Sinan, yandaşlarınca bir çeşit "tanrı-insan" olarak algılanmıştır. Sözgelimi İsmaili yazar **Abu Firas**, Sinan'ı tanrı katına çıkaracak kadar övgüler dizer. Bizzat Sinan, buna fırsat veren bir tutum içindedir. Zira o, "Tanrının kendi suretinde tecelli edip dini tamamladığını; kendisini, yaradılışın efendisi olarak gördüğü"nü belirtir: "Kim ki beni gönülden tanır, o gerçeğe kavuşur; buyruklarımdan sapanlardan hiçbiri beni tam anlayamaz." Bu anlayış, aslında II. Hasan'ın "kıyamet teorisi"nden esinlenmiş olmanın yanı sıra, İsmaililerin kutsal "tanrı-imam" senteziyle uygunluk arzeder.

Sinan'dan sonraki Suriye Nizariliği, aşamalı biçimde eski şaşaalı konumunu kaybetti ve nihayet Memlûkların vesayeti altına girdi.

---

40. age, s.111-112; **Hodgson**, age, s.186 ile 2 nolu dipnot.

41. Vakanüvis **Kemaleddin İbn-ül Adim**'den aktaran **Lewis**, age, s.111; **İbn-ül Adim**, *Zübdat-ül Halep fi Tarih-i Halep*.

Alamut Pirleri

Alamut devletinin kurucu önderi **Hasan Sabbah**'ın Sünni Selçuklu militaristlerine karşı direnişi pat durumuna gelmişti. Önce büyük hamle yapıp İran, Irak ve Suriye'de sayısız kale ve merkez ele geçiren Nizariler, Sultan Muhammed Tapar ile Sancar'ın karşı askeri kampanyaları önünde belli oranda gerileme gösterdiler. İsfahan, Fars ve Huzistan eyaletleriyle Tikrit (Irak) ve Halep (Suriye) kaybedildi. Onbinlerce Nizari gerek askeri seferlerle, gerekse kentsoylu Sünni kitleler tarafından kıyıma uğratıldı. Bu yanıyla ele alınırsa, Nizarilerin siyasi suikastlarının bedelini sıradan İsmaililer ödemiş oldu.

Genel bir değerlendirmeyle, Nizarilerin Selçuklulara karşı topyekûn ihtilal/ayaklanma planlarının tutmadığı söylenebilir. İran'ın doğusunda ellerinde bulunan Rudbar, Kumis ve Kuhistan gibi kaleler, ihtilal üssü için elverişli değildi. Buna karşılık, İran coğrafyasının her tarafına dağılmış 50 kadar kalede tutunmayı başaran **Hasan Sabbah**, düşünce ve eylem adamıydı. Dolayısıyla esas hedefinden asla vazgeçmedi. İran'ın en uç noktasından Suriye'ye uzanan bir hat üzerindeki varlığını kabul ettirip sağlamlaştırdı; dağınık halde bile olsa, tutunduğu kalelerde açılan *Dar-ül Hicra* (eğitim, öğrenme ve örgütlenme yurtları) aracılığıyla, geniş bir alanda ideolojik, siyasi ve askeri etkinlik sağladı. Selçuklu prens ve egemenleri arasındaki rekabet ve iktidar kavgalarına aktif müdahalede bulundu; kimi yöneticileri ikna, rüşvet, ittifak yahut tehdit yoluyla kazanmasını bildi.

Hasan Sabbah'ın ikinci dönemi sayılabilecek Selçuklu saldırılarına karşı direnme aşamasında, Nizariler devrimci savaş sürdürmek yerine savunma pozisyonuna girdiler; mevcut üslerini sağlamlaştırmaya; kalıcı ve bağımsız devletçikler (beylikler) olarak kalmaya baktılar. Planın bir parçası olarak, Kuhistan bölgesinin altını üstüne çeviren, insafsızca katliam yapmaktan çekinmeyen Sultan Sancar ile uzlaşma yolları oradılar. Hasan Sabbah'ın "uzlaşma" isteyen mektubunu reddeden Sancar, konağına sızan bir fedai, yahut Nizarilerin rüşvetle kazandığı bir

saray hizmetlisi tarafından ölümle tehdit edildi. Yastığına saplanan bir bıçağa ekli mesajı okuyan Sancar, Nizarilerle ateşkes yapmaya mecbur oldu. Bu düzlemde Türkiyeli İslamcı **Ö. Rıza Doğrul**'un, "Hasan'ın davetçileri, öteden beriden topladıkları güzel kadınları mezhebin icabına göre yetiştirerek onları saraylara satıp, sonra onlardan istifade ederlerdi. Sungur'un başucuna hançeri saplayanlardan biri de bu kadınlardandı"[42] yolundaki iddiası cümleten ve tafsilen yanlıştır.

Seksen yaşındaki Hasan Sabbah, Mayıs 1124'te ağır hasta olarak düştüğü yatağından bir daha kalkamadı. Lamasar kalesindeki sağkolu Kiya **Muhammed Buzurg Umid**'i yerine atadıktan sonra hayata gözlerini yumdu.

Hasan Sabbah, hiçbir zaman kendini "gaip imam" veya "kutsal imam" olarak görmedi. İmam vekili anlamına gelen *hüccet* sıfatını aldı. Halk arasında ise saygınlık ifadesi olarak *"seyyidne"* (efendimiz), *"hudavend"* (bey) veya *"baba seyyid"* gibi tanımlarla anıldı. Karalama babından kendisine yakıştırılan masalımsı "şeyh-ül cebel" (Dağın Efendisi, Dağın Hakimi) ibaresi, yerli yerine oturmuyor. Ama siyasi ve dini önderliğin yanı sıra bilgeliği de ifade eden *"pir"* sözcüğü kendisine daha uygun düşer. Nitekim geç dönem İsmaili kitaplarından birinin adı *Heft Bab-ı Seyyidne*, diğeri de *Kelam-ı Pir*'dir.

Alamut Piri Hasan Sabbah dahil Nizarileri yönetenler şunlardır:

1090-1124	Hasan Sabbah
1124-1138	Buzurg Umid
1138-1162	Muhammed I
1162-1166	Hassan II
1166-1210	Muhammed II
1210-1221	Hasan III
1221-1255	Muhammed III
1255-1256	Hurşah

42. **Ö.R. Doğrul**, *Cennet Fedaileri*, s.49.

Selçuklu-İsmaili ilişkileri esasta geçici bir ateşkes dönemine tanık olurken, Sünni egemenlerin yerel saldırıları eksik olmuyordu. Sultan Sancar'ın başveziri Muiniddin Kaşhi (Müinülmülk), Kuhistan eyaletindeki Nişapur'a bağlı Bayhaq üzerine ordu gönderdi. Sünnilerle kavga döğüşlerinde şeriat kanunları uyarınca yargılanmaya karşı çıkan İsmaililerin itirazlarını bahane eden askerler, Bayhaq civarındaki Tarz köylülerini kılıçtan geçirdi. Köylü önderi, kendini minareden aşağı atarak intihar etti. Kuhistan'daki sefer sırasında herkes katlolundu, her taraf yağmalandı. Diyarbakır'da 700 İsmaili imha edildi. Rudbar kalesi kuşatılmasına rağmen başarısızlığa uğrayan ordu geri çekildi. İsmaililere yönelik diğer saldırılar ise yenilgiyle sonuçlandı.

Henüz vefat etmiş bulunan Hasan Sabbah'ın yerine geçen çiçeği burnunda **Kiya Buzurg Umid**'i sınamak isteyen Selçuklular, bu saldırılarla, muhtemelen Alamut devletinde iktidar kavgası çıkacağını umuyor ve İsmaililer arasında ikilik yaratmayı planlıyorlardı.

Umulan olmadığı gibi, Alamut'un yeni Piri misilleme yapmakta gecikmedi. Devasa Meymundiz kalesini yaptırmak suretiyle Rudbar bölgesinde karşı saldırıya geçen Nizariler, 16 Mart 1127 günü, uşak kılığına girmiş iki fedai aracılığıyla başveziri öldürerek intikam aldılar. Doğu'da Kuhistan ve Sistan'da askeri akınlar yaptılar. Durumun ciddiyetini gören İsfahan hükümdarı Sultan Mahmud, Nizarilerle ateşkes yapmak üzere bir heyet istedi. Alamut'tan gönderilen barış elçisi, şehirdeki bağnaz Sünniler tarafından linç edilince, Buzurg Umid resmi açıklama ve özür bekledi. Mahmut sorumluluk kabul etmeyince, İsmaili birlikleri 1129'da Kazvin'e saldırıp yaklaşık 400 kişiyi öldürdüler. Muhtemelen bu olay, İsmaililerin Sünni sivil kitleye yönelik biricik saldırısıdır. Bu arada Kazvin, Hamedan, Tebriz ve İsfahan'daki önemli şahsiyetlere karşı bir dizi suikast gerçekleştirildi. Örneğin, Sultan Mahmud'un yerine geçen Mesud, aleyhine çalışan Abbasi halifesi el Müsterşid'i, Hamedan yakınındaki sa-

vaşta maiyetiyle birlikte esir alıp Marağa şehrinde hapsetti. Nizariler, muhtemelen Selçuklu sultanlarının bilgisi dahilinde halifeyi 1135'te öldürdüler. Alamut devleti, yedi gün yedi gece şenlik düzenleyerek bu eylemi kutladı.[43]

Hasan Sabbah'ınkine oranla Buzurg Umid zamanında gerçekleştirilen siyasi suikast sayısının daha az olduğu görülür. En meşhuru Abbasi halifesi olmak üzere, İsfahan ve Tebriz valileri ve Marağa beyiyle Kazvin müftüsü bunlar arasında sayılabilir. Hasmane tavır takınan Şii Zeydi imamları, ilk kez bu tarihte tasfiye listesine alındılar.[44]

Rudbarlı bir Türk olan **Buzurg Umid**, lideri Hasan Sabbah kadar eğitimli olmamakla birlikte engin deneyiminden yararlanmasını bildi; onun siyasetinden milim şaşmadan, Alamut devletini genişletmeye devam etti.

Damgan eyaletindeki Girdukh ile irili ufaklı kaleler zaptedildi. Luristan ve Zağros bölgelerinde bazı kaleler (eskiden kaybedilenler dahil) ele geçirildi.

Buzurg Umid'in dürüst ve cengâver ruhlu olduğuna dair bir menkıbe anlatılır: İsmaili düşmanı Selçuklu prensi Yarankuş Alamut'a sığınınca, hasmı Harzem Şahı, "Ben İsmaili dostuyum, oysa Yarankuş sizin iflah olmaz düşmanınızdır. Onu bana teslim edin" diye mektup yazmış. Fakat Buzurg Umid, "ne tür bir düşman olursa olsun, bana sığınan kimseyi teslim etmem" demiştir.

9 Eylül 1138 günü vefat eden Buzurg Umid için, Sünni vakanüvisler "cehennemi boyladı" diyerek sevindiler. Lideri Hasan Sabbah'ın yanına defnedilen Buzurg Umid'in ölümüyle Alamut'un yıkılıp gideceğini uman düşmanlarınsa hevesleri kursaklarında kaldı.[45]

---

43. **Lewis**, age, s.65-66; **Daftary**, age, s.373-4.

44. Vakanüvis **el Reşideddin** ile **el Kaşani**'ye dayanarak aktaran **Hodgson**, age, s.103-4; **Lewis**, age, s.66-67; **Daftary**, age, s.372-383.

45. **Daftary**, age, s.381; **Hodgson**, age, s.100-102.

Buzurg Umid dönemi, umulan merkezileşmeyi gerçekleştiremeyen Alamut devletinin ortada İran, daha doğuda Kuhistan ve daha batıda Suriye olmak üzere üç veya dört özerk bölgeye ayrıştığı bir dönem sayılır. Suriye'deki lider Sinan, merkeze sadık olmakla beraber hemen tümüyle bağımsız siyasetler izliyordu. Kuhistan ise, Kain'e bağlı Tan veya Müminabad kalesinde oturan ama *"mustahsın"* unvanıyla Alamut'tan tayin edilen bir *dai* tarafından özerk biçimde yönetiliyordu. Nizariler Kuhistan, Sistan ve Suriye gibi esas olarak Sünni, Nusayri ve Zeydilerin yaşadığı mıntıkalarda kendilerine yer edinip varlıklarını başkalarına kabul ettirdiler. Adlarına *sikke* bastırıp *hutbe* okuttular.[46]

Nizarilerin hakim oldukları alanlar öylesine dağınık ve birbirinden kopuktu ki, her bölge âdeta kendi başına buyruk (bağımsız veya özerk) yaşıyor; bu durum, merkezileşmeyi önlüyordu. Dış baskı ve saldırılar (Selçuklu, Eyyübi, Zengi, Haçlı vb.) mevcut durumun pekiştirilmesini yani merkezileşme yerine özerkleşmeyi zorunlu kılıyordu. Doğrudur; Nizariler dış dünyaya karşı hâlâ ortak bir amaca ve kolektif bilince sahiptiler. Ayrıca, son derece disiplinli ve kendisini davaya adamış bir topluluk sözkonusuydu. Selçuklu Türklerinden bağımsızlık koparabilmek gayesiyle güçlü bir dayanışma içindeydiler. Yine de, emrivaki karşısında, ister istemez bu gerçek kabul gördü: Alamut'ta oturan Pir'in başkanlığında, Suriye ve Kuhistan bölgelerinde adı konulmayan özerk bir yapı hayata geçti.[47]

Selçuklulara karşı ihtilalci topyekûn direnişte pek başarılı olamayan Nizariler; İmam önderliğinde genel bir yönetim tarzı ikame etmenin zeminini hazırlamak için kolları sıvadılar. Sünni deryasıyla çevrili Nizari adacıklarını (beylikler, kaleler) sağlamlaştırmaya baktılar. Genelde dağlık yörelerde yaşayan kavimler, köylüler ve kasabalardaki şehirlilere dayanan Nizari şa-

46. age, s.382; **Hodgson**, age, s.115.
47. age, s.383-4.

to-devletleri, siyasi ve kültürel alanda yüksek performans gösterdiler. Alamut, Kuhistan ve Suriye'de devasa kitaplıklar kurdular; sadece dini konuları değil, aynı zamanda dönemin en yüksek bilimlerini inceleyip başarılı ürünler verdiler. Dava'larını anlatabilecek misyoner okulları açarak, örgütleme ve propaganda faaliyetlerini devam ettirdiler.[48]

Alamut'ta İlk Anlaşmazlık

Buzurg Umid'in yerini alan oğlu **Muhammed** zamanında, Alamut devleti daha çok Hazar Denizi'nin sarp ve dağlık kıyılarında (Deylemistan ve Gilan gibi) genişlemesini sürdürdü. Nizari komutanı Kiya Muhammed bin Ali Husrev Firuz ile yeni önderin kardeşi Kiya Ali, sözkonusu bölgelerdeki fetihleri yönettiler. Ayrıca ilk kez, Kafkasya'daki Gürcistan ile doğudaki Gur (günümüzdeki Orta Afganistan) eyaletleri denetim altına alındı. Ne ki, Gur'un eski yöneticisinin daveti üzerine bölgeye yerleşen İsmaililer, onun ölümünden sonra karşı saldırı ve katliamlar karşısında bozguna uğradılar. Kazvin ve Rudbar arasındaki mıntıka, obalara baskın yapılıp hayvanların yağmalanması biçiminde devam eden saldırı ve karşı saldırılara sahne oldu.

Muhammed devrinin ilk siyasi suikastı, rekabet halindeki Türk komutanlarının işlerine burnunu sokan Abbasi halifesi el Raşid'e yönelikti. Selçuklu sultanı Sancar ile ihtilafa düşen **el Raşid** yönetimden uzaklaştırılınca, gittiği İsfahan'da hizmetine giren dört Horasanlı Nizari tarafından 6 Haziran 1138 tarihinde öldürüldü. İsmaililere bakılırsa, el Raşid, daha önce fedailerce bıçaklanan babası halife el Musterşid'in intikamını alma gayesiyle İran'a geldiğinde, kendisine suikast düzenlendi. Olaya tepki gösteren İsfahanlı Sünniler, şehirdeki İsmailileri katlederek misillemede bulundular. Alamut kalesinde ise, halifenin ölümü bir hafta boyunca kutlandı.

---

48. age, s.383-4; **Lewis**, age, s.68; **Hodgson**, age, s.117-114-6; **Bedevi**, age, s.343.

Muhammed'in talimatıyla düşmanlara düzenlenen suikast sayısı 13 ila 14 arasında değişir: Sultan Sancar'ın prenslerinden Cevher ile Azerbaycan'daki Nizarilere kan kusturan general Davud bunların başında gelir. Bu sonuncusu, 1143'te Tebriz'e giden dört Suriyeli fedai tarafından tasfiye edildi. Prens Cevher'in intikamını almaya yemin eden Rey valisi Abbas, 1141'den itibaren başta vilayetteki Batınîler olmak üzere her taraftaki Nizarilere saldırdı durdu. Alamut Piri Muhammed, elçi gönderdiği Sultan Sancar'dan kitlesel kıyımlara müdahale etmesini istedi. 1146'da Bağdat'ı ziyaret etmekte olan vali Abbas katledildi. İsmaili belgeleri, valinin kendi adamlarınca öldürüldüğünü ileri sürerken; daha inandırıcı kaynaklar, Nizarilerle şimdilik arayı bozmak istemeyen Sultan Sancar'ın talimatıyla Sultan Mesud tarafından öldürülen Abbas'ın kesik başının Alamut'a gönderildiğini kaydederler.

Öldürülen diğer ünlüler arasında şu isimler yer alır: Nizarilere karşı Tiflis, Hamedan ve Kuhistan'da katliam emri veren üç önemli kadı, bir Gürcü prensi ve Mazenderan hükümdarının oğlu Girdbazu. Oğlunun ölümünden dehşete kapılan Mazenderan hükümdarı Şah Gazi Rüstem, Rudbar'a saldırarak kılıçtan geçirdiği Nizarilerin kesik başlarından kuleler yaptırdı.[49]

Öte yandan, Hasan Sabbah'tan sonra iki pir değiştiren Alamut kalesinde ilk kez anlaşmazlık başgösterdi. Evet, Nizari devleti kendini dosta düşmana kabul ettirmişti; bulunduğu bölgelerde hükmünü yürütüyor ve genişlemeye devam ediyordu. Ancak Selçuklulara karşı istenen kitlesel direniş organize edilememiş; hattâ onlarla uzlaşma bile yapılmıştı. Düşmanlarla çatışmaların ceremesini halk çekiyordu. Özellikle her siyasi suikast, mutlaka toplu kıyımla sona eriyordu. Halk korumasız ve çaresizdi. Mevcut düzene alternatif diye ortaya çıkan İsmailile-

---

49. Bölüm başlığı altında serdedilenlerin ayrıntıları için bkz; **Daftary**, age, s.384-5; **Lewis**, age, s.68; **Bedevi**, age, s.343; **Hodgson**, age, s.144-147.

rin vaadettikleri "hak ve adalet" sağlanamamış; Hasan Sabbah ve Buzurg Umid'in titizlikle koruduğu toplumsal dengede eşitsizlik ve farklılıklar başgöstermiş; Fatımilerin öldürülen veliahtı Nizar için sarfedilen, "mehdi kılığında zuhur edeceği, halka eşitlik ve özgürlük vereceği" yolundaki söylemler artık dile getirilmez olmuştu.

Hasan Sabbah zamanındaki radikal, coşkulu ve şaşaalı günlere özlem duyan bir grup Nizari militanı, Alamut Piri Muhammed oğlu Hasan çevresinde kümelenmeye başladı. Hasan çok okuyan, bilgili ve zeki biriydi. İsmaili öğretiyi ta başından alarak yeniden gözden geçirdi. Özellikle ihtilalci ve radikal aşamadaki İsmaili eserleri, Hasan Sabbah'ın kaleme aldığı metinleri tekrar tekrar okudu. İbn Sina ve başka filozofların kitaplarını âdeta hatmetti; bu arada Sufi düşünürlerin görüşlerini iyice sindirdi. Derken, "imamın yakında zuhur edeceğini; yeryüzüne adalet getireceğini; beklenen Mehdi-imam'ın kendi şahsında tecelli ettiğini" savlayan tezlerle ortaya çıktı. Bir umut ışığı arayıp bekleyiş içinde olan insanlar arasında bu görüş tutuldu; Hasan'ın etrafında yeni yeni halkalar oluşmaya başladı.

Yeri gelmişken değinelim: Lübnanlı yazar **Maalouf**'un, "Alamut'taki topluluk üyeleri sürekli çilekeş durumdaydılar. Hattâ beyinleri, Hasan'ın öğretileriyle yıkanmış olanların çoğu, giderek onun dediklerine karşı koymaya ve hayatı yaşamaya başlamıştı. Her türlü eğlencenin yasak olduğu bir çeşit manastır-garnizon karışımı bu yerde, tüm gençliklerini neden geçirdiklerini sorguluyorlardı. Gençler, dava uğruna koca, oğul veya kardeşlerini kaybeden kadınlarca (isyana) teşvik ediliyorlardı" diye karaladığı satırlar, Alamut'taki anlaşmazlığın özünü tersyüz ediyor.[50] Hasan Sabbah'ın çilekeşlik içeren katı ve radikal görüşlerine "daha fazla özgürlük ve serbestlik" sloganıyla karşı çıkan ve deyim yerindeyse o zamana göre liberal düşünceyi sa-

50. **Amin Maalouf**, *Semerkant*, s.128-9.

vunan bir muhalefet değil; tersine, Alamut'un kuruluşuna eşlik eden eşitlikçi, dervişan, ihtilalci bir ideolojinin giderek törpülendiği bir ortamda, eskiye dönüş özlemi içinde olup çilekeşlikten bıkıp dünya nimetlerini paylaşmak isteyen ve aynı nedenle şeriat ideolojisiyle kesin hesaplaşma talep eden bir muhalefet sözkonusudur. Yani Maalouf'un sözünü ettiği serbestlik, bir bakıma eski Alamut yöneticilerinin arınma, ruh temizliği adına dini kuralları harfiyen yerine getiren çilekeş yaşam tarzına, bu yanıyla İslam şeriatını andıran yasaklara karşı bir tepkidir.

II. Hasan'ın yeni çıkışı, radikal İsmailililik ateşinin yakıcı kıvılcımıdır; daha radikal bir öğretinin doğal uzantısıdır, kendi çapında düşünsel/inançsal bir sıçramadır. Hikayecilerin değil ama modern araştırmacıların görüşü de bu yöndedir.

Hasan'ın tezlerini "şeriata ve klasik İsmaili öğretiye aykırı bulan" baba Muhammed, şöyle diyordu: "Hasan sadece oğlumdur. Ben ise imam değil, onun dai'si (davetçisi)'yim. Kim ki onun imam olduğuna inanır ve sözlerine kulak verir, o, dinsiz ve imansızdır." İktidarın tehlikede olduğunu gören Muhammed, oğlunun imamlığına inanan yaklaşık 250 kadar radikal yandaşını öldürttü ve cesetlerini bu fikirde olanların sırtına vererek, kendilerini kaleden kovdu. Baskı ve tehdide dayanamayan Hasan, "eski görüşlerinden vazgeçtiğini" beyan ettikten sonra rahat bırakıldı.[51]

Kıyamet Bayramı

Babasının korkusundan görüşlerini gizleyen Hasan'ın beklediği uygun an geldi çattı. Alamut Piri Muhammed, Mart 1162'de öldü; hareket önderlerinin yattığı Pirler kabristanına gömüldü. 35 yaşındaki oğlu, **II. Hasan** unvanıyla babasının yerine geçti.

---

51. **Daftary**, age, s.385-6; **Lewis**, age, s.70-71; **Bedevi**, age, s.343; **Hodgson**, age, s.144-7; **Maalouf**, age, s.129-30.

İkibuçuk yıllık ihtiyatlı tutumun ardından, II. Hasan eski düşüncelerini açıklamanın zamanı geldiğine hükmetti. İlk elde, bazı eski kısıtlamaları gevşetti ve Rey ile Kazvin'de alınan esirleri azad etti.

Maalouf'un, romanının fantastik kurgusuna uysun diye, "Hasan bir kafesin kapağını kaldırıp **Ömer Hayyam**'ın kitabını aldı; bir hafta içeri kapanıp okuduktan sonra, halka hitaben bir konuşma yaptı"[52] yolundaki ifadesi, gerçekle hiç bağdaşmıyor. Zira O, sözde bir hafta içinde okuyup hatmettiği Ömer Hayyam'ın kitabıyla yetinmedi. Aynı zamanda İbn Sina gibi düşünürlerin, eski ve yeni bütün İsmaili bilgelerin yahut başka inançlardan (din veya mezhep) insanların fikirlerini yıllar yılı inceledikten sonra aşağıda açıklayacağımız "kıyamet teorisi"ni formüle etti.

Alamut'un yeni önderi II. Hasan, Hz. Ali'nin ölüm yıldönümüne rastlayan Hicri 17 Ramazan 599'a denk düşen 8 Ağustos 1164 günü, bir minber hazırlattı. Her köşesine *beyaz, kızıl, sarı ve yeşil* olmak üzere dört bayrak astırdı. Uzak ve yakın diyarlardan İsmailileri çağırıp, Alamut'a topladı. Deylemistan ve Rudbar'dan gelenler minberin önüne; Horasan ile Kuhistan'dan akın edenler sağ yanına; İran'ın batısı ve orta (Irak Acemistanı) bölgelerinden davet edilen yoldaşlar sol yanına yerleştirildiler. Minberin yüzü maksatlı biçimde batıya çevrildiğinden, davetliler sırtları Kıble'ye dönük durdular. Alamut kalesi eteklerinde toplu ayin yapıldıktan sonra, II. Hasan bembeyaz elbise ve sarıkla kaleden indi. Öğlen vakti, sağ taraftan minbere çıktı. Deylemileri, Kuhistanlıları, Horasanlıları ve Irak Acemistanı halkını sırayla birer kez selamladı. Oturup derin bir nefes aldı. Derken, yerinden kalkıp kılıcını çekerek şöyle dedi:

"Ey iki alemin insanları, cinleri ve melekleri. Meçhul bir zatı muhterem, Gaip İmam'ın yanından bana bir mesaj getirip okudu. *Sahib-i Zaman* İmam, sizlere rahmetini ve bereketini

52. **Maalouf**, age, s.130.

gönderip kutsuyor; sizi, seçkin hizmetlileri ve izleyicileri olmaya davet ediyor. Sırtınızda yük haline gelmiş şeriatı kaldırdığını ilan ediyor ve 'kıyamet günü'nün geldiğini müjdeliyor."

Belagatli konuşan, etkileyici bir hitabet gücüne sahip olan II. Hasan, Gaip İmam'a ait olduğu söylenen mesajı Arapça okudu. Duyanların şaşkınlıktan nutku tutuldu. Minberin dibinde duran Muhammed el Busti, "mübarek sözleri" Farsça'ya çevirdi. İmam'ın gizli mesajı mealen şöyleydi:

"Buzurg Umid oğlu Muhammed oğlu II. Hasan, bundan böyle halifemiz, temsilcimiz, hüccetimiz (vekilimiz) ve davetçimizdir. Benim taraftarlarım, dünyada ve ahirette, din ve diğer işlerde ona itaat etmek, buyruklarını aynen yerine getirmekle yükümlüdürler. Onun buyrukları tartışmasızdır. Zira her sözü, bizim sözümüzdür. Ve onlar bilirler ki, mevlamız onlar için şefaat eylemiş, Allah'a yakın olmalarını sağlamıştır..."

Kutsal mesajı bitiren II. Hasan, bu tarihi anı, *"Kıyamet Bayramı"* ilan etti. Bu münasebetle iki rekat *Namaz-i İyd* (Bayram Namazı) kıldı. Şeriat kurallarının kaldırılışını kutlamaya başladı. Öncelikle oruç bozuldu, ardından yenilip içildi ve şenlikler düzenlendi. O tarihten beri Ramazan'ın 17. günü, İsmaililer arasında "kıyamet bayramı" olarak kutlanır durur.[53]

İki hafta geçer geçmez, II. Hasan Müminabad kalesinde, Alamut'takine benzeyen bir toplantı ve mitingte, ikinci tarihi açıklamasını yaptı. Buna göre, (merhum Fatımi halifesi) el Mustansır Allah'ın yeryüzündeki vekili ve Hasan Sabbah da onun temsilcisiydi. Şimdi, II. Hasan, tanrının yeryüzündeki ha-

---

53. Üç Ortaçağ Acem vakanüvisi Reşideddin el Tabib, el Cuveyni ve el Kaşani'den aktaran **Lewis**, age, s.71-2; İsmaililerce kutsal sayılan *Heft Bab-ı Baba Seyyidne* kitabından uzun alıntılarla veren **Bedevi**, age, s.344-50; **Daftary**, age, s.386-7; 15. yüzyılda yazılmış *Heft Babı Ahi İshaq* ile *Kelam-ı Pir* isimli iki ayrı İsmaili kitabıyla karşılaştırmalı biçimde alıntılayan **Hodgson**, age, s.148-50. Öte yandan, *Semerkant* yazarı **Maalouf**, yine kestirmeden giderek II. Hasan'ın mesajını roman kurgusuna uygun biçimde hikaye ederek vermiş; çeviren ise, *Sahib-i Zaman İmam* kavramını, *"çağdaş imam"* şeklinde tercüme ederek hata yapmıştır. (Bkz; s.130.)

lifesi ve temsilcisidir. Reis Muzaffer de kendisinin Kuhistan'daki vekilidir. Böylece II. Hasan, *"dai"* sıfatını atıp yerine *"halife ve tanrısal yönetici"* unvanını almış oldu. *"Şeriatı iptal ettiğini, İslam'daki haramların geçersiz olduğunu; diriliş (kıyamet) anının yani dünyanın sonunun geldiğini; artık cennete vasıl olduğunu ve tanrı ile sürekli iletişim kurduğunu; kendisine uyanların ebedi ve mutlu bir hayat süreceklerini, uymayanların ise yargılanıp yok oluşa mahkûm edileceklerini"* açıkladı.[54]

Takiyye ve Şeriata Son

II. Hasan bununla yetinmedi; bazısı gizli olmak üzere dört bir yana mektuplar göndererek, kendisinin *"hakikat üzre"* yani görünüşte değilse bile *ruhsal/Batınî* düzlemde imam olduğunu beyan eden yazılar yazdı. Aldığı *Kahir* lakabıyla, *el Hadi* unvanlı gaip imam Nizar'ın gizli/gizemli oğlu *el Muhtedi* soyundan geldiğini, dolayısıyla *Ehlibeyt*'ten sayılması gerektiğini belirtti. Kıyamet ilan eden II. Hasan, *"qaim-ül qıyamet"* sıfatıyla; *"diriliş gününde insanlara nezaret edeceğini; cenneti yeryüzünde keşfedip yaratacağını; bundan böyle artık hastalık ve çalışma diye bir şeyin sözkonusu olamayacağını; doğum olayının sadece ilkbahar mevsiminde gerçekleşeceğini"* müjdeledi.

İsmaili kitabı *Heft Bab-ı Abi İshak*'ta, II. Hasan "kıyamet yargıcı" *(kaim-ül kıyamet)* olarak övülürken, "İmam gelmeden önce kendisine biat edenlerin ölümsüzlükle ödüllendirilecekleri; tanımayanların ise yokolma cezasıyla cezalandırılacakları" uzun uzadıya anlatılır. Buradan yola çıkan bilge filozof **Nasır-i Husrev**, *külli nefs* ile *külli akıl* arasında birlik yaşanacağını; "yeryüzünü barış ve huzurun kaplayacağını, inananların en yüce mükafatlara kavuşacağını" muştuluyor.

Madem ki *kaim-ül kıyamet* gelip, tüm şeriat kurallarını ortadan kaldıracak, o halde şimdiye kadar İsmaililerin benimsediği *takiyye* (gerçek inancını gizleme) kuralı da geçersiz olacak.

54. **Bedevi**, age, s.345-6; **Hodgson**, age, s.151-2; **Daftary**, age, s.391-4.

Herkes şeriatın haram saydığı şeyleri açıkça yapabilecek; hattâ bundan böyle şeriata uyanlar cezalandırılacaktır.[55]

Ortaçağ'da yaşamış el Cuveyni ve Reşideddin el Tabib gibi İsmaili düşmanı İslam tarihçilerine bakılırsa, "şeriat kurallarının ortadan kaldırılmasıyla birlikte, çok sayıda Nizari, malını mülkünü terkedip uzak diyarlara gitti. Kalanlar ise görünüşte kıyamet öğretisini benimsediler. Korkudan itiraz edemediler." Dolayısıyla, Alamut içindeki homurdanmalar, iç çatışmaya dönüştü. Kayınbirader Hüseyin Namavar isimli Buveyhi soyundan bir Şii, enişte II. Hasan'ı, "kıyamet teorisi"nden birbuçuk yıl sonra, 9 Ocak 1166 günü Lamasar kalesinde bıçaklayarak öldürdü.[56] Gerçeğin bir yanı budur.

Öteki yanına gelince, *takiyye* geleneğini onyıllardır sürdüren Nizari cemaatinin birbuçuk yıl gibi kısa bir sürede eski alışkanlıklarını terketmesi kolay değildi. Yine de II. Hasan'a, halktan ciddi bir itiraz yoktu; küçük bir azınlık dışındaki hemen tüm Nizariler, genelde kıyamet teorisi'ne inandılar. Bu yüzden II. Hasan, İsmaililer arasında *"ala zikrihi selam"* duasıyla birlikte zikredilir. Zaten onlar açısından şeriat günlük ibadetler olmaktan ziyade, ilahi hakikat'e götüren yoldaki ruh ve kalp temizliğiydi. Dolayısıyla Alamut devletine bağlı olan Suriye gibi uzak diyarlarda bile, "kıyamet bayramı" kutlandı. Halep yakınlarında *el Suffat* (Safiler: Arınmışlar) adıyla bilinen küçük bir cemaat dışında, hiç kimse şeriatın kaldırılmasını, "ana bacı tanımadan cinsel birleşme, kadınların ortaklığı yahut toplumca sapık görülen davranışlar içine girme" yönünde bir adım atmadı. Anılan cemaat ise, Suriyeli Nizarilerin efsanevi önderi Sinan tarafından derdest edildi.[57]

---

55. **Nasır-i Husrev**, *Vech-i Din*, s.131-54; vakanüvis Reşideddin el Tabib'den aktaran **Bedevi**, age, s.346; **Vladimir Ivanow**, "Two Early Ismaili Treatises", *Islamic Research Association Series*, c.II, Bombay, 1933.

56. Vakanüvis el Cuveyni'ye dayanarak aktaran **Bedevi**, age, s.347; **Daftary**, age, s.391.

57. **Daftary**, age, s.390; **Hodgson,** age, s.151-9; **İbn-ül Adim**, *Tarih-ü Halep*.

Kıyamet Teorisi'ne ciddi bir itiraz gelmediğinin en büyük kanıtı, öldürülen babanın yerine geçen oğlu **II. Muhammed**'in bu öğretiyi daha uç noktalara götürmüş olmasıdır. 19 yaşında başına geçtiği Nizari devletini tamı tamına 44 yıl yöneten Muhammed, babası II. Hasan'ın tezlerini geliştirip billurlaştırdı. Ona göre babası, "imam ve tanrının yeryüzündeki halifesi" olduğunu ilan etmişti. Oysa kendisi *vekil* veya *halife* değil, bizzat *İmam* idi. İmam'ın bedeninde tecelli eden Allah, şimdi II. Muhammed suretinde görünmeye başlamıştı. Bundan böyle cennet insanların elinin altında olduğu gibi, Allah'la direkt iletişim kurmanın; onu gönül gözüyle görüp konuşmanın da olanağı vardı.

II. Muhammed devrinde yazılan *Heft Bab-ı Baba Seyyidne* kitabında dile getirilen bazı görüşler şöyledir: "Güneşi ışınlarıyla görmek olasıdır; ışın güneşin özüdür. O halde imam, Allah'ın nuru sıfatıyla tanrının kendisidir. Peygamber hadisinde, *'Kazvin cennetin kapısıdır'* demişti. Evet ama Kazvin, cennetin sadece cümle kapısı, Deylemistan'ın girizgâhıdır. O halde Deylem ülkesi, cennetin ta kendisidir. Buraya girenler kurtulur, girmeyenler cehennem ateşine giderler.

Ermiş bilge zatlar, *'hüccet-ül ekber'* (imam vekili büyük üstad) ile *'kaim-ül kıyamet'*in evliya, ulu'l-azın ve peygamberlerle birlikte aynı mekânda bulunacaklarına işaret ederler. Baba Efendimiz Hasan Sabbah hazretleri (tanrı kabrini kutsasın ve bizi kendisiyle bereketli kılsın), kaim-ül kıyametin en büyük hücceti (yani imamın başvekili-FB) olup, *'Kaim-ül kıyamet'in elinde kızıl bir bayrakla zuhur edeceğini, bir kuzu kurban edeceğini ve ardından kaleleri fethede fethede şeriat kapısı sayılan takiyye'yi ortadan kaldıracağını'* buyurmuştur. Mevlamız (II. Hasan, ala zikrihi selam), 'Ben Allah kullarından bir kulum ve Hz. Resul'ün kardeşiyim; Allah'ın yeryüzündeki hüccetiyim (vekiliyim) ve kainatın efendisiyim, kıyametin hükümdarıyım' demişlerdir."[58]

---

58. **İvanow**'un yayımladığı elyazmalarından alıntı, age.

Olayı toparlarsak; II. Hasan'ın başlattığı inançsal devrim, aslında Hasan Sabbah'ın kurucusu olduğu radikal öğretinin doğal uzantısı, mantıklı sonucudur. Nizari topluluğun ruhsal ve manevi anlamdaki sıçramasının niteliksel bir ifadesidir. Öte yandan bu çıkış, her fırsatta düşmanlığını (katliam dahil) çeşitli yollarla kanıtlayan ortodoks Sünni İslam'dan köklü bir kopuştur.[59] Şeriat ile uzak yakın bütün kuralların üzerine bir çizik atılmasıdır; manevi bakımdan olgunlaşmanın ifadesidir. Bilinçli, eşitlikçi dervişan cumhuriyetinde yaşayan herkesin, haram helal, cennet cehennem denen dini kısıtlamalara değil, kendisinin koyacağı dünyevi yasalara itibar etmesinin bir kanıtıdır. Tasavvuf öğretisindeki aşkın teoriye bir katkıdır ki, sonradan **Muhyiddin Arabi**'de formülasyonunu bulacak olan tanrıyla özdeşleşme, onda yokolma veya ebedileşme tezinin ana kaynağıdır.

II. Muhammed dönemi, Nizarilerin derin tefekküre dalma ve içe kapanma dönemi olduğundan, siyasi suikastlar yok denecek kadar azdır. Biricik örneği, Bağdat'taki Abbasi vezirlerinden birinin öldürülmesidir. Rey'deki bağnaz âlim **Fahreddin el Razi** ise, öğrenci kılığına girmiş bir fedai'nin kendisini öldürmekle tehdit etmesinden sonra, anti-İsmaili faaliyetini asgari derecede tutmuştur. Bazı rivayetlere bakılırsa, "kıyamet teorisi"ni benimseyen Suriyeli Nizarilerin efsanevi lideri Sinan, başına buyruk hareket ettiğinden, II. Muhammed'in kendisini tasfiye etmek üzere Alamut'tan gönderdiği iki kişiyi yakalatıp öldürttü. Buna rağmen Sinan, biat ettiği Alamut ile iplerin kopmaması gerektiğini düşünüp, işi derinliğine kurcalamadı. Her durumda Sinan, kıyamet teorisini geliştirip bulunduğu şartlara uyarladı. Bazı noktalarda muğlak olmasına karşın, halk arasında inanılmaz bir popülariteye sahip olan Sinan'ın üstü kapalı biçimde kendisini "ilah/tanrı" ilan ettiğine dair önemli belgeler vardır.[60]

---

59. **Hodgson**, age, s.151-80.
60. **Daftary**, age, s.400-401; **Lewis**, age, s.75.

Sünni Alemine Dönüş

"Kıyamet teorisi"nin gölgesinde geçen yaklaşık 50 yıllık bir sürenin ardından, Alamut devleti durgunluk ve gerileme aşamasına girdi. Sultan Sancar'ın 1157'de ölmesiyle birlikte parçalanma süreci yaşayan Selçuklular arasındaki rekabet iyice kızıştı. Türk askerleri, Ortadoğu ve İran'daki tüm siyasi sistemleri altüst ettiler. Gelgelelim sistemin bozulması, özünde bir değişiklik getirmedi. Sünni İslamın kararlı savunucusu Selçuklu merkezi devletinin siyasi, askeri ve idari faaliyetleri büyük bir coğrafyada kitlesel hoşnutsuzluk yarattı. İhtilalci İsmaililerin ortaya çıkış ve yükseliş nedenlerinden biri de buydu. Halbuki şimdi, yani merkezi devletin zayıflamasıyla birlikte, şurada burada bulunan sayıca az Türklere ek olarak, büyük kalabalıkları temsil eden Acem, Kürt veya Arap kökenli yerel beyler, emirler veya derebeyleri; kendi aralarında kapışmakla birlikte, ortak hedeflerinden hiç şaşmadılar. O da, eski savaş ağalarını ve efendilerini yani Selçukluları değiştirmek.

Büyük bir alanı denetimi altında tutan Selçukluların gerilemesine paralel olarak iki yeni güç odağı ortaya çıktı. Bunlardan biri Maveraünnehir dolaylarından inip baştan başa İran'ı dizginsiz bir anarşi içine sokacak olan Harzemşahlar, diğeri de eski kudretli günlerini ihya etmek isteyen Bağdat'taki Abbasi halifesi el Nasır idi.[61]

II. Muhammed yönetiminin son 16 yılında, komşu beyliklerle İsmaililer arasında Rudbar, Mazenderan, Deylemistan ve Gilan bölgelerinde çatışmalar çıktı. Selçuklu militaristlerinin yerini alan Harzemşahlar, 1205'te Alamut kalesine saldırıp çok sayıda İsmailiyi öldürdüler. Bundan bir yıl önce ise, Irak'ın güney kesimlerinde "İsmaili olmak"la suçlanan çok sayıda sivil, Sünni yöneticiler tarafından kılıçtan geçirildi. Bu arada Alamut kalesi, kendisine sığınan dostlarına kapılarını açmayı ihmal etmedi.

---

61. age, s.403-4; **Lewis**, age, s.76-7; **Hodgson**, age, s.210-17.

II. Muhammed, 1 Eylül 1210 tarihinde muhtemelen zehirlenmek suretiyle ölünce, yerine oğlu **Celaleddin Hasan** geçti. İsmaili düşmanı Sünni vakanüvis el Cuveyni, **III. Hasan** olarak bilinen yeni liderin, "küçüklüğünden beri babasının sapkın öğretisinden hoşnut olmadığını; fitne-i fücur kokan Batınî geleneklerden kendisine gına geldiğini, dolayısıyla henüz çocukken bile birçok Sünni âlimle gizlice yazışıp, ileride tahta çıktığında kendileriyle ilişki kuracağını söylediğini" ileri sürüyor.[62]

Muhtemelen Sünni aleme döndüğü için Alamut'un yeni hükümdarı hakkındaki hayırlı rivayetleri çocukluğuna kadar uzatan el Cuveyni'nin kayıtlarına bakılırsa, "III. Hasan, dış dünyadan iyice soyutlanmaktan bıkan Nizari cemaatini, İslam dünyasına sokmayı başardı. Şeriat kurallarına uydu; Nizari bölgelerinde camii ve hamamlar inşa ettirdi. Irak ve Horasan'dan davet ettiği âlim, din adamı ve fıkıhçılar sayesinde bunca zaman cahil kalan topluluğa İslamiyeti öğretti."

Bunu fırsat bilen Abbasi halifesi el Nasır, çıkardığı ferman ile III. Hasan'ın yeniden Müslüman oluşunu kabul etti ve kendisini halifenin emir(bey, prens)lerinden biri saydı. Bu dönemdeki Nizarilere *"nû-musalman"* (yeni Müslümanlar) denildi. Hasan'ın annesi hacca gitti. Bağdat halifesi, Gilan beyinin kızını Alamut'un yeni hükümdarına almak için bizzat devreye girdi. III. Hasan, İsmaililere düşmanlıklarıyla nam salmış bağnaz Sünni Kazvinlileri, Alamut kalesine davet edip; *İslam şeriatına aykırı bütün kitapları yaktırdı*. Kazvinlilere gönderilen özel mektupta, "kıyamet teorisi"ni icad eden dedesiyle babasını lanetleyen III. Hasan, elyazısıyla şöyle yazdı: *"Belki Allah, onların kabirlerini cehennem ateşiyle doldurur!"* Anlaşıldığı kadarıyla Alamut devletine biat etmiş Rudbar, Qumis, Kuhistan ve Suriyeli Nizariler, efendilerine itiraz etmeksizin yeni görüşleri benimseyip, Şafii mezhebine girdiler.[63]

---

62. age, s.405; **Lewis**, age, s.78-9;

63. Ayrıntılar için bkz; **Lewis**, age; **Daftary**, age; **Hodgson**, age, s.217-25.

Sünni aleme yaklaşan Alamut hükümdarı III. Hasan'ın yeni tezlerini de *"bir çeşit takiyye"* olarak algılayan Nizariler genelde rahat durup, hiç ses çıkarmadılar. Bunu fırsat bilen III. Hasan, atalarının hiç yapmadığı bir şeyi gerçekleştirdi: Kapandığı Rudbar kalesinden dışarı çıkıp, askeri seferlere katıldı; Abbasi halifesinin siyasetlerinde önemli rol oynadı. Örneğin, öncelikle Harzemşahlarla ittifak yaptı, ardından halifeyle işbirliği içinde 1217'de asi Iglameş'i öldürttü. Kuhistan'daki Nizari kaleleri, Moğol saldırısından kaçan Sünnilere kapılarını açtılar; kendilerinden esirgedikleri yiyecek ve armağanları, göçmenlere verdiler.

Kasım 1221'de dizanteriden ölen III. Hasan'ın dört Sünni karısı vardı. Alamut veziri, III. Hasan'ın Sünni anneden olma kız kardeşiyle hanımlarını, "hükümdarı zehirlemek"le suçlayıp, ne kadar yakını ve şüpheli sırdaşı varsa hepsini ateşe atıp yaktırdı.[64]

Satr: Yozlaşmadan Çöküşe

Babası öldüğünde henüz dokuz yaşında bir çocuk olan **Alaaddin** lakaplı **III. Muhammed**, kudretli vezirinin himayesinde büyüdü. Vezir, Sünni öğretiyi benimsemeyi sürdürmekle birlikte daha fazla yayılmasını önleyen tedbirler aldı. Bu dönem, İsmaili terminolojide *satr*, gizlenme devri olarak bilinir. Görünüşte İslam'ın Sünni yorumunu benimsemiş Nizariler, ideolojik çatışmalardan kaçınarak eski geleneklerini sürdürdüler. *Satr*, İsmaili doktrinin kurucu önderi Hasan Sabbah'ın çileci katı görüşleriyle, kıyamet teorisi'nin mucidi II. Hasan ve oğlu II. Muhammed'in Sünni dünyadan kesin kopuşu öngören radikal tezleri arasında ortayolcu bir öğretidir. Bu dönemde Sufi fikirler geliştirilmiş; buna ilişkin mertebe ve tasniflere (*ehl-ül terettub; akviya, dua'fa, batın, zahir, hakikat, hüccet* gibi) uyan derecelendirmeler yapılmıştır. Deyim yerindeyse İranî tasavvufun tohumları burada atılıp, sonraki dönemlere miras bırakılmıştır.

64. **Lewis**, age, s.80-1; **Daftary**, age, s.406-7; **Hodgson**, age, s.224-5.

Genelde bölgeyi tam bir kargaşaya sürükleyen Harzemşahlar ile çatışan Nizariler, siyasi suikastlarını da bu kesimin öndegelenlerine, özellikle Kuhistanlı İsmailileri katleden egemenlere yönelttiler. Fedailer, suikast sırasında ve ateşe atılmadan önce, *"Yaşasın İmam Aladdin"* diye önderlerine bağlılıklarını haykırmaktan geri durmuyorlardı.

Suriye'deki Nizariler, Sünnilere karşı hiçbir eylemde bulunmayıp, esas güçlerini Haçlılara karşı kullandılar. Daha doğudan ayak sesleri gelen Moğollara karşı tedbir almayı planlayan Alamut'un, yönetim sistemi bozulmuştu. Bizzat III. Muhammed, yoz davranışları ve cinsel sapıklıklarıyla dikkati çekmiştir. Her sarayda olan entrikalar burada da görüldü. Sözgelimi, melankoli illetine yakalanan III. Muhammed, Moğollara karşı alınacak tedbir konusunda oğlu Rukneddin Hurşah ile anlaşmazlığa düştü. Hurşah Suriye'ye firar etmek istedi. Rukneddin'i fikrinden vazgeçiren ilerigelenler, uygun bir fırsatta babasını devirip yerine onu geçirmeyi planlamışlardı. Ama olmadı.

Henüz çocukken Rukneddin'i imam tayin eden III. Muhammed, içki müptelası bu oğlunun yerine başka bir evladını seçmek istemiş; bunu geleneklerine aykırı bulan Nizarilerin itirazıyla karşılaşmıştır. İçkiden sızıp uykuya dalan III. Muhammed, 1 Aralık 1255 tarihinde yatağında ölü bulundu. Katledilen imamın cesedi yanında görülen birçok masum insan anında öldürülmüş; nihayet aranan bulunmuştu: Alamut imamının sırdaşı olup, kendisinden gece gündüz ayrılmayan, belki de bu yüzden "halvet oluyorlar" türünden dedikodu ve söylentilere yol açan Mazenderanlı Hasan'ın, III. Muhammed'in eski metresi olan karısının ihbarı üzerine yakalanarak kellesi vuruldu; bedeni ateşte yakıldı. Çocukları da benzer yöntemle cezalandırıldı.

Oğlu **Rukneddin Hurşah**, bu kan ve ateş deryası ortasında tahta oturtuldu.

Alamut'taki bu dönemin tek olumlu yanı, entelektüel ve politik faaliyete önem verilmiş olmasıdır. İsmaili davası Hindistan'da rağbet bulmuş, Nasıreddin el Tusi gibi bir bilge, Alamut'ta kalarak benimsediği yeni mezhebin teorisini *(satr)* kaleme almıştır.[65]

Rukneddin Hurşah iktidara geldiğinde 12 yaşındaydı. Moğol orduları 1251 yılından itibaren adım adım istila ettikleri Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinden sonra, 1253'te Nizarilerin elindeki Girdukh'un kapısına dayandılar. Düşmek üzereyken çevreden aldığı destekle direnişini sürdüren kaledeki Nizariler, 12 bin kişilik Moğol öncü birliklerini geri çekilmek zorunda bıraktılar.

Bir süre sonra Hülagu komutasındaki Moğol ordusu Alamut'u kuşatma çemberine alınca, direnmekten yana görünmeyen yeni hükümdar Hurşah, görüşme ve uzlaşma yoluyla işi halletmeye çalıştı. Örneğin, rehin olarak oğlu ile kardeşini gönderme taktiğine başvurdu. Uzun süren görüşmeler karşısında sabrı taşan Moğol generali Hülagu, kesin talimat verdi: Ya Hurşah'ın kendisi gelip teslim olacak ya da kalede taş üstünde taş bırakılmayacak. Aynı zamanda Horasan, Kuhistan, İran ve Irak Acemistanı denen tüm bölgelerde ne kadar Moğol birliği varsa, hepsini topyekûn bir savaş için alarma geçirdi. Direnmekten yana olmayan Alamut'un efendisi Hurşah, yanında Moğollarla görüşmeleri yürüten bilge Nasreddin el Tusi, Havace Asıleddin Zuzani ve veziri Mueyyidin olmak üzere maiyetiyle birlikte 19 Kasım 1256'da teslim oldu. Alamut direnememekten değil, yönetim zaafından düştü. Aralık ayında kaleye çıkmayı başaran Moğol askerleri her tarafı yağmalayıp yıktılar. Kalenin zengin kütüphanesini yaktılar.

Yeri gelmişken belirtelim; ilk Moğol akınları sırasında Nizari kalelerine sığınan Sünni egemenler, bir süre sonra dengenin değiştiğini görünce, özellikle Moğolları yeni efendileri belleyip onlarla işbirliği yaptılar. Bununla yetinmeyip, Moğol askerlerini

65. **Lewis**, age, s.86-89; **Daftary**, age, s.410-422; **Hodgson**, age, s.239-62.

maksatlı biçimde İsmaili ve Batınîlerin üzerine saldılar. Sözgelimi, *Tarih-i Cihangüşa* (Dünya Tarihi) isimli eseri yazmakla ünlü, vakanüvis **el Cuveyni** bunlardan biri olup, Moğolların Alamut'u almasında başkışkırtıcı olmuştur. Alamut kalesindeki nadide eserlerin yakılmasına nezaret etmiş; bu arada düşmanı olduğu ve merak ettiği İsmaililere ait kimi orijinal kitapların kendisine verilmesini Moğol efendilerinden rica etmiştir. İşte bu orijinal belgeler sayesinde Alamut kalesi hakkında bazı bilgilere sahibiz. Ancak el Cuveyni'nin düşmanca tefsirleri, olayın nesnel biçimde ve yeterince anlaşılmasını engellemiştir.

Esir alınan Hurşah, Hülagu tarafından iyi muamele gördü. Meselâ, deve güreşi seyretmek istediğini söyleyince, bu arzusu gerçekleştirildi. Keza, aşık olduğu bir Moğol kızıyla evlendirildi. Ama bunun bedeli çok ağırdı. Zira, kukla gibi kullanılan Hurşah, Moğolların kuşattığı her Nizari kalesinin önüne götürülüyor ve onun ağzından "teslim ol" çağrıları yapılıyordu. Kimi Nizariler buna uyuyor, çoğunlukla da kimse çağrıya aldırış etmiyor; tersine, direnişi sürdürüyordu. 1256'da düşmesiyle birlikte Nizari Devleti'nin yıkılışını da simgeleyen Alamut'a rağmen, Girdukh gibi bazı kaleler, 1273'e kadar Moğollara karşı ayakta kalmayı başardılar.

1257 yılının ilkbaharında Hurşah, büyük Moğol hanının yanına Karakurum'a gönderildi ama Büyük Han kendisini kabul etmedi; dönüş yolunda maiyetiyle birlikte yol kenarına çekilip kılıca kurban edildi. Moğolistan yolculuğu sırasında, Kazvin'de yakalanan ailesi katledildi. Bunu, Sünni ihbarları ve kışkırtmaların etkisiyle bölgedeki Nizarilerin toplu kıyımdan geçirilmesi izledi. Yaklaşık12 bin İsmaili öldürüldü; sağ kalanlar, canlarının derdine düşüp uzak diyarlarda barınmaya, tutunmaya çalıştılar.

Nizari İsmailileri, Hindistan'da genellikle *Havace* (Khavace: Hocalar) adıyla anıldıkları gibi, Pencap'ta *Şemsi* veya *Multanî* diye tanınırlar. Bunlara *Nurşahi* veyahut *İmamşahi* de denmek-

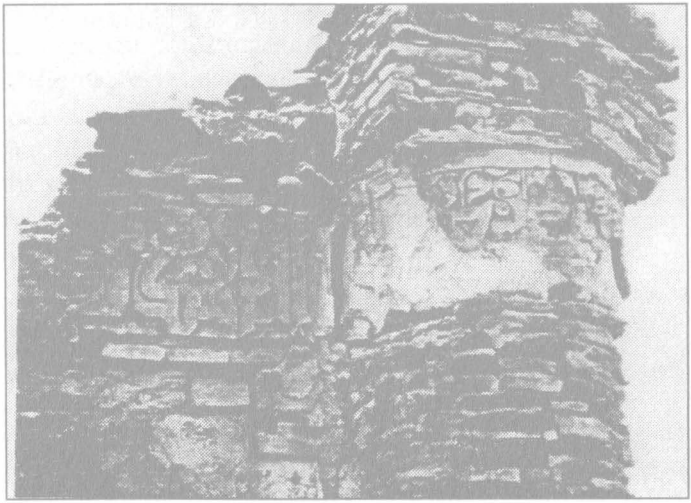
tedir. Afganistan'dakiler Hz. Ali'yi ilah olarak tanıdıklarından, lakapları *Ali-ilahi*'dir; Orta Asya'nın doğu kesimlerinde ise, *Mevlai* ya da *Molla* olarak bilinirler.[66]

Hasan Sabbah'ın 1090 yılında kurduğu Alamut devleti, diğer bir deyimle eşitlikçi dervişan cumhuriyeti, iyi ve kötü serencamıyla birlikte Aralık 1256'da yıkıldı. 1257 ilkbaharında resmen tarihe karıştı. 1273 yılına kadar direnişini sürdüren Girdukh gibi bir avuç kale ise, zamanın karanlık tünelinde yitip gitti.[67]

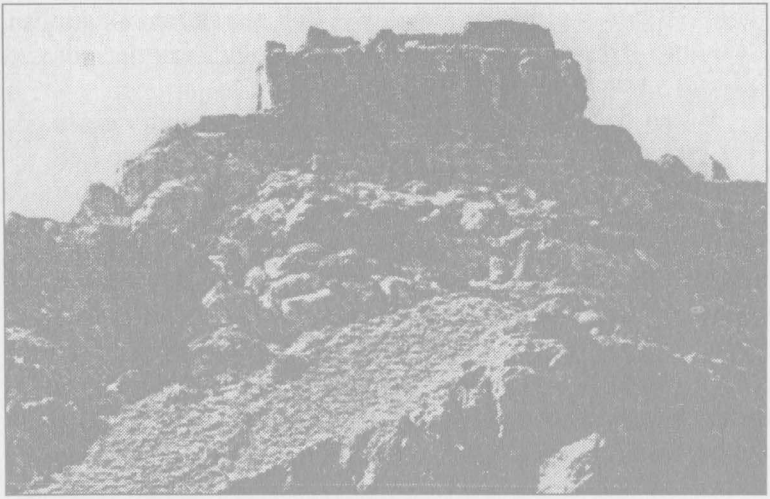
---

66. **Hollister**, age, s.396; **İvanow**, *İslam Ansiklopedisi*, "hoca" maddesi.

67. Ayrıntılar için bkz; **Daftary**, age, s.419-29; **Lewis**, age, s.88-96; **Hodgson**, age, s.262-278.

Samiran kalesinde bir anıt mezar.

Kum şehri yakınındaki Saveh kalesi kalıntısı

Samiran kalesinin dış görünümü.

DERVİŞAN CUMHURİYETLERİ

Mevali-Şuûbiyye Çizgisi

Dört Halife devrinden (632-661) itibaren fetihler sayesinde geniş bir coğrafyayı egemenliği altına alıp yöneten Arap Müslümanlar, yepyeni bir olguyla karşı karşıya kaldılar. *Mevali* denen, kılıç zoruyla veya ikna yoluyla İslamı kabul eden çeşitli kavimler ortaya çıktı. Ek olarak eski inançlarını koruyan *zımmi* adı verilen gayrimüslimler, Arap efendilerin hükmü altında yaşamak mecburiyetinde kaldılar. *Mevali* (tekili *mevla*; Arap olmayan Acem, Kürt, Türk, Berberi, Nabati gibi kavimler olup bunlar fetihçi Arapların himayesi veya velayeti altında bulunurlardı) yeni dine girince, imparatorluk sınırları içinde Arap toplumuna âdeta eklemlenmiş, farklı nitelik ve nicelikte bir toplumsal taban oluşturmuştu. İslam'ın sonraki tarihini geniş ölçüde etkileyip yön verecek siyasi, idari, sosyo-kültürel, kurumsal, hukuki ve dini alanda değişimler mevali dinamizminden doğdu. Özellikle demografik ve kültürel bakımdan ordugâh şehirlerde ana unsur haline geldiler. Arap egemenleri ve yöneticileri için tehlike oluşturdular.[1]

Boyunduruk altına alınmış mevali kitlesi, fetihlerin ilk şoku atlatıldıktan sonra, efendileri Araplarla eşit haklara sahip olma çabası içine girdiler. Teorik bakımdan bu mümkündü. Zira, eski

1. **Bernard Lewis**, *Tarihte Araplar*, s.82-5'ten aktaran **A. Yaşar Ocak**, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s.16.

komünal toplum anılarının silik izlerini taşıyan İslam anayasası Kur'an'ın bazı ayetleri ile peygamber hadisleri, "Allah'a bağlanma dışında Arap ile Acem arasında bir fark olmadığını, Müslümanların kardeş ve eşit olduklarını" savlıyordu.[2]

İster Müslümanlığı gönüllü kabul edip *mümin* sıfatını taşısın, isterse sadece diliyle ikrar edip *Müslüman* tasnifi içinde değerlendirilsin; yeni dine giren mevali, İslam'dan çok daha köklü yüksek uygarlıkların (Antik Mezopotamya'da Sumer, Babil ve İran'da Sasani), eski dinlerin ve kültürlerin mirasçısıydılar. İslam'ı yorumlarken de bu mirası referans noktası olarak aldılar.

Bilhassa eski Zerdüşti İran'da Sasani toplumunun sınıflara ayrılmış, eşitlikçi olmayan ve adaletsiz yapısına sosyal bir tepki olarak doğan Mazdekizm ve Maniheizm gibi dinler, bu yorumlayışta ana referans kaynaklarını oluşturdular. Sözkonusu kaynaklar, Emeviler zamanında *Şuûbiyye* denen büyük ve uzun süreli toplumsal tepki hareketinin ideolojisinin oluşmasına da en önemli katkıyı sağladılar. Yönetici Arap aristokrasisine karşı çıkan *Şuûbiyye*, ortodoks İslam'ın *zendeka* veya *ilhad* (kâfirlik, müşriklik) diye suçladığı yeni ideolojik ve siyasi açılımlara, içtihadlara yol açtı. Yani ikinci sınıf insan muamelesi gören mevali, ilk *zendeka* (zındıklık) hareketlerinin tabanını oluşturdu. Entelektüel çevrelerde teolojik, felsefi ve edebi görünümler kazanırken; toplumsal alanda Manici, Bardesancı, Markioncu motiflerden esinlendiler.[3]

Bürokratik, edebi, kelami (teolojik), felsefi ve tasavvufi şekle bürünen zındıklık,[4] en fazla kitlesel alanda yankılar yapıp

---

2. Arap efendiler ile sığıntıları mevali hakkındaki analizler için **F. Bulut**'un biri *Ali'siz Alevilik*, diğeri *İslam Komünculeri* isimli iki çalışmasına bakılabilir.

3. **Atıf Ş. Ebu Avz**, *el Zendeka ve'l Zenadika*, Amman; **Hüseyin Atvan**, *el Zendeka ve'l Şuubiyye fi'l Asr'il Abbasiy-il Evvel*, Beyrut 1984; **Melhem Chokr**, *Zandaqa et Zindiqs en Islam au Second Siècle de l'Hégire*, Institut Français de Damas, Şam, 1993'ten aktaran **Ocak**, age, s.17-8; **Bulut**, *İslam Komünculeri (Karmatiler)*, s.40-6.

4. **Ocak**, age, s.19-55.

günümüze kadar uzanan bir gelenek oluşturmuş; konumuzu ilgilendiren dervişan cumhuriyetleri de mezhepçi ve ihtilalci zendeka hareketleri sayesinde hayata geçmiştir.

Eşitlikçiliğe Götüren Fikriyat

Kitlesel *zendeka* hareketlerinin bir kısmı siyasal iktidarın bizzat kendisini değil ama temsil ettiği ideolojiyi (resmi İslam) protesto niteliği, bir kısmı da doğrudan siyasi düzeni hedef alan ihtilalci nitelik taşımaktadır. Bu toplumsal hareketlerin hem Emevi, hem Abbasi döneminde eski İran gelenek ve inançlarının hâlâ güçlü bir şekilde korunabildiği Irak ve Horasan gibi bölgelerde gelişme imkânı bulabilmesi, hiç de şaşırtıcı değildir. Burada dikkat edilip gözden kaçırılmaması gereken husus, Horasan'ın daha ziyade ihtilalci hareketlerin; Irak'ın ise entelektüel düşünce akımlarının beşiği olmasıdır.[5]

Zaten komünal biçimde örgütlenen İran-Sami kültürü, her zaman kendini Hint-Akdeniz bölgelerinde daha yaygın şekilde hissetirmekteydi. Mezopotamya'nın geleneksel kültürü, Araplarca bir anlamda kabul edildi. Fakat ister içine Arap ve İslam unsurlarının çekilip alınacağı eski İran-Arami kültürünün yeniden ifadesi olmak durumunda bulunsun; isterse İran-Arami katkılarının salt bir kültürü olsun; yeni İslami toplumun baştan sona kültürel Doğululaşması sözkonusudur.[6]

Dünyaca ünlü Mısırlı Marksistlerden **Samir Amin**, bizim "dervişan cumhuriyetler" diye adlandırdığımız İslam tarihindeki eşitlikçi hareketlerin arkaplanını irdelerken önemli saptamalarda bulunuyor:

"Arabistan'ın ilk Müslümanlarının inanç yorumu, tıpkı toplumsal ve kültürel yaşamları gibi kabaydı... Yeni kurulan İslam devleti, neredeyse akşamdan sabaha tüm bu Helenleşmiş ve Hı-

5. age, s.19.
6. **Marshall G.S. Hodgson**, *İslamın Serüveni*, ikinci kitap, s.72-73.

ristiyan Doğu'nun efendisi haline gelmişti... Helen-Hıristiyan kültürü, *evrenselci bir hümanizmden* beslenen genel bir metafizik ve skolastik inanç ve ahlâk üzerine incelikli bir yorum ve bilimsel düşünceyle uzlaşmayı öngörmüştü. İslamiyet, bunların yanı sıra büyük bir çeşitlilikle yüz yüze gelmişti...

İran ve yeni Doğu Hıristiyanlığı'yla sıkı ilişkiler kurmuş bulunmakla birlikte, Hindistan'a çok daha fazla açılmış, dolayısıyla ancak bir ölçüde (Mısır, Suriye ve Mezopotamya'ya göre çok daha zayıf bir ölçüde) Helenleşmişti. İslam skolastiğinin kuruluşunda önemli bir rol oynayacak olan Cundişapur okulu, İslamlaşmış İran'ın kendine özgü statüsünün göstergesidir. Belki de bu farklılık, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'ın (daha sonra Mağrib) Araplaşması ile Zağros Dağları'nın doğusunda Farsçanın varlığını sürdürmesi arasındaki çarpıcı karşıtlığın gizemini açıklamamıza yardım eder.

Bu durumda, yeni inancı bir yandan kutsal metinlerle; öbür yandan bu Helen-Hıristiyan ve İran dünyalarının maddi, siyasal ve düşünsel gerekleriyle uzlaştırmak kaçınılmazdı. Bu koşullar gerçek *kültür devrimini* gerektiriyordu... *Mutezile* akımının söylemi *(kelâm)*, ilk Müslümanların, dine yeni girenleri olduğu kadar, yeni yönetici sınıfı ve Arap-İran İslam seçkinlerini de tatmin etmeyen kaba yorumunu eleştirmeye yönelik sorular üzerinde gelişir... Yaratılış sorunu, metafizik bir düşünce çerçevesinde ne kadar mümkünse o kadar ileri götürülebilen tartışmalara konu oldu. Dünyanın Yaratan kadar ezeli olduğunu öne sürmekle Helenistik metafiziğin savları yeniden canlandırılıyor; yaratılış, kitleleri inandırmayı amaçlayan bir mit (efsane) düzeyine indiriliyordu. Pek çok kişi, bunu dine aykırı buluyordu...

İslamiyet, aşağı yukarı beş yüzyıl içinde, üç grupta toplanabilecek farklı yönelimler kazandı. Bunlardan birincisi, *evrenselciliği* hedef alan ve Helenizm'den esinlenen *ahlâkçı ve akılcı* metafiziktir. Skolastik Hıristiyan ikizi olan bu metafizik, birçok

alanda benzer bir uzlaşma arayışı içine girdi. Bu uzlaşma başka alanlara da yayılarak uygar Doğu'nun toplumsal, iktisadi, idari ve siyasal mirasına sahip çıktı... Böylece bir yandan genel bir evren açıklamasını (elbette kaçınılması olanaksız astrolojik bir bakış açısına da saparak), öbür yandan ılımlı bir *çileciliği* benimseyerek görüşlerini bütünleştirdi... Ancak bu, daha çok aydın kesimlerin yaklaşımıydı. Siyasal iktidar, bu yaklaşımı gerçekten ve bütünüyle kabul etmiş değildi... İktidarın bazen reformcu bir renk taşıyan tutuculuğunu sürdürmek için ihtiyaç duyduğu resmi Sünni yorum, iki tip tavrın arasında orta bir yol benimsiyor; seslendiği kitleye göre değişen, ikili bir dil kullanıyordu...

Bir de, hem aydınların seçkin skolastiğinin, hem halkın kaba biçemciliğinin (elbette bunlar arasında gidip gelen siyasal iktidarın tutumunun) yarattığı hoşnutsuzluktan doğmuş bulunan *üçüncü* bir tavır vardır. Mutlak bilgi özlemi, (kutsal) metinlerin aldatıcı berraklığının gerisindeki 'gizi' *(batını)* anlamayı teşvik ediyordu. Özellikle Şiiliğin aşırı yorumları (bunlar kimi kez İslamiyet ile diğer dinsel inançlar olan Hıristiyan Mesihçiliği, Mazdekilik ve Hinduculuk arasında bağdaştırmacı bir tutum alıyorlardı), bu tavra Sünnilikten daha yatkındı...

Arap-İslam düşüncesi felsefi araştırmadan ibaret değildi elbette. Hattâ felsefi araştırmanın da toplumsal bir boşluk içerisinde ilerlediği söylenemez... Ortaçağ Arap, İslam dünyasını sarsan toplumsal ve siyasal mücadelelerin yapısını incelerken iki tip çatışmadan söz edilebilir: *Birincisi,* haraçlı toplumlarda sınıf mücadelesinin tüm özelliklerini taşıyan ve alttan alta sürekli devam eden, halk ile iktidar arasındaki mücadele vardır. Halk (köylüler ve küçük esnaf), bütün haraçlı toplumlarda var olan sürekli baskı ve sömürülere maruz kalır. Ya birtakım oyunlara gelerek ya da ruhunun selametini düşünerek bunlara boyun eğer.

İkincisi, kitleler ayaklanacak kadar ezildiklerinde ise, dinin akılcı skolastikten de, biçimsel itaatten de farklı olan devrimci

yorumuna sığınır. 9. yüzyılda Karmatiler ve benzeri başka hareketler, şeriatı eleştirmişler; eşitlik ve adalet özlemlerine uygun düşen bir yoruma başvurmuşlardır...10. yüzyılda *Ihvan-ül Safa* hareketi, her durumda, halkın halifelik iktidarına karşı duyduğu hoşnutsuzluğun bir ifadesiydi. Derneğin amacı hem insanın yeryüzündeki yaşamını düzeltmek (eşitlik ve adalet, toplumsal dayanışma), hem de ahirette huzura kavuşmasını sağlamaktı..."[7]

İngiliz Doğubilimci **Hodgson**, ihtilalci zendeka hareketlerinin perde arkasına ilişkin önemli ipuçları veriyor: "...Dönemin sonuna kadar, birçok eski Sami ve İrani cemaat, yerini tek ve geniş bir Müslüman cemaatine bırakmak durmundaydı. Mazdeki veya Süryani Hıristiyan kültürünün tam anlamıyla temsilcisi durumundaki insanlar, sayıca iyice azalmıştı ve geride kalanlar ise kültürel açıdan verimsizdiler. Hepsinin halihazır gelenekleri, büyük ölçüde biraraya getirilip, İslam'ın potasında dönüşüme uğradılar... Gelenekleri İslamileştirme süreci, onları entegre ve ıslah edilmiş kılmaktan daha fazlasını gerçekleştirdi. Bu süreç, muazzam bir yaratıcı enerji açığa çıkardı. Yüksek Halifelik Dönemi, büyük kültürel açılım dönemi oldu...

Tek bir sosyal grup içerisinde çatışan ve zıtlaşan gelenekleri n varlığı, doğal olarak, herhangi bir gelenekte tamamen kök salmayan yeni biçimlere doğru yaratıcı hamleler yapma fırsatı sağlar... İslam'dan önce, değişik gelenek türlerinden her birinin kendi aleminde sadece şu veya bu kültür aşamasında, sadece sanat, yönetim vesairede değil; aynı zamanda şu veya bu dini cemaat çizgisi içerisinde kendine ait bir yeri vardı. İslam'ın gelişiyle beraber, gelenek tipleri arasındaki eski denge altüst oldu ve yeni özneler eklendi...

Her temel düşünce geleneği, özünde hayatın tümüne uygulanabilir olduğuna göre, gelenekler, bir defa onlar arasındaki ey-

7. **Samir Amin**, *Avrupamerkezcilik*, s.61-75.

lem sahalarını sınırsız kılan eski uzlaşmalar çökünce, çatışmaya başladılar...

Belirli düşünce ve uygulama alanları, ilahi esaslara dayalı bir kişisel ve sosyal düzen ümidini temsil eden din eksenli düşünen insanların hakimiyeti altına girmeye başladı. Bu *İslami umut*, Yahudi ve Hıristiyan vaiz, rahip, haham ve cemaatlerden miras kalan bir umut olsa gerek. Müslümanlar bunlardan bazı şeyler öğrenmişlerdi ama sözkonusu umuda tam bir İslami biçim verme noktasında çok bağımsız davrandılar...

Hıristiyanlık ve muhtemelen Budizm içerisindeki *zühd* ve çilekeşlik geleneği, Müslümanlar arasında, *sufiler* denilen, kendinden öncekilerden şeriat eksenli düşünen kesim kadar çok şey öğrenmiş; ama hayatın düşünsel yanları dışında pek geniş kapsamlı bir programı olmayan benzeşlerini buldu. İkinci bir hareket Batınîyye idi. *Batınîyye*, nispeten doğrudan siyasi mesajlarla, İslam öncesi köklere sahip olması muhtemel bir Batınî aşk geleneğine çağrıda bulundu. Sosyal protesto onların da gücünü gösterdi..."[8]

Hodgson, bu kez, meseleyi bir başka noktadan ele alarak aşağıdaki çıkarsamayı yapıyor: "Eskatolojik düşünce içerisinde daha yumuşak yaklaşımın yanı sıra, her zaman daha radikal bir tavır varolageldi: *Kliazm* (bin yıl sonra, dünyanın mutlu bir altın çağ yaşayacağı inancı). Tarihten beklenen, sadece bir Hesap Günü değildi; tarihin kendisi, dünyanın düzeltileceği mutlu bir 1000 yılla doruk noktasındaki çağ ile tamamlanacaktı. *Kliazm*, sosyal bir protestoyu ifade ediyordu. Kısaca, bu dünyanın günahkâr ve süfli (aşağılık) azametinin ya burnu sürtülecek, ya da defteri dürülecekti; veya gerçek imanı ve gerçek sadakati koruyabilenler, artık zorbalardan kurtulmuş şu dünyanın güzel şeylerini birbirleriyle paylaşarak yüceleceklerdi. Dünya, Şii deyiminde *'Şimdi nasıl adaletsizlikle dolmuşsa, (bir gün) adaletle dolacak'*tı.

---

8. **Hodgson**, age, s.183-5.

Böylesi bir beklenti, sadece geleceğe dair bir umut anlamına gelmiyordu. Halihazır sosyal ve tarihi hayatın yeniden ele alınması, yeniden değerlendirilmesi anlamına da geliyordu... Geleceği önceden bilinen (beklenen) önderin (Kurtarıcı Mehdi) ortaya çıkması ve onları celbederek inananları sınaması, her zaman için olasıydı... Dünyevi her tarihi olay, Mehdi'nin gelişine bir basamak, bir hazırlık olacaktı. İnananlar her zaman tetikte bekliyorlardı; son görevlerinde üzerlerine düşeni yapmaya hazırdılar...

Bu hareket noktası, ister istemez kendilerini seçkin bir zümre sayıp, geri kalan İslam alemini mürtedler (dönekler) ve zalimler sınıfına koymayı gerektirir.

Ve bu Batınî düşünce tarzında, *Gulat-ı Şia* teorisinde imamların rolü, *'sıradan insanların kurtarıcısı'* şeklinde dillendirilir. Bu, sık sık İslam öncesi yanlış fikirlerden ve itizallerden (soyutlama) gelen Batınî nosyonlar sundu..."[9]

Kitlesel zendeka ya da İslam ortodoksisine karşı ihtilalci/isyancı hareketlerin siyasal iktidara yöneliş sebebini araştıran Fransız Doğubilimci **Louis Massignon**, bunu *kutsal ruh*'un hulûlü ile açıklıyor. Buna göre kutsal ruh, her hareketin liderine *hulûl* etmekte (geçmekte), bu ise siyasi iktidarın başına, yani halifeye karşı *bir çeşit peygamber* kimliğinde, gizli bir rakip anlamına gelmekteydi. Maveraünnehir ve Horasan'da, Abu Müslim Horasani'nin katlinden sonra çıkarılan ihtilaller Massignon'un saptamasını teyit eder niteliktedir.[10]

1- Ortakçı Mazdakçılıktan Dervişan Eşitliğine

İslam'daki hemen tüm eşitlikçi hareketlerin toplu bir değerlendirilmesi yapıldığında, bazı önemli göstergelerin ortaya çıktığı görülür. Bir defa, bu hareketler, hemen tamamıyla, görünüşte

9. age, s.335-7.

10. **Louis Massignon**, *La Passion de Hallaj*, c.1, s.429-430'dan aktaran **Ocak**, age, s.52.

Müslümanlığı kabul etmiş eski Zerdüşti, Maniheist ve Mazdeki çevrelerde mayalanmakta, bu yüzden geniş ölçüde etkilerini taşıdıkları bu inançları İslam'la bağdaştırma çabası içinde görünmektedirler. Yaydıkları ileri sürülen, en azından İslam kaynaklarının kendilerine izafe ettikleri doktrinler bunu açıkça gösteriyor. [11]

O halde, Mazdekiliğin tarihini özetleyelim.

Asurların ilk kaynakları, Med aşiret ve oymakları arasında Mazdaizm inancının yaygın olduğunu belirtirler. MÖ 8. yüzyıl Asur yazılı tabletlerinde, bölgedeki Mazdeklerin adının geçmesine ek olarak, MÖ 714 yılı öncesinde Med krallarından ikisinin adı *Mazdek* olarak geçer. Mazda inancında, her tanrısal yapı karşısında bir kötü dev, her iyi karşısında kötülük, zorluk vardır. İyi ile kötü iç içe, karşı karşıya, mücadele halindedir.

Mazdekilerin yaşadıkları devirde, Sasani sülalesi hüküm sürmekteydi. Sınıfsal ayrımcılık ve bölünme uç noktaya varmıştı. İran sarayı ihtişam içindeydi ve Şah'a mensup olanlar ise büyük servet sahibiydiler. Elmas, zümrüt zebil gibiydi; yorganlar bile incilerle süsleniyordu. Buna karşılık halk sersefil bir durumdaydı. Binlerce insan evsiz barksız sokaklarda yatıyor; bir lokma bir hırkaya muhtaç insanlar ortalıkta geziyordu. Mecusilerin başrahibi **Mazdek**, bu eşitsizliğe dikkati çekerek yoksulları etrafında topladı. Zenginlerin mal ve mülklerine el koymak suretiyle, halk arasında üleşmeyi önerdi.

---

11. **Ocak**, age, s.24. Örneğin, **Kadı Ebu Bekir el Baqillani** genelde Batınîlik özelde İsmaililik, Karmatilik gibi fırkalarla Mecusilik arasında bağlantı kuruyor. Sünni mezhepli **Abdülkaahir el Bağdadi**, *Mezhepler Arasındaki Farklar* isimli çalışmasının 179-236 arasındaki sayfalarında Hürremdinilik, Ebu Müslimilik, Batınîlik fırkaları düzleminde destekleyici görüşler öne sürer. 20. yüzyıl Mısırlı tarihçi **Mahmud Şakir**, *İslam Tarihi* başlıklı kitabında, Farslar için, *"dış görünüşte Müslüman geçindikleri halde Mecusiliklerinde gizlice ısrar eden bu azınlık, Arap ırkçılığına tepki olarak Pers ırkçılığını öne sürdü. Zira bunların büyük bir kısmı üzerinde (İslamın değil) Mecusi cahiliyetinin etkileri devam ediyordu.* (s.442-3) diyor.

Mazdekilere göre insanlar, kin, bölünmüşlük ve değişik şartlarda, yani sınıflara ayrılmış farklı kategorilerde yaşamaktan ötürü mutsuzdurlar. Tüm insanların eşit yaratıldığını; bir kısmının dünya malına mülküne ve kadınlara daha fazla sahip olmasının hakkaniyet ölçülerine uymayacağını öne süren Mazdekiler açısından, mutsuzluğun kaynağı olarak görülen eşitsizliğin ortadan kaldırılması esastı. Bu yüzden mal mülk ve kadınların ortaklığı, eşitliği sağlayan temel kural olmalıydı. Mal ve altın hükümdarın değil, halkındır. Herkes tanrı kulu ve Hz. Adem'in çocuğu olmakla, zaten doğuştan eşit haklara sahiptir. Kimin ihtiyacı olursa, bir diğerinin malından bunu karşılayabilmelidir. Hiç kimseye yiyecek parası için eziyet edilmemelidir. İnancımızda kıskançlık yoktur; kimse dünya lezzetlerinden ve nimetlerinden mahrum edilememeli. İstek ve arzuların kapısı herkese açık olmalıdır.

Toplumcu görüşler taşıyan ihtilalci **Mazdek**, kadınlar dahil tüm mal ve mülkün kamuya ait olduğunu ilan etti. Mevcut yasalara, sosyal kurallara şiddetle saldırdı. Egemenlerce yasaklanan her şeyin, yoksullar için mübah olduğunu vurguladı. Afganistan'ın Herat bölgesinde 488 yılında ayaklanma başlatıldı. Harekete katılan onbinlerce aç, sefil ve perişan yoksul insan, ihtilale katıldı. Servet sahipleri öldürüldü, malları yağmalandı. Zenginlerden alınan değerli mallar bir meydanda toplandı. Halk arasında üleştirildi. Zenginlerin kız ve kadınları da isyancılar arasında bölüştürüldü.

İran hükümdarı **Kubad bin Firuz**, ihtilal karşısında korkuya kapılarak veya ikna edilmek suretiyle bu öğretiyi benimsediğini açıklamak zorunda kaldı. Mazdekiliği resmi mezhep ilan ederek, zenginlerin geniş topraklarını köylülere dağıttı. Hükümdarın 496'da tahttan indirilmesiyle doruğuna ulaşan hareket, Kubad veya oğlu Husrev'in Eftalit (Akhunlar) hanından yardım istemesiyle büyük bir dönemece girdi. Bir müddet sonra toparla-

nan egemen sınıf, Eftalit birliklerini yanına alarak karşı isyan çıkardı. Saray darbesiyle hem Mazdek, hem de hükümdar derdest edildi. Kubad, önce hapse atıldı, sonra idam edildi. Ayaklanma 498-99 yılları arasında esas olarak yenilgiye uğradı ve yakalanan Mazdek bizzat Husrev'in eliyle katledildi. Kubad'ın genç oğlu Husrev, MS 535'e kadar Mazdekilere karşı amansız bir mücadelede yaklaşık 400 bin Mazdekçiyi katletti. Başarıya istinaden, egemenler Husrev'e "Nuşirevan-ı adil" unvanını verdiler. Nuşirevan gelir gelmez, malikane sahibi Dihkan'lar yeniden büyük imtiyazlara kavuştular; halk tekrar boğaz tokluğuna çalıştırıldı.

Nuşirevan'ın zulmüne rağmen Mazdekilik akımı bitmedi; yoksulların umudu olarak İslam öncesi Hicaz, Yemen ve Güney Irak taraflarında etkisini sürdürdü. Abbasiler döneminde Kafkasya, Azerbaycan, Deylemistan, Taberistan, Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde 10-11. yüzyıla kadar başka biçimlerde varlığını devam ettirdi. Ortaçağ mezhep tarihçisi **el Şehristani**, Mazdekilik'ten sonra İslam'ın egemen olduğu İran'da, aynı düşüncelerin Sorhilik, Zındıklık, Muhammara ve Hürremilik adı altında sürdüğünü kaydeder.[12]

---

12. Konuyla ilgili olarak bkz; **el Şehristani**, *el Milel ve'l Nihel*, s.581 ve 4. nolu dipnot; **Arthur Christensen**, *Le régne du roi Kawadh I et le communisme mazdakite*, 1925; **E. Behnan Şapolyo**, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, s.389-91; **Ümit Hassan**, *Türkiye Tarihi-I*, s.146; **E. Xemgin**, *Kürdistan'da Dini İnançlar ve Etkileri*, s.89-90; **Nizamülmülk**, *Siyasetnâme*, 45. fasıl. Selçuklu başveziri, bu eserinde, olayı ortodoks İslamcı ve egemen sınıf bakış açısıyla ayrıntılı biçimde hikaye eder. Ona göre Kubad oğlu Nuşirevan, henüz 15 yaşındayken Mazdekçiliğe karşı çıkmış; hareketin lideri Mazdek'in hilelerini ortaya çıkarmak için birçok Mecusi rahibiyle işbirliği yapmış; tanınmış kişilere gizlice haberler gönderip, "*Babasının fena bir sevdaya kapılarak aklını kaybettiğini; Mazdekçiliği benimsemekle kendisi ve ülkesi için doğruyu seçmediğini; onu tedavi etme yollarını aramalarını*" bildirmiş. Anlaşılan, gizlice haberden kasıt, eşitliğe karşı olan Nuşirevan'ın Sasani egemen sınıfı ile Eftalit denen Akhunlarla işbirliği çağrısıdır.

2- İlk Eşitlikçi Cumhuriyetler

Saptayabildiğimiz kadarıyla İslam tarihinde ilk eşitlikçi girişimde bulunup, planını hayata geçirenin **Muhtar-ül Sakafi** olduğu söylenebilir. 684 yılında Emevilere karşı isyan bayrağını kaldıran Muhtar'ın dayandığı temel kitle, *mevali* adı verilen Arap-İslam boyunduruğu altında yaşayan Acem, Kürt, Nabati gibi Müslümanlaş(tırıl)mış halklardı. Görünüşte "Ehlibeyt'in intikamı" sloganını atan Muhtar'ın sosyal programı şöyle özetlenebilir: Haramları helal kılan, yolsuzluk ve rüşvet batağına batmış Emevi despotlarıyla hak uğruna mücadele etmek. Hakça bir düzen kurmak; Müslümanlar arasında zengin-yoksul, efendi-köle ayrımına son vermek. Dünya nimetlerinden herkese eşit pay vermek. 'Müslümanlar kardeştir' kuralından hareketle Acem, Kürt, Nabati, Süryanilerin haklarını korumak; Arapların imtiyazlarına son vermek. Genelde zayıfların yanında yeralmak; kimsenin hakkını kimseye yedirmemek; savaşta ve barışta birlikte olmak."[13]

Muhtar'ın yanında bulunan ihtilal önderi *Keysan* lakaplı **Abu Amra**, aynı zamanda mevali sınıfından olup zenginlerden nefret eden, tam eşitlik yanlısı bir insandı. Sonradan *Keysaniye* isimli fırkaya adını vermiş; beklenen Kurtarıcı Mehdi fikrinin ortaya çıkmasında öncü katkıları olmuştur.

Mevali'den oluşan kitle tabanının yanı sıra Kureyş aristokrasisi tarafından ezildiğini hisseden eşraf takımı, şehir esnafı ve Bedevi Arap oymakları da Muhtar'ın yanında yer aldılar. Eli lobutlu köle mevalinin zenginlerin mal ve mülklerini tahrip ederek hakimiyet kurduğu Kûfe'de, eşitlikçi bir cumhuriyet modelinin kaba hatları uygulandıysa da, yoksullarla aynı haklara sahip olmak istemeyen imtiyazlı eşraf kesimi Emevilerle anlaştı. Hareket kısa zamanda yenildi, önderleri asıldı; cumhuriyet modeli yarıda kaldı.

---

13. Konunun ayrıntıları için **Faik Bulut**'un üç kitabına bakınız: *Ali'siz Alevilik, Ebu Müslim Horasani, İslam Komüncüleri (Karmatiler)*, Berfin yay. İstanbul.

Öldürülen Muhtar'ın bazı yandaşları, eşitlikçi cumhuriyet modelini, ele geçirdikleri Nusaybin şehrinde bir iki yıl gibi kısa süre için uyguladılarsa da, 690 yılında Emevilerin saldırıları karşısında dayanamayan Nusaybin'le birlikte mevali'nin bu ütopyası da çöktü.[14]

3- Hürremiler Cumhuriyeti

El Şehristani, Mazdekiliğe en fazla benzeyen *Hürremdinilik* fırkasını, "şeriat haramlarını helal sayan, kadın ortaklığına dayanan" bir akım olarak görür. Bir rivayete göre adını Mazdek'in eşi **Hürrema**'dan alan Hürremdinilik; Keysaniye, Heysaniye, Haşimiye, Muğiriye ve Hattabiye kanalıyla İslam dünyasındaki varlığını sürdürmüş; Horasan'da Hürremdin adını almıştır. Zerdüşti rahiplerinin dilinde, *"bah-din"* anlamını da taşıyan Hürremdinilik, Ortaçağ İslam tarihçilerinden **İbn-ül Nedim** ile **Ebu'l Kasım el Belhi**'nin nazarında, *"eşitlikçi, ortakçı"* Mazdekilik'ten etkilenerek Gulat-ı Şia adı verilen, (esasında Batınî ve Alevi hareketlerin anakolunu oluşturan-FB) fikri ve siyasi akımların genel adıdır. Aynı zamanda *Muhammara* (Farsça Kızıl Bayraklılar anlamına gelen *Sorh-alaman*-FB) ile özdeşleştirilir. Her ikisine göre, Hürremilik ile Muhammara hareketi Mazdakçılığın bir kolu değil; belkemiğidirler.

Tarihçi **el Mesudi**, Hürremilik ile Mazdakçılık arasına mesafe koymakla birlikte, ikisinin de, sonradan Ebu Müslim yandaşlarının başlattığı *Müslimiye* hareketiyle ilintisi olduğunu savunur.

Hürremdinilik, Emevi yönetimine karşı örgütlenip Horasan'da propaganda yapan Abbasi davetçilerinden *Hidaş* lakaplı **Ammar bin Yezid** tarafından İslami motiflerle birlikte dile getirilmeye başlandı.

Hidaş, Hürremdiniliği icat etmedi. Alttan alta varlığını sürdüren bu akımın ihtilalci dinamizmini ve insan kaynaklarını keşfet-

---

14. **Farhad Daftary**, *The Isma'ilis: Their history ve and doctrines*, s.59.

ti. Gizli faaliyetinden ötürü, 736'da Emevi yönetimince yakalanıp İslama aykırı "Hürremi hareketi mensubu olmak"tan yargılandı. **El Nahşi** (Nekhşi), Hidaş'ın başlattığı Hidaşilik ile Hürremilik akımını özdeşleştirir: "İmamlık unvanı Abbasoğlu Muhammed'den Hidaş'a geçti; idam edilen bu önder ölmedi."[15]

Merv kentine yerleşen Hidaş, *tanrı-insan* olarak görüldü. Hareketi İslam dairesi dışına taşınca, Abbasi ilerigelenleriyle bozuştu. Hidaş'ı "İslam dışına çıkıp Batınî olmak"la suçlayan Abbasi büyüklerine karşılık, Hidaş yandaşları; "Bizim Müslümanlıkla herhangi bir ilgimiz yok. Horasanlılara yalancıktan verdiğiniz özgürlük ve eşitlik sözünü, biz, iyi kalpliler yerine getireceğiz. Zira bizim ütopyalarımız, fikirlerimiz, umutlarımız ve amaçlarımız, sizinkilerden farklıdır" diye yanıt verip, isyana hazırlandılar.

Çareyi Hidaş'ı faili meçhule kurban etmekte bulan Abbasiler; "Hidaş namıyla zuhur edip Hürremilik fırkasını benimseyenlerin hepsi, İslam'a karşı çıkmış sayılır. Haramı helal, helali haram yapmışlardır. Kadın kız, ana bacı demeden fısk-ı fücur içine girip cinsel sapıklıklara bulaşmışlardır..." türünden bir fetva verdiler.[16]

Hürremdinilik, çok geçmeden Ebu Müslim Horasani, Babek ve Mazyar hareketlerine damgasını vurup uygulamaya konuldu.

Ebu Müslim'in Abbasi ihtilalini başlatmasından biraz önce, ondan tamamen bağımsız, **Bihaferid** adlı eski bir Zerdüştinin kendi adına giriştiği bir ihtilal hareketi daha var. Aslen Nişapurlu (Zuzan doğumlu) olan Bihaferid, Zerdüşti-İslam sentezine dayanarak başlattığı köylü ihtilalinin karargâhını Xwaf bölgesinde kurdu. Eşitlikçi bir uygulama içine girdi. Siyasi hesaplar nedeniyle, bizzat **Ebu Müslim** tarafından öldürüldü. Peygamber olduğuna inanan köylüleri, "gerçek cenneti vaadederek"

---

15. **Bulut**, *Horasan Kimin Yurdu*, s.157.
16. **Bulut**, age, s.156-7; *Ebu Müslim Horasani*, s.129-132.

çevresine toplayan Bihaferid'in, *Zemzeme* adında "kutsal" bir kitap yazdığı ileri sürülür. Her durumda, Bihaferid bin Mahfuriddin'in başlattığı ihtilal, hemen tüm ihtilalci hareketlere ilham veren bir köylü eşitlikçiliğini de içerir.[17]

Ebu Müslim Horasani, Emevilere karşı mücadelede Abbasilerin Horasan topraklarındaki başdavetçisi sıfatıyla, Mayıs 748'de Merv civarında ihtilal başlattı. İki yıl gibi kısa bir sürede Şam'a girip Emevileri tahttan indiren Ebu Müslim birlikleri, Abbasi devrinin açılmasına yardımcı oldular. Ebu Müslim, Horasan'daki yönetim yıllarında kendi anlayışı çerçevesinde, adil ve eşit davrandı. Emevi karşıtı kimi Arap kabileleri dışında, özellikle mevaliye yani boyunduruk altında yaşayan Müslüman kavimlere dayandı. Birliklerini Kürt, Acem, Türk ve Nabatilerden oluşturdu; Zerdüşti ve diğer inançtan insanları safına aldı. Onlarla aynı haklardan yararlandı. Sözgelimi, yardımcılarından biri Bermeki (eski Budist ailesi), diğeri Türk İshak, üçüncüsü Mecusi Sindbad'dır. Mecusi dostuna söyledikleri ilginçtir: "İyi ki Mecusi kaldın. Ben ise, küçükken Müslüman edilmişim. Neyin ne olduğunun farkında değilmişiz. Oysa bilinçaltımız hâlâ Zerdüşti ve Mecusi fikirlerle dolu. Gönlüm Mazdakçı eşitlikçilik ile Zerdüşti ve Alevi fikirlerinin sentezlenmesinden yanadır. Bunu yaşama geçirmenin yolu, ihtilal yapmaktır. Beklenen kurtarıcı Mehdi de, zaten böyle zamanlarda zuhur eder. O da benden başkası değildir."[18]

Ebu Müslim'in eşitlikçi dervişan cumhuriyeti modeline tahammül edemeyen Abbasiler, 755'te kendisini hileyle katlettiler. Bu, onlara pahalıya patladı. İran ve Horasan'da yaşayan Müslüman kavimler eski inançları Zerdüştilik, Manilik ve Mazdekiliğin etkisinde olduklarından; hem "insan-tanrı" motifine inanıp,

---

17. **El Biruni**, *Kitab-u Asar'il Bakiye an'il Kurun'il Haliye*, s.193-4'ten aktaran **Ocak**, age, s.21; *The Cambridge History of Iran*, c.IV, s.33 ve 15. bölümdeki "Sects and Heresies" başlıklı yazıdan aktaran **Bulut**, *Horasan Kimin Yurdu*, s.154.

18. **Bulut**, *Ebu Müslim* Horasani, s.180.

Ebu Müslim'i ilahlaştırmışlardı; hem de onun kurduğu eşitlikçi dervişan cumhuriyeti modelinden etkilenmişlerdi. **Ebu Hatim el Razi** ile **el Mesudi**, Hürremilik ile Müslimiye kollarının özdeşleştiğini; Ebu Müslim'in *"imam, peygamber ve hattâ Allah'ın yeryüzündeki sureti"* olarak görülüp, *"tanrısal bir ruh"* taşıdığını ileri sürüyorlar. El Mesudi'nin kayıtlarında, Mazdakçı Hürremiler şöyle tanımlanıyor: "Bir kısmı, Ebu Müslim'in ölümüne inanmadı; onun, *'geri dönüp yeryüzüne adalet dağıtacağını'* söyledi. Bunlar, Horasan'da ayaklandılar. Bir kısmı da *'ölümünün gerçek olduğunu ama imamlık makamının kızı* (veya torunu-FB) *Fatıma'ya geçtiğini'* söyledi. Bunlara *Fatımiye* denildi.[19]

Ebu Müslim'in katlinden sonra, yakın dostu Mecusi **Sindbad**, 755-6 yılında Nişapur şehrinde ayaklandı. Sindbad, *"Ebu Müslim ölmedi; kısa zamanda güvercin donunda, Mazdek ve Mehdi kılığında gelip intikam alacak. Esas amacı Kâbe'yi yıkmaktır"* yolunda, propaganda yaptı. Hareketine katılanların omurgasını gayrimüslimlerle el Cibel bölgesi çiftçileri oluşturuyordu. Bu da Arap olmayan kavimlerin (İran ve Maveraünnehir'deki), Ebu Müslim ile nasıl özdeşleştiklerini gösterir. Sindbad, Ebu Müslim yandaşlığını kabul eden Rey'in aristokrat beyi İspahbad Hurşid'in tam desteğini aldı. İhtilale yardım eden Hurşid, yenilince kendisine sığınan Sindbad'ı himayesine almayı ihmal etmedi. Sindbad ölmesine rağmen ihtilal hareketi her yerde yıllarca sürdü ve gizli Ebu Müslimiye fırkası dahil, birçok sosyal katmanın desteğini aldı.[20] İran asıllı olmasına rağmen Türkler arasındaki faaliyetinden ötürü *Türk* lakabıyla tanınan **İshak**, Maveraünnehir tarafındaki Zerdüşti halkı yanına

---

19. *Encyclopedia of Islam*, "Khurramiya" maddesi; **Said Nefisi**, *Babek*, s.25-35; **Bulut**, *Horasan. Kimin Yurdu*, s.157-8.

20. Ortaçağ İslam kaynaklarından aktaran **Ocak**, age, s.22; **Bulut**, *Horasan Kimin Yurdu*, s.158-9; **Recep Uslu**, *Hicri I ve II Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s.126-7; **el Maqdisi**, *el Bed'*, c.IV, s.82-3; **Leysi**, *el Zendeqa*, s.133; **Yakubi**, *Tarih*, c.II, s.367; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, c.V, s.494; *The Cambridge History*... c.4-6.

alarak ayaklandı. O da, *"Ebu Müslim'in Zerdüşt peygamber tarafından gönderildiğini ve ölmediğini, günün birinde zuhur edeceğini"* belirtiyordu.[21]

Badgis, Herat, Horasan ve Sistan halkının başına geçen **Üstad-ı sis** (Üstadsis), kendini peygamber ilan ederek 300 bin kişilik insanı etrafında toplayıp, 766 (768)'da ayaklandı. İki yıl içinde ele geçirdiği yerlerde eşitlikçi cumhuriyet modelini uyguladı. Ancak diğer ikisi gibi, yenildikten sonra katledildi.[22] Ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk, Sinbad yandaşlarının *"Zerdüşti, Mazdakçı ve Şiilerden oluştuğunu"* yazar.

4- Ortakçı Beyazlar Cumhuriyeti

770 (veya 773, yahut 777) yılında, yine Ebu Müslim adına öncekilerden daha geniş kapsamlı ve uzun süreli yeni bir ihtilal hareketi patladı. Abbasi halifesi Mehdi zamanına rastlayan bu hareketi, bir rivayete göre, çirkinliğini örtmek veya taraftarlarında esrarengizlik izlenimini uyandırabilmek amacıyla yüzünü ipek bir maske ile örttüğü için **el Muqanna** (Maskeli) diye bilinen **Hakim** isminde bir İranlı yönetiyordu. İslam tarihçileri, el Muqanna'nın gerçek ismi konusunda farklı yorumlar yapar. İbn Halikan ve el Cahiz'e göre, öz adı **Ata** ve babasının ismi de Daduya'dır. El Biruni'yle İbn-ül Esir'e bakılırsa, bu zat **Haşim (Hişam) bin Hakim** olup Merv'in Kazak ya da Kaza köyünde doğmuştur; el Bağdadi ise, el Muqanna'nın "ruhuna girip kendi suretinde göründüğünü iddia ettiği Hişam bin Hakim'in adını aldığı"nı savlar. Babasının adından ve ortakçı görüşlerinden yola çıkarak el Muqanna'nın Mazdekçi olduğuna hükmedenler de vardır.

El Muqanna'nın Mazdekçi olduğu yolundaki iddialar önemli ölçüde ve fikriyat düzleminde doğrudur. Çünkü hareket çevre-

---

21. **Taberi**, c. III, s.29-34 ; **İbn-ül Esir**, age, c.V, s.591; **el Maqdisi**, age, s.86-7;

22. **Ocak**, age; **Bulut**, age; **Nizamülmülk**, age, 44. Fasıl. **Uslu**, age, s.126-7; **Gerdizi**, s.124; **Leysi**, age, s.117; **Taberi**, c.VIII, s.29-34; **İbn-ül Esir**, age, c.V, s.591.

sinde toplanan aç sefil halk ile yoksul köylüler, kendilerini *"ak"*; sınıf düşmanları büyük malikane sahiplerini ise *"kara"* olarak tanımlıyorlardı. Giysileriyle bayrakları da beyaz idi. Beyaz özgürlüğe, ak günlere ve nura yani aydınlığa götüren hayat sembolüydü. Kara ise mutsuzluk, kölelik ve ölüm demekti. Bu motifler iyilik-kötülük, ak-kara eksenine oturmuş Zerdüşti ve Mazdeki öğretinin temel taşlarıdır.

Arap vekayinamelerinde *"beyazlar, ak giysililer"* (el Mübeyada, Mübeyaza), Farsça *"sapid-camagan"* olarak geçen hareketin önderi el Muqanna, Horasanlı bir boyacıydı. Horasan ve Maverünnehir halkını çevresinde topladı. Ak giysiler giyip beyaz bayrak elde dolaşan ihtilalciler, o sırada *"kara halk"* adı verilen büyük malikane sahibi *Dihkan* (farsça) ve *Amil* (Arapça) unvanlı kişilere karşı saldırıya geçtiler. Irak'tan Afganistan'a kadar her tarafa yayılan isyanın, tipik özelliklerinden biri de Nerşeh civarında bir kadın tarafından yönetiliyor olmasıydı. Ebu Müslim'in subaylarından birinin dul eşi olan bu kadın, sonradan yakalanıp idam edildi.

Nahşeb civarındaki müstahkem Siyam (ve/veya Kiş) kalesi, Mübeyazaların eşitlikçi dervişan cumhuriyetinin küçük bir modeli gibiydi. Kurtarılmış üsleri olan Ablak dağlarında da bu model uygulandı: İhtilalciler, ellerine geçirdikleri topraklarla malları ortaklaşa kullanıyor, yahut üleşiyorlardı. El Muqanna, Mazdekçi tezleri yeniden canlandırıp gerçekleştirmek istiyordu. Ona göre toplumdaki her şey kamu malı sayılırdı. Birey, toplumdan sonra gelir; kudretini ondan alır ve asıl güç kaynağı olan toplum, bireyin amacına hizmet ettiği ölçüde vardır.

Rizamiye olarak da bilinen bu ortakçı köylü hareketinin içinde çok sayıda Soğdlu ve Türkmen aşireti bulunuyordu. Tam anlamıyla eşitlikçi bir doktrin ortaya atmış olması Buhara, Semerkant ve havalisinden Halaçlar gibi bazı Türk oymakları dahil, büyük kitlelerin El Muqanna çevresinde toplanmasına yol açtı. Klasik Arap vekayinamelerinde, hareket yandaşlarının, *"Mehdi*

ve insan-tanrı olarak gördükleri Ebu Müslim'in tanrısal ruhunun el Muqanna'ya geçtiğine" inandıkları; el Muqanna'nın, "Mazdekçi ortakçılığı savunarak İslam şeriatının haram saydığı her şeyi izleyicilerine helal kıldığı, İslam ibadetlerini iptal ettiği, kadınların ortak kullanımına izin verdiği" yazılıdır.

778-9 dolayında kıstırıldığı Nahşeb dolayındaki Siyam kalesinde teslim olmaktansa, bakır eritilen bir fırına gizlice atlayarak (veya Taberi'ye göre taraftarlarıyla birlikte zehir içerek) ölmeyi yeğleyen el Muqanna'nın ölümüyle birlikte eşitlikçi "Beyazlar Cumhuriyeti" tarihe karışmış, ancak ihtilal hareketi yıllarca devam etmiş; izleyicileri, mezhepler tarihinde *el Muqannaiye* adıyla anılmışlardır. Bazı yorumcular, el Muqanna (Maskeli) lakabının Sünnilerce pejoratif yani karalama ve aşağılama anlamında kullanıldığına; oysa hareket yandaşlarının kendilerini *"kanaatkârlar"* demek olan *"el Muqniyun"* olarak çağırdıklarına işaret ederler.[23]

5-Neo-Mazdakçılık: Kızıllar Cumhuriyeti

Sindbad'ın yenilgisinden kısa bir süre sonra, bizzat Hürremdinilik adıyla yeniden canlanan hareket, 779'da Cürcan bölgesinde başkaldırdı. Yeni Mazdakçılık biçiminde ortaya çıkanlara *Muhammara* (Farsçası, *Sorh-alaman*: Kızıllar, Kızıl Bayraklılar) denildi. Zira, giysileri ve bayrakları kızıldı. Ebu Müslim Horasani'nin torunu **Ebu'l Gaza**'yı önder seçerek Rey şehri üzerine yürüyen ihtilalciler, İsfahan'a yayıldılar. 796-8 yıllarında Cürcan'da yeniden ayaklanma başladı; Hamedan ve İsfahan'ı kapladı. Nizamülmülk'ün kitabında, bu eşitlikçi dervişan cumhuriyetinin "900'lerin başına kadar Batı İran bölgesinde hükmünü yürüttüğü" yazılıdır.

---

23. **Ocak**, age, s.22-3; **Bulut**, *Horasan...*, s.160; **Şapolyo**, age, s.393-4; *The Cambridge History* 6. bölüm ve 15. bölümdeki "Sect and Heresies"; **İbn-ül Esir**, age, c.VI, s.16-21; **Abdülkaahir el Bağdadi**, age, s.200; **el Şehristani**, age, s.153-4; **Nefisi**, age, s.25-6.

Zenadika (Zındıklar) olarak da bilinen Muhammara, Abbasi halifesi Mehdi zamanında isyan edip; Mani inançlarıyla Mazdeki ortakçılığın sentezini yaptı. Herşeyin kamu malı olduğu ilkesinden yola çıkarak kurdukları eşitlikçi dervişan cumhuriyetindeki çocukları, kendi dünya görüşleri doğrultusunda eğitti.[24]

Neo-Mazdakçı yani "özgürlükçü-eşitlikçi" Hürremdiniliğin en güçlü hareketi, Abbasi halifesi el Me'mun yönetimine karşı 816 yılında Hamedan ve Azerbaycan bölgelerinde başlatılan Babek isyanıdır.

Hemen belirtelim; tarihte anılan Babek isimli iki şahıstan biri Behram oğlu Babek olup, **İbn-ül Nedim**'in *el Fihrist* isimli eserinde *Hulaniye-Melihi* (Hulani yandaşları) diye tabir edilir. Diğeri de Hürremi geleneği sürdüren ihtilalci hareketin lideri köylü Babek'tir.

Aslen Mecusi bir İranlı olan **Babek el Hürremi** hakkındaki rivayetler öylesine çok, karmaşık ve farklıdır ki, doğruyla yanlışı birbirinden ayırmak âdeta imkânsızdır. İslam'a girdikten sonra *el Hasan* veya *el Hüseyin* adını aldığı söylenir. Babek ismi, Farsça *Papek*'ten bozulma olup Arapça'ya yumuşayarak geçmiştir. Kimine göre Erdebil şehri civarındaki Hürrem kasabasına bağlı Bilalabad (veya Kelanrud) köyünde doğmuştur. Babası, Sasani devletinin başkenti Ktesifonlu (Medain) yağ satan bir zat idi. Mimed bölgesinde sevdalandığı tek gözlü bir kadınla evlendi. Baba, Savalan dağındaki bir yolculuğunda öldürülünce, annesi, Babek on yaşına gelinceye kadar başkalarına süt analığı yaparak geçindi. O sırada köyde sığır çobanlığı yapan Babek, bir ağacın altında yatarken, göğüs kıllarıyla saçlarından kan akıyordu. Annesi bunu görünce dehşete kapıldı; ama çocuk uyanınca, kandan herhangi bir iz kalmadı. Annesi, oğlunun bü-

24. **Nizamülmülk**, age, 47. Fasıl ve diğerleri; *Encyclopedia of* ..., agm; **Şapolyo**, age, s.391; *The Cambridge History*..., c.4.

yük adam olacağını anladı.[25] Bu rivayetin, ihtilalci Babek'in, "daha küçükkken eli kanlı olduğu" imajını yaratmak için uydurulduğu akla gelebilir.

Babek, bir dağ köyünde Şıbl İbn Mengi Ezdi adlı bir adamın hayvanlarına baktığı sırada, hizmetkârlardan tabun çalınayı öğrendi. 18 yaşına girdiğinde, Tebriz'e gidip Muhammed İbn Revvad Ezdi'nin yanında iki yıl çalıştı.[26] Babek'in yanında çalıştığı kişinin ad ve unvanına bakıldığında, sözkonusu köyün, muhtemelen Yezidi inançlı Kürt Revvadi aşiretine mi, yoksa Yemen'den bu bölgeye gelmiş el Ezd adlı Arap oymağına mı ait olduğu meselesi yeterince açık değildir.

O sırada, Bezz veya Bezzeyn dağlarında (Muğan dağlığı) yaşayan Hürremilerin iki liderinden biri Şehrek (veya Sehl) oğlu **Cavidan**, diğeri de Abu Umran idi. Babek, Cavidan'ın yetiştirmesidir. Hayvancılıkla geçinen Cavidan, Kazvin-Zencan hattındaki alışverişini tamamlayınca, Mimed bölgesindeki Bilalabad köyünde oturan Babek'in annesinin evine konuk olmuş. Babek'le tanışıp sohbet eden Cavidan, zeki ve becerikli, üstelik İran dilini iyi bilen bu delikanlıyı yanına alıp mekânı olan Bezz dağına götürmüş.

---

25. **Muhammed Uvfi**, *Cevami-ül Hikaye ve Levami-ül Rivaye* ile **İbn-ül Nedim**, *Fihrist*'ten aktaran **Said Nefisi**, *Babek*, s.11-5; **Clement Huart**, *Encyclopédie de l'Islam*, s.557-8. Öte yandan, *Meter* isimli bir dilenci, *"Babek'in kendi oğlu; annesinin adının da Brumid veya Burumend olduğunu"* ileri sürüyor (**Nefisi,** s.165) ki, soya sopa önem verilen o dönemde, bu iddianın muhtemelen İslam egemenlerince uydurulduğu veya tezgâhlandığı söylenebilir. Babek'in soyunu Ebu Müslim Horasani'nin kızı Fatıma'dan doğma **Mutahhar**'a nispet edenler ise, muhtemelen bu ihtilalci dervişan geleneğin liderine, halk tarafından ilahlaştırılıp sevilen Ebu Müslim'in kişiliğinden meşruluk kazanmayı amaçlıyorlardı. Müslimiye ve Hürremiye fırkalarını Babek'in yanına çekmenin siyasi yollarından biri de buydu. Mutahhar ibn Fatıma namıyla bilinen Mutahhar, 718-9 yılında doğup, 37 yaşında ölmüştür.

26. **Nefisi,** age, s.12.

Rakip iki Hürremi büyüğü; Cavidan ile Abu Umran birbirleriyle kavga ederken öldüler. Cavidan'ın saygın karısı, Hürremileri toplayıp, kocasının vasiyetini açıkladı: "Genç Babek, ölen Cavidan'ın kutsal ruhunu taşıyor. Babek, bundan böyle topluluğun lideri ve yeryüzünün sahibi olacak; onu izlemeyenleri mahvedecek; Mazdek'in dinini yeniden ihya edecektir. Babek sayesinde en düşkününüz bile azizler gibi olacak, çaresizliğiniz son bulacaktır."

Vasiyeti kabul eden Hürremiler, kestikleri öküzün derisini yere sermişler, şarapla dolu bakır leğeni üstüne koymuşlar, ekmek doğrayıp derinin etrafına dizmişler. Herkes tek tek gelip önce deriyi çiğnemiş, sonra şaraba bandığı ekmeği alıp yemiş. Ardından: "Ey Babek, Cavidan'ın ruhuna inandığım gibi, seninkine de inanıyorum" diyerek yeni önderin elini öpmüş. Topluluk üç kadeh şarap içtikten sonra, Cavidan'ın dul karısı geleneklere göre bir demet reyhan alıp Babek'e doğru atmış. Bunu tutan Babek ile kadının evlenme töreni yapılmış.[27]

Babek'in soyu sopuna ilişkin farklı rivayetlerden bir ikisini daha aktaralım: "Irak tarafında yaşayan bir Nabati (Irak Acemistanı'nda yerleşik bir Pers boyu) ile nikahsız yaşayan birinin oğludur. Annesi kendisini dilencilik yaparak büyütmüştür.[28] Babek, Merdes'in oğludur.[29] Babek, Ebu Müslim Horasani'nin kızı Fatıma'dan doğma Mütahhar'ın evladından biridir ve Hürremiye'den olan Fatımiye kabilesi de ona mensuptur.[30] Büyük ihtimalle bu nesep, siyasi bir akrabalığa dayandırılıyor; yani gü-

---

27. age, s.12-15. Ermeni tarihçilerinin rivayetine bakılırsa, Babek, Sisekan valisi Ermeni Vasık'ın kızıyla evlenmiş. Bir başka rivayete göre, karısının adı *Dohteri Geldaniye* (Haldey Kızı) imiş. Muhtemelen birden fazla eşi bulunan Babek'in, 17 oğlu ve 3 kızı ya da 17 oğlu 23 kızı olmuş. (**Nefîsi**, age, s.165-66.)

28. age.

29. **İbn-ül Esir**, *el Lubab fi Tahzib-il Ensab* ile **Sem'ani**, *Kitab-ül Ensab*'tan aktaran **Nefîsi**, age, s.16.

30. **Ebu Hanife Dinaveri**, *Ahbar-ül Tival*'den aktaran **Nefîsi**, age, s.16.

nümüz Alevi deyimiyle söylersek, "bel evlatlığı değil yol evlatlığı" sözkonusudur.

Arap vekayinamelerinde Bezz/Bezzeyn dağlığı diye geçen, Ermeni ve Yunan tarihlerinde "Arran" yahut "Albani" olarak bilinen günümüz Azerbaycan'ı Muğan dağlığında ortaya çıkan Babek yandaşlarının sayısı ile ihtilal yılları sırasında öldürülenler konusunda, Sünni mezhepçi önyargılardan kaynaklanan abartı ve spekülasyonlar sözkonusudur. Babek'i izleyenlerin sayısının 300 bin civarında olduğu rivayet edilir; devrim sırasında Babek yandaşlarınca öldürülenlerin adedinin 50 bin, 155 bin, 250 bin, 500 bin veya bir milyon olduğu yolunda söylentiler ortalıkta dolaşır durur. Kimi abartılı rivayetlere bakılırsa, ayaklanmanın önder kadrosunu oluşturan 20 kişiden her biri, 20 binden fazla insan canına kıymıştır.[31]

Babek'in Hürremdinilik inancına nasıl girdiğine dair muhtelif fikirler öne sürülür. Doğruya en yakın görüş şu olabilir: Daha önceleri Deylemistan, Gilan, Cürcan ve Azerbaycan mıntıkasında küllenmiş biçimde var olan bu ihtilalci fırka, Babek önderliğinde dinamizm/ivme kazandı; kısa zamanda sosyal/siyasal bir protesto hareketine dönüştü.[32]

Selçuklu başvezirine başvuralım: "Halife Mehdi zamanında Kızıl Bayraklılar denilen Cürcan Batınîleri, Hürremilerle birleşip dediler ki: 'Ebu Müslim ölmedi, sağdır. Gelin memleketi koruyalım.' Bunlar, Ebu Müslim oğlu **Ebu'l Ezz**'i kendilerine önder seçtiler ve Rey'e kadar ilerlediler. Halife bunları dağıttı. Halife Harun el Reşid Horasan'da iken, bunlar ikinci kez 808-809 yıllarında İsfahan, Tarmedeyi, Kapule, Fayek ve diğer köy-

---

31. Ayrıntılar için bkz; **el Bağdadi**, age; **Nizamülmülk**, age; **Hamdullah Mustavfi**, *Tarih-i Güzide*; **Gazi Ahmed Galtari**, *Nigaristan*; **İtimad-ül Saltana**, *Muntazam-i Nasiri*; **Fuzuli Astarabadi**, *Kitab-ı Buheyre*; **el Mesudi**, *el Tenbih ve'l İşraf*; **Taberi**, *Tarih*; **İbn-ül Esir**, age'den aktaran **Nefisi**, age, s.18-9.

32. **Nefisi**, age, s.20.

lerde başkaldırdılar. Sayıları 100 binin üzerindeydi. Harun, bir ordu gönderip hepsini geri çekilmeye mecbur etti."[33]

808-809 yıllarında Azerbaycan'da ayaklanma başlatan Hürremiliğin *Cavidaniye* koluna bağlı ihtilalciler, 816'da Babek önderliğinde büyük ilerleme kaydettiler. Özellikle Masabadan, Mihricanqadaq ve Kürtlerin yoğun olduğu el Cibal bölgesindeki çiftçilerden harekete çok katılım oldu. Hamedan yakınlarında karargâh kuruldu. Bu tarihten itibaren *Babekilik* diye bahsedilecek olan hareket, Abbasi halifelerine kök söktürdü. Azerbaycan'daki kurtarılmış bölgede, özellikle 30 bin metrekarelik Berzend karargâhında dervişan cumhuriyetini kurup, eşitlikçi ve adil bir düzen gerçekleştirildi. Yaklaşık 20 yıl süren bağımsız cumhuriyet, bölgenin yoksulları ve ezilenleri tarafından desteklendiği için, üzerine yürüyen tüm komutanları yendi. Babek, halkın kalbinde yer etti. Çürümüş düzeninin yıkılmasından korkan Abbasi halifesi Mu'tesim'in, Babek'le savaşlarında devlet hazinesi âdeta tamtakır oldu.

Afşin ile Büyük Boğa gibi Abbasilerin zalim komutanları, birçok sefer yapmalarına ve binlerce, onbinlerce yöre insanını katletmelerine rağmen bir türlü Babek'le başa çıkamadılar. Her seferinde kör pişman yüz geri döndüler. Usruşuvana'nın Kavus (şah) sülalesinden bir prens olan ancak yanlış biçimde Türk kökenli diye sözü edilen **Afşin**, nihayet Ağustos 837'de Berzend veya Bezz'i ele geçirmeye, her tarafı yakıp yıkmaya muvaffak oldu. Babek taraftarlarından bir kısmı Bizans'a sığınmak zorunda kaldı.

Kaçıp Ermeni hükümdarı Sehl bin Sunbat'a sığınan Babek, komutan Afşin'e teslim edildikten sonra Irak'ın Sammara şehrine götürüldü. Halife Mu'tesim, 3 Ocak 838'de, bir filin üzerinde dolaştırdığı Babek'i halka teşhir etti. Elleri ve ayaklarını ağır ağır kestirdi. Kansızlıktan benzinin solmasını korktuğuna yor-

33. **Nizamülmülk**, age, 48. Fasıl ve dv.

masınlar diye, kesik bileğinin kanıyla yüzünü sıvayan Babek, başı kesilerek idam edildi. Bu yere, "Babekdari" denilmektedir. Kesik başı gören insanlar "tekbir" getirip, kanını yüzlerine sürdüler. Onun ölümüne inanmadılar. Kesik başı bir müddet köprüde asılı kaldı. İzleyen yıllarda Horasan'a götürülen kafatası, halkın onun ölümüne inanması için belde belde dolaştırıldı.

Büyük oğlu savaşta ölen Babek'in kalabalık (anne dahil) ailesinin de esir alındığı; kızlarından birinin, Halife Mu'tesim tarafından "intikam için" alenen tecavüze uğradığı tarihi kayıtlarda yer almaktadır.

Önyargılı Sünni tarihçiler ile düzen yanlısı vakanüvisler; psikolojik savaş babından, Babek el Hürremi'nin "İslam şeriatına aykırı işler yaptığını; haram sayılanları helalleştirdiğini; kadınları ortak kullanmayı mübah kıldığını ve hattâ Mazdeki Babek'in Hıristiyanlarla işbirliği içinde Müslümanlığı yıkıp Abbasi hilafetini önce Babekiye/Hürremiye mezhebine sokacağını, ardından bütün İslam alemini Hıristiyanlaştıracağını" yazıp çizdiler. Kuşkusuz bu iddiaların tümü iftira ve karalama kampanyasının bir parçasıydı.[34]

Halbuki Babek'in bir tek amacı vardı: Halkı sömüren ve ezen halifeliği yıkıp, yerine daha adil ve eşitlikçi, bir çeşit halkça düzen, bir dervişan cumhuriyeti kurmaktı. Bunun biricik yolu da ihtilalden, yani kitlesel başkaldırıdan geçerdi. Birçok şe-

---

34. Batınîlere yönelik Sünni iftiraların üç odak noktası vardır: 1) Şeriat düşmanlığı. 2) İslamdışı bir din özellikle Yahudilik ve Mecusilik adına hareket etmek. 3) Kadınların ortak kullanımı ve zinanın mübah olması. Bu düzlemde Şapolyo, Babekilik'in bir adının da *"Din-til Ferc"* (seks dini) olduğunu; bundan ötürü Hürremilerin "İbahiye" (cinsel ilişkileri serbest bırakan, ana bacı tanımayan) diye çağrıldığını da belirtiyor. (s.391-2). Aslında **Şapolyo**'nun temel hatası, ne kadar klasik Sünni İslam tarihçisi varsa, hepsinin iftira ve karalamalarını, bu tür Batınî hareketlere maletmesidir. İkinci hatası ise, İslam tarihindeki mezhep, fırka ve tarikatları zaman zaman birbirine karıştırması; olguları yerli yerine oturtamamasıdır. Üçüncü hatası, tarihlemede görülüyor. Bunlar, tercüme kokan eserinin nakilciliğe dayanması ve konuya ilişkin temel bilgilerden yoksun oluşundan kaynaklanıyor.

yin kamulaştırılıp ortak kullanımını savlayan Babekiler, ülküleri ve davaları uğruna adam öldürmekten çekinmezlerdi. Özellikle Arap olmakla özdeşleştirdikleri İslam egemenlerinin katı düşmanıydılar.[35]

Babek'in ütopyası başkalarınca devralınıp sürdürüldü. Ölümünden yüzyıllar sonra bile İran'ın kırsal kesiminde, *kliastik* (bin yıl sonra hayırlı bir olay çıkacağı inancı) umutlarını Babek'e bağlayan birçok grup, hareket ve fırka türedi.[36]

Babek hareketiyle aynı dönemde meydana gelen, **Mazyar bin Karin** adlı bir İranlının 840'ta Taberistan ve Cürcan'da başlattığı hareket, yaklaşık bir yıl sürdükten sonra yenilgiye uğradı. Eski Sasani soyağacına bağlı iki büyük aileden *Qarinvand* evladı olan ve "Taberistan Hükümdarı" sıfatıyla anılan Mazyar, Halife Memun tarafından Müslüman edilmiş bir Fars aristokratıdır. Taberistan egemenliği için Tahiri sülalesiyle rekabetinde zaman zaman Abbasilerle uzlaşan Mazyar, esasta halifeliğe karşı bir tutum almasıyla ünlüdür. Sözgelimi halife Mutesim tarafından Horasan hükümdarına karşı kullanılmıştır.

Bölgenin hakimi Tahirilere haraç ödemeyi reddederek 839'da ilk isyan bayrağını açan Mazyar'ın hareketi, kısa zamanda prenslerarası bir mücadele olmaktan çıkıp toplumsal bir karakter kazandı. Hazar bölgesindeki köylü ve çiftçiler yeni Müslümanlaşmış toprak ağaları ve zenginlere karşı saldırıya geçtiler. Kethüda (toprak ağaları) arazilerine el koydular. Taberistan, Ruyan ve Demavend'de eşitliğe dayalı bir sistem oluşturdular. Tahiri aristokratlarıyla rekabetinde Sasani soyunun temsilcisi Mazyar'ı destekleyen Abbasi halifesi Mutesim, olayın taht kavgası çerçevesini aşarak sosyal ve siyasal bir köylü ihtilaline dönüştüğünü; hattâ İslam karşıtı unsurların şeriat pa-

---

35. Ayrıntılar için bkz, **Nefisi**, age; **Roy Mottahedeh**, "*The Abbasid Caliphate in Iran*", The Cambridge History of Iran, ikinci bölüm.

36. **Hodgson**, age, s.269.

yandalı mevcut sistemi hedef aldığını görünce, tavır değiştirdi. Bu kez, düşmanı olduğu Tahirilerle anlaşıp Mazyar'ın üzerine sefer yaptı. Kardeşi Quhyar'ın ihanetine uğrayan Mazyar, Tahiri-Abbasi güçleri tarafından yakalanıp Bağdat'a götürüldü.

Yakalandıktan sonra ölünceye kadar dövülen Mazyar'ın cesedi, Babek'inkinin yanına asıldı. Mazyar'a inananlar Cürcan ve çevresinde yaşayan yoksul köylülerdi. Babek ile Mazyar'ın ittifak halinde oldukları, Mecusi Mazyar'ın, "Müslümanları öldürüp camileri yıkmaları ve bölgede İslam'dan eser bırakmamaları yolunda Babek yandaşlarına emir verdiği" söylenir. Babekiye ile benzer amaç ve ülküyü taşıyan Mazyar hareketi için de önyargılı karalamalar sözkonusudur.

Babek'le Mazyar arasında muhtemel bir sempati, kollama ve dayanışma dışında gözle görülür bir ittifak belgelenmemiştir. İkincisi, aristokrat hükümdar Mazyar'ın ilk andan itibaren "gariban yanlısı" olduğu da sanılmamalıdır. Ne ki şartlar, kendisini, ezilenlerin sesi olmaya götürmüştür. Üçüncüsü, Sasani devrinin şaşaalı günlerine özlem duyan bu hanedan evladı, Arap aristokratlarına karşı kin ve nefretle doluydu. Hele hele Taberistan'ı "küçük Sasani modeli" olarak alıp, sonra hükmünü tüm İran'a yaymaya gayret edince, kaçınılmaz biçimde Abbasi halifeleriyle ve İslam diniyle çatışma içine girdi. Dolayısıyla her ikisine karşı elinde ne kadar koz varsa, onu kullanmaya baktı. Sözgelimi kethüdalara karşı yoksul köylüleri, Araplara karşı Fars kavmiyetçilerini, İslam'a karşı da imansız Deylemilerle Zerdüştileri kışkırttı.

Bağnaz Sünni Abdülkaahir'e göre: "Babekiler kendi dağlarında bir gece bayram/şölen yaparlar. Orada eğlenip içki içerler. Sonra da ışıklar söndürülüp kadın erkek birbirine karışırlarmış. Bu bayram, İslamın ilk devrinde bölgenin **Şervin** adlı bir önderinin başlattığı gelenek olup; onlar, Şervin'in Muhammed dahil tüm peygamberlerden üstün olduğuna inanırlardı." Sözü edilen Şervin'in, 781'de *Masmugan* denilen Zerdüşti başrahibin so-

yundan köklü bir aileyle birlikte, en tehlikeli İslam karşıtı isyanı başlatması nedeniyle İslam vakanüvisleri tarafından nefretle anıldığını hatırlatalım.

Bunu yazabilenler, Abbasi Halifesi'nin yakalanan Mazyar'ın kızına seyirlik ve intikam babından tecavüz ettiğini pek zikretmezler. [37]

6- Deylemistan ve Taberistan Dervişanları

Zerdüştilik, Mazdekilik ve Manilik gibi Antik inançlarına çok bağlı olan Deylemistan yerlileri, İslam'ın ancak Batınî yorumlarını ve daha doğrusu ortodoks İslam'a karşı direnen ihtitalci fırkaları desteklemişlerdir. 8. ve 9. yüzyılda eski Yunan site cumhuriyetleri modelini, *"Medinet-ül Fazıla"* (Fazilet Şehri) söylemiyle ifade eden İran'daki kavimler, özellikle Rey şehrinde entelektüel çerçeveyi çizerken; Hazar'ın kuzey dağlık bölgelerinde ise, bunun ihtilalci pratiğini yapıyorlardı. Örneğin Deylemi hükümdarı **Mirdaveyc bin Ziyar**, Arap egemenlerine karşı İrani olan her şeyi yüceltti. 900'lerin başında şeriata alternatif olarak gördüğü Mazdek ortakçılığını uygulamaya koydu. Bu yüzden Karmati önderi Abu Tahir el Cennabi'yle ittifak yapıp, Abbasi düzenine başkaldırdı. İsmaili veya Karmati fırkasının şeriat karşıtı, eşitlikçi ve komünal görüşlerini benimsedi. *"Gök ve sema, başında Allah'ın bulunduğu bir despotluk değil; iyi bir oligarşik cumhuriyettir"* diyen İsmaili davetçisi Abu Hatim el Razi'nin eserlerini okudu, onunla dostluk kurdu.[38]

Kabile bağnazlığına dayalı Arap kavmiyetçiliğine karşı direnen mevalinin başlattığı Şuûbiyye hareketi, siyasal ve kitlesel

---

37. **el Mesudi**, age, c.IV, s.61; *el İsferaini*, s.36'den aktaran **Ocak**, age, s.24; **el Bağdadi**, age, s.206-7; **Sem'ani**, age'den aktaran **Nelîsi**, age, s.17 ve 61; *The Cambridge History...*, c.4, 2. ve 6. bölümler.

38. **el Suli**, *Alıbar-ül Radi billah ve'l Muttaqi lehu*, s.19-62; **İbn-ül Cevzi**, *el Muntazam*, c.6, s.268; **İbn Tabtaba**, *el Fahri fi'il Edeb-il Sultaniye*, s.237; **Hasan İbrahim Hasan**, *Tarih-ül İslam*, c.3, s.199-200.

düzeyde sadece Deylemilere değil; aynı zamanda kimi Türkmen boyları ile yerel Kürt hükümdarlarına da imparatorluktan kopma, özerk bölgeler kurup, burada görece ortakçı ve eşitlikçi ilkel cumhuriyet modelleri inşa etme olanağı verdi. Kürtlerin Şarizor ile Kafkas dağları arasında uzanan geniş coğrafyada (özellikle Deylemistan, Azerbaycan, Arran, Erdebil ve Şirvan-şeyh hattı) bu modeli uyguladıklarını Ortaçağ İslam tarihçileri de belirtirler.[39]

Olguyu yakından izleyen Hz. Ali'nin kardeşi Cafer soyundan **Yahya bin Abdullah**, Kerbelâ'daki faciadan kurtulup kaçarak bölgeye giren ve kendi adına propaganda yapan ilk ehlibeyt davetçisi (Hicri 176) olarak bilinir. Horasan ve Taberistan'da yaklaşık 1000 kişilik bir kuvvet toplayan Yahya, Deylemistan'a girince Deylem hükümdarı Custan kendisine kucak açtı. Burayı siyasi ve dini çalışma merkezi yapan Yahya, meşhur din âlimlerinin desteğini alarak başkaldırdı. Ancak Halife el Reşid ile uzlaştı ve bazı haklar elde etmekle yetindi. Yahya'nın öldürülmesinden sonra **el Hasan bin Zeyd,** kaçtığı Rey şehrinde bir süre kaldı. Oradan Taberistan'a yöneldi. Tahiri beylerinin topraklara el koymaları ve Abbasilerin baskısı sonucu sabrı taşan Taberistan ve Deylemistan halkı, kendilerine önderlik edecek birini bekliyordu. Bu durumda bölgedeki Talibiler (Hz. Ali yanlıları), Hasan bin Zeyd'in davet edilip hareketin başına geçmesini istediler. İhtilalci hareket bölgede patlak verdi. Olay, Taberistan'da görece eşitlikçi ve mevalinin haklarını koruyan, Batınî yorumlar yoluyla ortodoksiye karşı çıkan bir devletin kurulmasıyla sonuçlandı. Eşitlikçilik ilkesinin biraz daha ileri götürülmesine yardımcı olanların başında, *el Utruş* (Sağır) lakaplı **Hasan bin Ali** vardı. Sünniliği ikame etmeye çalışan Samaniler ile bölgeye hakim olmayı sürdüren Tahirilere karşı öfkelenen Deylemistan ve

---

39. **Yakut el Hamedani**, *Mucem-ül Buldan*, c.1, s.491-2; **el İstahri**, *el Memalik-ü ve'l Mesalik*, s.71-92.

Taberistan halkını ayağa kaldıran **el Utruş**, Hz. Hüseyin'in ikinci kuşak torunudur. Horasanlı bir cariyeden 844 yılında doğan el Utruş, Amul kentinde 917'de öldü. Nişapur'da tutuklanıp hapse atıldı ve yediği darbeler yüzünden işitme özürlü oluverdi. Üç yıllık bir çalışmadan sonra Deylemi kabileleri yanına çeken el Utruş, Kazvin ve Gilan dolaylarında örgütlendi. Propagandasını mezhepçi (Batınî veya Zeydi) temele oturttu. Adalet ve ihtilalciliği ön plana çıkardı. Tarihçi **Taberi**, "*Halk el Utruş'un adaleti ve dürüst yönetimi gibi bir şey görmedi*" der. Bu yüzden bölge halkı, kendisine Büyük İmam el Nasır (veya Muzaffer Önder) unvanını verdi. Hemen kaydedelim ki, el Utruş, klasik Zeydi fikirlerden farklı, *eski inançları içinde barındıran Batınî ağırlıklı bir öğretiyle* bölge insanının kalbini fethetti. Bu yüzden resmi Zeydiliğin temsilcisi el Kasım bin İbrahim ile anlaşmazlığa düştü. Zaten Zeydilik Yemen'e taşınırken, el Utruş'a atfen ortaya çıkan Deylemistan/Taberistan Zeydiliği *Nasıriye*; el Kasım'ınki ise *Kasımiye* diye iki alt kola ayrıldı. Bu sonuncusu Yemen'e kök salıp egemen oldu. Nasıriye kolunun lideri el Utruş'un Amul'daki kabri, hac niyetine ziyaretgâh oluverdi.[40]

Abbasi zulmünden kaçan Zeydi fırkası mensuplarına âdeta sığınak vazifesi gören Deylemistan, İslam Rafiziliğini sütle balla besleyip büyütmüş; Zeydilik'ten tanrıtanımazlığa sadece bir adım kalmıştı; bu da kolayca aşıldı.[41]

7-Körfez'deki Zenci Spartaküsler

Babekilik fikirlerinin yayılacak ortam bulduğu verimli mekânlardan biri de Basra çevresiydi. Abbasi halifesi Harun el Reşid zamanında hayli gelişen deniz ulaşımı, aynı zamanda Afrika

---

40. Dr. **İbrahim Salman el Kurevi**, *el Buveyhiyun ve'l Hilafet-ül Abbasiye*, s.47-79; *Iranica*, Twenty articles, by **Vladimir Minorsky**, Pulbications of the University of Tehran. v. 775; *The Cambridge History* c.4, bölüm 6.

41. **el Maqrizi**, *el Hitat*, c.2, s.652'den aktaran **Ali Mazaheri**, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s.126.

kıtasından esir alınıp imparatorluk içinde pazarlanan Zenci ticaretine de yol açtı. Büyük malikane sahibi Arap aristokratları, köleleri tuzla ve tarlalarda angarya yöntemiyle çalıştırıyorlardı. Tahammül edilemeyen şartlarda çalışan köleler, Babek'in eşitlikçi fikirlerini kolayca benimsediler. Zengin tüccarlara karşı kinlendiler, bilendiler ve örgütlendiler.

İran'ın Rey şehrinde doğan **Ali bin Muhammed Berkai**, bunu fırsat bilerek 867'de ihtilal işaretini verdi. İslam tarihçileri tarafından *Sahib-ül Zenc* lakabıyla anılan İbrahim, kendini Ehlibeyt'e ulaştıran bir soyağacı icat etti. Ama bu önemli değildi, önemli olan Arap vekayinamelerinde *Savrat-ül Zenc* (Zenci Devrimi, Zenci Ayaklanması) sıfatıyla tanımlanan hareketin, bizzat Roma dönemi Spartaküslerine benzeyen eşitlikçi, ortakçı ve ihtilalci bir tutum içinde olmasıdır. Zenginlerin mal, mülk, saray ve kadınlarını yağmalayıp aralarında üleşen Basralı siyahi köleler, üzerlerine salınan Abbasi ordularını üst üste mağlup ettiler; yakaladıkları askerleri işkenceyle öldürdüler. Ele geçirilen Huzistan, Ahvaz ve Basra mıntıkasının başşehri Muhtare oldu. Cumhuriyet modeli burada inşa edildi. Bu tarihten itibaren egemenler, hareketin liderine *"Habis"* (Sinsi), izleyicilerine ise *"Habisiyun"* (Sinsiler) deyip aşağılamaya başladılar.

Başarısından ötürü gururlanan isyan lideri, Kûfe merkezli ihtilalci Karmati önderlerinin ittifak ve güçbirliği önerisini reddetti. Yine de yaklaşık 15 yıl, eşitlikçi cumhuriyetini idare etti.

882-4 yıllarında Muvaffak komutasındaki Abbasi ordusu, hileyle zencileri yendi; asilerin hepsini kılıçtan geçirdi; yeni cumhuriyetin başşehri Muhtare'yi yerle yeksan etti; yakaladığı liderlerinin başını kesmek suretiyle isyanı zor bela bastırabildi. Nizamülmülk, Zenci hareketi için, *"Mazdek, Babek, Hürremdin ve Karmati mezhebi gibi, hattâ onlardan daha beter idi"* diyor.[42]

---

42. **Nizamülmülk**, age, s.309-310; **Şapolyo**, age, s.392-393; **Bulut**, *İslam Komünüleri*, s.206.

8- Karmatiler: İslam Komüncüleri

Büyük olasılıkla ihtilalci İsmaililiğin toplumsal ve fikirsel bakımdan en radikal, en eşitlikçi kolu olan Karmatilerin Hicri 267, 270 veya 287 yılında ortaya çıktıkları söylenebilir. Hareketin ideolojik ve düşünsel kaynağı, İran'ın Ahvaz bölgesiyle Suriye'nin Selemiye beldesidir.

Ortaçağ bağnaz İslam vakanüvisi **Abdurrahman ibn-ül Cevzi**, olayı şöyle hikaye eder: "*Karmatiler* diye bir kavim ortaya çıktı. Batınî fırkalardan olup kâfirlerin yolunu tuttu: Şeriatı iptal etti. Ardından kendi görüşlerine, mezhep ve ilimlerini dayandırdığı bir temel oluşturup Karmatiler adını aldı. Kâfirlik gayesiyle hareket ettiklerinden, Zerdüşt ve Mazdek gibi gavurların görüşlerini benimsediler. Şeriatça haram edilen şeyleri helal kıldılar. Ne kadar Manici, Mecusi ve tanrıtanımaz varsa etraflarına toplayıp, ileri düzeydeki filozofların dinlerini benimsediler. Görüşlerini billurlaştırıp; geçmiş bütün peygamberleri yalancı, kandırıkçı ilan ettiler. Hz. Muhammed için, 'Aptal Araplar arasından çıkan gözüaçık biriydi; halkı kandırıp mallarını mülklerini ellerinden almıştı. Bu belayı (İslamiyet) da başımıza o sardı' dediler..."[43]

Tanım, ana hatlarıyla doğrudur ve Ortaçağ İslam tarihçilerinin ortak görüşünü dile getirir. Günümüzdeki Sünni görüşlü İslam tarih yazarlarının çoğu, benzer düşüncelere sahiptir. Hattâ kimi Arap-İslam araştırmacıları, Karmatiler için, "komünist modeli benimseyen Jakobenler" demekteler. Modern Batılı (ve bazı Doğulu) arıştırmacılar ise, Karmatilerin "dönemin ortakçı komünist modelini uyguladıklarını; her şeyin kamulaştırılıp topluluk üyeleri arasında üleştirildiğini; *'herkese ihtiyacına, herkesten gücüne göre'* ilkesini Bahreyn ve Kûfe'de hayata geçirdiklerini; İslam şeriatına karşı çıktıklarını; liderleri **Ebu Said**

---

43. **İbn-ül Cevzi,** *el Muntazam fi Tarih-il Muluk ve'l Umem*, c.5, Karmatiler bölümünden aktaran **F. Bulut**, *İslam Komüncüleri (Karmatiler)*, s.117.

el Cennabi dinine inandıklarını; yani arınmış insanı, tanrı yerine koyduklarını" nesnel bir saptama olarak kaydederler.[44]

İsmaili davetçisi ünlü bilge **Nasır-i Husrev**, ziyaret ettiği Bahreyn'de, "Karmatilerin ortakçı, eşitlikçi, cumhuriyetçi ve katılımcı yönleriyle, İslam'a ters düşen dünyevi inançlarının niteliğini" bir gözlemci olarak aktarır.[45]

Günümüz Arap araştırmacısı **İsmail Mir Ali**, Karmatilerin "imam kavramını dinsel içerikten soyutlayıp ilk kez toplumsal-siyasal bir içeriğe kavuşturduklarını, bu düzlemde sadece eşitlikçi komünal bir toplum değil; aynı zamanda ilk laik cumhuriyeti kurduklarını" savlıyor.[46] Modern zamanların kavramı olan "laiklik" yerine, "dünyevi" denilmesi şartıyla, saptamaya katılmamak mümkün değil.

Karmat namıyla ünlü **Hamdan bin el Eş'as** isimli sıradan bir köylünün Ahvaz'dan gelen İsmaili davetçiler tarafından örgütlenmesiyle başlayan, bir süre sonra yaklaşık 400 bin köylünün desteğini alarak Kûfe'de isyan bayrağını kaldıran Karmatiler, kısa zamanda Suriye, Yemen, İran, Kafkasya, Anadolu ve Kuzey Afrika'da yayıldılar; birçok şehir, kasaba, belde ve köyü ele geçirerek buralarda "eşitlikçi dervişan cumhuriyeti"nin en güzel örneğini verdiler. Bahreyn'in Lahsa (el Ahsa) şehrini başkent yapıp, tam bir komünal ve dünyevi sistem kurdular ve bunu yaklaşık 170 sene sürdürdüler. Abbasilerin korkulu rüyası haline geldiler. Sonuçta, tüm dervişan güçleri gibi kaçınılmaz tarihi yenilgiden kurtulamadılar.[47]

Özet olarak, Karmatilerin, aynı dönemde *İslam Ansiklopedicileri* olarak bilinen *Ihvan-ül Safa* hareketinin fikirlerinden yararlanarak, inanç kisvesi altında dile getirilen ütopyalarını ger-

---

44. Ayrıntı ve analiz için bkz; **Bulut**, age. 18,19, 45, 74, 117, 179. ve 180-203. sayfalar; **Şapolyo**. age, s.407-9.

45. **Nasır-i Husrev**, *Sefernâme*, s.127-31; **Mazaheri**, age, s.118-9.

46. **İsmail Mir Ali**, *el Qaramita ve'l Hareket-ül Karmatiye fi'l Tarih*, s.210.

47. Ayrıntı ve analiz için bkz; **Bulut**, age.

çekleştirdikleri söylenebilir. *"Değişim, kendinden ve aileden başlar; yemeğe katılmış tuz gibi halkla bütünleşeceksin"* sloganıyla ortaya çıkan Ihvan-ül Safa, kendi adını taşıyan *Risaleler*'de şu amacı güdüyordu: "Meşru olmayan biçimde iktidarı elinde tutan Abbasi halifeleri zorba, zalim ve yozdular. İnsanların mutsuzluğu bundan kaynaklanıyor. O halde, bu sistemi değiştirip yerine akıl ve hikmetin yol gösterdiği faziletli bir toplum kurulmalı. Doğruluk ve dürüstlük aleminde, insanlar dünyada ve ahirette ebedi mutluluğu yaşamalılar."[48]

9- Bedreddin Simavi Dervişanları

Türkiye'de Şeyh **Bedreddin Simavi** hareketi olarak bilinen dervişanların lideri, esas olarak, Simavna kadısı olan bir Sünnidir. 1359-1420 yılları arasında yaşamış olup, asıl ismi **Molla Mahmut**'tur. Türkiye'deki solcu halkçılığın önemli simgesi olmuş ve *Varidat* isimli kitabıyla ün salmıştır.

Onun İslam kaynaklarını yorumlayış tarzı, Batınî ve dünyevi bir temele dayanır. Özellikle, gittiği Mısır'da Şeyh Hüseyin Ahlati'den tasavvuf öğrenmiş; bu düzlemde Anadolu'daki sufiliğe fikirsel damgasını vuran Muhyiddin Arabi'nin görüşlerine hayran kalmıştır. Bedreddin, onun için "Şeyh-i Ekber Muhyiddin Arabi, dinin güneşidir" der. Mısır-Suriye hattında Ortaçağ İslam sosyolog ve tarihçisi İbn Haldun'la buluşmuş; her ikisi evrimci yaklaşım ve düşüncelerde anlaşmıştır. Timur'un biraraya getirdiği (Bedreddin dahil) âlimler, İbn Haldun başkanlığında tüm dinlerin sentezine dayanan yeni bir inanç sistemi kurabilmek gayesiyle bir komisyon kurmalarına rağmen farklı nedenlerle sonuca ulaşamadılar.

Şeyh Bedreddin, müritlerinden Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal vasıtasıyla Batı Anadolu'da isyan bayrağını kaldırmış,

---

48. **A.L. Tibawi**, "Further Studies on Ikhwan as-Safa", *The Islamic Quarterly*, Semtember, 1978, London.

Müslüman ve Hıristiyan çok sayıda köylüyü saflarına çekmeyi başarmıştır. Balkanların Karaorman bölgesinde hareketin başına geçen Şeyh Bedreddin, diğer iki müridi gibi kaçınılmaz yenilgiden kurtulamayıp, öldürülmüştür.

Ölümünden çok sonra, Bedreddin'in ortakçı ve eşitlikçi görüşleri, torunu Halil bin İsmail tarafından *Menakıbnâme*'de derlenmiştir. Mevlana'nın tasavvufçuluğu ve halkı hor gören aristokrat yaşam biçimi ile, İbn Haldun'un fıkıhçılığı ve din âlimliğine önemli eleştiriler yönelten Şeyh Bedreddin, "düzenle bütünleşen her türlü hayat tarzına" karşı çıkmıştır. Ona göre, "tüm gelişmelerin, tüm birikimlerin tek yaratıcısı insandır. Tapmak da tapılmak da ancak ondadır... Bütün insanlar bir kaynaktan (Tanrı) sudur ederek gelir ve eşittirler. O halde (insanın insanı sömürmesi) tanrının tanrıyı sömürmesi anlamına gelir. Bu sözkonusu olamayacağına göre; Tanrı'nın insan suretinde eşitsizlik ve haksızlık yapması imkânsızdır. Bunun acilen giderilmesi gerekir."

Bedreddin'in öteki tezleri de şöyledir: "Rüya, insan yaşamı ve düşünüş biçiminden ayrı değildir. Kişi uyanıkken bildiği, düşündüğü, gördüğü nesnelerin aynısını rüyada görmüş olur... Diriliş, ölülerin dirilmesi, halkın anladığı gibi değildir. Aslında ölen insan soyundan kimse kalmaz; sonra gene atasız-anasız insanlar doğar, evlenme yoluyla soy türer. Bu, olabilir işte.

Cennet ile cehennem, huri, köşk, ağaç, yemiş, ırmak, azap ile ateş, bu ve benzeri sözcükler, yüzeysel anlamlarıyla açıklanamaz. Bunların daha deruni anlamları vardır. Melek-şeytan ikilemi de öyledir."

Eski Doğu Almanyalı **Ernst Weber**, "Şeyh Bedreddin, insanlık idealleriyle dünya tarihinin büyükleri arasına yükselmiş biridir... Köylü ve pleblerin temsilcisi Thomas Münzer'le aynı kategoride, Osmanlı tarihinde benzersiz bir olayın kahramanıdır" derken; Bizanslı tarihçi **Dukas**, "Kadınlar dışında yiyecek, içecek, evcil hayvanlar, işlenir topraklar, varlıkların tümünün kamu malını olmasını istiyordu" yolunda bir saptama yapar. İ.

Zeki Eyüboğlu da *Şeyh Bedrettin ve Varidat* isimli çalışmasında, aşağıdaki değerlendirmede bulunur: "Şeyh Bedreddin'in izini sürenlerin benimsediği Simavilik, yaşam için gerekli bütün malların ortaklaşa kullanılmasını, mülkiyet geleneğinin kaldırılmasını isteyen bir kuruluştur..."[49]

10-Muşa'şalar

Muşa'şa, İran Huzistanı bölgesindeki Haviza şehrinde Alevi-Şii bir Arap sülalesidir. Huveyza adıyla da kayıtlara geçen bu yerleşim yeri, Karha nehrinin batıya döndüğü eski mecrasında kuruluydu.

Sülaleye adını veren *Muşa'şa* deyimi, hareketin önderi **Seyyid Muhammed**'in faaliyetinin ilk dönemlerinde kullanageldiği *Ş a' şa* sözcüğünden gelmiş olmalıdır. Arapça bir kelime olan *Ş a' şa*, "parıldamak, ışık saçmak, aydınlatmak" demektir. İslam uzmanlarından **Dozy**'nin *Supplément* isimli ek yazılarındaki anlam böyledir. Seyyid Muhammed'in yazılarında sıkça kullandı-

---

49. Tüm ayrıntı ve değerlendirmeler için bkz; **Hamit Baldemir**, *Şeyh Bedreddin'in Toplumsal Düzeni*. Yeri gelmişken bir iki şerh koyalım. Baldemir'in çalışması büyük ölçüde doğrudur. Yalnız, kendisinin, Batınîliği ve Sufiliği iyi özümseyemediği gibi bir izlenime kapıldık. Sözgelimi, Bedreddin'in "Batınî" yorumunu değerlendirirken, *"Batınî yorum yapması, onun bu akımın savunucusudur sonucuna varılmaz... Dinsel bir akım olan Batınîlik...* (age, s.64) diyerek yanlışa düşüyor. *Bir*: Batınîlik her zaman dinsel bir akım değildir, olamaz; hattâ diğer inanç sistemlerinden daha fazla dünyevi, siyasi ve sosyal içeriklidir. *İki*: Batınî yorum yapmak, ister istemez Batınîlik savunmasına götürür. Baldemir, İslam tarihinin en kaypak, ortodoks İslam'ın en dogmatik, en gerici ve bağnaz sanuvucusu olan; bu yüzden resmi İslam dışındaki hemen herkesi kâfir ilan edip, ne kadar Batınî varsa imhasını isteyen; üstelik bir süre aklını kaybeder gibi olduktan sonra tasavvufta karar kılıp, bunu bile kendi yobaz fikirlerine alet eden İmam Gazali'nin, "sessiz ve gönül gözüyle gerçeğe ulaşma" yolundaki tezine hak verir bir tutum içindedir ki, bu da eksik ve hatalıdır. Muhyiddin Arabi ile Gazali bir tutulamaz. Baldemir'in Haricilik, Şia, Babek, Muhammira gibi ihtilalci fırkalara dair görüşleri, düzeltilmeye ve derinleştirilmeye muhtaçtır. Her halukârda, cezaevinin sınırlı koşullarındaki çalışmasının doğru bir eksende olması cidden sevindiricidir.

ğı *"Şa'şat-ül Ma'adi"* (Ma'adi kabilesinin aydınlığı, ışığı, parıltısı) veya *"Şaş'at-ül Zavb"* (devrim karargâhı Zavb'ın ışığı/aydınlığı/pırıltısı) buna kanıt sayılabilir. Fakat sufi yorum ve ortodoks İslam'ın suçlama babından bu kelimeye yüklediği anlam biraz farklıdır: Şarap içip sarhoşluğun etkisinde kalanlar yahut ne dediklerini bilmeyen şarhoşlar. Meselâ, *"Şa'şat-ül şarab fi ra'sihi"* bağlamında kullanılan cümle, "şarap başına vurdu; aklını fikrini aldı" manasında kullanılmıştır.

Gerçi bizzat Seyyid Muhammed, zaman zaman bu deyime başvurmaktan geri kalmaz. Zira o, bununla, *vecd'e* ermiş bir sufinin kendinden geçişini, sarhoşluğa benzeyen bir esrimeyi ifade etmektedir. Hareket önderi, *Mecalis-ül Müminin* (İnançlıların Meclisi) adlı eserinde, *"müritlerim Muşa'şa zikr'de bulunurlar; Allah-Ali diye hû çekerler ve sonuçta olağanüstü şeyler yapabilirler"* der. Sözgelimi, bedenlerini bir kılıcın ucuna dayadıkları halde, kendilerine hiçbir şey olmaz.

Muşa'şa sülalesinin kurucusu **Seyyid Muhammed bin Felah**, rivayete dayalı soyağacında, kendini yedinci İmam Musa Kazım'ın 14. batından torunu sayar. Irak'ın Vasıt şehrinde doğmuş olup, Hilla'da tasavvufi eğilimleriyle bilinen Şeyh Ahmed bin Fahd'ın yanında eğitim görmüştür.

Seyyid Muhammed'in başlattığı fikri akımı İran, Kafkasya ve Anadolu'daki 15. yüzyıl Batınî faaliyetlerinden ayırmak mümkün değildir. Motifler düzeyinde bakıldığında, *mehdilik iddiası, iktidarlara karşı kitlesel ayaklanmalar ve eşitlikçi temaların* ortaklığı göze çarpar.

Şeyh Ahmed bin Fahd, müridi Seyyid Muhammed'in *mehdilik* üzerinde ısrarla durduğunu duyunca, bir fetva ile, onu kınayıp lanetlemiştir.

Seyyid Muhammed'in yaklaşık olarak Hicri 840 (Miladi 1436) yılında kaleme aldığı *Zuhur*'da sunulan öğretiler, özellikle Vasıt yakınındaki bataklık bölgesi sakinlerinden olan Arap kabileleri (Benu Tayy, Benu Sulame) arasında benimsenmiş;

kuvveden fiile, yani ayaklanmaya dönüşmüştür. Kendisini **Mehdi** ilan edip anılan kabileleri çevresine toplayan Seyyid Muhammed, Hicri 844 (Miladi 1440) yılında Şavka valisiyle silahlı çatışmaya girmiş; ancak mağlup olmuştur. Ardından Dicle nehri ile Haviza (Huvayza) şehri arasındaki Zavb (Dub?)'a giderek, oradaki *Ma'adi* kabilesinin *Nays* kolunu yanına çekmeyi başarmış; onların mandalarını satıp silah almalarını sağlamıştır. **Mehdi**, Timur ordularının yörede yarattığı siyasi ve askeri kargaşalıktan elverdiğince yararlanmaya çalışır. Örneğin Karakoyunlulardan İspend bin Kara Yusuf'un üzerine yürüdüğünü görünce, mekân tuttuğu Haviza'yı terkeder. Fakat İspend geri çekilir çekilmez, Hicri 858 (Miladi 1454)'te yeniden eski karargâhına dönmekle kalmaz; başarılı olmamakla birlikte Basra üzerine birlik de gönderir ve Vasıt şehrine saldırır.

Ma'adi veya *Ma'dan* kabilesinin yöre sakinleri arasında aşağı tabakadan ve bataklık bölgede manda yetiştiren Araplardan olmaları; aynı zamanda hareketin hangi dürtülerle başlayıp nasıl bir sınıfsal zemine oturduğu hakkında da bilgi verir.

Muşa'şa hareketi, esas olarak Seyyid Muhammed'in oğlu **Mevla Ali** zamanında daha bir güçlenip, eşitlikçi dervişan cumhuriyeti kurma yönünde ilerleme gösterdi. Mevla Ali, Vasıt ile Necef şehirlerini zaptetti; Hac kervanlarını yağmaladı ve Bağdat dolaylarını yakıp yıktı. Karakoyunlu Cihanşah bin Kara Yusuf'un kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktı. Bir süre sonra, Cihanşah'ın oğlu Pir Budak yönetimindeki Ku-gilu (Luristan: İran Kürdistanı) bölgesine doğru ilerledi. Fakat âdet olduğu üzere *ğusl* için Rud-i Kürdistan'a girdiği sırada, bir oka hedef olup Hicri 861 (M. 1456/57)'de öldü.

Oğlunun ölümü üzerine baba Seyyid Muhammed yeniden siyasi faaliyetine başlamış; Bağdat'ı hedef alan askeri eylemlere ağırlık vermiştir. Ne ki, Vasıt önünde büyük bir bozguna uğrayan **Mehdi** lakaplı bu zat, ömrünün geri kalan kısmını fikirlerini kaleme almak ve çevresiyle mektuplaşmakla geçirmiştir.

Muşa'şa Hareketinin Öğretisi

Tarihçilere göre, ölüm tarihi Hicri 866 (Miladi 1461) yılı olan Seyyid Muhammed'in öğretisi, *Kelam-ül Mehdi* (Mehdi'nin Sözleri) ve *Mecalis-ül Müminin* (İnançlıların Meclisleri) adlı iki eserinde sergilenmektedir. Eserlerde dikkati çeken en önemli özellik, diğer Batınî/Alevi hareketlerde de kullanılan deyim ve kavramların kullanılmasıdır. Ona göre:

"(Hz.) Ali, Peygamber yanında, gökte ve yerde **döngüsel bir sır** (el Sırr el Dair) olup; Mehdi S. Muhammed'in kendisi de peygamberlik yolunda bir perde *(hicab)* idi. Onbir İmam, onun melekleriydiler ve Hz. Ali ile kendisi arasında (veya tersi yönde) irtibat sağlarlardı. **Salman** (Selman-ü Pak, Selman-ı Farisi) *'ev'* adamıydı yani Ehlibeyt'dendi. Buradaki 'ev', ***tarikat***; tarikat ise ***marifet*** demektir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin ***sufi irfanı***'na (irfan ruhu) vakıf olan herkes, her asırda ve her devirde Salman olur. Bugünkü Seyyid, dünyada zuhur edince, her peygamber ve her veli'nin derecesini kazanmış olur.

Bu, mutlak kudret sayesinde değil, insan tabiatının zaafı sayesinde açıkça elde edilmiş bir makamdır. Zira, 'gerçek varlık' (***hakikat***) yerini değiştirmez *(le tantakil)*; sadece perde *(hicab)* yer değiştirip hal'den hal'e dönüşebilir. Böylece beden muhtelif vasıflar alır. Meselâ Cebrail, çeşitli bedenlere girerek değişebildiği halde, gerçek varlık kendi halinde, değişmeden kalır."

Muşa'şa cemaatinin hayatı, Seyyid Muhammed tarafından, en ince ayrıntısına kadar belirlenmişti. Ölüm cezası yalnız ahlâka aykırı suçlara değil, temizliğe aykırı bütün hareketlere de uygulanabiliyordu. Bir kimsenin ayaklarıyla ekmek pişirilen yeri kirletmesi veya kasabın yere düşen bıçağı et kesmede kullanması, ölüm cezası için bir gerekçe olabiliyordu.

Seyyid Ali, babasından daha müfrit Batınî görüşlere sahipti. O, kendisini, tanrının veya Hz. Ali'nin cisimleşmiş hali (*Mazhar ı Hazrat*) olarak görebiliyordu. Görüşlerinin etkisi, Basra körfezine kadar iniyor; dönemin birçok Sufi/Batınî âlimi, eserlerini ona ithaf edebiliyorlardı. Kudretini her tarafta kanıtlayan bu Batınî önderin, Hicri 905 (Miladi 1499) yılında öldüğü sanılıyor.

Safevi-Muşa'şa Kapışması

Safevilerin ortaya çıkışı, Muşa'şaların önderi Muhsin yönetiminin sonu ve **Şah İsmail**'in ilk zamanlarına rastlar. Her iki tarikatın birbiriyle rekabeti ve çatışması çok doğaldı. İsmail'in atası Havace Ali (Hicri 794-830, Miladi 1392-1427'de) Dizful ahalisini *zındıklıktan* (küfr ve zendeka) kurtarıp Şiiliğe sokmak için, Huzistan bölgesini ziyaret etti. Bu, Şah İsmail'e, Muşa'şaların hakim oldukları bölgeye müdahele etme fırsatını hazırladı. Aslına bakılırsa, son derece hırslı ve iktidar tutkunu olan Şah İsmail'in, başka herhangi bir Batınî veya Sufi harekete tahammülü yoktu. Başka bir deyimle, Batınîlik sahasında iki aslana yer olamazdı. Biri, diğerini altetmeliydi.

Şah İsmail'in hüküm sürdüğü dönemde, Muşa'şa devletinin başında Muhsin'in oğullarından **Ali** ile **Eyyüp** bulunuyordu. Bağdat Şah İsmail tarafından 1508'de zaptedilince, Muşa'şa seyyidleri hükümdarın huzuruna çıktılar. Fakat cemaatin Dizful'daki rakiplerinden Ra'naşi şeyhlerinin ihbarı üzerine, Şah İsmail bu seyyidleri katletti. Gerekçesi de şuydu: *Muşa'şa seyyidleri, amcaları Ali'nin yolundan gidip zındıklık ve kâfirlik yapmaya devam ediyorlardı.*

Şah İsmail'e karşı koyan biricik Muşa'şa önderi **Feyyaz** idi. Kendisi, Haviza bölgesindeki direniş sırasında öldürülmüştür. Feyyaz'ın ayrı bir kişi adı olmaktan ziyade, Ali bin Muhsin'in bir unvanı olduğu ileri sürülür.

Muşa'şa sülalesinin 70 yıl süren bağımsız yönetimi, Şah İsmail tarafından yıkılmıştır. Safevilere bağımlılık, Şah İsmail'e sadakat temelinde sürdürülmüş; Osmanlı-Safevi çatışmasının kaderini tayin eden Çaldıran Savaşı sırasında bile bu sadakat korunmuştur. Şah'ın ölümünü izleyen uzun Osmanlı-İran mücadelesi boyunca, Haviza'da taht kuran Muşa'şa yöneticileri, iki ateş arasında kaldılar. Kâh Osmanlıya, kâh Safevilere yakın tutumlar izlediler. Sözgelimi Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat seferi sırasında, Osmanlı yönetimine sıcak baktılar. Şah Tah-

masp'ın, Muşa'şaların rakibi Ra'naşi valisini cezalandırması olayında ise, ona biat ettiler.

İzleyen yıllar, Muşa'şalar açısından iki önemli gelişmeye yol açmıştır. Bunlardan birincisi; eşitlikçi dervişan topluluğun artık eski Batınî fikirlerinden geri adım atarak, *İsnaaşiriye* denilen İran'ın resmi mezhebi 12 İmamcı Şiilik öğretisini benimsemesi olmuştur. Hicri 998-1004 (Miladi 1590-95) yılları arasında topluluğu yöneten **Mubarek bin Muttalib**, sülaleyi kuran atalarının radikal Batınî fikirlerinden vazgeçmiştir. Esasen, babası Haydar bin Muhsin de ata dedelerinin fikirlerine muhalefet eden bir çizgi izlemişti. Oğul Mubarek daha ileri gitti; Abdüllatif Cami'yi Haviza'ya davet ederek, 12 İmam öğretisini benimsediğini resmen açıkladı. Bu yüzden, Safevi hanedanından *Han* unvanını alan ilk Muşa'şa önderi olarak da bilinir. Bu tarihten itibaren, merkezi Şii iktidarı ile Muş'aşa sülalesi arasında kız alıp vermeyi de içeren belli oranda bir yakınlaşma başladı; süreç, 1600'ün son çeyreğine kadar sürdü.

İkincisi; Şii öğretisinin benimsenip Safevi güdümüne girilmesinden sonra Muşa'şa sülalesi içinde yaşanan fikir ayrılıkları ve iktidar kavgasıdır. Mubarek'in oğlu **Muhammed**, Safevi yönetimince vali tayin edildiği halde, çevresini elinde tutamadığından 1627'de yerini Alin Han bin Halef bin Muttalib'e bırakmak zorunda kaldı. Bu kez Safevi yönetimi olayı onaylamadı ve Haviza'yı, iki yıllığına Luristan valisinin denetimine verdi.

Muşa'şa önderi **Ali Han**, geride kalabalık bir aile bıraktı. Oğullarının her biri, İsfahan'da entrika üzerine entrika çeviriyordu. Bu yüzden **Mevla Haydar**, ömrünü bu rakipleriyle mücadeleye adadı. 1689'daki ölümü yeni karışıklıkları neden oldu.

İkinci kardeşi **Faracallah**, Basra ve çevresini hakimiyetine alarak kendini kabul ettirmesine rağmen, Safevileri karşısında buldu. O da, Osmanlılar tarafına geçerek dengeyi sağlamaya çalıştı. Aslında Bağdat Seferi'nden sonra, Muşa'şa önderleri, Osmanlı ile İranlılar arasında istikrarlı olmayan bir tercihte bulun-

mak zorunda kaldılar. Afganlarla olan münasebetleri de istikrarsızlık gösterir.

Öte yandan aynı Faracallah Şii öğretiden uzaklaşıp, İran Kürdistanı'nda yaşayan *Ehl-i Hakk* öğretisine yakınlık göstermiştir. İranlı Kürtlerin benimsediği ve Hz. Ali'yi tanrı yerine koyan bu öğretiyle olan münasebet, **Faracallah**'ın topluluğun başşehri sayılan Haviza'da bastırdığı sikkeleridir. Sikke'lerin üzerinde şu ibare yer almaktadır: *Ali veliyullah; Der in bara icaza ez derbar-i şah na-daşat.*

Görüldüğü üzere, Muşa'şalar eski Rafiziliklerini yahut Batınîliklerini ihya eder nitelikte bir atılım yapıyorlar; Haviza ve Erdebil'de oynadıkları role yeniden soyunmak istiyorlar. Aslında, Türk fetihleri sırasında Arap ve İran kültürünün münasebetlerinin devamı, Muşa'şaların sayesinde gerçekleşmiştir.

1700'lü yıllar, Muşa'şalar açısından gerileme dönemidir. Haviza Muşa'şaları, *el Kasir* ve *Ka'b* gibi diğer Arap kabileleri tarafından gölgede bırakılmış; nüfuzları 15 fersahın ötesine geçemez olmuştu. Haviza merkezli bu topluluk, 1800'lerde ağır darbeler yemiş; 1840 yılında şehirde sadece 500 kişi kalmayı başarabilmiştir.

Genel Değerlendirme

Eşitlikçi dervişan cumhuriyetlerinin saydıklarımızla sınırlı olmadığı bilinmelidir. Özellikle Selçuklu başveziri **Nizamülmülk**'ün *Siyasetnâme* isimli eseri okunursa, kıyıda köşede, uzakta ve yakında irili ufaklı birçok dervişan yönetiminin kurulduğu kolayca anlaşılır. Bir şartla; Nizamülmülk, bazı isim ve tarihleri maksatlı yahut maksatsız biçimde karıştırıyor. Sınıfsal tavrından kaynaklanan devleti kutsayıp kollaması (ortakçı Mazdekçilere karşı sömürücü ve zalim hükümdar Nuşirevan'ı övmesi gibi), onu, ister istemez devlete, hele hele şeriat payandalı devlete yönelik her hareketi *"Batınî, Rafizi, kâfir, kadınları ortak kullanan ayaktakımı ve ahlâksızlar güruhu"* gibi yanlış tanım ve suçlamalara götürebiliyor.

Bu tutum Nizamülmülk'e özgü olmayıp, hemen tüm ortodoks İslam vakanüvis ve modern tarih yazarlarının illetidir. Geçmişteki tüm ihtilalci ve eşitlikçi hareketlere bu tür iftiralar atılmış ve atılmaktadır. Somut örneklerini önceki bölümlerde verdik. Bir ikisini de şimdi sunalım:

Kızılbaş Şah İsmail'e karşı Yavuz Sultan Selim'in yanında yer alan, Sünniliğiyle ünlü Kürt kökenli **İdris-i Bitlisi**, *Heşt Bihişt* (Sekiz Cennet) isimli eserinde yazıyor: "...(bunlar) geniş mezhepli, yakışıksız bütün işleri uygun görürler... Şehvet tutkularına kapılırlar. Şeytanca kandırmacalarla insanları aldatırlar. Batınî inançlarına göre kendilerine uyanları aldatarak içkiyi, çalgıyı yasaklamazlar..."

Kanuni devrinin katı fetvalarıyla nam salan Şeyhülislamı **Ebussûud Efendi**, Bedreddin yanlılarını kastederek, "Semaveten takımından bir takım içki içtiklerinde, birbirinin kadınları, eşleri, analarıyla oynayan erkeklere ne yapmak gerek?" şeklindeki soruya cevaben, "öldürülmelidir" der. Bedreddin'i sağkanat tarihçi gözüyle ele alan **Necdet Kurdakul**, *Bütün Yönleriyle Şeyh Bedreddin* isimli çalışmasında, "Şeyh sapkın, kışkırtıcı ve ahlâksızdır. Kendi döneminin Stalin'i ve komünistidir" diyebiliyor. *Behçet-ül Tevarih* yazarı **Şükrullah bin Şihabeddin**, "Şeyh Bedreddin'i, Horasanlı Mazdek gibi kadın ortaklığı ve sapkınlık" ile suçlar.[50]

1940'ların şovenist milliyetçi önderi Nihal Atsız'ın oğlu **Yağmur Atsız**, 26 Ocak 2000 tarihli *Milliyet* gazetesindeki makalesinde şöyle yazar: *"Batınîlerin; Karamita, Sabiyye, İsmailiyye, Mübarekiyye, Babekiyye... gibi adları vardı. Batınîler derki; 'İçinde ışık olan evde konuşmayınız.' Türkçesi: 'Cahilleri tavlayınız!' Hasan Sabbah, büyük bir enternasyonal cinayet örgütü kuran adamdır."*

Genelde Batınî düşüncenin belli ölçüde Hıristiyanlık Mesihçiliğinden etkilendiği; ama tarih boyunca Mezopotamya, Mısır

50. Alıntılar için bkz, **Baldemir**, age.

ve Grek Batınîliğine ek olarak İrani irfan ve hikmeti sentezlediğini; siyasal ve toplumsal bakımdan Mazdeki ortakçılıktan esinlendiğini söylemek abartı olmaz. Bu olgu nesnel biçimde ele alınacağına, ortaçağ İslam vakanüvisleri ve günümüz tarih yazarları, Sünni mezhepten olmanın verdiği önyargıyla, Batınîlik ile Yahudilik yahut Zerdüştilik arasındaki ilintiyi, "sızma ve komplo" teorisiyle açıklama yanlısıdırlar. Zaten resmi İslam temsilcilerinin en büyük iki kompleksinden biri Yahudilik, diğeri de Zerdüştiliktir. Bu açıdan, Batınî önderlerine atfedilen *Mecusi, Yahudi, Hıristiyan, Maniheist*, vb. sıfatlar çoğu zaman doğru değildir.

Öte yandan, dervişan cumhuriyetlerini günümüz norm ve anlayışı içinde ele alıp değerlendirmek doğru olmaz. Sözgelimi, en eşitlikçi ve komünal toplum kabul edilen Karmati başkenti Lahsa Cumhuriyeti'nde bile, 30 bin kadar kölenin çalıştırıldığını, Nasır-i Husrev *Sefernâme*'sinde açıklıyor. Keza, tamamen yoksul köylülere dayanan **Mazyar bin Karin**, sonuçta Sasani soyundan gelen bir hükümdardı ve seçimle cumhurbaşkanı olmuş değildi. **Hasan Sabbah**'ın Alamut devletinde kadınlar günlük hayattaki üretime katılmakla birlikte, siyaset ve savaşta hiç yoktular. Buna karşılık Karmatiler, kadınlara daha aktif sosyal hak ve görevler vermişlerdi. **Babek**'in çok kadınla evli olduğu da muhtemelen gerçektir. Basra Spartaküsleri, zencilerin önderi, kendisi gibi düşünen ihtilalci Karmatilerle işbirliği yapmaktan kaçınmıştır. Bu da "iktidar" meselesinin "çok kısıtlı ve yerel" bir perspektifle ele alındığını; sınıfsal tavrın son derece dar olduğunu; ve en önemlisi de, Batınîlikteki *"insan-tanrı"* anlayışından kaynaklandığını gösterir. İlahi sıfatlarla donanmış "hareket lideri", ister istemez kendisine ortak edeceği insanı da tanrısal yapmak mecburiyetinde kalacaktı ki, bu da dönemin *Batınî tevil, imam* anlayışına ters düşmekteydi.

Anılan hareketlerin tümünün mezhepsel veya inançsal bir fırka şeklinde ortaya çıktığını unutmamak gerekir. **Engels**, bu noktayı iyi saptıyor:

"Ortaçağ; felsefe, politika, hukuk gibi ideolojinin tüm biçimlerini teolojiye bağlıyor ve teolojinin alt dalları olarak görüyordu... Yığınların duygu dünyaları yalnızca dinsel gıdalarla besleniyordu; bu bakımdan da yığınlara kendi çıkarları ancak dinsel kılık altında gösterilebiliyordu..."

Hatırlamakta yarar var: "Halkın tek tesellisi, sömürü ve baskının bunaltıcı ortamında tek soluk borusu dindir. Dayanılmaz yaşam koşullarına dayanır kılan ve onu uyutup afyonlaştırarak düş alemine sürükleyen dindir... Din çaresizlik ve umutsuzluğun sığınağıdır.

Hiç iktidarı olmayan, ezilen, sömürülen, hep yönetilen emekçi erkek yığınların tek iktidar alanı aile, kadın ve çocuktur. Bu aldatıcı iktidar alanının ellerinden alınması, onlar için tam bir felakettir."[51]

Sözün özünü, **Samir Amin**'le noktalayalım:

"...Geçmişe duyulan nostalji, ilk dört halifenin bir 'Altın Çağ' (Asr-ı Saadet) olarak hatırlanan teokratik yönetimlerinin yeniden kurulması özlemini besliyordu. Kaynaklara dönüş çağrısının belirsizliği (sözgelimi, tüm Şii ve Batınî hareketlerin, *ehlibeyt ve imam* eksenli ütopyaları-FB), burada da görülür. Sözkonusu çağrı, hem katlanılması olanaksız hale gelen gerçeği değiştirmeye yönelik bir tasarıdır; hem de bünyesinde bu değişikliği gerçekleştirmek için geçmişe dönmek gibi bir açmazı barındırmaktadır. Bu durum, aynı zamanda bilimsel bir toplumcu düşüncenin eksikliğine de işaret etmektedir... Demek ki, Arap-İslam toplumsal düşüncesi de, Kapitalizm öncesi Avrupa ya da Çin gibi diğer haraçlı toplumların sosyal düşüncesinde karşılaştığımız ve ahlâksal tartışmanın ötesine geçmemek olarak formüle edebileceğimiz güçlüğü yaşıyordu. **Farabi**'nin 'ideal site' (*el Medinet-ül Fazıla*: Fazilet Şehri) tasarısı, buna güzel bir örnektir. **Hasan el Basri**, kötülüğü şeriatın kusurlarına değil, onu uygulamakla yükümlü kişilere bağlıyordu.

---

51. **Baldemir**, age, s.133-4.

Buna benzer örnekleri çoğaltabiliriz. Arap-İslam toplumsal düşüncesi, haraçlı toplumun nesnel koşullarıyla sınırlıdır. Bu yüzden, aynı şeylerin çevresinde dönüp durur ve bazen skolastiğin, bazen de biçimsel itaatin duvarına çarpar, kimi durumlarda ise çileci kaçışa sığınır..."[52]

Yani tarihin tekerleği feodal toplumun yükselişi yönünde ilerliyordu; üretim güçleri ve ilişkileri buna uygun biçimler almıştı. Böylesi koşullarda, ilkel komünal toplumu, dervişan cumhuriyetlerini uzun süre ayakta tutabilecek iç ve dış dinamikler yoktu, olamazdı. Zaten kendi içinde kusurlu, çelişkili olan dervişan cumhuriyetleri ülküsü, bu yüzden çöktü. Tarihin ve düşmanın baskısına direnemedi.

52. **Samir Amin**, *Avrupamerkezcilik*, s.61-75.

ORTODOKS-MEZHEPÇİ TARİH ANLAYIŞI

Sağ Kanat Tarihçiliğinin İlleti

Akademisyen **Halil Berktay**, Türklerin tarihine (Antik, Ortaçağ ve modern) giriş bölümünde, tarihyazımına ilişkin temel yanlışları eleştirmeyi, haklı olarak, meselenin olmazsa olmaz kuralı saymaktadır:

"Bugün, tarihin devrimlerle ilerlemediği, her şeyin kendiliğinden ve tedricen geliştiği, ya da kapitalizmin kategorilerinin ezelden beri mevcut olduğu gibi, *burjuva ideolojisi kökenli* çarpıtmalar Batı tarihçiliğine hâlâ yansıyorsa da, önemli bir feodalizmin yüceltilmesi cereyanı görülmüyor. Ortaçağ düzeninin, sınıfların karşılıklı yardımlaşması ve tamamlayıcılığına dayalı organik bir uyum âlemini simgelediği yolundaki geçmiş özlemcisi fikirler; her milletin tarihçilerinin kendi kavim öncüllerini yüceltmeleri ve böylece *'saf İngiliz' 'saf Fransız', 'saf Alman'* kurumsal soykütüklerinin inşası; böyle her bir feodalizm öncesi kabilesel aşamanın cengâverlik destanlarından türetilen irkî üstünlük iddiaları, vb., gelişmiş kapitalist ülkelerin ciddi tarihyazınından büyük ölçüde dışlanmıştır...

Türkiye'de ise çok farklı bir durum sözkonusudur; çünkü, toplumumuz hâlâ kendi Ortaçağ kalıntısı sınıf ve zümrelerin ekonomik çıkarları, siyasi partileri, düşünsel savunularıyla cebelleşiyor. Bu tür bütün ülkelerde olduğu gibi, *Türkiye'de de özellikle Ortaçağ tarihçiliği, büyük bir siyasi ve ideolojik mücadelenin arenasıdır.* Farklı toplumsal kesimlerin, kendilerine öz-

gü tarih teorileri aracılığıyla birbirleriyle kapışmaları, Türkiye'nin fikir hayatının çok önemli bir parçasını meydana getirmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun yüzyılları boyunca bizde biricik tarih anlayışı, *saltanatçı-ümmetçi* feodal tarih anlayışıydı... Böyle düşünsel üstyapılar, görece ayrıntılandırılmış kozmogonilerinin (evren şemalarının) merkezine, kendilerinin üstünlüğü ve benzersizliğine çok kuvvetli bir inancı yerleştirip, bunu iman ile payandalarlar. Ortaçağ Türk devletinin, *'Dâsıtanı Tarih-i âl-i Osman*'ının da kumaşı, *dinsel dogmatizmden dokunmuştu.* Artı-ürününün piyasa-dışı zor yoluyla ele geçirildiği üretim ilişkilerinin kutsanmasında tâyin edici rolü din oynadığından, Osmanlı vakanüvislerine göre İslam tarihi hakkında İslamiyetin kendi yorumu gerçekti ve meseleye başka türlü bakmak, düşünülemezdi bile... 19. yüzyılın ikinci yarısının **Abdurrahman Şeref** ve **Cevdet Paşa** gibi yazarları bile, son tahlilde biraz daha bilgili vakanüvislerdi...

Akademik-profesyonel tarihçiliğimizi de içeren geniş bir sağ kanat tarihçiliğine, nesnellik değil *gizemcilik* (mystification) ve *karacahillik* (obscurantism) hâkim oluyor. Çünkü her türlü teoriyi, 'tarih felsefesi' yönünde bir sapma ilân edip, kendilerinin teoriyle çarpıtılmamış, 'önyargısız' gerçeği aradıklarını sananların da teorileri vardır aslında..."[1]

Berktay, ayrıca, Türk tarihyazınındaki skolastisizm (hurafecilik), meselcilik, hukukî formalizm, kuru belgecilik, tekdüzelik ve gevşeklik gibi kusurlara dikkat çekmektedir.[2]

Türk tarihyazınına son elli yıldır yön veren geniş sağ kanat tarihçiliği yelpazesine farklı ölçülerde egemen olan gizemcilik, meselcilik, karacahillik, mezhepçilik (Sünni-Hanefi) ve orto-

---

1 **Halil Berktay**, "İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi" *Türkiye Tarihi-1 Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, s.36-59, Cem yay, 1987, İstanbul.

2. age, s.38.

doks görüş (Türk-İslam), vb. illetini, gazeteci-yazar **Taha Akyol**'un araştırmalarında da görmek mümkün. Eski MHP'li Akyol son devrin yükselen değerlerine paralel olarak muhafazakâr liberal çevrelerin teorisyeni oluverdi. Kimsenin fazlaca vakıf olmadığı bazı alanlarda yaptığı inceleme ve içtihadlarıyla liberal sol, İslamcı, Atatürkçü ve bazı sosyalist kesimleri de etkileyebildi. O, ülke çapında ciddi tirajlı bir gazetedeki günlük makalelerinin yarattığı etkiyi iyi kullanabiliyor. Özellikle hayran olduğu "bilim felsefecisi Karl Popper'den esinlenerek, güncel olayların sosyolojik-teorik çerçevesini çizebiliyor."[3]

Yazarın *Medine'den Lozan'a* isimli kitabı, "Medine Vesikası" türünden toplumu cemaatlere bölmeyi öngören, "çok hukukluluk" temelinde modern devleti işlevsiz kılarak Ortaçağ sistemlerine götürmeyi amaçlayan İslamcıların hayali projelerine ciddi bir eleştiri niteliği taşıyor. Bu yüzden hem Atatürkçü, hem Laik, hem de İslamcı kesim tarafından ilgiyle izlendi. Akyol'un Mart 2000'de yayımlanan *Hariciler ve Hizbullah* unvanlı çalışması ise, Ocak ayından itibaren Türkiye gündemine gelen karanlık Hizbullah örgütünden yola çıkılarak, İslam tarihinde Hariciler adıyla bilinen kabile toplululuklarının din payandalı feodal İslam devletiyle çatışmalarını irdeliyor. Burada analojik (benzerlik bulma, ortak noktaları saptama) bir yöntem izlenerek; Hizbullah ile Hariciler arasında tarihi, ideolojik, siyasi ve eylemsel paralellikler kurulmaya çalışılıyor.

Basında yankı bulan bu çalışma, kendini Kemalist-Atatürkçü diye tanıtan ve kamuoyunda bu vasfıyla bilinen Prof. Toktamış Ateş'in övgüsüne (17 Nisan 2000 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki makalesi) mazhar olabildi.

Peki, Akyol, *Hariciler ve Hizbullah* kitabında olaylara ve tarihsel arkaplana gerçekten nesnel bir yaklaşım gösterebiliyor

---

3. **Taha Akyol**, *Hariciler ve Hizbullah: İslam Toplumlarında Terörün Kökenleri*, ikinci basım, s.198.

mu? Bizce, çalışmada ciddi ve doğru şeylerin yanı sıra; subjektivizm kokan, yüzeysel, tekyanlı, mezhepçi ve ortodoks görüşler de sergilenmiştir. Soğuk Savaş döneminin kalıntısı **Karl Popper** hayranı Akyol'un *obscurantist* (karacahil) olduğunu söylemek haksızlık olur. Ancak Şiilik, Haricilik ve Batınîlik düşmanı mezhepçilik (Sünni-Hanefi) anlayışı, ister istemez kendisini, yer yer tarihin mistifikasyonuna (hurafeciliğine), kuru belgeciliğe, hukukî formalizme ve tekyanlılığa sürükleyebiliyor.

Bir örnek: "Türkiye'de Hizbullah (daha doğrusu Hizbulvahşet) de böyledir, Haricilerde simgeleşen şartların ürünüdür... Hizbullah'ın oluşmasında etnik fanatizm çok önemli bir etkendir... Böylece etnik, sosyal, kültürel ve dini birçok etken 'birbirinin üzerine binerek' Hizbullah'ı yaratmıştır... Hizbullah'ın akıl almaz vahşetiyle feodal kültürün kentleşme sürecinde 'yeniden kabileleşmesi'nin yakın ilişkisi vardır... Bütün bu sebeplerle Hizbullah, 28 Şubatçıların tarif ettiği 'irtica'nın kanıtı değildir; ayrı bir marazdır...."[4]

Akyol'da doğruyla yanlışlar birarada, iç içedir. Sözgelimi onun günümüz Türkiyesi'ndeki kronik meselelerden ve dış mihraklardan soyutlayarak Hizbullah'ı ele alıp, bu örgütü, yaklaşık 1400 yıl öncesinin yerel kabile muhalefetini temsil eden Haricilerle aynı kefeye koyması, sadece sosyolojik zeminde benzerliklerden yola çıkarak ve salt "kan dökme" ortak noktasını yakalamış gözükerek, *Hizbullah eşittir Hariciler* yolunda hüküm vermesi yanlıştır. Keza, *"Hizbullah'ın oluşumunda etnik fanatizm çok önemli bir etkendir"* diyerek, Hizbullah sanki *"şeriatçı bir Kürt devleti kurmayı gerçekten istiyormuş"* gibi bir çıkarsama yapması da hatalıdır. Zira Akyol, Hizbullah gibi dinci-fanatik bir örgütün her türden kavmiyetçiliği reddederek, olsa olsa *takiyye* babından Kürtçülüğe vurgu yaptığını gözardı ediyor. Güncelliği izleme bakımından Hizbullah'ın PKK ile si-

4. age, s.199-201.

yasi-ideolojik hesaplaşmasında, anılan köktendinci örgütün *"PKK, Kürt kavmiyetçisidir, dolayısıyla kâfirdir"* şeklindeki suçlamasından bihaber olması da şaşırtıcıdır. Tam tersine, bölgede milliyetçi bir Kürt devleti kurmak için silaha sarılan PKK'nin karşısına, Hizbullah'ın nasıl ve kimler tarafından (hangi iç ve dış güçlerin desteğiyle) çıkartıldığını da unutmamak gerekir.

Akyol'un, "Hizbullah irtica'nın kanıtı değil, mazdır" demesi de olgularla bağdaşmıyor. Çünkü olaya 28 Şubatçıları nasıl mat ederim penceresinden tek yanlı bakıyor. Halbuki Hizbullah, genel anlamda Türkiye'de 50 yıldır dinin siyasete alet edilmesinin ürünü olduğu gibi, Yeşil Kuşak projesi çerçevesinde uluslararası güçlerin milliyetçi-mukaddesatçı kesime, tarikat çevrelerine verdikleri gizli açık desteğin ifrat noktasıdır. Dolayısıyla Hizbullah hem irtica'nın kendisi, hem de genel siyasal İslamın uç noktasıdır; tarikatçılık serasında yetişmiş ayrık otudur.

İslamcı yazar **Ali Bulaç**'ın, Akyol'a eleştirisi yerindedir: "Modern zamanlarda ortaya çıkan ve Batı medyası tarafından 'radikalizm, entegrizm, fanatizm, fundamentalizm' vb. kavramlarla tanımlanan İslami hareketler ile tarihsel bir siyasi muhalefet akımı olan Hariciler arasında belli bir benzerlik olduğu doğrudur...

Kitap (Akyol'un yazdığı), sosyal bilimlerin bize sunduğu kavramsal çerçeve açısından açıklayıcı olmakla beraber, yöntem açısından analojik (benzerlikler bulma) olduğundan, genel olarak İslami akımların doğasını ve yöneldikleri sosyo-politik hedefleri ile bugünkü Hizbullah olayını tam olarak anlamamıza yetmiyor..."[5]

Bizce, Bulaç'ın son paragrafı, Akyol'un nerede yanlış yaptığını, neyi anlayıp neyi anlamadığını göstermesi bakımından açıklayıcıdır. Ancak İslamcı yazar **Bulaç** da, aynı yazısında, be-

5. **Ali Bulaç**, "Fıtrat ve Mizaç", *Zaman*, 6 Şubat 2000.

nimsediği dünya görüşü itibariyle sağ kanat tarihçiliğin *ümmetçi* düzleminde seyrederken, kaçınılmaz biçimde, Akyol ile benzer hatalara düşebiliyor: Mısırlı İslamcı **M. Ebu Zehra**'nın *"Haricilerle Fransız devrimi Jakobenleri arasındaki benzerliği mânidar"* bulan ifadesine dayanarak; *"bir siyaset aracı olarak terörün patenti bu devrime aittir"* demek suretiyle ve yer yer analoji yapıyor; Firavunlardan Nazilere, Moğollardan Fransız devrimine, Stalin ile Mussolini'den günümüzdeki Afrika ve Latin Amerikalı askeri rejimlere kadar uzanan süreçteki şiddet uygulamalarının hepsini "vahşet" diye tanımlayıp, aynı kefeye koymakla tarihdışı/tarihüstü bir anlayış sergiliyor.

Görüldüğü üzere, doğru ile yanlış birbirine karışmış/karıştırılmıştır. Sözgelimi, "siyaset aracı olarak terörün patentinin Fransız Jakonbenlerine ati olduğunu" söyleyebilmek için; genelde insanlık tarihinden, özelde zaten bir şekilde siyaseti içeren dinler ve İslam adına çağlardan beri kullanılagelen terörden, daha dar anlamda siyaset ve devletin ortaya çıktığı tarih biliminden tümüyle bihaber olmak lazım gelir.

Akyol, Jakobenlik ile Haricilik ve Hizbullahçılık olgusunu bir kefeye koymakla; tümünü birden Hitler, Mussolini ve Stalin'in aslında çok farklı yöntemleriyle özdeşleştirmekle, sağkanat tarihçiliğinin bir türlü kurtulamadığı illeti devam ettiriyor. Yani tarih dışında tarih yazmış oluyor. Halbuki *madde, tarihseldir; donuk değil akıcıdır, zamanın akışkanlığı içinde hareketli ve süregendir.* Malzemeyi her dönemin zaman ve mekânına göre, karmaşık ilişkiler ağında ele almak gerek. Akyol gibilerinin hiç anlamadıkları, dolayısıyla bir tarih olarak İslam ile Osmanlı çerçevesini aşamadıkları nokta budur.

Taha Akyol'da Resmi İslam Savunusu

Akyol'un gerek Haricilik, gerekse İslam'ın dört büyük mezhebi dışındaki dini-siyasi mezheplere bakışı, resmi/ortodoks İslam savunusuna dayanmakta, dolayısıyla mezhepçi bir anlayışı

sergilemektedir. Bu nedenle, Hariciler ve Hizbullah kitabının daha birinci bölümünde, "*Müslümana Müslüman Kılıcı*" arabaşlığını kullanmaktadır. Halbuki, onun pek hayran olduğu Batılılar, meselelere böyle bakmaz. Çünkü, kimi istisnalar dışında Batı tarihçiliğinde feodalizm yüceltilmediği gibi, meselelere belli oranda sınıfsal, sosyo-kültürel açıdan yaklaşılmaktadır.

Batılı tarihyazınını örnek alanların analizlerinde, aşağıdaki saptamaları her zaman görmek mümkün: "Barbar krallıklardan organize (ya da merkezi) feodal devlete geçiş aşamasında askeri bir aristokrasi ile geniş bağımlı köylü kitleleri sınıfsal temelde ayrışırlar. Arabistan yarımadasındaki gelişme ise, *Cahiliye* devrinden İslam devletinin kurulması yönünde ve sınıflara bölünme zemininde yaşanmıştır. *Manor* ekonomisi çerçevesinde köylülerin artı-ürününe senyörler (aristokratlar, beyler, efendiler yahut İslam'da olduğu gibi Kâbe yönetimi ile idari erki elinde tutan Kureyş aristokrasisi) elkoyar. Buna karşılık ilkel kolektivizmden kalma köy-kabile komünü (Harici kabilelerinde olduğu gibi) anıları ile davranış biçimleri, Peygamber'in kurduğu, Dört Halife'nin giderek pekiştirdiği İslam devletinin tahakkümüne belli sınırlamalar getirir. Yemen'deki *Ridde* olayları (kabile ayaklanmaları) ile Mezopotamya'daki Hariciler arasında yaygın olan geleneklerin gücü, İslam adına zekâtı farz kılan, yani vergi salıp haraç toplayan feodal sistemin sömürü oranını uzun süre durağan kılar. Kureyş aristokrasisi ile *mevali* (İslam tahakkümü altına giren çeşitli kavim ve halklar) ve zenci köleler arasındaki mücadele, rant biçimlerinin evriminde ilerici bir rol oynar. Dolayısıyla *Harici, Ridde ve Karmati* (veya genelde Akyol'un Şia, Batınî diye küçümsediği köylü) isyanları, feodal toplumun ayrılmaz bir parçasını oluşturur."[6] Aynı düzlemde 19. yüzyıl Osmanlı tarihçisi **Cevdet Paşa**'nın Haricileri yazarken; "*Serseriler, haracdan kurtulmak sevdasında bulunanların, se-*

6. Batılı tarihçilik anlayışının ayrıntıları için bkz; **Berktay**, age, s.37.

rapa ihtilal ve iğtişaşa sebebiyet veren hırsız güruhu" gibi tanımları kullanması dikkat çekicidir. Harici önderlerinden **Hırris bin Raşit**'in halife Ali'nin başındaki *merkezi devlete vergi vermemeleri* yolunda çeşitli kabileler arasında propaganda yaptığı ve bu yüzden Faris eyaletini baştanbaşa ihtilale sevkettiği de biliniyor.[7] Demek ki, merkezi İslam devletinin saldığı haraca karşı bir çeşit kabile isyanı ile karşı karşıyayız. İslam nizamı adına bunlara karşı çıkılsa bile, tarihin tekerleğinin aristokrasi ile bu tür komünal kabile/köylü isyanları arasındaki çatışmalar yoluyla ilerlediğini kabullenmek zorundayız.

Bu olguyu anlamak istemeyen veya görmemezlikten gelen Akyol, soyut biçimde "Müslümana Müslüman kılıcı" gibi idealist yakınmalarda bulunur. Halbuki sorun, Müslümanın Müslümanı öldürüp öldürmemesinde değil, hangi Müslümanın hangi sosyo-politik konumda bulunduğunda yatmaktadır. Bunu göremeyenler, İslam tarihinde sayısız örnekleri bulunan Müslümanlararası çatışmalara, boğazlaşmalara bir anlam verememekte, yahut yanlış bakış açılarından hareket etmektedirler. Nitekim Akyol, Haricilerin silaha sarılıp İslam devletine karşı niçin asi olduğunu açıklayabilmek için, şu basit gerekçeleri öne sürmektedir: "*Hariciler cahil çöl Araplarıdır. Katı bir imana sahip insanlardır. Bilgisiz, dar ufuklu, hattâ muhakeme kudreti gelişmemiş kafalarda daracık bir İslam çerçevesi çizmişlerdi. Bu çerçeveye sığmayan herkesi, Hz. Osman gibi bir halifeyi, Hz. Ali gibi 'ilim beldesinin kapısı'nı bile kâfir ilan etmişlerdi...*"[8]

Halbuki halife Osman, sadece Hariciler tarafından değil; hattâ onlardan da önce hemen hepsi dinibütün olan ve aralarında Peygamber eşi Hz. Aişe, Hz. Ali ve ilk halife Ebubekir oğlu Muhammed'in de bulunduğu Medine, Basra, Kûfe ve Mısır halkı tarafından gayrimeşru ilan edilmişti. Zira, Akyol'un pek öve-

---

7. **Cevdet Paşa**, *Kısas-ı Enbiya*, c.III, s.334-335, Üçdal Neşriyat.
8. **Akyol**, age, s.19-23.

rek bahsettiği "kardeşlik toplumu" vaadiyle ortaya çıkan İslam devletinin dayandığı sınıfsal ayrışma, halife Ömer'in ilk müdaheleleriyle yerli yerine oturmuş; Osman zamanında alabildiğine saflaşma başlamıştır. İslamın başşehri Medine ile Emevilerin hükmettiği Şam eyaleti, ürün rantın aslan payını alırken; dönemin siyasal ve ekonomik gelişmeleri sonucu Basra, Kûfe ve Mısır ahalisi bundan yeterli nasibi alamamıştır. Bu yüzden Hz. Aişe'nin aşağılama babından "yaşlı sırtlan" (Ebu Na'sel) dediği Osman, ilk halife Ebubekir oğlu Muhammed ve arkadaşları tarafından evi basılarak öldürülmüştür. Ayrıca, Akyol'un kaleminden sık sık 'ilim beldesinin kapısı" diye anılan Hz. Ali bile, hem kabilesel hem de siyasi, ideolojik nedenlerle insanları *"bid'ate sapanlar"* ile *"şeriata inananlar"* diye ayırmış; her ne hikmetse kılıcını, hep devlete karşı gelen ve bid'ate saptığı varsayılan kümelere (bu arada Haricilere) karşı kullanmıştır. Demek ki, olayı bir kişinin "halife, yahut medeni (şehirli, uygar) veya ilim beldesinin kapısı" olmasına bağlamak, olayları açıklamaya yetmiyor. Kaldı ki, *"ilim beldesinin kapısı"* tanımı da görelidir; zira, Akyol'un işaret ettiği *"ilim"*den kasıt bilim değil, İslami bilgidir. Oysa, bu bilgiye (öğretiye) sahip olmayan Bizans ve Sasani diyarında yaşayan dönemin aydınları, uygar insanları veya devlet ricali de pekâlâ kendi açılarından ve bir başka düzlemde "ilim beldesinin kapısı" (eski Yunan toplumunu anımsayınız) sayılabilir.

Akyol, mezhepçi tarih anlayışını şöyle dile getirmektedir: "*Bedeviliğin* (ilkelliğin ve barbarlığın-FB) *tipik örneği Haricilik ise, hadariliğin* (uygarlığın, kentliliğin-FB) *örneği de meselâ İmam-ı Azam* (yani Sünni ekolün Hanefilik mezhebi-FB) *çizgisi olacaktır.*"[9]

Yazarın *"Mazî bir hamlede silinmiyor"* arabaşlığıyla yaptığı açıklamalar, yani İslam devletinin kuruluşuyla birlikte feodal topluma geçişin ara sancılarının önemli oranda kabile gelenek-

9. age, s.24.

lerinden kaynaklandığı yolundaki saptaması esas olarak doğrudur. Ancak burada bile kendisiyle çelişkiye düşebiliyor. Kabile alışkanlıklarının Arabistan yarımadası genelinde ve Kureyş içindeki olumsuz etkilerini, bunların sosyo-politik alana yansımalarını irdelemekle birlikte, buradan bir sıçrama yaparak, mızrağın sivri ucunu Şiiliğin *"masum imam/ayetullah anlayışına ve Harici terörizmine"*[10] batırmayı esas alıyor. Oysa yazar, İslamın ilk dönemlerindeki siyasi çatışmaların arkasındaki dinsel ideolojiye, sınıf ilişkilerine nesnel ve önyargısız bakabilse, şunu görebileceğinden eminiz: İslam önderi Muhammed'in vefatından hemen sonra başlayan halifelik kavgası, her tarafı arka bahçesi gibi gören yahut *"savulun Kureyş geliyor"* diyen kabile aristokratlarının davranışları, Kureyş içindeki Emevi-Haşimi çekişmesi, halife Ömer ile peygamber kızı Fatıma arasındaki tartışma, Ensar (Medine Müslümanları) ile Muhacir (Medine'deki Mekkeli Müslümanlar) arasındaki rekabet, Hz. Ali-Hz. Aişe arasındaki Cemel Vakası, Muaviye-Ali çatışmasına konu olan Osman'ın kan davası ve yaklaşık 70 bin kişinin uğruna katledildiği Hakem Olayı ve nihayet Hariciler isyanı... Bunların tümü, sınıfsal bölünmelerin iktidar mücadelesine dini, siyasi ve ekonomik açıdan yansımalarıdır. Olayın özünde İslam devletiyle (hilafet-şeriat) özdeşleşmiş tahakküm ilişkilerinin yarattığı sorunların şiddet yoluyla çözümü yatmaktadır. Bu kavranmaksızın, istenildiği kadar ah vah edilip, "Müslümana Müslüman kılıcı çekildi" diye yazıklanılsın, mesele açıklığa kavuşmuyor.

Şiddet, Barbarlığın Ölçütü mü?

Akyol'un es geçtiği önemli bir nokta var: Cengâverlik yahut bilimsel adıyla kabile kahramanlığı aşamasındaki şiddet sadece dönemsel bir hayat tarzıdır ve geçim kaynağıdır. Çıplak zorun kullanıldığı bu şiddet sistemli olmadığı gibi, hem değişkendir hem de süreklilik arzetmeyebilir. Aynı zamanda askercil de-

10. age, s.28-32.

mokrasiyi de içerir. Yani eşitlikçi, adaletçi tarafı ağır basar. Oysa devlet denen çelik pençeli aygıtın kurulması, bizatihi şiddet demektir. Devletin tekeline aldığı şiddet, süreklilik arzeder; büyük ölçüde demokrasiye aykırıdır ve çoğunlukla eşitsizlik/adaletsizlik temelinde yükselir.

Bu bakımdan Akyol'un günümüz Hizbullah örgütü ile 1400 yıl öncesinde İslam devletine/sistemine başkaldıran Hariciler arasında analoji yapıp (benzerlik bulup), ortak paydayı "kan dökmek, öldürmek, şiddet kullanmak" olarak belirlemesi bilimsel olmaktan uzaktır. Dolayısıyla, yazarın kurduğu aşağıdaki denklem de yanlış sonuca götürür:

"Teori: Bizden olmayan düşmandır.

"Eylem: Bizden olmayan öldürülmelidir!"[11]

Akyol, Haricilerin vahşet ve barbarlığına örnek gösterip, *"Peygamber dostlarından (sahabe) Abdullah'ın elleri kolları bağlanarak koyun boğazlanır gibi boğazlandığını"* belirterek yorum yapıyor: *"Korkunç vahşet! Tasavvur etmek bile insana dehşet veriyor. (Tıpkı) Türkiye'de yakalanan Hizbullah'ın vahşi cinayetleri gibi..."*[12]

Doğrudur, yapılan bir vahşettir ve günümüz insanının tasavvuruna sığması imkânsızdır. Ancak, madalyonun bir yanını gösterip, diğer yanına bakmaksızın; olayı genel anlamda dini ideoloji ve dogmalardan, özel anlamda İslam'ın öngörüp yer yer kutsadığı şiddetten soyutlayarak vermek, nesnel araştırmacılık niteliğiyle bağdaşmaz. Meseleyi münferit vak'a olarak ele alıp salt bir "kabile fanatizmine, bedevi ilkelliğine, Hizbullah maraziliğine mal etmek" ve psikolojik bir vak'aya indirgemek de doğru değildir.

Eğer kan dökmek ve şiddet *hadariliğin* (uygarlığın) değil de *bedeviliğin/kabile fanatizminin* (ilkelliğin) ölçütü olarak alına-

---

11. age, s.54; ayrıca bkz; *Hürriyet Pazar* eki, 12 Mart 2000.
12. age, s.16-17.

caksa, o zaman aynayı hem dinsel dogmaların hem de ortodoks İslamın yüzüne tutmakta yarar var. Sözgelimi Sünniliğin bağnaz mezhebinden Hanbeliler, 933-4 yılında Bağdat'taki *"Şii yanlısı devlet ricalinden üç kişiyi alarak, halife el Kaahir'in gözü önünde oğlak boğazlar gibi boğazladılar. Birçok Şii de tutuklanıp öldürüldü."*[13] Bir yıl sonra Hanbeli mezhebi yanlıları, yine Bağdat'ta yeni gösteriler düzenlediler: "Göstericiler butikleri yağmaladı. İçki satıcılarına saldırdı, müzik aletlerini parçaladı. Mihnetleri altında bulunan özel malikaneleri yakıp yıktılar. Yanlarında bir yakını olmadan sokağa çıkan kadınları tutuklayıp emniyete sürüklediler."[14] 11. ve 12. yüzyılda Horasan (Kazvin, İsfahan ve Rey şehirleri) ile Suriye (Halep ve özellikle Şam) bölgesinde *Nubuviyye* namıyla ün salan koyu Sünni İsmaili karşıtı militan bir fırkanın kışkırtmaları neticesinde, adı geçen bögelerde, *"Batınî/İsmaili"* diye damgalanan hemen herkes toplu kıyıma maruz kaldı.

Örneklere bakıldığında, Akyol'un denklemi bozulmuş gözüküyor. Çünkü, onun mantığına göre, İslam tarihinde özellikle kurulu düzene karşı şiddet kullanan herkes medeniyete ayak uyduramayan, ilkel ve kabile fanatizmine kapılmış Hariciler veya Sünniliğin dört mezhebi dışındaki Şiiler, gulat-ı Şia adı verilen başka tarikat ve fırka mensuplarıyla, Batınîlerdir. Ancak Akyol, mezhepçi anlayışının dozunun kaçtığını ve denklemin bozulduğunu görünce, bu kez, kendini düzeltme ihtiyacı duyuyor. Ünlü İslam sosyologu **İbn Haldun**'a gönderme yaparak, dolaylı biçimde *"bedevi ümran"* yani ilkellik ile *Hanbelilik, Malikilik* (Sünniliğin iki bağnaz kolu) ve *Selefilik* arasında da bağ kuruyor.[15] Fakat buradaki kabullenme tam olmayıp, *"Malikilik, be-*

13. *Vizirat*'a dayanarak aktaran **Henry Laoust**, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, s.168-169.

14. Hallac, s.240-243; **İbn Batta**, not:89'a dayanarak aktaran **Laoust**, age, s.169.

15. **Akyol**, age, s.125 ve 147.

devi ümran izleri taşımaktadır"[16] türünden yarım yamalak bir itiraftır. Dahası, İbn Haldun (ki kendisi de Eş'ari ekolünü benimser) Sünnilik ile 12 İmam Şiiliği'ni "hadari ümran"dan yani kentlileşmiş, uygarlaşmış saymasına rağmen, ona dayanarak keyfi ve eklektik alıntılar yapan Akyol, mezhepçi önyargısından ötürü, Şii fanatizmi ve eylemciliğini eleştirmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyor.

Akyol, Ortodoks Şiddeti Kolluyor

Akyol, şiddeti tekeline almış devlet dışındaki her kesimin zor kullanmasını lanetleyen, deyim yerindeyse "saray yanlısı" bir kafa yapısına sahip. O, devlet terörü dışındaki her şiddet eylemini *kabile fanatizmi, bedevilik, kabile asabiyeti, şiddet fetişizmi, terörizm*, vb. diye niteliyor. Ve her nedense o çok sevip idealize ettiği feodal İslam devletinin muhaliflere karşı kullandığı şiddeti, terör olarak nitelemiyor. İsyanları ezen İslam devlet yöneticilerinin katliamlarını *"tenkil"* olarak tanımlıyor. Ancak bunu bile belli bir döneme (özellikle Emeviler, kimi zaman da Abbasiler devri) ait *"zülum haline gelmiş tenkil"* diyerek geçiştiriyor ve hattâ tevil yoluna gidiyor: *"Harici eylemleri, Emeviler tarafından çok sert ve insafsız bir şekilde bastırılmış, meselâ bir Harici kadının elleri, ayakları, kafası kesilmiş, çıplak vücudu* ***'ibreti âlem olsun'*** *diye teşhir edilmiş, Harici zulmünü bastırmak için böyle zulümlere başvurulmuştur. Bu zulümlerde yine kabile ruhu etkili olmuş,* ***çok defa İslam hukukunun kuralları dikkate alınmadan Emevi halife ve kumandanlarının keyfi kararlarıyla*** *hareket edilmiştir."*[17]

Anlaşılan, Akyol bütün o nesnellik iddialarına rağmen, "İslam bağnazlığı ve her durumda saray yanlısı olma" denen bir tutum sergiliyor. Yoksa, yukarıdaki satırlar nasıl yazılabilirdi!

---

16. age, s.147.
17. age, s.89.

Bir kere, günümüzde bile, terörizmin evrensel olarak kabul edilebilir bir tanımı mümkün değildir. Bize göre terörist, bir başkasına göre özgürlük savaşçısı veya baskıcı sisteme karşı direnişçidir. Bu konu, özellikle Filistin-İsrail mücadelesinin uç noktalara vardığı 1970-80'li yıllarda, Birleşmiş Milletler oturumlarında sıkça tartışılmıştır. Sözgelimi İsrail, *"Filistinlilere ve komşu ülkelere karşı havadan, karadan ve denizden terörist faaliyetlerde bulunmak"* la suçlanıp, tartışmalar resmi kayıtlara geçmiştir. O dönem haksız biçimde İsrail'i tutanlar ile bizzat bu devletin temsilcileri, *"Biz devlet olduğumuzdan, teröristlere karşı yapıp etttiklerimiz terörizm sayılamaz"* gibi sudan, yüzeysel bahanelere sığınıyorlardı. Akyol'un saray yanlılığı da, buna benziyor işte. Halbuki, belki bir orta yol olarak *"terörizm, teröristin yaptığıdır"*[18] nitelemesini yapabilse, o zaman mantığı daha nesnel bir zemine oturabilir.

İkinci olarak, yazarın anlamak istemediği şudur: Taassup, yani bağnazlık ve fanatizm, sadece Hariciler gibi kabile topluluklarının sınırlı dünya görüşlerinde değil, gerçekte belki de daha fazla biçimde göksel dinlerin tümünde vardır. Sami kökenli semavi dinlerde ise fanatizm, dogma ve şiddet âdeta iç içe geçmiştir.

Dinlerde Kutsanmış Şiddet

Dinler tarihi, korkunç katliamlarla doludur. İster tanrı inancına ters düşen tek tek aydınlarla mücadele, isterse dinsel ve mezhepsel boğazlaşmalar biçiminde olsun, hemen hiçbir dinin eli temiz değildir. Çünkü şiddet ve vahşet, dinlerin tanrıya havale edilmiş ilahi buyruklarında, öğretilerinde bizatihi mevcuttur. Semitik yahut İbrahimi denilen Ortadoğu merkezli semavi dinlerin özüne sinen kanlı gelenek, Mezopotamya ve Nil uygarlıklarındaki kanlı geleneğe kadar uzatılabilir. Aslında bu sosyokültürel olgu, evrensel düzeyde bütün halkların az çok tanıdık-

18. **Amir Taheri**, *Hizbullah: Kutsal Terörün İçyüzü*, s.20.

ları bir süreçtir. Alt düzleminde Sami kavimlere bakalım: "*Semitik bir topluluk olan Kaldeli (Keldani) ve Asur tanrıları kan ve zulümden hoşlanırlar. İsrail'in tanrısı kendi kullarının koruyucusu olmakla birlikte, kaba ve korkunçtur. Hıristiyanlığın tanrısı ise, yufka yürekli olmasına rağmen vaftiz edilmemiş çocukları cehenneme atacak kadar adalet duygusundan yoksundur. Müslüman tanrısı da, çok merhametli ve şefkatli olmakla beraber, doğu monarkları tipinde bir müstebit (despot) tir.*"[19]

Tanrıların günahlılar için vereceği cezalar pek trajiktir:

"*Korkunç ateşlere atılacak, içinden kaynar sular fışkıran kaynaklardan içecekler. Açlıklarını asla gideremeyecek olan zakkum ve devedikeninden başka yiyecek bulamayacaklar. Ateşten yapılmış giysiler giyecek ve başlarından kaynar sular dökülecektir. Demir çomaklarla dövülecek, deri ve bağırsakları parçalanacak. Cehennemden kaçmaya kalkıştıkları vakit, zebaniler hepsini yakalayarak yeniden alevlerin içine atacak ve 'Ateş işkencesi tadınız' diye bağıracaklardır.*"[20]

Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'da zikredilen ayetler, bir yandan, yukarıda anılan, Ortadoğu'daki yaklaşık 5000 yıllık kanlı gelenek ve şiddet kültürünün Yahudilik ve Hıristiyanlık üzerinden İslamiyet'e yansımasıdır; öte yandan, ister *hadari* (şehirli, aristokrat, uygar), ister *bedevi* (Harici gibi kabile ve ilkel topluluklar) olsun, böyle bir dine iman edenler, "*düşman, müşrik, kâfir*" diye niteledikleri insanlara şiddet uygulamakla yükümlüdürler. Zira, Kur'an'da sözü edilen *Cihad* (din uğruna kutsal savaş) ile "*el emr-i bi'l maruf ve'l neyh-il en'il münkir*" (İslama göre iyi olanı emret ve kötülüğü men et) ilahi buyruğu biraz da bu şiddetin kutsanması ve kendisinden olmayanların zor yoluyla derdest edilmesinin işaretidir.

---

19. **Cemil Sena**, *Tanrı Anlayışı*, s.51-52, Remzi Kitabevi, 1978, İstanbul.

20. Bkz; Kur'an'daki Nisa: 43; Kehf: 28; Meryem: 59; Kaf: 24-25; Hacc: 19-22; Furkan: 11-14; Duhan: 43-46; Gaşiye: 5-6. ayetler.

Bir üst paragrafta tasvir edilen eziyet ve işkence biçimlerinin zulüm olup olmadığı sorusuna Allah'ın vereceği cevap kesin bir dille belirtilmiştir: "Tanrı, işlediğinden sorumlu değildir !"[21]

Musa peygamberin emriyle, herkes, dinden dönen kardeşini, arkadaşını ve komşusundan 3000 kadar insanı öldürmüş;[22] Yahudi peygamberleri içinde en acımasızı olarak bilinen Davud, yürüyemesinler diye bütün atların ayaklarını kırdırmış ve Suriye'yi işgali sırasında ise 40 yaya askeri kılıçtan geçirmiştir.[23]

MÖ 640 yılında ölen Yunanlı **Thales**, bilimsel gerçekleri din kitapları dışında, daha doğrusu akıl verilerinde aradı diye saldırılara maruz kalırken, **Pythagoras** (MÖ 582) aynı nedenle zulme uğramıştır. İskenderiyeli **Hypathia** (MS 370-415), eski Yunan akılcı bilimlerini öğrettiği için, Kilise kendisini yakalatıp çırılçıplak soydurmuş; din adamları tarafından saçlarından sürüklenip sokaklarda teşhir edilen kadıncağız, tanrı evine sokulur sokulmaz paramparça edilmiş ve etleri kemiklerinden ayıklanıp, kalan kısımları ateşte yakılmıştır.[24]

Miladi birinci yüzyılın ünlü simalarından **Marcion** (ölümü MS 85), *Kitab-ı Mukaddes*'i incelerken, kutsal metinlerde *"keyfi, gaddar, duygusal ve kindar; adalet anlayışı dişe diş, göze göz olan"* bir tanrı ile karşılaştıkça, "insanları din adına birbirlerine saldırtan ve kırdırtan bir Tanrı'yla muhatap olduğunu farkettikçe, adı geçen metinlerdeki bu tür hükümlerin akla ve ahlâka aykırı sayılması gerektiğini düşünmüş; bunu yaparken, amacının Hıristiyanlığı yok etmek değil, akılcı yöntemlerle olumsuz öğelerden ayıklamak gerektiğini" belirtmiştir.[25]

---

21. **Sena**, age, s.51; Enbiya suresi, 59. ayet; **Faik Bulut**, *Allah Devletinde Demokrasi*, üçüncü basım, s.200-203.

22. *Tevrat*, Çıkış bölümü, bap: 32; **Bulut**, age, s.202.

23. **A. Nejat Ölçen**, *İslam'da Karanlığın Başlangıcı*, s.26; **Bulut**, age, s.202.

24. **İlhan Arsel**, *Aydın ve Aydın*, s.49 ve 93, 3. basım, Kaynak yay, 1997 İstanbul.

25. age, s.102-103.

Fransız düşünür **Pierre Abèlard** (1079-1142), "Gerçeklere akıl yoluyla erişilir. Din verilerini de bu temele dayamak gerekir. Kutsal kitaplarda akla ve vicdana ters düşen şeyler ayıklanabilir. *Korkutucu ve Keyfi Tanrı* fikri yerine *İyilik Tanrısı* fikri yerleştirilmelidir" deyince, atıldığı zindanlarda eziyet ve acılar içinde çürüyüp gitti. Bohemya'da kilise rahipliği yapan **John Huss** (1369-1415), vaazlarında din adamlarının cinayet ve sahtekârlıklarını açıkladığı için ölüme mahkûm edildi. 16. yüzyılda yaşamış **Giordano Bruno**, "Gerçeklere akıl yoluyla erişilir, iman yoluyla değil" dediği ve "kutsal diye bilinen din kitaplarının, insanları zeka bakımından geriletip, ahlâken çökerttiğini" ileri sürdüğü için, tutuklanıp yargılandıktan sonra odun ateşinde ölüme mahkûm edildi.[26]

Din iman naralarıyla Kilise öncülüğünde gerçekleştirilen engizisyon mahkemeleri, mezhepsel katliamlar ve İslam tarihinde önemli bir yer tutan ünlü Haçlı Seferleri'ni de hatırlatıp İslam tarihindeki şiddet olaylarına değinelim.

İslam Nizamı Sabıkalıdır

İslamcı yazarlardan **Abdurrahman Dilipak**, "İslam tarihinde (Batı demokrasilerinin yaptıkları türden) toplu katliamları göremezsiniz"[27] diye desteksiz atıp tutarken, aslında Akyol'dan farklı bir mantık yürütmüyor. Ortodoks mezhepçi bakış açısı, gerçekleri görmesini engelliyor.

Barış sözcüğünün 17 defa, savaş sözcüğünün de 114 kez geçtiği İslam'ın kutsal kitabındaki ilahi buyruklara şöyle bir göz atalım: "Putataparlara, yeryüzünde dolaşabilmeleri için dört ay süre" tanınıyor. Bu mühlet geçer geçmez, Müslümanlara ne yapmaları gerektiği emrediliyor: "*Nerede bulursanız öldürün, yakalayın, hapsedin, tüm gözetleme yerlerinde bekleyin yakala-*

26. age, s.110-118-127.
27. *Saçak* dergisi, Temmuz 1987, s.6-7; **Bulut**, age, s.199.

mak için. Eğer tövbe edip namaz kılar, zekât verirlerse serbest bırakın... İslam dininin uzak erimli hedefinde, "yeryüzünde Allah'tan başka Allah bulunmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve peygamberi olduğuna inancıyla, bizim kıblemize dönünceye, kestiklerimizi yiyinceye ve namazımızı kılıncaya kadar (bütün) insanlarla savaşıp öldürüşmek" vardır. İnsanların can ve mallarını kurtarmaları için, yukarıda belirtilen şartların cümleten ve tafsilen yerine getirilmesi elzem kılınmıştır. *"Dinden dönenin öldürülmesi"* buyruğu da ilahi bir kural olarak zaten konulmuştur İslam'a.[28] Dört mezhebin (ve hattâ Şiilerin) din âlimleri, dinden dönenin nasıl öldürülmesi gerektiği konusunda uzun uzun tartışıp, binlerce sayfa yazı kaleme alabilmişlerdir. Ama hiçbiri, dinden dönenin bağışlanmasına ilişkin tek satır bile karalamamıştır.

Batılı Doğubilimcilerden **Paret**'in ifadesiyle, "katl (savaşma/öldürme) işlerinin zeki mucidi" Muhammed; "İslam'dan dönen (mürted) Ümmü Mervan'ın tövbe etmediği taktirde öldürülmesini; peygamberin damızlık develerini çalan çobanların yakalatılıp günlerce işkenceden geçirildikten sonra katledilmesini; İslamı terkeden hangi erkek ve kadın olursa olsun, boynunun vurulmasını; Mekke fethi sırasında hırsızlık yapan zengin bir kadının elinin kesilmesini"[29] emretmiştir. Dindeki şiddetin kutsanması olayı ise, İslam peygamberinin hadisinde şöyle dile getirilmiştir: *"Cennet, kılıçların gölgesindedir."*[30]

İslamın ilk halifesi **Ebubekir** zamanında zekât vermeyen Yemenli kabileler, *Ridde* olayları sırasında topluca katledilir ve diri diri ateşe atılırlar. Dininden dönen bir kadının ise boynu vurulur. İkinci halife **Ömer**, fethettiği yerlerde toplam 4000 kilise

---

28. **Bulut**, age, s.199-200; ayrıca Buhari, Tırmızi, İbn Mace ve Ebu Davud'dan aktaran **Turan Dursun**, *Din Bu*, III. Kitap, s.64.

29. **Beyhaki**, *Dar-e Kutni*; **Ebu Davud**, *Cihad*; **Ebu Davud**, *Hudud*; **Buhari**, *Hudud*'dan aktaran **Dursun**, age, s.70-71.

30. **Buhari**, 6/33'ten aktaran **Bulut**, age, s.198.

ve tapınak yıktırır; içindeki kitapları (kâfirlik aşılıyor diye) yaktırır. Yahudi çalıştıran bir valisinin belini kırar. Ömer, şiir okumakta ileri giden çocukları dövmesiyle ve zina yapan hamile kadını recm ettirmesi (taşa tutma) ile de ünlüdür. Ömer'in küçük oğlu **Ubeydullah**, babasını öldürenlerden intikam alabilme hırsıyla, Fars kökenli bir komutanken Müslümanlığı kabul edip yanaşma/sığınmacı olarak halifenin danışmanlığını yapan Hürmüzan'ın kızı ile Medine'ye gelip yerleşmiş bir Hıristiyanı suçsuz yere öldürür.[31]

Peygamber'in fedaisi ve İslam'ın kılıcı konumundaki halife **Ali**, İslam'ın yayılma döneminde özellikle Kureyş kabilesi mensuplarından çok can almıştır. İlk aşamada halife seçilmemesinin nedenlerinden biri de budur. Ali, aynı zamanda Haricilerle savaşında 6 bin kadar asi kabile insanının ölümüne neden olmuştur. Dahası, kendisinin tanrı olduğunu ileri süren **İbn Seb'e** yandaşlarıyla Rafizileri, bir rivayete göre ateşte diri diri yakmış, başka bir anlatıma göre ise, çöle sürgün etmiştir. Ali, Hıristiyan iken Müslümanlığa geçip, yeniden eski dinine dönen bir adamın kellesini kestikten sonra, mallarını Müslüman çocuklara dağıtmıştır. İktidar için kavganın yol açtığı Cemel Vak'ası (Peygamber eşi Aişe ile halife Ali arasında) için, tarihçi **Zehebi** şöyle yazar: "*Bu savaşta, her iki ordunun karanlık ve ne idüğü belirsiz isimleri, büyük bir hırsla savaştılar...*"[32]

Emevi-Abbasi dönemlerinde devlet terörü, yani ortodoks İslamın dört bir yana saldığı kan ve vahşet korkusu, had safhaya varmıştır. Emevi hükümdarlarının Kerbelâ katliamı burada başlangıç noktasını oluşturur. Onu, Haricilerle mücadele sırasında kadın, erkek, çoluk çocuk demeden gerçekleştirilen katliamlar izler. Ardından Şii ve Batınî fırkalara karşı işlenen baskı, zulüm

---

31. İslam kaynaklarına dayanılarak yapılan aktarmalar için bkz; **Bulut**, age, s.210-229; ayrıca bkz; **Laoust**, age, s.22.

32. **Bulut**, age, 216-218; ayrıca bkz; **Laoust**, age, s.27-31.

ve cinayet politikaları gelir. Devlete karşı ayaklanmaları bastırmak için, Emeviler, Müslümanların kutsal saydığı tanrı evi Kâbe'yi tahrip edip yakarlar. Emeviler, o devirde Kürtlerin yoğun yaşadığı Cezire/Amed (Diyarbakır) bölgesinde toplam 180 bin kişiyi öldürmek suretiyle; Türklerin yaşadıkları Maveraünnehir bölgesinde ise 6 kilometrelik yolun iki kısmında insanları asarak zorla Müslümanlaştırırlar. Emevi hükümdarı Süleyman, sırf zevki için esirleri öldürürken; II. Velid, katlettiği insanların servetine konmayı âdet edinmiştir. II. Mervan ise, halifelik uğruna çoluk çocuk dahil çok sayıda insanın canına kıymıştır.[33]

Emevi hükümdarı Hişam bin Abdülmelik, "*Ehlibeyt soyundan gelip hilafet isteyen herkesin, ancak ve ancak kılıcını çekerek bu makamı hak edeceğini*" savunan Zeydiye fırkası önderi **İmam Zeyd**'in *cesedini mezarından çıkarıp bir hurma ağacına asarak kırbaçlatır ve sonra kemiklerini yaktırır.* Böylece, İslam tarihinde ilk kez, bir ölü yakılmış olur.[34]

Abbasiler iktidara gelince, "Ehlibeyt'in intikamı ve ilahi gazab" gerekçesiyle; *Emevi halifelerinden I. Muaviye, II. Yezid, Abdülmelik bin Mervan ile Hişam'ın cesetlerini mezarlardan çıkarttılar. Kamçılatıp çarmıha gerdiler. Sonra da yaktılar. Mesleme bin Abdülmelik'in cesedi kokuşup darmadağın oluncaya kadar nişangâh olarak kullanıldı. Emevi önderlerinin kesik başları ve cesetleri üstüne serilen örtü üzerinde, Abbasiler şölenle yiyip içtiler.* Emevi hükümdarı Hişam'ın eşi, ilk Abbasi halifesinin evlenme teklifini reddedince, karnı deşilerek öldürüldü. Ehlibeyt'ten Muhammed bin İbrahim, isyandan sonra yakalanıp diri diri gömüldü. Dünyaca ünlü Abbasi halifesi Harun Reşit, birçok akrabasını öldürmekle tanınıyordu. Oğlu Emin ise,

---

33. Çeşitli İslam kaynaklarından aktaran **Bulut**, age, s.237-240.

34. **A.N. Ölçen**, age, s.90. Aynı konuda **Bahriye Üçok**'un *İslam Tarihi. Emeviler-Abbasiler* adıyla MEB yayınevince 1983'te basılan kitabına bakılabilir.

yağma ve talanı kendine meslek edinen askerleri özellikle ödüllendiriliyordu.[35]

Selçuklu başveziri Şafii **Nizamülmülk**, başka fırka ve inançtan olan Deylemilere musallat olan Sünni Türklerin Allah tarafından kutsandığını içtenlikle söylemekten geri durmaz. Aynı vezir, Batınî ve Karmati diye bilinen İslam karşıtı siyasi-Batınî fırka mensuplarının, merkezi İslam devleti tarafından nasıl toplukıyıma uğratıldığını zevkle anlatır: *"...Batınî mezhebinden kimi buldularsa öldürüp mallarını yağma ettiler. Horasan ve Maveraünnehir'de tek kişi bırakmadılar... Karmatileri zincire vurup, bütün mallarını alarak, hepsini öldürdüler... Karmatilerden kimi bulurlarsa öldürmelerini bildirdiler... Ne kadar Karmati buldularsa öldürdüler..."*[36]

Abbasi halifesi Mehdi'nin zındıklara karşı verdiği mücadele, 782 yılında başladı. Öldürülenler arasında ateşperestler, Mani dininden olanlar, ılımlı Şiiler, edebiyatçı ve şairler de vardı. Kılıçtan geçirme olayı, hükümdar el Hadi tarafından da sürdürüldü. Batınî bir fırka olan Mukannaiyye önderi Mukanna, hanımlarıyla birlikte zehirlenerek öldürüldü.[37]

"Ene'l hakk" sözüyle ünlü Karmati eğilimli **Hallac-ı Mansur**, Maliki mezhebinden Bağdat Kadısı Ebu Ömer'in fetvasıyla 922 yılında ölüme mahkûm edildi. Bu tarihten başlayarak yaklaşık 10 yıl Hanbeli ve Maliki mezheplerinin dini/siyasi egemenliği altına giren Irak'ta, özellikle Bağdat şehrinde Hanbeliler, Şii eğilimli bir veziri koyun boğazlar gibi boğazladılar. Yaptıkları gösterilerde "İslam'a aykırı gördükleri" her yeri/şeyi (müzik aletleri gibi) tahrip edip yağmaladılar ve izinsiz sokağa

---

35. Farklı İslam kaynaklarına dayanarak aktaran **Bulut**, age, s.238-242. Ayrıca yazarın *Ali'siz Alevilik* ile *Ebu Muslim Horasani* isimli iki eserine bakılabilir. Ayrıca, **Laoust**, age, s.80-82.

36. **Nizamülmülk**, *Siyasetnâme*, s.299-309.

37. **Laoust**, age, s.87-89.

çıkan kadınları tutuklayıp eziyet ettiler. İmam Ebu Hanife'nin mezarının üzerine, medrese ilaveli bir türbegâh inşa eden Hanefilerle, şehre egemen olup âdeta terör estiren Hanbeliler arasında şiddetli çatışmalar çıktı.[38]

Bu arada, *İşrakiye* felsefesinin kurucusu **el Sühreverdi el Maktul**, 1191'de bağnaz Halep fakihleriyle yaptığı dini münakaşada, ustaca diyalektiğiyle muhaliflerini hayrete düşürdü. Kendisine hınçla dolu fakihlerin çağrısı üzerine münazarayı kabul edip halka açık tartışmaya Halep Camii'nde katılan el Sühreverdi, "Allah'ın yeni bir peygamber gönderebileceği" konusunu savundu, karşısındakilerin tezlerini bir bir çürüttü. Ortodoks fakihlerin kışkırtmaları sonucu, Selâhaddin Eyyûbi, *"münkirin öldürülmesi ve kitaplarının yakılmasını"* emretti.

Hurufi (Batınî) inancının kurucu önderi **Fazlullah Tebrizi**'nin, 1393 yılında İran'da Şeyh İbrahim isimli mollanın fetvasıyla kâfir ilan edilerek nasıl öldürüldüğü; aynı gerekçeyle, halifelerinden **Nesimi**'nin 1418'de Halep'te diri diri derisinin nasıl yüzüldüğü; 1444 yılında ise Osmanlı Şeyhülislamı **Fahreddin Acemi**'nin Hurufilerin Edirne Camii çevresinde ateşte yakılmalarına bizzat nezaret ettiği ve hattâ sönmeye yüz tutan ateşi üflerken sakalının yandığı tarihi kayıtlara geçmiştir. Aynı Şeyhülislam, ölüm döşeğindeyken bile, kendisini ziyaret eden din adamlarına; *"Şeriat değneğinin, halkın sırtından bir kez dahi olsun uzak tutulmaması"* yolunda vasiyette bulunabilmiştir.

Osmanlı devrinde "kimi olayları din dışı görüşlerle açıkladığı için Sinan Paşa, Fatih Sultan Mehmet tarafından olmadık eziyetlere maruz kaldıktan sonra 1486 yılında öldü. Sinan Paşa, aynı zamanda ortodoks din âlimlerince, İslama aykırı fikirleri yüzünden "kâfir" ilan edilip 1495'te At Meydanı'nda katledilen Molla Lütfi'nin de hocasıdır. *"Kızılbaşların Nevruz Bayramını İslamiyete aykırı bulup"* yasaklayan, 1476'da ise Rumeli'de yaşayan

38. age, 102-168-169-219-208. sayfalar.

"Müslümanlara her gün beş vakit namaz kılmayı zorunlu kılan" da Fatih Sultan Mehmet'tir. Şah İsmail ile kavgasında yaklaşık 40 bin Kızılbaşı katleden ve bu yüzden Hoca Saadettin tarafından; *"Vardı Erzincan'a ol koşar atlı/Kızılbaş dürüntüsünü sındırıp savdı"* dizeleriyle övülen Yavuz Sultan Selim, Sünni âlimlerden **İbni Kemal**'in *"fi tekfir-i revâfız"* (Rafızilerin kâfir ilan edilmesi) başlıklı fetvasına göre toplu kıyımlarını sürdürdü. Dönemin din adamlarından **Müftü Hamza** ve **Zembilli Ali Efendi** ile, Kanuni devrinin bağnaz/yobaz Şeyhülislamı **Ebussûud Efendi**; *"Kızılbaşlar din düşmanı kâfir ve mülhidlerdir. Öldürülmeleri vaciptir. Kadınları, çocukları ve mallarının alınması helaldir"* yolunda fetva vererek, ortodoks şiddeti kutsamışlardır.[39]

Şiddet kullanmayı ve karşı inançtan olanları *"bedevilik, ilkel kabile geleneği, asabiyet, çöl fanatizmi ve marazi ruh hastalığı"* diye tanımlayan **Akyol**, adı geçen Osmanlı din adamlarının "ölüm fetva"larını, hangi kategoriye koyuyor? *Hadari* (yani şehirli, uygar) kategorisine koysa, bu kez, kendi tezleriyle ters düşecek; *bedevi* sınıflaması içine alsa, bu da kentsoylu ortodoks ulemanın konumuna uygun değil. *"Bedevi ümran izlerini taşıyor"* demek suretiyle işi Hanbelilik ve Malikilik mezheplerinin üstüne yıksa, bu dahi gerçeğe uymuyor. Zira, payitahttaki Osmanlı uleması, çoğunlukla Hanefi ve Şafii mezhebi mensubuydular ve fetvalarını buna göre veriyorlardı. Eh, bu durumda, Akyol'un mezhepçi kafayla pek övdüğü, "hadariliğin mihenk taşı" bildiği Sünni Hanefilik de lekelenmiş, onun nitelemesiyle "bedevileşmiş" oluyor. Hangisi doğru acaba?

Sanırız, din kaynaklı şiddet ve terörün mahiyeti hakkında belli bir tablo çizdik. Böyle bir tablo içinde, **Amir Taheri**'nin soru ve yanıtına geçebiliriz: *"İslam terör dini midir? Diğer büyük dinlerden ne daha fazla, ne de daha az..."*[40] Doğrusu, İranlı

---

39. **Ali Yıldırım**, *Osmanlı Engizisyonu*, s.50-130 ve 225 arası, Öteki yay. 1996, Ankara.

40. **Taheri**, age, s.26.

yazarın yanıtı tatmin edici değil. Zira, İslam diğer dinlere oranla devletle daha fazla bütünleşip özdeşleşmiş, devlet kurup yüzyıllar boyu saltanat sürmüş bir dindir. Dolayısıyla hem siyasi yanı ağır basar, hem de şiddet geleneğindeki sicili daha kabarıktır. Bizzat Taheri'nin adı geçen kitabına aldığı iki örnekten yola çıkalım: İran İslam devriminin önemli isimlerinden Şeyh **Murtaza Matahari** açıklıyor: "*İslamiyet, Hıristiyanlığa benzemez. O bir heyecan, ihtilal, kan ve özgürlük ve şehitlik dinidir.*" Bir zamanlar devrim muhalifleri hakkında seri idamlar vermekle ünlenen İslam yargıcı Ayetullah **Sadık Halhali** de diyor ki: "*Öldürmek istemeyenin İslam'da yeri yoktur. Peygamberimiz kendi mübarek elleriyle öldürdü. İmam Hz. Ali, bir günde 700'den fazlasını katletti...*"

Akyol'un, böylesine kabarık bir şiddet sicili taşıyan ortodoks İslam için; "*Çok defa İslam hukukunun kurallarını dikkate almaksızın, Emevi halife ve komutanlarının yaptığı keyfi uygulamalar, zulüm ve baskılar*" diyebilmesi, gerçekten yadırgatıcıdır.

Jakobenlik, Salt Şiddet midir?

Akyol, Jakobenlikle ilkel şiddeti, despotluğu, monarşik zulmü, otoriterliği ve diktatörlüğü birbirine karıştırıyor. Resmi şiddetin dışındaki her eylemci çıkışı, bu düzlemde kullanılan her zoru maksatlı biçimde Jakobenlikle özdeşleştiriyor.

Yazarın konuya ilişkin alıntı ve belirlemelerine bakalım: "Mısırlı Prof. Muhammed Ebu Zehra, Haricilerin, '*birtakım yaldızlı kelimelerin* (Hüküm sadece Allah'ındır ve zalimlerden arınmış olma gibi-FB) *akıl ve düşüncelerine hakim olması bakımından, Fransız devriminde en feci zulümleri işleyen Jakobenlere* (Hürriyet, kardeşlik ve eşitlik sloganlarıyla hareket eden-FB) benzediklerine' dikkati çekiyor...

İhtilalci ve Jakoben ruh hali, bütün kanlı ihtilallerde görülür... Haricilerin topluluk olarak psikopatik özelliklere sahip bulundukları muhakkaktır... Haricilik, İslamın yönlendirdiği '*sos-*

yal değişme', yani İbn Haldun'un deyimiyle *'bedevi'* toplum yapısından *'hadari'* toplum yapısına (İslam medeniyetine) geçerken, kabile ruhunun başkaldırmasını, reaksiyonunu, şiddetle karşı koymasını ifade eder. Harici şiddeti böyle bir gerilimin, manasını anlamadıkları bazı İslami şiarlarla, sloganlarla İslamın tarihi misyonuna, yerleşik medeniyete karşı bir *'iç savaş'* eylemine dönüştürülmesidir.

'İç savaş' diyorum, çünkü bunların savaşı içeriye, Müslüman toplumuna yöneltilmişti. (Alman Doğubilimci) **Wellhausen**, Haricilerin kendilerinden olmayan Müslümanları, *'Yahudi ve Mecusilerden (ateşetapanlar) daha fena, en kötü putperestler olarak gördüklerini ve bu iç sapıklara karşı savaşı, en önemli görev saydıklarını'* belirtir.

İşte bu psikoloji, aşırı gerilimli toplumda manasını anlamadan birtakım ayetleri (Hüküm yalnız Allah'ındır ve zalimlerden arınma gibi-FB) şiddet sloganı gibi kullanmıştır. Fransız Jakobenleri de hürriyet, kardeşlik gibi kavramları terör sloganı olarak kullanmamış mıydı?"[41]

"Bu iki renkli dünyada sadece iki tane renk vardır, kavramlar vardır, insan yoktur. Gerçi insan üzerine nutuk çoktur ama *'şu insan'* yani mnüşahhas insan, etten, kemikten insan, yaşayan insan yoktur. İnsan kılığına girmiş *'iyi'* ve *'kötü'* kavramları vardır... *'Faziletli vatandaşlar'* dediği zaman, sadece Jakobenleri kastetmektedir. Öyleyse insan öldürmek, artık *'suç'* değildir, kötülüklerin kökünü kazımaktır!.. En acısı da, en büyük vahşetlerin en iyi özlemler uğruna yapıldığını zannederek *'mazur'* görülmesi, *'haklı'* sayılması, hattâ heyecanla, şevkle, inançla icra edilmesi. Fransız İhtilali'ndeki, Rus ve Nazi ihtilallerindeki heyecanlı, şevkli *'haklı'(!)* vahşetlerin temelinde aynı şey vardır: İnsansız kavramlar veya insanın kavramlara kurban edilmesi..."[42]

---

41. **Akyol**, age, s.55-58.
42. age, s.57-58 ve aynı yazarın *Politikada Şiddet* isimli eseri, s.38-39.

"Erdem kavramı, üstün ahlâki değerleri ifade eder değil mi? Fakat Fransız Jakobenlerinin dilindeki, ahlâki değerlerden çok, ideolojiye bağnazca bağlanmayı ifade ediyordu."[43]

Olaylar, ideolojiler ve fikir akımları yaşanan tarihi şartlarından soyutlanarak ve tek tek ele alındığında, yukarıdaki saptamalar, hele hele Haricilere ilişkin analizler bir ölçüde makul sayılabilir, genel doğruları içerebilir.

"Malumun ilamı" türünden doğruları, tarihi sürekliliğin pratiği içinde ele aldığımızda, meselâ, İslam'daki *ak* ve *kara* ayrımının *"şeriat ehli", "bid'at ehli"* olarak ifade edildiğini görürüz. *Mümin* ve *Müslüman*'la *iyi*, *mülhid/zındık/kâfir/müfsit/münafık* kavramlarıyla *kötü* dile getirilir. Benzer mantık silsilesi içinde *şeriat*'ın *ak*, *bid'at*'ın ise *kara* olduğu, bu düzlemde Kur'an'da ifadesini bulan *Hizbullah* (Allah yandaşı Müslümanlar)'ın *ak* ve dolayısıyla iyi; *Hizbulşeytan* (Müslüman olmayan müşrik, putperest, animist inançlılar)'ın ise *kara* ve netice itibariyle lanetlenmiş *kötü* anlamına geldiği açıktır. Aslında hemen tüm semavi dinlerde kavramlaştırılmış olan *melek* ve *şeytan* sözcükleri; Kur'an'da sıkça geçen *iblis, şeytan* türünden kelimeler, tarihin Antik dönemlerinden kalma kabile dışındaki insanları, *"düşman, hayvan, yılan, öcü"* gibi görme alışkanlığının bir ürünü olup; sonraki aşamalarda *"iyilik tanrısı"*na karşı *"kötülük tanrısı"*nın soyutlanmış halidir. Dinlerde ise, onu benimsemeyeni veya muhaliflerin şahsında *kötü* ve *kötülüğü* simgeler.

Yine İslam somutunda bakıldığında, Ali ile Muaviye'nin her birinin karşısındakini, ak-kara ayrımına tâbi tutarak, bir diğerini *"İslam'dan uzaklaşmak, bid'ate sapmak"* yani *'kötü*'nün temsilcileri olmakla suçladıkları görülür. İranlı Şah İsmail ile arasındaki amansız mücadelede, Osmanlı padişahı Yavuz, Kızılbaş yahut Batınî Türkmen boylarıyla o devrin köylü katmanlarını

43. **D.G. Wright**, *Revolution and Terror in France 1789-95*, Longman, London 1990, p.142.

oluşturan Türkleri, "*duygusuz, kavrama gücünden yoksun, hayvanları andıran alçak insanlar*" diye aşağılayıp, katledilmeleri yolunda ferman yazdırmış; din âlimi **İbn Kemal Paşa** ise, Kızılbaş Şah İsmail için, "*Ülkesi dar-ül Harp'tir. Oradaki erkek ve kadınların nikahı geçersizdir. Onların çocuklarının her biri veled-i zina'dır... Dolayısıyla* (Sünni-FB) *Müslümanlara malları, kadınları ve çocukları helal olur. Erkeklerinin katli vaciptir*" diye fetva vermiştir. Demek ki, ak-kara, iyi-kötü kavramları salt Haricilere mahsus bir dargörüşlülük, fanatizm değildir.

Öte yandan **Akyol**, salt şiddet derekesine indirgediği ve onunla özdeşleştirdiği Jakobenliği anlayamamış; hangi tarihi şartların ürünü olduğunu kavrayamamıştır. Jakobenliğin sözlük anlamı, "*demokrasiye tutku derecesinde bağlılık*" olarak geçer. Bu kavram, burjuva demokrasisi ve uluslaşma, modern cumhuriyetler ve sanayileşme sürecinin dönüm noktası olan Fransız İhtilali'yle birlikte evrensel siyasi literatüre girdi. Bu tarihten önce, siyasi ve dini gerekçelerle yapılagelen geleneksel şiddet, toplukıyım, cinayet, adam öldürme ve terör olaylarıyla burjuva devriminin ürünü olan Jakoben tutumu özdeşleştirmek ve aynı kefeye koymak için, kişinin, tam anlamıyla tarih bilincinden yoksun olması veya maksatlı tahrifatlarda bulunması lazımdır. Ortaçağ'da uygulanagelen yahut günümüzde bu yöntemleri andıran her türlü şiddetin adı; *istibtad, despotluk, zulüm* ve Kur'an'î deyimle söylersek, *tuğyan*'dır. Bunları yapanlar ise, yine Kur'an'da *zalim/tağut* olarak adlandırılırlar. Sözgelimi İslam adına veya şeriat çerçevesinde uygulanan *şiddet, istibdat, despotizm* ve monarşik zulümdür. Günümüzde şeriat kurallarınca yönetilen Suudi Arabistan, İran ve Afganistan'da uygulanan öldürme, cinayet, el/kol/kafa kesme, toplu baskı, toplu kıyımlar ve vahşet *despotluk, dinsel terör* olarak tanımlanabilirler. Ama asla Jakobenlik olarak tanımlanamazlar. Zira, Jakobenliğin sosyo-kültürel ve siyasal hedefleriyle, yukarıda anılan şeriatçı yönetimlerinki cümleten ve tafsilen farklıdır. Keza, şeriat devletlerindeki despotluğa

"faşizm/nazizm" de denilmesi, siyaset bilimine aykırıdır. Faşizmin, geri kalmış/bıraktırılmış ülkelerdeki despotların, tekelci sanayi ve finans kapitali yöneten çevrelerin en gerici ve en saldırgan kanadının ideolojisi olduğu bilinir. Bu durumda, Akyol'un kötü bir analoji yaparak (benzerlikler bularak), Haricilerle Jakobenler arasında paralellikler kurması siyaset bilimine terstir.

Neden?

Jakobenlik, "Ortaçağ feodal metafizik düşünce hegemonyası"na karşı, bir devrimdir. Ancak Batı demokrasisi, "kardeşlik, eşitlik ve özgürlük" gibi hakları, sadece siyasi alan ile sınırladı. 19. yüzyılın başlarında ise, sosyo-ekonomik gelişmenin ürünü olan emekçiler (köylüler ve işçiler), seçkin burjuva sınıfının elinden aldıkları bu demokrasinin sınırlarını genişleterek, ekonomik ve toplumsal alana da yaydılar. Böylece, dünya insanları, bu arada günümüzde manasını bilmeden demokrasiden dem vuran ve hattâ demokrasi havarisi kesilen Akyol bile, bu nimetten yararlanabildi. Dünyaca ünlü Mısırlı ekonomi uzmanı **Samir Amin**'in deyimiyle; *"Jakoben devrimi, çağımızın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir devrimdir. Zira, Fransa'daki ihtilalin yanı sıra, 20. yüzyıldaki halk demokrasilerinin, yani toplumsal/siyasal devrimlerin önünü açarak, tarihte ne kadar ilerlemeci olduğunu kanıtlamıştır. Sadece bu yanıyla değil, 21 yüzyılda çıkış yolu olması ve geniş yığınların özlemlerini karşılayıp köklü toplumsal/tarihsel dönüşümler yaratılmasına da zemin hazırlamıştır. Ancak, bu demokrasinin önemli çıkmazlarından biri, burjuva özel mülkiyeti kuralının sınırlarını aşamamaası"* dır.[44]

Sözkonusu çıkmaz, aynı zamanda toplumsal kargaşa, kaos ve boğazlaşmaya götüren etkenlerden biri oldu. Her durumda, Jakoben demokrasisinde yer yer teröre varan şiddet olayları yaşandı

---

44. **Samir Amin**, *Baad'il Kadaye li'l Mustakbel* (Geleceğe İlişkin Bazı Meseleler), s.36-55 arası, Kahire 1991. Ayrıca **Bulut**, *Allah Devletinde Demokrasi*, s.306-310.

ve devrim, en başta kendi evlatlarını yedi. Ancak bu, Akyol'un pek nefret ettiği Jakobenlik olayını, mezhepçi önyargıyla yaklaştığı Haricilik ve hattâ Hizbullahçılık olgusuyla özdeşleştirmeyi; özü yok sayarak, biçimi esas alan kaba bir indirgemecilik yapmayı gerektirmez. Vurgulamak istediğimiz *ilk nokta* budur.

İkinci nokta; demokrasiler durağan değildir, zamana ve zemine göre gelişip yeni biçimler alırlar. Muhafazakâr neo-liberal Akyol'un özendiği ve özlediği demokrasi, esas olarak, *"demokrasi eşittir kapitalizm"* yahut tersidir. Buna uygun biçimde kurulan denklem ise, *demokrasi= kapitalizm= serbest piyasa ekonomisi'dir.*

Bir türlü anlaşılmayan nokta ise şudur: Piyasa güçlerinin serbest bırakılması, aslında sermaye dolaşımının yani dünya finans kapitalinin özgürleştirilmesi anlamına geliyor. Fakat bu, demokratikleşme değil, demokrasiyi ince yöntemlerle ve alabildiğine sınırlamaktır. İnsanları küçük dünyalarına hapsedip, tekelci/tekcil (tek yanlı, tek boyutlu) bir dünya kurmaktır. Günümüzde evrensel ölçekte demokrasi hareketlenmeleri/talepleriyle serbest piyasa politikalarının aynı döneme denk düşmesi, bir kaçınılmazlık ve özdeşleşme değil, sadece tarihin garip cilvesidir ve bu yüzden kafaların iyice karışmasına neden olmuştur. Serbest piyasa, yalnız kapitalizmin ürünü ve onun lazimesi (olmazsa olmazı) değildir. Zira mülkiyet kavramı var oldukça, serbest piyasa kaçınılmazdır. Sosyalist veya uzun erimde oluşacak halkçı düzenlerde de serbest piyasa olacaktır. O halde piyasa kuralı salt kapitalizme özgü olmadığı gibi, demokrasi kavramı da sadece ona has bir şey değildir.

Akyol, açıklamaya çalıştığımız denklemi anlayamadığı veya meseleyi çarpıttığı için, demokrasiyi idealize edip herşeyden soyutlamıştır. Bu yüzden, kendi *tefsir tarzı*'na uymayan demokrasileri reddediyor; ayrıca mezhepçi bir bakış açısıyla Sünni/Hanefilik dışındaki her üstyapı ve oluşumu *fanatik, terörist, bedevi* görebiliyor. Halbuki, şöyle bir düşünse, aslında yere gö-

ğe sığdıramadığı Hanefilik yorumunun bile, dini dogmalara ve şeriata dayanan doğası gereği, ilerlemeci bir yapıya sahip olmadığını ve içinde hoşgörü unsurlarını barındırsa dahi, tarih bilimi/siyaset bilimi açısından demokratik olamayacağını anlayacaktır. Haricilik ve Hizbullahçılık da öyle. Madem her ikisi de dini dünya görüşünü esas alıp buna göre siyaset yaparlar, o halde uyguladıkları zulüm ve zorbalık, onları yönlendiren ana ideoloji dinden, İslam'dan kaynaklanabilir. Ol nedenle, burjuva devrimi ve demokrasisini esas alan, dinden imandan azade Jakobenlerle benzeşmeleri imkânsızdır.

Üçüncü nokta; kan dökme, şiddet ve vahşet gibi biçimsel benzerliklerden yola çıkan **Akyol**, tarihi süreçleri atlamış ve her şeyi birbirine karıştırmış. Ona göre Hizbullahçılar, Hariciler, Fransız Jakobenler, Kemalistler laikler, Marksist-Leninistler, Naziler, Maocular ve benzerleri aynı hamurdan yoğrulmuşlardır. Hepsinin mayası bozuktur. Bu da *"hadarilik" değil, "bedevilik ruhu; topluluk fanatizmi"* nin ürünüdür.

Akyol, burada da kendisiyle çelişkiye düşüyor. Hani, Haricilik ve Hizbullahçılık *bedevilik* yani medeniyetleşme ve kentleşme sürecine bir tepkiydi. O zaman şehirleşme, demokrasi ve sanayileşmenin öncülüğünü yapan, deyim yerindeyse çağdaş uygarlığın yolunu açan Fransız Jakobenleri nasıl ilkel (bedevi) olabilirler ki! Ya burjuva demokrasisini bile beğenmeyip kolektif mülkiyete dayalı modern bir toplum, Lenin'in deyimiyle *"elektrikleşme artı sosyalizm"* diyebilen ve bunu hayata geçiren Bolşevikler ne biçim bir bedevi kabile ruhuna sahip olabilirler? Ya kapitalizmin bir üst aşamasına geçmiş emperyalist Almanya'daki tekelci burjuvazinin en tutucu, en şoven ve en saldırgan kanadı olan kentsoylu Naziler, çöl bedevileriyle nasıl aynı kefeye konulabilirler?

Dördüncü nokta; Akyol'un tarihte ihtilalcilere ve resmi din anlayışının dışındaki fırka, mezhep ve düşünce akımlarına karşı hissettiği derunî nefret kendisini ilgilendirir. Yazar her ne kadar

bu düşüncesini, hoşgörü ortamının yaratılması yolunda çağdaş liberal fikirlermiş gibi öne sürse de, bunların yeni bir tarafı yoktur. Çünkü onun miras alıp etkilendiği bu fobi, esasında Ortaçağ ortodoks İslamın güdüsel korkusunun ürünüdür.

Çok daha ilginç bir miras ise, 18. ve 19. yüzyıl Avrupalı siyaset ve fikir adamlarından devralınmıştır. Sözgelimi, dönemin yaygın kanısına göre *Farmasonlar*, 1789'da Fransız İhtilali'nin arkasındaki beyindi. Aynı dönemde radikal bir farmason politikacı olan **Nicholas de Bonneville**, gizemli bir Hıristiyan tarikatı olan *Templarizm*'in akıl hocaları ve organizatörlerinin, esasında *Cizvitler* (Jesuit) olduğunu ileri sürmüştü. Yazar **Louis Cadet de Gassicourt**, 1796'da yazdığı kitabında Bastille kalesini düşüren komplocu anarşistlerin *Templar* tarikatı ve Suriye'deki İsmaililerin efsanevi lideri *Dağın Efendisi* ile bağlantıları olduğunu iddia etmişti. Garabete bakın ki, Cizvit mensubu bir yazar da 1798'de yayımlanan *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme* (Jakobenizm Tarihine Hizmet için Notlar/Anılar) isimli eserinde, tüm kötülüklerin *Mani* inancından kaynaklandığını ve çağımızda (o devirde) komplolar biçiminde kendini gösterdiğini yazabilmişti.

1818'de ilk baskısı yapılan *Gechichte der Assassinen* kitabının yazarı ünlü tarihçi **J. von Hammer**, *İsmaili mezhebi mensuplarıyla Haçlı seferleri sırasında ün yapan gizemli Templar veya Cizvit tarikatı bağlıları ve hattâ mason loncaları arasında sıkı bir benzerlik kuruyor; âdeta tümünü bir kefeye koyup özdeşleştiriyor.* Tarihin tekerrürden ibaret olduğu tezine dayanan Hammer, Fransız devriminin arkasındaki güçlerin, gizli/gizemli/karanlık teşkilatların (Templar, Jesuit, Mason locaları) olduğunu ileri sürebiliyor. Bu ruh halini, Templar Şövalyeleri ile Masonlar arasında bağ kurabilen Alman yazar **Peter Parner**'in yazılarında da bulmak mümkün.

Özetlersek, dönemin Avrupası'nda moda olan egemen düşünce tarzı şuydu: *Fransız devrimini yapanlar dahil, ihtilalciler*

(Robespierre, Danton, Cromwell) veya siyasi suikast ve komplolara karışanların tümü, o gizemli Templar tarikatının devamıdır. Dolayısıyla Jakobenlik ile Templarizm ve İsmaililik arasında tarihi bir bağ vardır.

Önyargının, düzayak tarihçiliğin arka planını irdeledikçe, Akyol'un ihtilalci Hariciler ile Batınîlerden, dolayısıyla Jakobenlerden neden nefret ettiğini kolayca anlayabiliyoruz.

Beşinci nokta; özüne bakılmaksızın, Jakobenlik tanımı ve suçlaması için, "şiddet/terör" mihenk taşı olarak alındığında, o zaman, İslamın 1400 yıllık tarihi boyunca *"ilahi buyruk, tanrısal gazap"* adına her türlü zorba yöntemleri emreden yahut uygulayanların da Jakoben, Akyol'un deyimiyle "bağnaz, fanatik, terörist, psikopat, vb." olarak adlandırılmaları mümkün hale gelebiliyor.

Örnekleyelim:

Muhammed peygamberin, İslam'ı sadece barışçıl, dini terimle belirtirsek *"tebliğ ve irşad"* yoluyla gerçekleştirmediği; çoğu zaman silaha başvurarak (cihad) amacına ulaştığı bilinir. Medine'de kurulan ilk İslam yönetimi sırasında, *Medine Sözleşmesi* diye bilinen Müslümanlarla Yahudiler arasındaki geçici uzlaşmaya aykırı hareket eden Musevi Benu Kurayza kabilesinin 700-900 kadar mensubu, prangaya bağlanıp açılan çukurların önünde tek tek boynu vuruldu. Avret yerleri kıllanan 13 yaş ve üstündeki ergen çocuklar da buna dahildir. Peygamber, bu kelle uçurma faaliyetine bizzat nezaret etmiştir. Benu Kaynuka ve Benu Nadir kabileleri ise şehirden sürgün edilip, mallarına el konulmuştur.[45]

İkinci halife Ömer'in, Müslüman olmayan babasını öldürdüğü rivayet edilir. Sağlığında "cennetle müjdelenmiş" on kişiden biri olarak bilinen peygamber dostu Talha bin Abdullah, peygamber hakkında saygısız laflar eden babasını öldürünce, Mu-

45. **İbn Hişam**, *Sire*, 3/4'ten aktaran **Bulut**, age, s.207.

hammed aracılığıyla Kur'an ayetiyle takdir edilmiştir. İslam önderine sövüp duran bir başkası, yine peygamberin teşvikiyle, Halid bin Velid tarafından öldürülmüştür. Peygamber, Hz. Hamza'nın hazırladığı bir savaş müfrezesi münasebetiyle, hedef seçilen insanların önce ateşte yakılmalarını emretmiş; ama bu fikrinden vazgeçip, "Önce öldürün, sonra ateşe atın" diyebilmiştir. Genelde kadın ve çocukların öldürülmesine karşı çıkan İslam Peygamberi, bazen, "*Kadın ve çocukların da, erkek müşriklerden (kâfirler/putataparlar) farkı yoktur; öldürülmelidirler*" şeklinde buyruk verebilmiştir.[46]

Dört halife (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) döneminde, İslam düzenine başkaldıranlardan onbinlerce insan öldürülmüş; Müslüman olup dinden dönenler kesinlikle bağışlanmamış; bu arada iktidar kavgasında ölenlerin sayısı yüzbinleri geçmiştir. Meselâ, halife Ömer, Miktad bin Esved'e küfreden Ubeydullah bin Ömer'in dilini kesebilmiştir.

İki amansız rakip sülaleden Emevi-Abbasi halifeleri ise, peygamber ailesi Ehlibeyt'i Kerbelâ faciasında kana boğmakla kalmamış; aynı zamanda birbirlerinin kökünü kuruturcasına vahşet uygulamış; ek olarak muhalif Şii, Harici, Karmati, İsmaili ve Batınî fırkalarını ya topluca imha etmiş, yahut yakaladıklarını (Babek Ardeşir ve Mazyar Gebr olayındaki gibi) olmadık işkencelerden geçirerek katletmişlerdir. Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'de örneklerini sunduğu Karmati ve Batınîlere reva görülen katliamları, hangi ölçüye sığdırmak mümkündür?

Selçuklu ve Osmanlı devrinde, özellikle Türkmen oymaklarına ve Batınî (Babailer, Alevi-Kızılbaşlar) kitlelere karşı, âdeta soykırım uygulanmıştır. Fatih Sultan Mehmet, iktidar uğruna kardeş katlini vacip sayıp kanunlaştırırken; Yavuz Sultan Selim, tahta çıkabilmek uğruna babasını tasfiye, diğer kardeşleriyle

---

46. Çeşitli İslam kaynaklarından aktaran **Bulut**, age, s.207-208; ayrıca **Ebu Davud**, *Cihad*; **Müslim** ve **Taberi** rivayetlerinden alıntılayan **Dursun**, age, s.71.

tüm yeğenlerini de siyaseten katletmiş; sayısı 40-50 bin arasında değişen Kızılbaşı yeryüzünden silmiştir. Babasının izinden giden Kanuni de benzer yöntemlere başvurmaktan çekinmemiştir. 17. yüzyıl Osmanlı veziri Kuyucu Murat Paşa'nın *Celali* isyanlarını bastırması sırasında katlettikleri insanlar kuyulara doldurulmuştur. Padişah IV. Murat ile II. Mahmut'un kitle kıyımlarını da saymıyoruz.[47]

Kuyucu Murat'ın yaptıkları şöyle tasvir edilir:

"*Bu sefer esnasında Anadolu Türklerine karşı irtikab ettiği zulümlerle cinayetler akla sığmayacak nisbetleri bulmuştur. Bu kanlı Hırvat'ın nazarında kabahatliyle kabahatsizin hiçbir farkı olmadığı, Osmanlı kaynaklarında bile itiraf edilir... Konya çayırında eşkiya cüsselerinden çâhlar doldurmuştur. Fakat bu 'eşkiya' asilere taraftarlıkla itham edilenler, birtakım zavallılardır ve ekserisi masumdur...*"[48]

Demek ki, Sünni bağnazı ve saray yanlısı Akyol'un mantığını izlersek, onun bir türlü göremediği veya dile getiremediği din/şeriat tarafından kutsanmış resmi şiddeti, terörizmi, cinayetleri ve soykırımı da Jakobenlik saymamız; dahası, bunları "bedeviliğin ilkel ruhu"yla açıklamamız gerekecek!

Haricilerle Hizbullahçıları dinsel, ideolojik ve tarihi arkaplanından soyutlayarak, küçük kelime oyunlarıyla ve ince kurnazlıklar yapmak suretiyle, meselenin özünü farklı bir düzleme kaydırmak, sadece Akyol gibilerinin üstünden gelebileceği bir marifet olsa gerek: "*Hızlı sosyal değişme süreçlerinde, eski ve yeni zihniyetler, kültürler, sosyal yapılar arasında sürtüşmeler çıkar; eski ve yeni değerler sertleşir. Sertleşen değerlere sarılan insanlar, 'yeniden kabileleşiyor' gibi davranırlar, 'devrimci' tavırlar ortaya çıkar... İşte Ortadoğu ülkelerinde hem yeniden ka-*

---

47 Ayrıntılı için bkz; **Yıldırım**, age.

48. **İ. Hakkı Danişmend**, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.3, s.249, İstanbul 1950.

*bileleşmeler hem **'ilerici-laik' Jakoben diktatörlükler**, bu aynı sosyolojik sürecin ürünleridir..."*[49] Gerçekleri olgularda aramak yerine, tarihi olaylar eklektik biçimde yorumlanıp mezhepçi zihniyetin süzgecinden geçirilirse, işte böyle bilimdışı saptamalara tanık oluruz!

Bizzat Akyol'un diliyle belirtirsek: *"Ölçülerle usuller birbirine karıştırılırsa, temel hatanın temel özelliği ortaya çıkar. Amacı maddi gerçeği ortaya koymak olan laboratuvar, felsefe tarafından hükmedilip yönlendirilmeye kalkılırsa, Stalin ve Hitler ortaya çıkar..."*[50] Hayır, sayın Akyol hayır! Bu tür laboratuvarlardan sadece Stalin ve Hitler ortaya çıkmaz; Muhammedler, peygamberler, halifeler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Nizamülmülkler, Haccac-ı Zalimler, Osmanlı padişahları, pek medeni olduğu ileri sürülen Sünni uleması ile, aynı zamanda karacahillik ve gizemciliğe bürünmüş sağ kanat tarihçileri de çıkar; ya da özetle nice Taha Akyollar peydah olur!..

Fanatizm ve Tefkir Olayına Yanlış Bakış

Akyol, esasen evrensel bir fenomen arzeden; daha çok da dinsel öğretilerde ilahi buyruklar haline getirilen taassub, bağnazlık, fanatizm ve dolayısıyla karşısındakini *"kâfir/mülhid"* ya da *"düşman"* ilan eden düşüncelere de tek yanlı yaklaşıyor. Burada kendisini yanlış yönlendiren şey, yine Sünni mezhepçiliği ve saray taraftarlığıdır.

Bakın, Haricilik hadisesini değerlendirip mahkûm ederken neler yazmış:

"Hariciler, kabile ruhunun bir yansıması olarak öyle bir 'kâfir' ve 'mümin' tarifi yaptılar ki, bu, terör getirdi. Kabile ruhunun üstüne bu 'kelime' ve 'kavram'ları yapıştırarak, güya İslam namına, çocuklara varıncaya kadar Müslümanları öldür-

49. **Akyol**, age, s.198-199.
50. age, s.117.

düler... Dar kafalarının almadığı her şey 'küfür'dü, kendilerinden olmayan herkes kâfirdi. Böyle bağnazca düşünmekle kalmıyorlar, saldırıp öldürüyorlar da..."[51]

"İnsan kendi görüşünü 'iman fotokopisi' sayarsa, farklı görüşteki herkes kâfir olurdu ve kimse kâfirlik ithamından kurtulamazdı... Bunun da İslam'la bir alâkası yok..."[52]

Kişinin, "Vallahi bir alemsiniz Sayın Akyol!" diyesi geliyor. Bu ölçütleri sadece *bedevi* Haricilere değil, *hadari* olarak tanımlanan Sünni Müslümanların yahut ünlü deyimle *Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat* mensuplarının pratiklerine uygulamaya kalktığımızda bakınız, neler görülecektir:

İslam peygamberi, kendisine şiirle muhalefet edip alaylı bir dille eleştiren Yahudi şair **Ka'b İbn-ül Eşref**'i öldürtmüştür. "Cennet kılıçların gölgesindedir" hadisini söyleyen Muhammed'in müşriklere karşı temel stratejisi şuydu: "Ya Müslüman olursunuz, ya da savaşırız!"[53] Kılıç zoruyla, yani korku ve dehşet içinde Müslümanlığı kabul etme olayının yaygınlığı nedeniyle, İslam âlimleri ve mezhepleri arasında, *"müslim ve mümin"* ayrımı yapılmış; kelime-i şehadet getirene *"Müslüman"* denmiş, inanarak İslam'ı kabul edenler ise *"mümin"* diye vasıflandırılmıştır. Bu da yetmemiş, "iman"ın ölçütlerinin ayrıntılarına girilmiş; sadece dille iman edilmesi yeterli görülmemiş, bu kez *"dil, kalp ve amel ile inananlar gerçek mümin"* sayılmıştır. Bunun dışındakilerin *"mümin, müfsit veya münafık"* olup olmadığı günümüze kadar tartışmalıdır.

Sözgelimi, Sünniliğin katı mezhebi olan Hanbeliliğin kurucu önderi **Ahmet bin Hanbel**, "İslam bünyesine bid'at sokan sapık fırkalara karşı fevkalâde sertlik gösterir. Ancak nazari (teorik) yönden takınılan bu sert tavır, pratikte büyük ölçüde yumuşar...

---

51. age, s.58-60.

52. age, s.104.

53. **Buhari** rivayeti ile **İbni Kesir**, *Sire*, 3/239'dan aktaran **Bulut**, age, s.207-209.

Zira, kalplerde olanı yalnız Allah bilir. Ahlâkı ve fikirleri sapık görülebilen her Müslümanın, *cemaatten ihraç edilmesi de tekfir* (kâfir ilan edilme) *üzerine kaim olma temayülü* (eğilimi) *gösterir*... Ona göre Haricilik, Zeydilik, İmamilik, Mürcilik, Kaderilik, Cehmilik, Mutezililik, Şuûbilik ve hattâ ashâb-ı rey diye bilinen Hanefilik de müfsit ve sapıklardandır..."[54]

Benzer biçimde, İslam'ı kabul ettikten sonra dönme *(irtidad)* olayı ile döneklerin *(mürted)* konumu da bu dinin konusu olmuş; Kur'an'da "belli bir hüküm verilmeden" olay zikredilmiş, "döneklerin ebedi kaybedenlerden olduğu"na işaret edilmiştir. Şiilik dahil İslam'ın beş mezhebindeki âlimlerin hepsi, delilik ve düşman tarafından yapılan dayanılmaz baskılar hariç, dinden döndüğünü ifade eden (sarhoşluk hali dahil) her Müslümanın öldürülmesi konusunda ittifak etmişlerdir. İşin ilginç yanı, irtidat, *fikri* ve *ameli* (düşünsel ve pratik) olarak ikiye ayrılmış; ilkinin kapsamına aşağıdakiler alınmıştır: "Açıkça ben Müslümanlıktan çıktım demek, kelime-i şehadet-i bozacak veya içeriğini değiştirecek sözler söylemek, Allah'a şirk (ortak) koşmak, Kur'an'ın tümünü veya bir kısmını ya da varlığı ortaklaşa kabul edilen bir harfini inkâr etmek, peygambere hakaret yahut iftira etmek, onun yaptıklarını eleştirmek, İslam şeriatının doğruluğundan şüphelenmek, peygamber eşlerine hakaret/iftirada bulunmak, Allah ve peygamberine şaka yollu takılmak, vs..."[55]

İslam peygamberinin Musevilerden hiç hoşlanmadığı, "*Yahudilerden biri, taş arkasına saklansa, taş dile gelerek, Ey Allah'ın kulu, şu arkamdaki Yahudidir, onu öldür' diyecektir*" yolunda bir hadisi olduğu rivayet edilir.[56]

---

54. **Laoust**, age, s.131-133.

55. **Abdülhak el Heytami**, *İrtidat ve Mürtedin Hükmü*, Hak yay, 1993 İstanbul; aktaran **Bulut**, age, s.156-164.

56. *Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi*, 3. baskı, s.8/341, Ankara 1974; ayrıca bkz; **İ. Süreyya Sırma**, *Hz. Peygamber Devrinde Yahudi Meselesi*, s.97, Beyan yay, 1984 İstanbul.

Kur'an dışında başka kutsal kitap okunmasına tahammül edemeyen ikinci halife Ömer; *"Eğer yararlıysalar, elimizde Kur'an var ve bunlara ihtiyaç yoktur. Eğer zararlıysalar, zaten kökten temizlenmeleri gerekir. Her durumda, imha edilmeleri lazım"* diyerek, başka dinlerden ne kadar yazılı kutsal metin varsa, yaktırıp imha ettirmiştir. Ömer, eski doğa tapıncına dönülür endişesiyle tuba ağaçlarının kesilmesi yolunda buyruk bile vermiştir.

Üçüncü halife Osman'ın kendisini eleştirenleri kırbaçlatıp dövdürttüğü veya sürgüne gönderdiği bilinen gerçektir. Dördüncü halife Ali ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesinde, her iki taraf da, hasmını *"kâfir"* ve *"bid'atçı sapık"* ilan edebilmiştir.

Özellikle Emevi ve Abbasi dönemlerinde ortaya çıkan Şii ve Batınî fırkalar, hemen hemen tüm İslam âlimleri ve özellikle "mezhepler tarihi" (fırak, nihel) yazarları tarafından "zındık, sapık, kâfir, mülhid" ilan edilip lanetlenmiş; kimileri de, "katledilmeleri" yolunda fetva vermiştir. İmam **İsferâyni**, "Batınîler dinin esaslarında hile yaptılar. Kalplerdeki hakikat nurunu söndürmek için her türlü hilekârlığa başvurdular" diye yazarken; bağnaz âlim **Abdülkaahir Bağdadi**, *Mezhepler Arasındaki Farklar* isimli ünlü derlemesinde, "Tarihçiler, Batınî esaslarını koyanların Mecusi çocukları olduğunu zikretmişlerdir" diyebilmiş; **Yemani** de, "Batınî melunu Meymun Yahudiliğe inanıyor, Müslüman görünüyordu..." belirlemesinde bulunabilmiştir. [57]

Selçuklu başveziri **Nizamülmülk,** *Siyasetnâme* isimli ünlü kitabında, İslam önderlerinin bir başkasını aşağılamak için, kendisine *"Ey Yahudi tohumu, Yahudi dölü"* biçiminde söz sarfettiklerini; Sünni halifelerin "hem Şii, hem de Rafızi ya da genelde Batınî görüşleri benimseyenlere hakaret ve eziyet edişle-

57. Olayın ayrıntıları için bkz; **Bulut**, *İslam Komünculeri (Karmatiler)*, ikinci basım, Berfin yay, 1998 İstanbul; **Muhsin Abdülhamid**, *İslama Yönelen Yıkıcı Hareketler*, çev: M. Saim Yeprem-Hasan Güleç, Diyanet İşleri Başkanlığı yay, 1975 Ankara.

rini" ballandırarak rivayet eder. Bu arada, Peygamber hadisine istinaden, "*Sonradan ortaya çıkan Rafızi denilen topluluğun görüldüğü yerde öldürülmesini*" ve "*Bu tür fırkaların yeryüzünden kaldırılmasının Kur'an ve peygamber buyruğu olduğunu, dolayısıyla her halife ve yönetici için farz kılındığını*" açıkça söyler. "İslam'a aykırı inançlar taşıyan Deylemilere musallat olan Türklerin, Allah tarafından aziz kılındığını" ilave etmekten geri durmaz.[58]

Aynı **Nizamülmülk,** Şafii mezhepli ve Eş'ari meşrepli olduğundan, kimi zaman *"her post üzerinde namaz kılınabilir"* yolunda fetva veren İmam Ebu Hanife'nin görüşünü benimseyen Hanefileri, "*O halde it postu üzerinde bile namaz kılınır*" diyerek, kimilerini buna mecbur etmiştir. İslam tarihinin gelmiş geçmiş en yobaz ve tutucu din adamı **İmam Gazali**, Nizamülmülk'ü de etkileyerek, bir zamanlar açılan ve müfredatında felsefe de bulunan *Beyt-ül Hikme* adlı medresenin kapatılıp, felsefe içeren kitapların yakılmasında önemli bir rol oynamıştır.[59]

Haremindeki kadınların büyülerini cinsel iktidarsızlığının sebebi sayarak, cariyelerini katlettiren Sultan III. Murat, Kızılbaş inancına ilişkin kitapları toplatan padişahtır. Fatih, Yavuz ve Kanuni devrindeki din adamlarından **Molla Husrev, Molla Gürani, Fahreddin Acemi, İbni Kemal, Zenbilli Ali Efendi, Müftü Hamza** ve **Ebussûud Efendi**'nin genelde bilumum Batınî, özelde ise Hurufi, Işık, Kızılbaş taifesi hakkındaki fetvaları şunları içermektedir: "*Rafızi, Kızılbaş ve Işık taifeleri mülhid ve din düşmanıdır. Mülhide yardım edenler de mülhid sayılır. Kâfire selam vermek caiz değildir. Kâfir düğününe mübarek olsun diyen de kâfirdir. Bu mülhid ve kâfirler taifesine sempati besleyenler, meyledenler ve yardımcı olanlar dahi kâfirdirler. Onları kırımdan geçirip cemaatlerini dağıtmak, tüm Müslümanlara va-*

58. **Nizamülmülk**, age, s.224-228.
59. **Ölçen**, age, s.154.

cib ve farzdır. Onlardan geberenler cehennemlik, Müslümanlardan ölenler ise cennetliktir. Bu taifenin tövbe ve pişmanlıklarına itibar edilmemeli; kadın, çocukları ve malları da Gazavata katılan Müslümanların kısmeti olmalıdır. Ahalisi namaz kılmayan köylerde zorla cami yapılmalı; namazı terkedenler anında cezalandırılmalıdır. Ramazan'da oruç tutmayan ve namaz kılmayanlar öldürülmeli. Kızılbaş taifesi yeryüzünden kaldırılmalıdır. Çok büyük kargaşalıklar olduğunda, dünyanın üçte birinin iyiliği için üçte ikisinin yeryüzünden kaldırılması ve mallarının ganimet olarak alınması caizdir."[60]

IV. Murat devrinde din adamı Müfti Efendi'nin hakkında "kâfir"lik fetvası verdiği Divan Şairi Nef'i, ona cevaben kara mizahı içeren bir dörtlük yazar:

"Bize kâfir demiş olan Müfti Efendi
Tutalım, ben diyorum ona Müslüman
Varıldıkta yarın ruz-u cezaya
İkimiz de çıkarız anda yalan."[61]

II. Mahmut zamanında Şeyhülislamlık makamında bulunan Tahir Efendi, verdiği fetvalarla, *"Bektaşilerin katlinin vacib olduğunu ve tövbelerinin kabul edilmeyeceğini"* beyan etmiştir.[62]

Celali isyanlarında, masum insanları kuyulara doldurarak katlettiren Kuyucu Murat Paşa'nın, Akyol'un pek beğendiği Sünnilik adına sığındığı gerekçeler öğreticidir:

"Allahım, bugün düşman (Celali-FB) katlinde ben kulunu mahçup etme! Pirliğime merhamet eyle! Din-i mübin ve peygamberimiz şeriatı ianeti (yardımı) için, niyetimin doğruluğu ve şeriat namusunu parçalayan müfsitlerin (asilerin-FB) ortadan kaldırılması bâbında garezliğim dergâh-ı ehadiyetinde malumdur. Senden yardım rica ederim..."[63]

---

60. **Yıldırım**, age, 62 ve 214. sayfalar arası.
61. age, s.259.
62. age, s.288-289.
63. Naima ve Hammer tarihlerine istinaden aktaran **Yıldırım**, age, s.264.

Peçevi tarihinde ise, Kuyucu Murat'ın dinsel niteliği tasvir edilmiştir: *"Saltanatın namusunu korumakta, kesin kararlı idi. 'Celali' diye adı çıkan kimsenin: 'Cuhud'* (cıfıt: Yahudi-FB), *imana gelmez, merd-i mülhid (sapık insan) tövbekâr olmaz' dizesinin anlamına uygun olarak, ne imanına, ne Müslümanlığına, ne de tövbesine kesinlikle güvenmezdi. Ölümden gayrı bir araçla onun (asi Celali'nin) doğru yola getirilebileceğine inanmazdı..."*[64]

Esasen, Osmanlı'da muhalif fikirler, özellikle Kızılbaşlık, *"fikir suçu değil;* hırsızlık, kadın oynatmak, eşkıyalık, sahtekârlık, cinayet, zina" gibi adi suçlardan sayılmıştır.[65]

Ayrıca din payandalı Osmanlı yasalarının "şeriat-ı ğarra"ya aykırı gördükleri suçlar arasında aşağıdakiler sıralanmıştır: Hurufi, Kızılbaş, Rafızi olmak ve bunlara ilişkin kitaplar bulundurmak; oruç tutmamak, namaz kılmamak ve hutbe dinlememek; saz çalıp, semah dönüp, cem yapmak ve Yunus Emre'den deyişler okumak veya kös ve nakkare çalarak şehirde dolaşmak; İslamın ilk üç halifesi Ebubekir, Ömer ile Osman'ı sevmemek ve Emevilerin ikinci halifesi Yezid'e lanet okumak; İsa peygamberin Hz. Muhammed'den üstün olduğunu ileri sürmek; ezan okurken, *"Bin kez çağırsan da sana gelecek olan yoktur"* veya *"Kalabalık cehennem, tenha cennetten yeğdir"* deyip ahiret gününe inanmamak; *"İnsan Tanrı'nın bir parçasıdır, ona tapmak gerek"* sözünü sarfetmek; yahut *"Rum eyaletine Mehdi gelecek"* sözünü yaymak; Hallac-ı Mansur'un *"haksız yere katledildiğini"* söylemek; emir olmadığı halde başa yeşil sarık sarmak, vb... Ortodoks ve resmi İslam'a aykırı düşünen Kızılbaş ve Batınî taifesi gözönüne alınarak getirilen bu yasaklara uymayanların önemli bir bölüğü, şeriat gereği, *"defter idülüp"* (kay-

64. age.

65. **Ö. Lütfi Barkan**, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler"*, İFM, c.11, no 1-4, Ekim 1949, s.557-558.

da geçilip) öldürülüyor; bir kısmı ya Kızılırmak gibi azgın sulara *ilka* ediliyor (atılıyor), yahut *ihrak-ı binnar* (ateşte yakma) yapılmak suretiyle katlediliyordu.[66]

Hal böyleyken, Akyol'un İslam tarihindeki vahşet örneklerini sadece Haricilere, Şiilere, Batınîlere maletmesi ne derece bilimsel ve inandırıcı olabilir ki! Orta yerde Harici bağnazlığı ve fanatizmi kadar Sünni İslam'ın kutsal terörü, ortodoks mezhepçiliğin dogmaları ve kendisinden başkasını kâfir ilan eden bağnazlığı, Akyol'un deyimiyle söylersek, "dar görüşlülüğü, kendi görüşünü iman fotokopisi" sayan fikirleri de bulunuyor. Özellikle de, ölüm fetvalarıyla ünlenmiş ve yukarıda anılan Osmanlı devri yobaz şeyhülislamlarının, genellikle Akyol'un beğenip benimsediği ve *hadari* (uygar, şehirli) diye sık sık propagandasını yaptığı Hanefi yahut Şafii mezhebinden oldukları düşünülürse!

Sünnilik, Örnek Sayılabilir mi?

Akyol, İslam tarihinde farklı görüşlere sahip olanların "birbirlerini kâfir ilan etmeleri" olgusunu, yine döndürüp dolaştırıp, tekrar kabile bağnazlığına, bedeviliğe mal ediyor. Bu konuda ortodoks İslam'a, hele hele Hanefilik mezhebine toz kondurmuyor:

"İnsan kendi görüşünü 'iman fotokopisi' sayarsa, farklı görüşteki herkes kâfir olurdu... Bunun İslam'la bir alâkası yok... Bunu görmek için, meselâ İmam-ı Azam ve İmam Gazali'nin 'küfr' anlayışıyla, Haricilerin 'küfr' anlayışını karşılaştırmak yeter... En doğrusu, kimsenin iman ve küfr çizgisini kendi dar aklıyla ve yetersiz bilgisiyle tayine kalkmaması... İmam-ı Azam kadar, Gazali kadar âlim olduktan sonra görüş belirtmesi..."[67]

Her şeyden önce, çağımızda yaşayan Akyol gibi bir aydının, muhafazakâr neo-liberal bile olsa, ortodoks İslam'dan farklı dü-

---

66. **Ahmet Refik,** *XVI Asırda Rafızilik ve Bektaşilik*, Muallim Ahmed Halit Kitaphanesi, 1932, İstanbul. Ayrıca bkz; **Yıldırım**, age, s.32-34.

67. **Akyol**, age, s.104.

şünen insanların "kâfir" ilan edilmesi kıstasını Hanefilik mezhebinin kurucu önderi Ebu Hanife yahut İslam tarihinin öndegelen bağnazı İmam Gazali'nin hükümlerinde araması, onun demokrasi anlayışı açısından yadırgatıcıdır. Gerçi o, "tekfir" olayının yerli yersiz kullanılmaması amacıyla esas mesajını İslamcı/köktendinci kesime verme niyetiyle, yukarıdaki paragrafı kaleme almıştır. Yine de, o devirde daha dar/katı görünen Hariciliğin küfr anlayışıyla, görece esneklik taşıyan Ebu Hanife'nin küfr anlayışının günümüze aktarılması ve ikisi arasında bir tercihte bulunması dahi şaşırtıcı, mevcut normlar açısından kabul edilmesi imkânsız bir durumdur. Eh, kişi, dinsel dogmalarla sınırladığı beynini ancak bu kadar "bilimsel ve demokratça"(!) çalıştırabiliyor...

Öte yandan, Akyol'un esnekliğin, hoşgörünün, geniş bakış açısının ve bilgeliğin kıstası olarak İslam tarihinin yüzkarası sayılabilecek **İmam Gazali**'yi göstermesi de tarihi verilerle bağdaşmıyor. **Gazali**, son derece bağnaz, tutucu, yobazlık derecesinde Ortodoks İslam'a bağlı bir âlimdir. Kendi iç dünyasında fırtınalar kopması ve aklının karışması yüzünden bir ara cinnet krizleri geçirmiş ve son çareyi, önceleri şiddetle reddettiği tasavvufta bulmuş bir zattır. Nizamülmülk gibi fanatik Şafii ve Eş'ari bir vezirin himayesinde saray nimetlerinden faydalanırken, İslam'da mantık yürütmenin ve sorgulamanın ilk adımı sayılan felfeseye karşı *"Tehafut-ül Felasıfe* (Felsefecilerin Saçmalıkları) adlı ipe sapa gelmez bir kitap kaleme almıştır. Dahası, *Dar-ül Hikme* medresesinde okutulan felsefe ve mantık kitaplarının yakılması konusunda, Nizamülmülk'ü ikna ve teşvik etmiştir. Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde Şafii fıkhı dersleri veren Gazali, Batınî akımların, özellikle *İhvan-ül Safa* ile İsmailililik (ve dolayısıyla Hasan Sabbah) akımının ilim, din ve felsefeye ilişkin her türlü fikirsel meydan okumaları karşısında sinmiş, bir türlü ortaya çıkamamış; ne zaman Batınîler kılıçtan geçirilmiş, o zaman arz-ı endam eyleyerek güya allame-i cihan

kesilmiştir. O, öncülü bütün mütekellimler gibi, *sapık saydığı mezheplere karşı gözü kapalı mücadelesiyle* tanınmıştır. *El Munkiz-ül min'el Dalal* ile *el Müstezhiri* isimli iki kitabı Batınîliğe birer reddiyedir. Kimilerine göre, *"Gazali'nin düşünce sistemi saf bir subjektivizmden ibarettir; kimileri ise, onun İsmaililik meselesiyle kafayı bozmuş bir Sünni olduğunu"* söyler. Her ne kadar Gazali, *Tehafut* adlı eserinde ortodoks İslam nazarında *"kâfirlik sayılan 20 suçlamadan sadece dört tanesini **'bütünüyle sapıklık ve tekfiri gerektirici'** olarak nitelendirip, geri kalan 16'sını ise bid'atten sayıp bir kenara bıraktı"*[68] ise de, onun farklı fikirlere karşı ne denli tahammülsüz olduğunu ve ortodoksiden kopup karşı duran düşünce akımlarının küçük kollarını değil, en büyüklerini ve İslam'ı en fazla zora sokup tehdit edenlerini "kâfir" ilan etmesi de üzerinde ayrıca durulması gereken bir husustur.

Gazali, toplumundaki aydınları ve insanları tam bir şeriatçı imanıyla *"Müslümanlar"* ve *"kâfirler"* diye ayırmış ve birincilerin ikincilere karşı *Cihad* (kutsal savaş) açmaları; *onlardan esir, ganimet almaları* yolunda çağrı yapmıştır. O, salt Allah vergisi saydığı aklı özgürlükten yoksun bırakıp, cendereye sokulmasını savunmuş; dolayısıyla, *"insan aklının öyle, eğitim-öğretim yoluyla geliştirilebileceği"* fikrini imkânsız saymıştır. *"Aklen ve dinen eksik"* diye tanımladığı kadını aşağılayan Gazali, şeriatın en katı ve insafsız hükümlerine hararetle sahip çıkmış; *"İslam'dan başka gerçek din olmadığına ve diğer dinlere yönelenlerin sapık olduğuna"* hükmetmiştir. Kâfirlere karşı, *"yalnız İslam dini ortada kalana kadar savaşmaya ve müşriklerin kesinlikle öldürülmeleri"* gerektiğine inanmıştır.[69]

---

68. **Laoust**, age, s.219-220.

69. **Gazali**'nin özellikle *el Munkiz-ü min'el Dalal* ve *İhya-u Ulumi'ul Din* isimli eserlerine dayanarak aktaran **Arsel**, age, s.52-57. Ayrıca bkz; *Tevhid* dergisi, Mart 1990 İstanbul; **Farhad Daftary**, *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*, s.220-370.

Gazali, *"genel olarak akılcılığa ve Grek felsefesine karşı gizlediği tepkisini, İslamın yeni Eflatuncularına, özellikle Farabi ve İbni Sina'ya karşı hücumlarında ortaya çıkarır."*[70]

Böyle bir İslam âlimi örnek alınabilir mi? Akyol, Gazali'yi "örnek hüküm veren, ağırbaşlı, geniş düşünceli bir âlim" olarak sunarken, hangi gerçeklere dayanmakta ya da neyi tahrif etmektedir?

Akyol, yüzyıl öncesinin Türkiyesi'ndeki İslamcı akımın önemli isimlerinden **İzmirli Hakkı**'nın Hariciler hakkındaki değerlendirmesine de başvuruyor; *"Hariciler, fıkıh öğrenmeksizin Kur'an'ı kıraat etmişlerdi. Ufak bir hadisede dekaak-ı fetvayı (fetva inceliklerini) bilmediklerinden yekdiğerlerini tekfir (kâfir ilan) ederlerdi..."* diye aktardıktan sonra, dönüp dolaşıp, sözü Gazali'ye getiriyor: *"Önüne geleni kâfir ilan eden veya 'saptı' diye suçlayan kişilere karşı, Gazali'nin 'bu tür konularda bir kanaate varmak için, derin bir bilgi gerektiğini' söylemesi fevkalâde dikkat çekicidir."*[71]

İzmirli Hakkı'nın Hariciler için sarfettiği, *"fetvanın inceliklerini bilmeden tekfir ediyorlardı"* sözü, esasında doğrudur. Peki, ya fetvanın inceliklerini bilen Sünni ekolün tüm imamları, bu arada Gazali, İbn Teymiye, Osmanlı şeyhülislamlarından Fahreddin Acemi, Molla Husrev, İbn-i Kemal, Müftü Hamza, Zenbilli Ali Efendi, Ebussûud Efendi gibilerine ne buyrulur! Onlar, niçin kendilerinden olmayanları *tekfir* eyleyip, darağaçlarına gönderdiler yahut ateşte yakmaya mahkûm ettiler? Bu işte bir terslik, bir sakatlık yok mu? Varsa, nerede? Yoksa işin özü, gelip zaten dinlerin doğasında var olan bağnazlığa, fanatizme, şiddete ve baskıya dayanmıyor mu?

"Size harp açanlarla, Allah yolunda savaşın... Ve onları nerede yakalarsanız öldürün.... Fitne kalmayıp, yeryüzünde din

---

70. **Macit Fahri**. *A History of Islamic Philosophy*, çev: Kasım Turan, s.175'ten aktaran **Ölçen**, age, s.154.

71. **İzmirli Hakkı**, *Yeni İlm-i Kelam*, s.74'ten aktaran **Akyol**, age, s.118.

(İslam) yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla vuruşun" (Bakara 190-195) ayetini içeren kutsal bir kitabın gereğini yapanlardan başka ne beklenebilir ki! Bu buyruk bile, başlıbaşına, başka inanç ve fikirlere, şartlar elverdikçe, ebedi billah hayat hakkı tanımamanın tipik göstergesi değil mi? Yukarıda ayrıntılı biçimde açıklandığı üzere, *"hizbullah/hizbulşeytan"*, *"mümin/kâfir"*, *"melek/iblis"* *"şeriat/bid'at"* ayrımının hem İslamda, hem de Kur'an'da yer alması, bizatihi "tekfir" yani kendisinden farklı düşüneni "hasım/düşman/mülhid/kâfir" ilan etmesine yol açmıyor mu?

İslam'da Topluluk Narsisizmi ve Totaliter Ruh

Akyol, yine Haricileri suçlama babından güya bilimsel takılıyor: *"Hariciler, mezheplerini savunabilmek amacıyla, bazen hadisler uydurarak bunları Hz. Muhammed'e nispet ediyorlardı..."*[72] Olay, büyük ihtimalle doğrudur. Fakat, ister Sünnilik ister Şiilik olsun, hattâ Sünnilik içindeki dört büyük mezhebin âlimleri yahut siyasi-dini öndegelenleri olsun, hangi Müslüman din ve devlet adamı, maslahat icabı hadis uydurup, bunu peygambere isnad etmedi ki? Sırf bu yüzden, *"sahih, tevatür, hasen ve mevzu"* diye hadislerin ayıklanması yoluna gidilmedi mi?

Akyol, Eric Fromm'dan ödünç aldığı bir kavramla, Haricileri, *"topluluk narsisizmi"*ne tutulmuş olmak, kabile anlayışıyla *"biz ve onlar"*, *"benim kavmim, senin kavmin"* ayrımı yapmakla da suçluyor. Bu da belli ölçüde doğrudur. Ama bizzat o çok yüceltilen İslam'da, *"Ehl-il Sünnet ve ve'l Cemaat"* yahut *"İslam Ümmeti/İslam cemaati"* kavramları neyin ifadesidir? Bu da *"ümmet"* toplumunu, dünyadaki diğer bütün kavim ve halklardan daha üstün gören bir topluluk narsisizmi, kendine meftunluk biçimi değil mi?

Akyol, "topluluk narsisizmi"nden yola çıkarak, kabile bağnazlığı düzleminde İslam sosyologu İbn Haldun'dan ödünç aldığı

72. **M. Ebu Zehra**, *Siyasi Mezhepler*, s.82-85'ten aktaran Akyol, age, s.117.

"asabiyet" deyimini kullanarak şunları yazıyor: "*Kabile toplumunun kendi dışına düşman, etnosantrik ve narsist özellikleri bütünüyle Haricilere yansımıştır... Çağımızda Harici benzeri terörist örgütlerin Hizbullah gibi kavramlar kullanmaları da, kabile-benzeri bir anlayışın, topluluk narsisizminin dışa vurumudur. Soldaki* ***'Halkın Kurtuluşu', 'Aydınlık Yol'*** *gibi örgüt adları da böyle...*

Kolektivist-totaliter ruh, kolektif sorumluluk, kolektif davranış, kişiyi topluluk içinde eriten aşırı dayanışma, topluluğa aşırı sadakat gibi bedevi kabile gelenekleri de aynen Haricilere intikal etmişti... Tarikatlar da böyledir..."[73]

Yazarın satırlarında doğru ile yanlış, bilinçli biçimde birbirine karıştırılmış. Tek yanlı olarak Haricilik ve Hizbullah veya tarikatlara yüklenmeye çalışılan "kolektivisit totaliter ruh, topluluk narsisizmi, kolektif sorumluluk, kolektif davranış ve kişiyi topluluk içinde eriten aşırı dayanışma, topluluğa aşırı sadakat" gibi özellikleri sıralarken, Akyol şunu demeye getiriyor: "Bu tür ilkel, bedevi ve uygarlaşmamış topluluklarda, kişisel özgür irade topluluk ruhuna kurban ediliyor. Örgüt yahut topluluğun bir vidası haline getirilen birey, dönen çarkın kişiliksiz bir dişlisine dönüştürülüyor..."

Bu arada Akyol, "*hazır yeri gelmişken, bir de şu solculara bir çuvaldız daha batırayım, bir kılçık daha atayım*" kabilinden Halkın Kurtuluşu ile Aydınlık Yol gibi örgütleri de bedevi Hariciler yahut İslami terörün militanları Hizbullahçılarla aynı kefeye koyuyor. Biçimsel anlamda anılan örgüt yahut yapılar arasında benzerlikler bulunabilir ve daha da artırılabilir. Ancak, Akyol'un yaptığı derinliğine ve bilimsel değil, yüzeysel hattâ düzayak bir benzetme ve ilintilendirme olmaktan öteye geçmiyor, geçemiyor. Ama mesele bu değil.

Sorun, Akyol'un olayı tek boyutlu ele alıp, salt adı geçen dini-siyasi oluşumlara mal etmekte ısrar etmesi; bu numune ve şemayı, ortodoks İslamın öğreti ve normlarına uygulamaktan ısrar-

---

73. **Akyol**, age, s.159-160

la kaçınmasıdır. Sözgelimi yazarın yazısında da geçen *"hizbullah"* kavramı, bizzat Kur'an'daki bir ayette belirtilmiş olup, toplumu *"hizbullah"* ve *"hizbulşeytan"* yani *Allah yandaşı Müslümanlar* ile *şeytan yanlısı putperestler, müşrikler* diye iki kutba bölmenin siyasi-dini ifadesidir. Öyle ki, bizzat İslami kaynaklarda ifadesini bulan *"şeytan/iblis"* kavramına atfedilen özellikler, mümin cemaati'nden olmayan, daha doğrusu ondan ideolojik/siyasi/inançsal temelde ayrılan veya buna karşıt düşünceler sergileyenlerin, insan olarak değil de *"öcü, lanetlenmiş yaratık, ucûbe mahlûk"* gibi algılanıp nitelendirilmesinin delilidir.

"Hizbullah ve camaat-ül müminin" ibareleri moral veren, özüne meftun ve müminler topluluğunu herkesin üstünde tutan, bireyin mutlak sadakatini öngören kavramlardır. *Ehli'l Sünnet ve'l Cemaat"* ile*"Ümmet"* (bu arada Akyol'un eskiden içinde bulunduğu, yıllar yılı savunup teorisini yaptığı *başbuğluk* ve *ülkücülük* deyimleri dahil) tabirleri de, özgür iradeyi cemaat içinde eriten; aşırı normatif ve korporatist eğilimin, kaba cemaat dayanışmasının, kendi cemaatini *"hayr'ül ümmetin ahraca'tum nas"* yani *"beşeriyet içinden çıkan en hayırlı ümmet"* olarak tanımlamanın ve başkalarını hor görmenin ifadesi değil mi? Muhammed döneminde başlayan *"biat"* (sadakat için yemin ve itaat) ile Kur'an metinlerinde defalarca zikredilen *"itaat"*, aşırı sadakatin; *kul* haline getirilmiş bireyi, cemaatin bir dişlisi, bir vidası yerine koymanın kanıtı sayılmaz mı?

O halde buralarda Akyol'un koyduğu *bedevilik-hadarilik* ölçütü, kendiliğinden buharlaşıp gidiyor. Bedevilik aranacaksa, dinlerin özüne sinmiş dogmalarda; ilkel, batıl ve feodal topluma özgü düşünce biçimlerinde ve yer yer eski kabilecilikten kalma köhnemiş âdetlerde aranmalıdır.

Daha titiz bir ifadeyle söylersek; *bedevilik* ile *kabile töresi*, *hadarilik* (uygarlık) denen yerleşik toplum değerleri ve feodal sistemi simgeleyen tek tanrılı dinlerin kutsal yasalarıyla ebedi billah çatışma içinde olmaz, olamaz; hattâ, şartlar elverdikçe, her ikisi, *"şiddet paydası"*nda birleşebilir.

Töre ile Şeriat Hep Çatışır mı?

Gerçekte Akyol'un görmek istemediği diğer bir önemli olgu, Prof. **Emre Kongar**'ın 1 Mayıs 2000 tarihli.*Cumhuriyet* gazetesindeki makalesinde ifadesini buluyor: "***Töre***, *göçebelik döneminin* değerler sistemini simgeler. İnsanlar ***kabile*** halinde yaşarlarken, ***töre'***ye bağlıdırlar. Aşiretin esenliği, liderin ve halkın *töreyi* sürdürmesiyle sağlanır. Bu açıdan *'töreye bağlılık'*, göçebelik dönemini yaşayan insanlar için *'ölüm-kalım'* sorunudur. Daha sonra yerleşik kültür dönemi gelir. Yerleşik kültürü simgeleyen ***tarım devrimi***, *toprak ağalığını ve tek tanrılı dinlerin egemenliğini* de beraberinde getirir. Bu dönemde insanları birarada tutan inanç sistemi, değerler ve kurallar artık *tek tanrılı dinlerin esasları*, yani ***şeriattır***. Toprağa ve tek tanrılı dinlere dayalı feodal imparatorlukların değerlerini, kurallarını ***şeriat*** yansıtıp belirler.

Aslında tek tanrılı dinlerin ***'şeriat'*** *dönemi de feodal nitelikli, yani* ***'ağalığa'*** *dayalı olduğu için,* ***'aşiret döneminden'*** *gelen ve* ***'aşiret reisine bağlılık'*** *üzerine kurulu* ***töre***, *cemaat yaşamının pek çok alanında, tek tanrılı dinlerin şeriatı ile çatışmaz, çelişmez; tam tersine, ona destek verir.*

Kimi zaman, *töre* ile *şeriat* çatışır ve böylece, pek çok *kabile* ya da *aşiret*, veya *boy*, ana dinin içinde yeni *mezheplerin*, yeni *tarikatların* kaynağı olur. Aslında dikkat edilirse, ***töre ile şeriat çatışması*** *gibi görünen olayların tümü,* ***şeriat*** *adına hüküm süren yönetici ile bir aşiretin, ya da kabilenin veya boy yöneticisinin çıkarlarının çatışması, yani* ***siyasal çelişkidir***..."

Nitekim, Cumhurbaşkanı seçimleri sırasında milliyetçi-mukaddesatçı, Türk-İslamcı MHP'nin iradesi dışına çıkmaya çalışan yani *töre*'yi bozan **Sadi Somuncuoğlu**, 26 Nisan 2000 günü, bazı Ülkücü milletvekillerinin hışmına uğradı. Burada, din ile kabile ruhunun, yani *töre ile şeriatın* birbirini payandalayarak şiddeti nasıl doğurduğunun somut bir örneğini görebiliyoruz.

Akyol'a göre, Hariciler öylesine şiddet fetişizmi düşkünü, anarşist ve nihilist idiler ki, "*sürekli ayaklanmayan diğer fırka-*

ları" da kâfir ilan ederlerdi. Bu da yerinde bir saptama olmakla birlikte, tek yanlıdır. Halbuki İslam'daki kutsal/ilahi cihad buyruğu, "Müslümanların, İslam uğruna gerektiğinde diliyle, eliyle, canıyla ve malıyla savaşmalarını; Allah ve peygamberi için kendilerini seve seve feda etmelerini" buyuruyor. Cihad'a katılmayanları ise, yer yer *zem'mediyor* (eleştirip azarlıyor) ve zaman zaman *lanetliyor*. Ah, keşke Akyol, Ali-Muaviye çatışmasında tarafsız kalan kümelerin, iki tarafça nasıl eleştirildiğini ve cihad/din adına nasıl ikna edilmeye çalışıldıklarını bir hatırlayabilse ve bunu sarahaten söyleyebilse!

Akyol, Haricilerin olumsuz davranışlarından yola çıkarak, öğüt ağırlıklı cümlelerle güya hoşgörü mesajı veriyor:

*"Öyle bir fanatik psikoloji ki, kanıtlara kulağını tıkıyor! Susmasını, susturulmasını istiyor... '**Söyletmen, vurun**' zihniyeti! Fanatizmin evrensel özelliği ve bizim tarihimizdeki Yeniçeri zorbalığının meşhur sloganı: '**Söyletmen, vurun!**' Lenin, Stalin, Mao, Mussolini, Hitler ve Hizbullahçıların ortak sloganları: '**Söyletmen, vurun!**"* [74]

Burada, tam anlamıyla, Akyolvari "bilinçli bir karalama, herşeyi birbirine karıştırma, iyilerle kötüleri aynı kefeye koyma" faaliyetiyle karşı karşıyayız. Ortalığa sis bombası atarak, gerçekleri duman altında bırakıyor yazar. Anılan isimlerden dünyada biraraya gelemeyecekler varsa, o da Lenin ve Mao ile, Hitler ve Mussolini'dir. İlk kümedekilerin Hizbullah ile birarada bulunmaları da olanaksız. Ancak Hitler ve Mussolini ile onun zihniyetindekilerin, zaman zaman İslamcıları kullandıklarını, 1930'lu ve 40'lı yıllarda gerek Filistin (Kudüs Müftüsü Hac Emin Hüseyni gibi), gerekse Irak'taki İslamcılarla, hattâ Türkiye'de **Cevat Rıfat Atılhan** gibi şeriatçılarla temas/ittifak içinde olduklarını tarih kanıtlamıştır. Süleymancı diye bilinen tarikattan bazılarının, *"Hitler gizli Müslümandır, gelip bizi İnö-*

74. **Akyol**, age, s.87.

nü zulmünden kurtaracaktır" diyerek, onun SS müfrezelerine *"dini bütün müritler"* gönderip, Balkanlar'daki özgürlükçü partizanlara karşı savaştıkları da sır değil.

Öte yandan, "dinime küfreden bari Müslüman olsa!" kabilinden belirtelim: Hitler'in *Mein Kampf* (Kavgam) isimli kitabını Türk ülkücüleri için çeviren MHP'li Kamil Turan'ı bir yana bırakırsak, ülkücülerin hangi ülkenin faşistleri ve Nazi artıklarıyla işbirliği yaptıklarını bilmeyen mi var! Çok değil, 15-20 yıl öncesinin yavrukurdu olarak MHP saflarında siyasetle iştigal eden Taha Akyol, Başbuğ Alparslan Türkeş'in, *"Davasından dönen olursa vurun, ben davadan dönersem beni de vurun!"*[75] diye haykırıp, Ülkücüleri sokaklara saldığını nasıl hatırlamaz? Sağ-Sol kavgasında binlerce insanın kanı bu yüzden akmadı mı? İlginçtir, Türkeş'in bu sözü, bir suikasttan hafif yaralarla kurtulan faşist Mussolini'den alınmış gibidir: *"Eğer ilerlersem beni izleyin, geri kalırsam beni vurun!"*[76]

"Söyletmen, vurun!" zihniyetinin has erbabı Akyol ve benzeri milliyetçi-mukaddesatçı kesim, Şubat 1969'da İstanbul camilerinde toplu namaz eda eyledikten sonra, Allah'ın inayeti, CIA dolarları ve Amerika'nın himmetiyle, 6. Filo'yu protesto eden yurtsever, solcu, demokrat ve bağımsızlıkçı gençlerin üzerine, *"din-iman-cihad"* naralarıyla, müminleri saldırtmadı mı? *Kanlı Pazar*, hangi düşüncenin ürünüydü? Ya ne idüğü belirsiz, kökü dışarda karanlık o Komünizmle Mücadele dernekleriyle, her münasebette sokaklara dökülüp, *"komünizmi tel'in mitingleri"* yapanlar hangi zihniyetin kışkırtmasıyla doğdu?

Sırasıyla MSP, AP ve MHP'de yeralan, milliyetçi muhafazakâr Necip Fazıl Kısakürek, o tarihlerde anlaşmazlığa düştüğü Erbakan hakkında, "söyletmen, vurun" demekle kalmamış; Erbakan'ın "kellesinin koparılmasını" da istemişti. Akyol, Kısakürek'in yazılarıyla beslenen bir kuşaktandır.

---

75. **Alpaslan Türkeş**, *Türkiye'nin Meseleleri*, s.46, MHP yayını, 1969.
76. **Richard Collier**, *Duce*, s.91; **Ivan Kirkpatrick**, *Mussoloni*, s.214.

"Söyletmen, vurun" töresi, 26 Nisan 2000 günü yeniden tecelli etti; Meclis'te cumhurbaşkanlığına adaylığını koyan MHP milletvekili **Sadi Somuncuoğlu**, bazı ülküdaş milletvekilleri tarafından tartaklandı.

Günümüzde Akyolvari bir kafa yapısına sahip eski solcu, nevzuhur liberal şair-yazarlardan **Hilmi Yavuz**, kapılanıp nemalandığı tarikatçı *Zaman* gazetesindeki köşesinde, **İlhan Selçuk** ve **Mümtaz Soysal** gibi klasik Kemalistler için, *"Bu dinozorlar şu yahut bu biçimde tasfiye edilmeli"* diye yazabildimiş; bu ifadesi, 29 Nisan 2000 tarihli büyük tirajlı gazetelerin ilk sayfalarına taşınabilmiştir. Neo-liberal yazar-çizer takımından birçoğunun Yavuz'u desteklemesi gösteriyor ki, *demokrasi* adına ahkâm kesenler, dinsel dogmalardan miras kalan *"şeytan, mülhid, zındık"* kavramlarının yerine, *"dinozor"* sözcüğünü ikame ederek, başkalarını *"tekfir"* etme geleneğini sürdürüyorlar. *"Söyletmen, vurun!"* bağnazlığının, farklı düşüncelere hayat hakkı tanımamanın başka bir türeviyle karşı karşıyayız!

Topluluk narsisizmi çerçevesinde Haricilerin kabile fanatizmine, Hitler'in Cermen ırkının üstünlüğü saçmalığına, Lissenko'nun yanlış laboratuvar denemelerine[77] veryansın eden, güya bu sözlerle suret-i haktan görünen Akyol, acaba eskiden benimsediği ve bu görüşünden dönmesine rağmen hâla etkisinden kurtulamadığı *"Turancılık ülküsü, Türk kafatasçılığı, Türk-İslam Sentezi"* gibi safsataları neden bir türlü gündeme getirip, özeleştiri yapmıyor. Başkalarına öğüt verip ahkâm kesmek kolay da, mızrağın sivri ucunun nereye batırılması gerektiği iyi bilinmeli artık. Yazar, kitabının son cümlesinde yazdığı, *"Hayat hepimizden ılımlı ve barışık olmayı istiyor"* sözünde samimiyse, her şeyden önce mezhepçi, Türk-İslamcı, neo-liberal, muhafazakâr önyargıları bırakmalı; araştırmalarında daha nesnel davranmaya özen göstermelidir.

---

77. **Akyol**, age, s.117.

Akyol'un Akıl Hocaları ve Kaynakları

Akyol, göndermede bulunduğu kaynakları seçme konusunda da tek yanlı davranmış; deyim yerindeyse, burada bile, üstü kapalı biçimde saraylılığı ve mezhepçiliği elden bırakmamıştır. Onun Haricileri tanımlayıp eleştirmek ve ortodoks İslamı övmek için başvurdukları arasında aşağıdaki isimler bulunmaktadır: Ortaçağ İslam sosyologu meşhur İbn Haldun, Selçuklu dönemi din âlimi İmam Gazali ile mezhepler tarihi yazarı Abdülkaahir Bağdadi; Osmanlı tarihçisi Cevdet Paşa, Meşrutiyet devri İslam âlimlerinden Filibeli Ahmet Hilmi ile İzmirli Hakkı ve Cumhuriyet dönemi İslamcılarından Ömer Rıza Doğrul, Necip Fazıl Kısakürek; çağımız Pakistanlı âlimlerden Muhammed Hamidullah ve Fazlurrahman; Mısırlı iki İslamcı Muhammed Ebu Zehra ile Seyyid Kutub.

Anılanların niteliklerine şöyle bir göz atalım: Evet, özellikle *Mukaddime* isimli kitabıyla **İbn Haldun**, çağı aşan sosyolojik tahliller yapmayı başarmış; göreli nesnel davranmış biridir. Ancak, onun ortodoksluğa hayli yatkın *Eş'ari* ekolünden geldiği düşünülürse, yaptığı her analizin olduğu gibi benimsenmemesi lazım geldiği, doğruyla yanlışı titizlikle ayırmanın gerekliliği ortadadır. İslam tarihinin gelmiş geçmiş en yobaz âlimlerinden sayılan **Gazali**'nin resmi/ortodoks İslam görüşünü yukarıda sergiledik. Gazali'nin saçmalıkları, safsataları, felsefe ile mantığı reddeden tavrı ve Batınîlere olan ebedi düşmanlığı gözönüne alınırsa, onun nerede önyargılı davrandığı, hangi konularda yalan ve iftiralarla dolu düşünceleri kaleme aldığı kolayca ortaya çıkar. Benzer tanım, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (el Fark-u beyn'el fırak) kitabının yazarı bağnaz Sünni **Abdülkaahir Bağdadi** için de geçerlidir.

19. yüzyıl Osmanlı yazarı **Cevdet Paşa**, *saltanatçı-ümmetçi* tarih anlayışından pek kopamamış; son tahlilde, daha bilgili bir *vakanüvis* olma çizgisini aşamamıştır. Meşrutiyet devrindeki **Filibeli Ahmet Hilmi** ile **İzmirli Hakkı**, çağdaşları Batıcı-

Türkçü akımlarla fikirsel mücadelelerinde kesinlikle İslam şeriatının katı yorumunu, biraz modernize ederek savunageldiler. Cumhuriyet dönemindeki **Ö. Rıza Doğrul,** meselâ *"Cennet Fedaileri"* isimli romanında sergilediği görüşleriyle, zaten önyargılı ve iflah olmaz bir Batınî düşmanıdır. **Necip Fazıl,** Türk-İslam Sentezinin yılmaz savunucusudur; yer yer *Selefi fanatizmi* ile *tarikatçılık* arasında gidip gelmekle birlikte, edebi cümlelerle süslenmiş olmasına rağmen özünde kof bir *radikalizmin* öncüsü, dolayısıyla günümüz Türkiyesi'ndeki köktendinciliğin *fikir babası* sayılır. O N. Fazıl ki, "Gençliğe Hitabe" başlıklı yazısında, parlamento salonuna "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" ibaresi yerine, *"Hakimiyet Hakk'ındır"* yani "egemenlik Allah'ındır" sloganının yerleştirilmesini isteyen ve bunun gerçekleşmesini gençlikten bekleyen bir mefkûre adamıdır. O Necip Fazıl ki; 1970'lerde Erbakan için "kellesi koparılmalı" fetvasını çıkarabilmiştir.

Pakistanlı **Fazlurrahman** ile **M. Hamidullah**, zaten ortodoks İslam temsilcileri olup; günümüzde uygulanan şeriatın fikirsel arka planında önemli katkıları bulunanlardır. Gerçi Fazlurrahman, Batı'da yaşamanın etkisiyle, daha modern bir görünüm veriyor ve modernist bir yorum yapabiliyor. Ama, öze ilişkin bir değişiklik yok.

Akyol'a kaynaklık eden Mısırlı **M. Ebu Zehra**, bu ülkedeki ortodoks İslam tarihinin önemli bir yazarı sayılır. Onun bilgilerinden yararlanmak gerek; ancak analizleri, tümüyle önyargılarla doludur.

Hele hele Akyol'un *"sosyolog müfessir"* diye sunduğu Prof. **Seyyid Kutub**, aslında son 20 yıldır Mısır'ı kan ve ateşte boğan, başta 1970'lerdeki Devlet Başkanı Enver Sedat'ı öldüren *Tekfir ve Hicra* örgütü olmak üzere, yasadışı *Müslüman Kardeşler* hareketi bünyesinden doğup, iki ana kol halinde gelişerek tam 90 tane radikal fanatik İslamcı fraksiyon şeklinde eylem koyan köktendincilerin tarihi *teorisyeni, fikir babası*dır. **Kutub**,

Akyol'un yumuşatmaya çalıştığı biçimde, bilinen anlamda bir *"Kur'an müfessiri"* (tefsircisi) değildir. Bizzat klasik şeriatçı soydaşları, bu tanımı reddederler. Ancak o, siyasi İslam literatürüne soktuğu *Cahiliye* kavramıyla tanınmıştır. Şeriatın tam anlamıyla uygulanmadığı İslam ülkelerindeki her rejimi ve yönetimi (özellikle laik ve milliyetçi olanları) *cahiliye/tağut* sistemi olarak betimlemiş; buraları *dar-ül harp* (savaşılması gereken kâfirler diyarı) ilan etmiş ve bunlara karşı *Cihad* çağrısı yapmıştır. Bu nedenle, Kutub'un *Fi Zılali Kur'an* (Akyol'un alıntı yaptığı eser) ile *Yoldaki İşaretler* ve *İslam'da Cihad* adlı üç eseri, 1960'ların Arap milliyetçisi Devlet Başkanı Cemal Abdülnasır yönetimince yasaklanmış; kendisi de 1966 yılında cezaevinde idam edilmiştir. Kutub, Akyol'un o çok karşı çıktığı *"tekfir" etme, dini fanatizm, şiddet fetişizmi* gibi kavramların modern köktendinci terminolojideki yaratıcısıdır. *"Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir"* (Maide, 44) ayetinden yola çıkarak Cahiliyye sistemi kavramını icat etmiş; Cihad gerekçesini şöyle açıklamıştır: *"Yeryüzünde artık hak ve hakikat erbabını yolundan döndürecek, hidayetten sapıklığa çevirecek hiçbir sultanın (iktidarın), nizamın ve idarenin kalmaması için İslam'ın cihad mefkûresinin umumi prensipleri bunlardır... **İslam'da cihad,** akide (dini öğreti) içindir... Cihad yeryüzünde akide sancağını dalgalandırıp, bu sancağa saldırma cür'etini gösterenlerin, daha saldırmadan evvel başını ezmektir..."*[78]

İslam'ın Geleceği isimli kitabında, *"İslam bahçesi"* diye adlandırdığı topraklarda, ortodoksiye aykırı fikirleri kastederek, *"Ayrık ve yabani otları kökünden söküp atmak, ilahi bir buyruktur. Bunu her birimiz yapmak mecburiyetindeyiz"* diyebilen **Ku-**

78. Bu düzlemde Arslan (İstanbul, 1990) yayınları tarafından *"Seyyid Kutub Serisi"* ismi altında yayımlanan Türkçe'ye çevrilen eserleriyle, Özgü Yayınevi'nce *İslam'da Cihad* ismiyle derlenmiş yazılar arasında Kutub'un radikal anlayışına bakılabilir.

tub'un, *tekfirci* görüşünden yola çıkan Mısırlı Kutubçu köktendinciler, *"Allah yolunda ölmek ve öldürmek her Müslümanın görevidir"* şiarıyla, 1977'de yeniden kanlı eylemlere başladılar.

O halde ne?

Akyol'un akıl hocalarının da belli bir dünya görüşüne sahip olduğu ortadadır. Yazar, onların İslam taraf girliğini, resmi/ortodoks İslam'a angaje olmalarını peşinen kabul ederek ve bunu benimseyerek; deyim yerindeyse, biraz daha modern terimlerle ama özünde *saltanatçı-ümmetçi* bir sağ kanat tarihçiliği noktasından hareketle, Haricilik/Hizbullahçılık kavramlarını irdeliyor.

Haricilik Üzerine Birkaç Söz

"Her kötülüğü tek taraflı biçimde Haricilere yamama, onları lekeli insanlar, ayıplı müminler olarak görme" ve buradan yola çıkarak, analoji yöntemiyle Hitler, Stalin, solcular, vs. ile Hizbullahçılar arasında benzerlikler kurma gibi bilinçli bilinçsiz, maksatlı maksatsız hataları bir yana bırakılırsa, Akyol'un Hariciler hakkındaki bazı saptamaları yerindedir. O daha çok Haricilerin kabile fanatizmine vurgu yapıyor; ama aynı zamanda *"iyi niyetli, eşitlikçi, adaletçi, kolektivist"* davranışlarını görebiliyor. Haram yemeyen, haksızlıklara karşı mücadele eden, şehirleşme ve feodal devlet düzenine geçiş sürecindeki göreli şehirleşme ve uygarlığa karşı olan Hariciler, anılarında tazeliğini koruyan "komünal bilinçlerini" ve dürtülerini harekete geçirerek; bunları, yeni benimsedikleri İslam dininin tek yanlı, kendilerine yarayan yorumuyla sloganlaştırıp başkaldırıyorlar. Akyol, bunları doğru eksende belirtiyor. Bu düzlemde Akyol'un Hariciler hakkında, İslamolog **Wellhausen**'den aktardığı *"ihtilalci parti"* tanımı yerindedir. Onun, Doğubilimci **Bernard Lewis**'ten alıntıladığı aşağıdaki belirleme de gerçeği ifade eder: *"İslamın sosyal ve siyasi düzenine yönelen en büyük tehdit, halk ayaklanmaları serisi olmuş... bu ayaklanmalar ekonomik ve*

sosyal sebeplerden kaynaklandığı halde, dini terimlerle ifade edilmiştir:..."[79]

İslam'a çok bağlı; ibadetten alınları ve dizleri nasır tutan, yeni benimsedikleri dini *"müsavatçı"* yani eşitlikçi bir dünya özlemi içinde ele alan Hariciler, gerçekte, tüm dinlerde mezhep veya fırka çatışmaları biçiminde ifade edilen, hele İslam'da feodal sömürü düzenine geçiş sürecinde komünal nostaljiyle hareket eden, *dürüst, isyancı, öncü, ihtilalci* bir topluluktur. *Ali'siz Alevilik* isimli çalışmamda ayrıntılı biçimde üzerinde durduğum Haricilik olayının özü şudur: *Ezilenlerin ve yoksulların nihilist, anarşist vicdanı gibidirler Hariciler.* Bu yüzden Akyol'un sık sık rehber edindiği **Cevdet Paşa**, bu topluluğu, *"serseriler, serkeşler, başıbozuklar güruhu"* olarak hor görür. Zira bu tarihçi de Akyol gibi, saltanatçı-ümmetçi bir bakış açısıyla olaylara bakmıştır.

Yoksulların İslam zenginlerine karşı başkaldıran *nihilist vicdanı* olan bu topluluk, *"herkese adalet"* sloganıyla, Kureyş aristokrasisinin iktidar tekeline karşı çıkmış; sınıfları kutsayan İslam'daki *"Halife, Kureyş'ten olur"* kuralını bozmayı başarmıştır. *"Mümin olduğu müddetçe, halifenin hangi kesimden ve ırktan geldiği, sözgelimi burnu yassı bir zenciden olup olmadığı hiç önemli değildir"* diyerek bunu hayata geçirmesini bildiler. *"Eşitlikçi kutsal bir toplum yaratmayı"* nihai amaç edindiler. Hariciler arasında *kurra* diye bilinen topluluğun genelde dine çok bağlı ve dogmatik olduğu bilinir. Halbuki, dini anlamda bu adı almadan önce *ehl-ül eyyam* (Sasani İranı'na karşı ilk gazavatları yapan kabile savaşçıları veya serhat erleri), aynı zamanda Irak'ın *Sevad* namlı verimli topraklarının da ilk sahibiydiler. Kureyş aristokrasisi, buraya elkoymak istedi. Ol nedenle *kurra* muhalefeti, aynı zamanda merkezi feodal devlete karşı *bir toprak kavgasıdır.* Onyıllarca mücadele verilmesi bundan ötürüdür. Haricilerin eşitlikçi toplum özlemi, gerek kabile geleneğine

79. **Akyol**, age, s.67 ve 159.

bağlılık temelinde, gerekse İslam'ın cephede kadın-erkek ayrımı yapan kuralına ters biçimde bozuldu. Haricilerin önemli savaşçıları ve hattâ bazı savaşçı birimlerinin komutanları arasında *kadınları* da görebiliyoruz.[80]

Ancak tarihin tekerleği nadiren geriye dönebiliyor. Feodal düzeni öngören İslam devletinin kurulması, yani dönemin üretim ilişkileriyle üretici güçleri, ilkel komünal toplum nostaljisinin gerçekleşmesine yetmedi, yetemezdi de. Buna Haricilerin gerçekten bağnaz, nihilist, sürekli eylem gibi anarşizan hataları, ideolojik düzlemde metafizik dünya görüşü (İslam'ın selefi, radikal yorumu) ile materyalist pratikleri arasında uygun bir formül bulamamalarının rolü büyüktür.

Akyol, Haricileri analiz ederken, yukarıdaki tarihsel, sosyo-ekonomik konumlarını gözardı ediyor. Dinsel/mezhepsel çatışmaları, sınıf mücadelesine kaynaklık eden ve insan iradesi dışında var olan ideolojilerden soyutluyor. Onların olumlu yanlarına şöyle bir değinip geçiyor; olumsuz yanlarını, sözgelimi şiddeti içeren eylemlerini ön plana çıkarıyor. Harici fanatizmine ve şiddetine yol açan ortodoks İslamın öğretisi ile resmi İslamın uyguladığı şiddeti gözardı ediyor. Fransız Doğubilimci **Henry Laoust** şöyle yazar: "*Sünni ve Şii geleneği, Nehrevan savaşının sorumluluğunu, tarihte ilk defa din kardeşlerine kılıç çeken kişiler olan Haricilere yüklemektedir... Harici hareketinin başlangıcında, ümmet içerisinde bir kopmadan ziyade, kendi aralarında Allah şeriatına göre yaşamayı arzulayan müminlerin, Hz. Ali'ye karşı silahlı bir isyan teşkil ettiği hususu haklı olarak düşünülebilir... Tarihin Hariciliği sorumlu tuttuğu terörizm, Nehrevan savaşının sebebi olmaktan daha çok neticesi oluyordu...*

"Siyasi yönden Haricilik, başka bir anlam da taşımaktaydı. İlk dört halife ve Muaviye, Kureyş kabilesindendiler. Hariciliğin

---

80. Haricilerin ayrıntılı analizi için bkz; **Faik Bulut**, *Ali'siz Alevilik*, s.296-314, ikinci basım, Berfin yay, 1998 İstanbul. Ayrıca bkz; **Daftary**, age, s.41.

*zuhuru ile birlikte, müminlerin, **büyük günah işleyen imama karşı isyan etme** hakkına sahip olduklarını belirtmekle kalmıyor, aynı zamanda **serbestçe kendi önderlerini seçme** hakkına sahip olduklarını da ortaya koyuyordu. (Onlar için) Halifenin Kureyşli veya Kureyş dışından olmasında fark yoktu. Daha önceleri siyasi bir hakimiyet tesisine yönelen hilafet anlayışı, böylece olaylarda tesiri sıkça görülecek olan **siyasi çokluk** anlayışına da yer veriyordu. **Daha demokratik ve bir manada daha eşitlikçi olan Haricilik**, aynı zamanda iktidarın tanımak zorunda kaldığı imtiyazlarla gizli anlaşmalara düşman olmakla, son derece bariz bir ahlâki taassubun izlerini de ortaya koyabilmekteydi."*[81]

Öte yandan Akyol, Haricilerin belli bölüklerine, fraksiyonlarına (İbadilik, Necedat, Ezrakilik gibi) işaret etmekle birlikte, onları toplu bir aynada görüp öyle göstermeyi yeğliyor. Daha doğrusu en fanatiklerini mercek altına yatırıp, Hariciliğin *"barbarlık ve vahşetini"* buradan yansıtıyor. Halbuki birçok kola ayrılan Hariciler, yaşadıkları deneyimlerle, kimi yerlerde küçük beylikler kurdular ve yönetmeyi öğrendiler. Bunları yaptıkça, aşırı şiddet eylemlerini de mihenk taşına vurup, sivri yanlarını törpülediler. Örneğin, Hariciliğin *Sufriyye* kolu, *"toptan tekfir"* kuralına önemli bir yumuşaklık getirdi; günah işleyenleri ümmetin dışına çıkarma nazariyesini, *"küfr-i ni'me* ve *küfr-i mille"* temelinde ikiye ayırdı.[82] Çok daha önemlisi, Akyol'un "bunlar sürekli İslam düşmanlığı yaptılar, Müslümanlara habire kılıç salladılar" türünden iddiasının tersine, zalim iktidarların amansız düşmanı Hariciler zaman zaman devlete karşı, diğer Sünni veya Batınî başkaldırı hareketleriyle ittifak yaptılar. Sözgelimi Akyol'un şöyle bir değinip geçtiği ama ayrıntılandırmadığı, Sünni ekolden **İbn Zübeyr** ayaklanması sırasında, Haricilerin bir kolu Medine'ye giderek buna destek verdi. Bu arada, sonra-

81. **Laoust**, age, s.29-30.
82. age, s.61-62.

dan Irak'a geçerek Ehlibeyt adına büyük bir Batınî *(mevali:* Köle, esir, sığıntı) ayaklanmasını yöneten **Muhtar-ül Sakafi** ile birlikte oldu. Horasan'da Ebu Müslim Horasani ve Abbasi *dai*'leriyle dönemsel ittifaklar yapıp, Emevi zulmüne karşı savaştılar. Abbasilerin zulmüne karşı ise, bu kez muhalefetteki Emevilerle beraber başkaldırılara katıldılar.

Bu düzlemde, İslamcı yazar **Ali Bulaç**'ın Haricilere ilişkin şu değerlendirmesi görece daha nesneldir:

"Haricilerin *kabile geleneği*, sonraları **Muaviye** ile tesis edilecek olan saltanat (müluk) yönetim şekline göre *daha demokratikti.* Nitekim (Emevi halifesi) Ömer bin Abdülaziz'e bir teklif götürüp, kendisinden sonra bir veliaht tayin etmemesi halinde, *ona biat edeceklerini söylediler...* Haricilerin siyasi muhalefetlerini sorgularken, **a)** *Acaba devlet* (İslam devleti-FB) *adil ve demokratik olsaydı*; **b)** *Artan refahtan hakettikleri payı alabilselerdi*, öyle davranırlar mıydı?

Bedeviler ilk *sosyal ve zihni travmayı* (Ridde olaylarında İslam devletinin kabileleri kan ve ateşle bastırma olayını-FB) Hz. Ebubekir zamanında yaşamış ve atlatmışlardı. Ama Hz. Osman'dan sonra ve Emeviler döneminde böyle davranamazlardı. *Her yönden umutsuz ve çaresiz bırakılmışlardı.* Haklı bir talebi, haksız yollarla dile getirdiler. Onlara daha acımasız bir şiddetle cevap verildi: *'Bir Harici kadının elleri, ayakları ve kafası kesilmiş, çıplak vücudu* ***'ibret-i alem olsun'*** *diye teşhir edilmiştir.'* (Resmi) **şiddet, şiddeti doğurmuştur**..."[83]

Akyol'un Hariciler için, *"Kur'an'ı kavramaktan yoksundular, din âlimleri yoktu"* yolundaki yargısı da kesin olmaktan uzaktır. Bizzat yazarın kendisi, Haricilerin, "Arap dili ve edebiyatına vakıf" oluşlarını zikrediyor. Ayrıca tanınmış âlimlerden olup Sünnilere göre de büyük tefsircilerden sayılan **Mücahid** (öl. 721) Haricilerin müntesiplerinden idi.[84]

---

83. **Bulaç**, agy.
84. **Laoust**, agc, s.63.

Akyol, İslam dini ile tarihini yorumlarken de maddi hatalara düşebilmektedir. Örneğin, *Maide* suresinin, 45-47 arasındaki üç ayetinde Tevrat ve İncil'e gönderme yapılarak, *"göze göz, dişe diş"* kuralının yani İslam şeriatında da geçerli olan *"kısas"* hükmünün işletilmesi gereği hatırlatılıyor; bu arada *"Allah'ın hükmüyle hükmetmeyenlerin fasık"* olduğu buyuruluyor.

Mülkiyeliler Birliği'nin Mart 1990'da düzenlediği, İslamcı yazar Ali Bulaç'la, muhafazakâr öğretim görevlisi Nur Vergin'in katıldığı "İslam" başlıklı panelde, o zaman *Tercüman* gazetesinde çalışan Akyol da panelist sıfatıyla konuşmuştu. Anakronizm ve analoji yoluyla Haricilerle Hizbullahçıları daha o zamandan aynı kefeye koyabilen Taha Akyol; *"sözkonusu ayetlerin Müslümanlara değil, esasında Yahudilere hitaben yazılmış olduğu"* yolunda bir tefsir tarzını önplana çıkarıp, gerçekte *"İslam'ın şiddeti hiçbir zaman teşvik etmediği; kısas kuralını benimsemediği"* gibi bir mantık ileri sürerek, sözünü şöyle noktalamıştı: *"Lübnan'daki Hizbullah, anlamsızlığın ve anarşinin bir başka boyutudur."* Bu analiz, panelde dinleyici sıfatıyla bulunan birçok İslamcı arasında "bu işlerden hiç anlamıyor, önyargılı davranıyor" denilerek gülüşmelere, mırıldanmalara ve homurdanmalara yol açmıştı.[85]

Akyol'un İslam tarihini iyi inceleyip en azından hıfzedemediği, kitabının 168. sayfasındaki göndermesinden de belli: O, Bedeviliğin somut örneği olması babından, **P.M. Hol**'un *İslam Tarihi* isimli eserinden bir alıntı yapıyor. Eserde, fetihlere katılan Arapların, *"emsalsiz taşlarla süslenmiş bir halıyı parçalara ayrılmak suretiyle askerler arasında pay ettikleri..."* yazılı. Olay doğrudur. Fakat Akyol'un eksikliği başka bir noktada yatıyor. "İlim beldesinin kapısı" diye övdüğü Hz. Ali ve iki oğlu (veya sadece biri), o sözü edilen *"kıymetli taşlarla süslü muhteşem Fars (Sasani) halısından kendilerine düşen payları alıp ka-*

85. *Tevhid* dergisi, Mart 1990, İstanbul.

bul etmişlerdir." Olayın ayrıntıları, *Allah Devletinde Demokrasi* ile *Ali'siz Alevilik* isimli iki çalışmamda bulunabilir.

"Halı parçalamak" *bedeviliğin* (ki biraz öyledir) ölçüsüyse eğer, bu durumda halı parçalarını alan "ilim beldesinin kapısı" Hz. Ali için hangi sıfatı kullanmak gerek? Akyol'un *ilkellik-uygarlık* ölçütleri, habire cıva gibi yer değiştirip durmuyor mu, kurduğu denklem bozulmuyor mu?

Akyol, kitabının 196. sayfasında, "*Irak ve Körfez ülkelerindeki Şiilerin, bırakın Hizbullahı, Tahrancılık bile yapmadıklarını; petrol zengini Körfez ülkelerinde yaşayan Şiilerin tuzu kuru insanlar olduklarını*" ileri sürüyor. Anlaşılan yazar, bu ülkelerdeki Şiilerin tarihine ya saraylı gözüyle, ya petrol şeyhlerinin veya ortodoks Sünnilerin gözüyle bakmaktadır. Halbuki Irak, Kuveyt ve Bahreyn'deki Şiilerin, 1980'li yıllar boyunca İran mollalarıyla nasıl bir ilişki içinde olduklarını, başta Iraklı *Hizbül Dava* olmak üzere, birçok *hizbullahî* yapının buralardan türeyip her ülkedeki Şii azınlık arasında nasıl kitlesellik kazandığını bilmek gerek. Körfez Savaşı sonrası Basra ve çevresinde çıkan Şii ayaklanması, Kuveyt ve Bahreyn'deki tutuklamalar Akyol'un iddiasını çürütecek türdendir. Suudi Arabistan'da ise, bağnaz Sünni *Vahhabiler* neredeyse 200 yıldan beri bu ülkedeki Şiilere katliam, baskı, zulüm uyguluyor. Şii cemaati bir türlü örgütlenip kendisini ifade etme fırsatı bulamadı. İran Devrimi'yle birlikte, S. Arabistanlı Şiiler arasında önemli kıpırdanma ve huzursuzluğun meydana geldiği; ancak *el Suud* ailesinin her türlü yolu deneyerek bunları susturmayı başardığı da bir olgudur.

Petrol zengini ülkelerdeki Şiiler, aslında bu kara altının nimetlerinden çok cüz'i miktarda yararlanabilmektedirler. Bu yüzden, bazı istisnalar dışında "tuzlarının kuru olmasına" imkân yoktur. *Tahrancı* veya *Hizbullahçı* olmamalarının nedenlerini başka yerlerde aramak daha doğru olur. Bu düzlemdeki ayrıntılı bilgileri de, 1997'de iki cilt halinde basılan *İslamcı Örgütler* adlı incelememde bulmak mümkün.

Tarihe Nasıl Bakmalı?

O halde, İslam dini ve tarihine nasıl bakılmalı, meseleler hangi yöntemle ele alınmalıdır?

"Çok yaygın kanaatin tersine; *tevhid akidesine* (dinde birlik öğretisine) bağlılığın ötesinde, yalnızca *bir tek İslam* yoktur. Çünkü İslam, çok erken bir dönemden itibaren, pek çok fırka ve mezhebe ayrıldı, bölünüp parçalandı. Çeşitli *İslam/İslami topluluklar* ortaya çıktı. *İslam'ın çeşitlilik ve çokluk göstermesine yol açan bu fırka ve mezhepler, ekseriya birbirleriyle çarpıştılar* ve onlardan herbiri, *'ilahi hakikatin asıl temsilcisinin kendisi olduğunu'* iddia ederek, *sürekli biçimde, ötekileri suçladı, tekfir etti...*' Aslında İslam'ı gerçek hüviyetiyle ortaya koymanın en iyi yolu, kesinlikle (ister azınlıkta çoğunlukçu, ister azınlıkçı olsun) belli bir mezhepten hareket etmek değildir. Zira, bu iki durumdaki mezheplerden her biri, *ortodoksinin temsilcisi olarak gösterilebilir ki*, bunu yapmaya hiç kimsenin hakkı yoktur...

Bütün bu fırkalar, mezhepler, zümreler ve entelektüel akımlar; eğer tabir yerindeyse, bütün bu *manevi aileler*, aslında hâlâ yeterince tanınmayan politik veya sosyal olaylara tanık olmuş, uzun bir tarih sürecinde ortaya çıkmışlardır. İşte tüm bu *manevi aileler*, bizzat kendileri *aileler* olarak, kısmen kendilerini meydana getiren ya da ortaya çıkmalarına tanık olan zaman ve mekân şartlarıyla açıklanabilen bir fenomendir...

Tarih, İslam'da, bir teolojidir ve teoloji de tarihtir. Öte yandan, büyük İslam mezheplerinden her biri, bir siyasi sistem olmasına rağmen, kesinlikle (tek) bir siyasi doktrine indirgenemeyecektir..."[86]

Öte yandan tarih, süreklilik ve değişim ilkelerinin karşılıklı etkileşimlerinin bir ürünüdür. Tarih biliminin amacı, geçmişin anlaşılmasından yola çıkarak, bugünün ve geleceğin daha iyi anlaşılmasının önünü açmaktır. Tarihçi, bildiği ya da bilebilece-

86. age, s.14-15.

ği çok sayıda veriler içinden, kendisine göre temel önem taşıyan sorunlara ya da görüşlere bir yorum getirebilmek bakımından *anlamlı olanlarını seçmek* zorundadır. *Kuşkusuz bu seçme süreci tehlikelidir, çünkü gerçekliğin bozulmasına götürebilir...* Bilerek yan tutmayıp elinden geldiğince nesnel davranmak istediğinde bile, geçmişin olgularını anlayıp açıklama yeteneği, içinde yaşadığı topluma ilişkin anlayışından, *siyasal ve düşünyapısal (ideolojik) tutumlarından etkilenir...*"[87]

Akyol'un bunu iyi bildiğini ama siyasal ve ideolojik tutumu yüzünden gereğini yapmadığını sanıyoruz. Çünkü, E.H. Carr'ın ünlü benzetmesiyle, "tozlu arşivler arasında körükörüne gezinirken çıkış yolu kazmaya çalışan yaşlı bir köstebek" gibidir. Üstelik çok yönlü toplumsal çözümleme yerine renkli güncel olaylara ya da duygulara, kimi kez de yalınkat bir ruhbilime ağırlık veren; deyim yerindeyse günümüzdeki popüler-tarih ve yaşam-öykücülüğünden[88] esinlenmiştir.

Tıpkı yazarın, Ocak 2000'den itibaren Türkiye'nin gündemini uzun süre işgal eden Hizbullah vahşetinin ülke çapında yarattığı tepki ve oluşturduğu geniş kamuoyunu gözönüne alarak, Haricilik ve Hizbullahçılık olayını, *ruh hastalığı, psikopatlık ve marazilik* derekesine indirgemesi ve her iki hareket arasında (hattâ bu ikisiyle Hitler, Stalin, vb. arasında) düzayak bir bağlantı kurması gibi. Ancak zamandan ve mekândan ve hattâ oluştuğu şartlardan soyutlanarak ele alınan Haricilik-Hizbullahçılık benzetmesi (sözgelimi o dönem dış müdahalelere pek açık olmayan Hariciler ile günümüzde tümüyle dış ve iç karanlık güçlerin yaratması olan Hizbullah) ve biçimsel bir ilintilendirme; *"sıradan bir giysi değişikliği* (Harici kılıfını Hizbullah'a giydirme), *eski tarihi yeni tarih yapmaz. Olsa olsa, bundan von Cal-*

87 **E.H. Carr- J. Fontana**, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, Çev: Prof. Dr. Özer Ozankaya, s.18-19 ve 63-64 İmge yay. 1992 Ankara.

88. age, s.21-28.

deron'u de la Barca'nın çağdaş giysilere bürünmüş bir ağlatısı (dram oyunu) ortaya çıkar. Bu yolla toplumun gerçek tarihini kurmaya olanak yoktur."[89]

Aslen Soğuk Savaş döneminin bir fikiradamı olan **Karl Popper**'e dayanmak, Akyol açısından hoş ve vazgeçilmez olabilir. Gelgelelim tarih, onun görüşleriyle açıklanamaz. Her şeyi bu ölçüte vuran Akyol, acaba Popper'in davranış psikolojisi aynasından kendine hiç baktı mı? Cün gelir de böyle bir aynadaki ruh haline bakabilirse, o zaman bilumum Harici, Batınî ve Şiilere neden böylesine önyargılı ve hasmâne yaklaştığının arka planını açıklaması da zor olmayacaktır.

Akyol, tarihi bir bilim olarak ele almıyor. *Tarih maddedir; insan malzemesidir, toplumdur, üretim ilişkileridir. Maddeyi kendi hareketliliği ve akışkanlığı içinde ele almak, bağlı olarak sözkonusu dönemin kavram, değer yargıları, sosyo-ekonomik ilişkileri bağlamında yani zaman ve mekâna göre değerlendirmek şarttır.* Bu olmazsa, tarih dışında tarih yazılmış olur. Haricilik şiddeti, Şillik, Hizbullahçılık ve Jakobenlik üzerinden yanlış biçimde Hitler yahut Stalin'e kadar uzanan yalınkat/düzayak bir çizgiymiş, bir gelenekmiş gibi bize sunulur.

Halbuki antropologlara göre, şiddet toplumun sinesinde sürekli barınır. Savaş ile barış, çelişki ve uzlaşma eşyanın tabiatında vardır. Şiddet, diğer tüm araçlar gibi toplumsal ilişkiler için de normal bir durumdur. Ona *patolojik bir vak'a, bir kaza, bir felaket* olarak bakmamak gerekir. Beşinci yüzyıldaki eski Yunan sitelerinde *"savaş normal, barış ise istisna"* kabul edilirdi. **Benjamin Constant**, "Savaş ve ticaret, istenileni elde etmenin iki farklı yolundan başka birşey değildir" derdi.[90]

Tarihi gerçekler bile, hangi pencereden baktığına bağlı olarak değişir.

---

89. age, s.86

90. **Georges Balandier** "La violence et la guerre: une anthropologie", *Revue Internationale des Sciences Sociales*, UNESCO /érès, 1986.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A) Dergi ve Ansiklopediler

Bilim ve Ütopya
Encyclopedia of Islam
The Cambridge History of Islam
İslam Ansiklopedisi
İslam Ansiklopedisi (Milliyet)
Büyük Larousse

B) Kitaplar

ABDÜLHAMİD, Muhsin: *İslama Yönelen Yıkıcı Hareketler (Bâbîlik ve Babâiliğin İçyüzü)*, Çev: M. Sami Yeprem-Hasan Gülgeç, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara, 1975.
AKYOL, Taha: *Hariciler ve Hizbullah: İslam Toplumunda Terörün Kökleri*, Doğan Kitap, İstanbul, Mart 2000.
AMİN, Samir: *Baad'ül Kadaye li'l Mustakbel (Geleceğe İlişkin Bazı Meseleler)*, Kahire, 1991.
ARSEL, İlhan: *Aydın ve Aydın*, Kaynak yay., İstanbul-1997.
BALDEMİR, Hamit: *Şeyh Bedreddin'in Toplumsal Düzeni*, Nam yay., İstanbul, 1995.
BARKAN, Ömer Lütfi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, İFM, Ekim 1949.
BEDEVİ, Abdurrahman: *Mezahib-ül İslamiyyin (İslam Mezhepleri)*, Beyrut, 1981.
BİLGİN, M. Sıraç: *Zarathustra (Zerdüşt): Hayatı ve Mazdaizm*, Berfin yay., İstanbul, 1995.
BİLGİN, M. Sıraç: *Aryan Mitolojisi*, Doz yay., İstanbul, 1995.
BİRDOĞAN, Nejat: *Alevi Kaynakları-2*, Kaynak yay., İstanbul, 1999.
BULUT, Faik: *Ali'siz Alevilik*, Berfin yay., İstanbul, 1998.
BULUT, Faik: *İslam Komüncüleri (Karmatiler)*, Berfin yay., İstanbul, 1998.
BULUT, Faik: *Horasan Kimin Yurdu*, Berfin yay., İst., 1998.

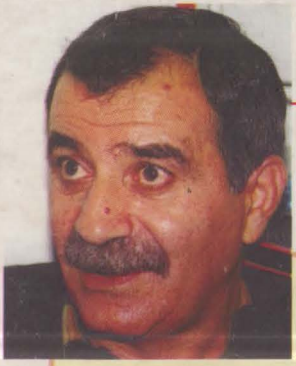
BULUT, Faik: *Ebu Müslim Horasani*, Su yay., İstanbul, 1999.
BURMAN, Edward: *The Assassins: Holly Killer of Islam (Haşaşiler· İslamın Kutsal Katilleri)*, Cru-Cible, London, 1987.
CORBIN, Henry: *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev: Hüseyin Hatemi, İletişim yay., İstanbul, 1986.
ÇUBUKÇU, Haldun: *Yıldızsayan*, Telos yay., İstanbul, 1996.
DAFTARY, Farhad: *The Assassins Legends: Myths of the Isma'ilis (Haşaşi Efsaneleri. İsmaililerin Mitleri)*, I.B. Tauris And lo. Ltd. Publishers, London-New York, 1995.
DAFTARY, Farhad: *The Isma'ilis: their history and doctrines (İsmaililer: Tarih ve Öğretileri)*, Cambridge University Press, New York, 1990.
DANİŞMEND, İ. Hakkı: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1950.
DOĞRUL, Ömer Rıza: *Cennet Fedaileri: İslam Tarihinde Gizli ve Yıkıcı Teşekküller*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neş., İstanbul, 1994.
DURSUN, Turan: *Tabu Can Çekişiyor Din Bu*, III. kitap, Kaynak yay., İstanbul, 1991.
EL DURİ, Abdülaziz: *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*, Endülüs yay., İstanbul, 1991.
EL DURİ, Abdülaziz: *İslam İktisadına Giriş*, Endülüs yay., İstanbul, 1991.
FIĞLALI, Ethem Ruhi: *İtikadî İslam Mezhepleri*, Selçuk yay., Ankara, 1986.
GALİP, Mustafa: *Alem-ul İsmailiyye, (İsmaililik Dünyası)*, Beyrut,1964.
EL HEYTAMİ Abdülhak: *İrtidat ve Mürtedin Hükmü*, Hak yay., İstanbul, 1993.
HODGSON, M.G.S: *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 3 cilt, İz yay., istanbul, 1995.
HODGSON, M.G.S: *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizari Isma'ilis Against the Islamic World (Haşaşiler Tarikatı: İslam Dünyasına Karşı İlk Nizari İsmaililerin Müca-*

delesi), Mauton and Co. Publishers, The Hagui, the Netherlands, 1995.
HOLLISTER, J.N: *The Shia of India*, London, 1969.
HUMEYNİ (İmam): *İslam'da Devlet*, Objektif yay., 1991.
İNAL, Kemal: *Yazılar: Eğitimde İdeolojik Boyut*, Doruk yay., Ankara, 1996.
İVANOW, Vladimir: *Two Early Ismaili Treatises*, Islamic Research Association Series, c.II, Bombay, 1933.
EL KATİP, Ahmed: *Tatavur-ul Fikr-il Siyasiy-il Şii (Şii Düşüncesinin Gelişimi)*, London, 1997.
EL KUREVİ, İbrahim Salman: *El Buveyhiyun ve'l Hilafet-ul Abbasiyye (Buveyhiler ve Abbasi Halifeliği)*, Dar-ül Arabiye, Kuveyt, 1982.
LAOUST, Henry: *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. E. Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli, Pınar yay., İstanbul, 1999.
LEWİS, Bernard: *The Assassins: A Radical Sect in Islam (Haşaşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat)*, Weidenfeld and Nicholson, London.
MAKAREM, Sami Nasip: *The Doctrine of the Isma'ilis (İsmaililerin Doktrini)*, Beyrut, 1992.
MAALOUF, Amin: *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev: M.A. Kılıçbay, Telos yay., İstanbul, 1998.
MAALOUF, Amin: *Semerkant*, Çev: Esin Talu Çelikkan, Yapı kredi yay., İstanbul,1995.
MAZAHERİ, Ali: *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, Varlık yay.
MİR, Ali İsmail: *el Qaramita ve'l Hareket-ül Qarmatiye Fi'l Tarih*, Hilal yay., Beyrut, 1983.
NEFİSİ, Said: *Babek*, Çev. Mahmut Ayaz, Berfin yay., İstanbul, 1998.
OCAK, Ahmet Yaşar: *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1998.
ÖLÇEN, A. Nejat: *İslam'da Karanlığın Başlangıcı ve Türk-İslam Sentezi*, Ekin yay., Ankara, 1993.

PETRUSHEVSKY, I.P: *Islam in Iran (İran'da İslam)*, The Athlone Press- London,1985.
POYRAZ, Ergün: *Said-i Nursi'den Demirel ve Ecevit'e: Fethullah'ın Gerçek Yüzü*, Otopsi Yay., İstanbul, 2000.
REFİK, Ahmet: *Onaltıncı Asırda Osmanlı Devrinde Rafızilik ve Bektaşilik,* Ahmed Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932.
SAHEBJAM, Freidoune: *Dağın Şeyhi Hasan Sabbah*, Çev. Faik Baysal, İstanbul, 1998.
SENA, Cemil: *Tanrı Anlayışı,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978.
SIRMA, İ. Süreyya: *Hz. Peygamber Devrinde Yahudi Meselesi*, Beyan yay., İstanbul, 1984.
ŞAKİR, Mahmud: *İslam Tarihi*, Çev: Ferit Aydın, Kahraman yay., 1993.
ŞAPOLYO, Enver Behnan: *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Türkiye yay., İstanbul, 1964.
TAHERİ, Amir: *Hizbullah: Kutsal Terörün İçyüzü*, Çev. Hikmet Bila, Sel yay., İstanbul, 1990.
ÜÇOK, Bahriye: *İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler*, MEB yay., Ankara, 1983.
XEMGİN, E: *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüşt Öğretisi*, Berfin yay., İstanbul, 1995.
WRIGHT D.G: *Revolution and Terror in France 1789-95,* Longman, Londra, 1990.
YILDIRIM, Ali: *Osmanlı Engizisyonu*, Öteki yay., Ankara, 1996.
ZEKKAR, Dr. Suheyl: *Ahbar-ül Qaramita*, Şam, 1982.

C) İslam Klasikleri

El ASFAHANİ: *Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu yay., İstanbul, 1943.
İBN-ÜL ESİR: *el Kâmil fi'l Tarih.*
NİZAMÜLMÜLK: *Siyasetnâme,* Dergâh yay., İstanbul, 1987.
EL ŞEHRİSTANİ: *el Milel ve'l Nihel (Milletler ve Mezhepler).*

Fotoğraf: Jülide Dadaloğlu

FAİK BULUT

Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri ve
Hasan Sabbah Gerçeği

Alamut Piri Hasan Sabbah'ın gerçek öyküsü. Hasan Sabbah, Ömer Hayyam ve Nizamülmülk ile hiç okul arkadaşı olmadı. Cennet Fedaileri diye bir örgüt hiç kurulmadı. Haşhaşiler (afyonkeş) Alamut Kalesi'nde asla barınmadılar. Sahte Cennet kesinlikle yaşanmadı. Marco Polo, Alamut Kalesi'ni hiç görmeden yazdı.

Gerçek Hasan Sabbah kimdir, ne yapmıştır? Alamut Kalesi ile sahte cennet efsanesinin aslı astarı nedir? Alamut Kalesi, tüm dünyanın nefretini nasıl topladı? "Afyonkeş katiller" (Haşaşiler) deyimi niçin günümüzdeki insanları bile yanılgıya düşürüyor? Bu soruları yanıtlayan eser, Hassan Sabbah hakkında uydurulmuş efsaneleri içeren piyasa malı tüm kitaplara bilimsel bir alternatif niteliğinde. Haçlılar ve Ortodoks İslamcıların Hasan Sabbah yandaşları hakkındaki karalama ve iftiralarını belgeleriyle ortaya çıkaran bu kitap, Türkiye'de çok az bilinen İsmaili mezhebinin gizemli tarihini açıklıyor. Batınilik ile tasavvufa giden ilk kapıyı aralıyor.

Bu kitapta, aynı zamanda Hasan Sabbah'ın İslam'da özgürleşme, eşitlik ve kardeşlik fikriyatının öncülleri ve ardılları olan eşitlikçi dervişan cumhuriyetlerinin hikayesi de anlatılıyor.

ISBN 975-7354-73-2

9 789757 354734

BERFİN